

ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
і.м. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ

К Н Я Ж А

х

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

ДОБА

І С Т О Р І Я І К У Л Ь Т У Р А

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Віра ГУПАЛО

Микола ЛИТВИН

Олександр СИТНИК

Даріуш ДОМБРОВСЬКИЙ

Марта ФОНТ

ЛЬВІВ 2016

ББК 63Ю3 (4 Укр)

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2016. – Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015. – 360 с.

Збірник присвячено одній з найвизначніших постатей раннього періоду української історії – князеві Володимирові Святославовичу (962?–1015) й приурочено до 1000-ліття його кончини. Аналізується широкий спектр проблем історії та культури епохи святого Володимира Великого з акцентом не тільки на його постаті й діяльності у контексті становлення національної традиції та місця тогочасного історичного й культурного досвіду в національній свідомості, окремі студії пропонують новаторські погляди на поодинокі сторони тодішньої дійсності та її рецепції. Особлива увага незмінно приділена західноукраїнським контекстові та традиції епохи.

Редакційна колегія:

Александрович В., доктор історичних наук
(відповідальний редактор)

Войтович Л., професор, доктор історичних наук
(заст. відповідального редактора)

Гупало В., доктор історичних наук

Литвин М., професор, доктор історичних наук

Ситник О., доктор історичних наук

Домбровський Д., доктор габлітований

Фонт М., професор, доктор габлітований

Опубліковано за сприяння Фонду Катедр Українознавства,
освітньої неприбуткової доброчинної інституції (США)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 16443-4915 Р від 19.02.2010

ISSN 2221-6294

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016

Святой Володимир Великий

1015–2015

КНЯЗІВСТВО АДОБА

Юрій ДИБА

**ГЕОГРАФІЯ ПОЧАТКОВОЇ РУСІ ЗА СХІДНИМИ
ДЖЕРЕЛАМИ**

9

Олександр РОМЕНСЬКИЙ

**ВИЗАНТІЙСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО ЯРОПОЛКА
СВЯТОСЛАВОВИЧА У СВІТЛІ МІЖНАРОДНОЇ ПО-
ЛІТИКИ РУСІ 70-Х РОКІВ X СТОЛІТТЯ**

59

Олег БУБЕНОК

КОЛИ ТМУТАРАКАНЬ СТАЛА ВОЛОДІННЯМ РУСІ?

69

Александр РОМЕНСКИЙ

**КНЯЗЬ ВЛАДИМИР И ВИЗАНТИЯ: К ДИСКУССИИ
О ХРОНОЛОГИИ РУСКО-ВИЗАНТИЙСКИХ ОТНО-
ШЕНИЙ В ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ X ВЕКА**

77

Леонтій ВОЙТОВИЧ

**СКАНДИНАВСЬКІ ГОРИЗОНТИ КНЯЗЯ ВОЛОДИ-
МИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА**

91

Олександр ГОЛОВКО

**СТЕПОВА ПОЛІТИКА РУСІ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ
КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА**

103

Віталій ЛЯСКА

**“ИДЕ ВОЛОДИМИРЪ... И ЗАМ ГРАДЫ ИХЪ...”: РЮ-
РИКОВИЧІ ТА “ОКНЯЖІННЯ” ПЛЕМІННИХ ЗЕ-
МЕЛЬ У ВЕРХІВ’ЯХ ЗАХІДНОГО БУГУ Й ВЕПРУ**

117

Александр МУСИН

**КНЯЗЬ ВЛАДИМИР СВЯТОЙ И КУЛЬТУРА КИЕВ-
СКОЙ РУСИ ГЛАЗАМИ ТИТМАРА МЕРЗБУРГСКО-
ГО**

165

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

**ХРЕЩЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ Й УТВЕРДЖЕН-
НЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ МИСТЕЦЬКОЇ ТРАДИЦІЇ В
УКРАЇНІ: ДОСВІД ЕПОХИ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА
ВЕЛИКОГО**

199

З М І С Т

Вадим СТАВИСКИЙ

“НЕОБЫЧНЫЕ ПЕСНИ” В ТЕКСТЕ ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОЙ ЛЕТОПИСИ (ПО СЛЕДАМ ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ АНТОНА ГЕНСЕРСКОГО)

229

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Александр МУСИН

НЕКОТОРЫЕ МЫСЛИ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПОСЛЕ ПРОЧТЕНИЯ НОВЫХ КНИГ. ОБ “ОЧЕРКАХ НАЧАЛЬНОЙ РУСИ”, СОСТАВЛЕННЫХ АЛЕКСЕЕМ ПЕТРОВИЧЕМ ТОЛОЧКО. Толочко А. П. Очерки начальной руси. – Киев; Санкт-Петербург: Лаурис, 2015. – 336 с.

242

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ВОЛИНСЬКИМИ СЛІДАМИ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО: ПРОБЛЕМА ТА ЇЇ ІСТОРИЧНЕ ТЛО. Диба Ю. Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X століття (Міждисциплінарні нариси ранньої історії Руси-України). – Львів, 2014 (Невідома давня Україна. – Вип. 1). – 484 с.: іл.

258

Юрій ДИБА

НА СТОРОЖІ “ПРЕТЕНЗІЙ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ”? НЕ ПОСЯГАЮЧИ НА СЛАВУ ЗОЇЛА... Таланин В. И. Русская и русско-венгерская знать X–XV вв. Историко-генеалогическое исследование. – Запорожье, 2016. – 227 с.

273

АНОТАЦІЇ 287

SUMMARY 287

ГЕОГРАФІЯ ПОЧАТКОВОЇ РУСІ ЗА СХІДНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Давню дискусію медієвістів про початки русі* й локалізацію її території супроводжують не завжди професійні, проте, зазвичай, дуже наполегливі намагання розглянути відомі за писемними джерелами географічні факти та топонімічні орієнтири через призму етимологічних теорій. Такий підхід притаманний також чималому переліку праць, автори яких аналізують групу східних джерел із відомостями другої половини IX – початку X ст. про три групи русі й центри їхньої адміністративної і торговельної активності. Локалізація зазначених осередків традиційно спирається на сприйняття зовнішньої звукової подібності їх реконструйованих етимонів із власними назвами населених пунктів чи місцевостей, що їх віднаходять у географічних реаліях різних історичних періодів.

Спроби виявлення відповідного астіоніма на давніх чи сучасних географічних картах зіштовхуються із низкою перепон об'єктивного та суб'єктивного характеру. Об'єктивною причиною, здатною стримувати локалізацію трьох центрів русі, є неоднозначність самих текстів, передовсім різночитання варіантів самих назв, віднайдених у різночасових арабських й перських джерелах. Не завжди однозначно вимовними виявляються також інші топоніми, які слугували для автора повідомлення і його переповідачів орієнтирами при поясненні географії розселення русі.

Суб'єктивні фактори виступають достатньо традиційними, зокрема, – наукова інерція. Думка авторитета, висловлена побіжно у XIX ст., за відсутності текстологічних підстав, з часом нерідко здатна набувати статусу наукової аксіоми. Спонукальним мотивом для пошуків трьох центрів русі стає політизація теми, коли ототожнення котрогось із центрів зі знаним осередком на Дніпрі, Волхові чи Волзі стає справою престижу, самоціллю, мета якої – фіксування причетності певної території до політоніму 'русь'. Задля її досягнення під сумнів здатні ставитися виразні географічні відсилання джерела та заперечуватися згадані у ньому просторові орієнтири.

Пропоноване дослідження має на меті розглянути проблему локалізації трьох груп початкової русі спираючись на топонімічні роз'яснення та територіальні й адміністративні координати документів у їхніх різночитаннях і варіантах. Автор виходить із постулату, що жодні сучасні етимологічні виклади будь-якої повноти не можуть підважувати чи заперечувати свідчення джерела, що, як не прикро, стало нормою для дослідників згаданої групи писемних переказів. Результати етимологічних розвідок можуть слугувати лише допоміжним

* Термін 'русь' (інакше – руси) вживається для позначення етно-соціальної спільноти Східної Європи IX–X ст.

інструментом у процедурі географічної локалізації топонімів, яка повинна спиратися на фактичну інформацію східних авторів.

Варіанти розповіді про три групи русі та їхня інформативність

Джерелом повідомлень про три групи русів вважають працю перського вченого-енциклопедиста й географа ал-Балхі (бл. 850 р. – 30-ті роки X ст.). Незадовго до смерті, бл. 920–921 рр., він написав географічний трактат “Сувар ал-пкалім” (“Карта кліматів”). Уривок тексту ал-Балхі про русів в оригіналі не зберігся, проте його опрацював та доповнив новими матеріалами виходець з Південного Ірану ал-Істахрі. Вважається, що ця нова редакція поширилася серед наступних поколінь мусульманських географів.

Основні джерела зі звісткою про три групи русі систематизував Анатолій Новосельцев, який у російському перекладі опублікував шість таких фрагментів¹. Найстаршим з них є уривок твору арабського географа ал-Істахрі (I) (близько 849–850–934) “Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік” (“Книга шляхів та країн”), написаного в 930–933 рр. Його друга, перероблена редакція, створена зусиллями учнів ал-Істахрі, датується 950 р. А. Новосельцев переклав з арабської фрагмент за виданням Міхаеля Яна де Гюе в серії “Bibliotheca Geographorum Arabicorum” (BGA. – 1870. – Т. 1).

Редактором і – якоюсь мірою – учнем ал-Істахрі був географ та мандрівник X ст. Ібн Хаукал. Друга за часом версія повідомлення про три групи русів (II) збереглася у його однойменній книзі “Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік”, опрацьованій у 50–60-х роках X ст. й переробленій у другій редакції близько 977 р. Переклад з арабської А. Новосельцева виконано за виданням Йоганнеса Гендріка Крамерса (BGA. – 1938–1939. – Т. 2, fasc. 1–2).

Від ал-Балхі, ал-Істахрі чи в Ібн Хаукала частину відомостей про русів запозичив анонімний перський автор третього за віком тексту (III), відомого під назвою “Худуд ал-‘алам мін ал-машрік іла-л-магріб” (“Межі світу від сходу до заходу”), написаного близько 982 р. А. Новосельцев переклав уривок з перського Аноніма за фототипічним виданням Васілія Бартольда 1930 р.

Повідомлення ал-Істахрі лежить також в основі фрагменту про три групи русі з “Кітаб-е тарджумай-е ал-масалік ва мамалік Абу-л-Хасан бін Са‘ад бін Мухаммед ал-Надживані (ал-машхур) бі Ібн ал-Саваджі” (IV) (“Книга – переклад (книги) шляхів і країн, (яку склав) Абу-л-Хасан бін Са‘ад бін Мухаммед ал-Надживані, (відомий) як ал-Саваджі”). Разом зі свідченнями ал-Істахрі у цьому перському рукописі зі збірки Інституту східних рукописів РАН (Рук. С–610) збереглися пізніші відомості XI–XII ст.

Варіант розповіді про три групи русі є також у географічному трактаті придворного географа сицилійського короля Роджера II – ал-Ідрісі (1100–1165), відомому під назвою “Нузхат ал-муштак фі Іхтірак ал-афак” (“Відрада того, хто пристрасно бажає перетнути землю”), званому також як “Книга Рожера” (після 1138 р.). У перекладі А. Новосельцева опубліковано два варіанти тексту ал-Ідрісі: за виданням Александра Сейшпеля 1896 р. (V) та за рукописом Російської національної бібліотеки (ГНБ. – Ар.н.с. 176) (VI).

Найстарший збережений текст про три групи русі з праці ал-Істахрі (I) (українською мовою перекладено за публікацією А. Новосельцева – Ю. Д.) має такий вигляд: “Руси. Їх три групи (джинс). Одна група їх найближча до Булгара, і

¹Новосельцев А. П. Восточные источники о нерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965. – С. 355–419.

цар їх сидить у горді, званому Куйаба, і він (город) більший за Булгар. І найвіддаленіша з них група, звана ас-Славія, і (третья) група їх, звана ал-Арсанія, і цар їхній сидить в Арсі. І люди для торгівлі прибувають в Куйабу. Що ж стосується Арси, то не відомо, щоби хто-будь з чужоземців досягав її, оскільки там вони (мешканці) вбивають всякого чужоземця, що приходить у їхню землю. Лише самі вони спускаються по воді й торгують, але не повідомляють нікому нічого про справи свої і свої товари і не дозволяють нікому супроводжувати їх і входити в їхню країну. І вивозяться з Арси чорних соболів і олово (свинець?). І руси – народ, що спалює своїх мертвих... і одяг їхній – короткі куртки... і ці руси торгують з Хазарами, Румом (Візантією) і Булгаром Великим, і вони межують із північними околицями Рума, їх так багато і вони настільки сильні, що наклали данину на прикордонні з ними райони Рума, внутрішні булгари є християнами”². Цей та інші п’ять текстів використовуватимемо далі у коротких витягах, супроводжуючи, для зручності, цитати нумерацією, відповідно до їх хронологічної послідовності (I–VI).

Датування повідомлення про три групи русі

Цитований давніший текст ал-Істахрі датується початком 30-х років X ст. Створення трактату ал-Балхі “Карта кліматів”, який слугував для ал-Істахрі протографом, віднесено до початку 20-х років X ст. Проте інформація про русів та їх поділ на три групи дещо старша. Нижню часову межу задає прикінцева фраза цитати (I) – “внутрішні булгари є християнами”³. Тут може йтися про хрещених дунайських болгар, що прийняли християнство як офіційну релігію за часів хана Бориса у 864 р. Ця сентенція мала би бути вже у протографі, адже вона, окрім того, збереглася у Ібн Хаукала (II) – “І булгари внутрішні – християни та мусульмани”⁴ та тексті ал-Саваджі (IV) – “А внутрішні булгари – християни”⁵.

У вирішенні питання про згаданих в ал-Істахрі внутрішніх болгар доречно відкликатися до фрагменту викладу “Про церемонії” Константина Багрянородного, який проаналізував Александр Назаренко. Він звернув увагу на болгарську соціально-термінологію за протокольними формами, що використовувалися у Константинополі під час зустрічі болгарських послів, де фігурують “внутрішні та зовнішні бояри”. Внутрішніми боярами називали столичних, а зовнішніми – тих, виконували свої функції за межами столиці, у регіональних центрах⁶. Тому фраза “внутрішні булгари є християнами” свідчить про ранній етап після офіційного хрещення болгар, незабаром після 864 р., коли кочова знать за межами столиці чи поза її близькою округою чинила опір евангелізації з центру. Після придушення повстання боїлів, незадоволених політикою християнізації, хан Борис (Михаїл) наказав стратити представників 52-х знатних родів та осліпити свого сина Володимира-Расате, який очолював заколотників.

Ібн Хаукал (II), приймаючи внутрішніх болгар за волзько-камських, додає, що вони не лише християни, а й мусульмани. Про мусульман писав також анонімний автор “Худуд ал-алам” (III) – “Куйа.а – город русів, найближчий до мусульманів”⁷, замінивши цією фразою свідчення інших текстів (I, II, IV) про те, що одна з трьох груп русі з центром у Куйабі розташована найближче

² Там же. – С. 411–412.

³ Там же. – С. 412.

⁴ Там же.

⁵ Там же. – С. 413.

⁶ Назаренко А. В. Н ЕΕΩ ΡΩΣΙΑ: К поли-

тической географии древнерусского государства середины X века // Gaudeamus igitur. Сборник статей к 60-летию А. В. Подосинова. – Москва, 2010. – С. 296–297.

⁷ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 412.

до столиці Волзької Булгарії – Булгара. Волзька Булгарія прийняла іслам як офіційну релігію у 922 р. Ал-Балхі завершив свій трактат у 920–921 рр., тому залишається невідомим, чи він сприймав волзьких булгарів мусульманами. У дещо пізнішій компіляції ал-Істахрі (I), яку використав також Ібн Хаукал (II), у Булгарі вже згадана соборна мечеть: “Булгар – назва області та міста. Вони мусульмани, і в місті є п’ятнична мечеть”⁸.

Певну плутанину до питання про розмежування автентичних свідчень ал-Балхі від власних думок ал-Істахрі (I) вніс Авраам Гаркаві, який під іменем ал-Балхі вмістив переклад з Берлінського рукопису ал-Істахрі, а уривки того самого твору, перекладені за виданням Йоганна Мьоллера, подав уже як текст самого ал-Істахрі⁹. До того ж, Павло Смірнов, привернувши увагу до цієї обставини, вважав, нібито повідомлення про три групи русі з’явилося вперше не в ал-Балхі, а трактаті ал-Джейхані принаймні на десятиліття старшому¹⁰. Давніше й А. Гаркаві допускав, що ал-Істахрі, Ібн Хаукал та ал-Ідрісі оповідь про три групи русі запозичили від ал-Джейхані¹¹. Його трактат, написаний у 900 чи 907 р., не дійшов до нас, але відомий під такою самою назвою (“Книга шляхів та країн”)¹², як і твори ал-Істахрі (I) та Ібн Хаукала (II). Верхня хронологічна межа появи свідчень про три групи русі хоч і не набагато, але, все ж, старша за дату навернення волзько-камських булгарів до мусульманства.

Датуючі вказівки, що виходять за межі фрагментів про три групи русі, здатні базуватися на свідченнях інших джерел, тому їх не можна сприймати надто довірливо. Наприклад, аналізуючи вступну частину розділу про русів у анонімному творі “Худуд ал-‘алам”, А. Новосельцев звертав увагу, що їхніми сусідами названо печенігів й зовсім не згадано уторців, які, очевидно, на час укладення тексту вже перекочували до Паннонії. Захоплення Паннонської рівнини датують 895 р., що стало можливим після того, як уторці розгромили залишки Великоморавської держави. Цей вступ, на думку російського дослідника, базується на даних X ст.¹³ Натомість інформація повідомлення про три групи русі припадає на 50–80-ті роки IX ст. – час літописних князів Аскольда та Діра, які здійснили похід на Константинополь у 866 р.¹⁴ Беручи до уваги наявність у кількох текстах (I, II, IV) згадки про внутрішніх хрещених булгар, яка задає нижньою хронологічною межею 964 р., є усі підстави датувати свідчення про три групи русі періодом від другої половини 60-х років IX ст. до початку X ст.

Характеристика групи русі з центром у Куйабі

В аналізованих текстах йдеться про три групи русі, кожною з яких володіє окремих зверхник (цар) з резиденцією, відповідно, в Куйабі, Славі та Артї/Арсї. Для характеристики цих пунктів приймаю українською термін ‘г’ород’ у значенні укріпленого місця. Залучений термін застосовує і А. Новосельцев, з тією різницею, що в російській мові йому відповідає українське значення “місто”. У літературі прижився нейтральний зворот “три центри русі”, під яким

⁸ История татар с древнейших времен в семи томах. – Казань, 2006. – Т. 2: Волжская Булгария и великая степь. – С. 751.

⁹ Смірнов П. Волзький шлях і стародавні руси (нариси з руської історії VI–IX вв.). – Київ, 1928. – С. 164, прим. 1.

¹⁰ Там само. – С. 162.

¹¹ Гаркави А. Я. Дополнения к сочинению “Сказания мусульманских писателей о сла-

вьях и русских”. – Санкт-Петербург, 1871. – С. 39, прим. XXIX.

¹² Мишин Д. Е. Джайхани и его “Книга путей и государств” // Восток / Oriens. Афроазиатские общества: история и современность. – Москва, 2009. – № 1. – С. 33–44.

¹³ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 379.

¹⁴ Там же. – С. 415.

розуміються адміністративно-територіальні центри згаданих угруповань. Практика використання терміну 'центри' стосовно самих груп є, як зазначав А. Новосельцев, неправомірною. В арабських текстах їх названо терміном 'сінф' (множ. 'існаф'), який передається поняттями вид, група, клас чи категорія. В перських перекладах використано термін 'гороух' – група, вид. Під ними А. Новосельцев вбачав не тільки само родоплемінне об'єднання, а й водночас ще також певну територію із вказаним центром (городом)¹⁵. Ал-Істахрі вживав при цьому слово 'джинс', яке в арабській мові може позначати як вид, так і плем'я чи рід. Російський історик віддавав перевагу першому значенню¹⁶.

У всіх текстах першою названо групу русі з центром, званим Куяба (I, II, V), Куя.а (III), Ку.а.на (IV) або Кукіана (VI). У двох версіях (I, II) збереглася вказівка про неї як "найближчу до Булгара". Ал-Саведжі (IV) вмістив її "близко до Булгара". В "Худуд ал-алам" (III) найближчим до мусульманів виявляється не сама група, а її центр – Ку.а.на й додано, що Куя.а – це приємне місце, звідкіля вивозять різні хутра та цінні мечі.

Старші тексти не донесли назви першої групи русі з центром у Куябі, відомої тільки для двох інших угруповань. Лише в ал-Ідрісі (V) групі з центром у "Кукіані" присвоєно назву 'рус' – "Одна група їх називається рус"¹⁷, в рукописі ГПБ (VI) трансформовану на 'равас' – "Одна група їх називається Равас"¹⁸. Попри насторожене наставлення А. Новосельцева до цього свідчення, відсутнього у старших версіях, жодних підстав не довіряти йому немає. Тим паче, що центр цієї групи, відомий під назвами 'Куяба', 'Куя.а', 'Ку.а.на' чи 'Кукіана', зазвичай, співвідносять із Києвом.

Наукову традицію ототожнення Куяби з Києвом, заклав на початку ХІХ ст. Христіан Френ¹⁹, й надалі вона, загалом, утвердилася у науці. Проте звучали й альтернативні ідеї. Так, Дмитрій Щеглов переконував, що країна русів знаходилася на Волзі – вище Булгарії, у безпосередньому сусідстві з нею. Він допускав можливість ототожнення з Куябою Мурома чи іншого міста на нижній Оці або Середній Волзі, наприклад, – Городця на Волзі чи гаданого гіпотетичного попередника Нижнього Новгорода²⁰. Подібно й Конрад Міллер закладав розташування усіх трьох груп на верхній Волзі й локалізував Кукіану в Костромі чи за її межами²¹. Ці пропозиції виводяться від дуже непевної вірогідності існування якихось давніших попередників знаних пізніх населених пунктів Поволжя; до того ж, їх причетність до русі нічим не доведена.

Близьких поглядів притримувався також П. Смірнов, на думку якого Куяба теж мала б знаходитися на Волзі поблизу від кордонів Камської Булгарії, за 500–600 верст від Булгара, на місцині, де нині Нижній Новгород, Балахна або Городец²². У своїх здогадах він виходив від градусної сітки, що її уклали східні мандрівники й учені для різних пунктів Східної Європи, користаючи безпосередньо із вказівок арабського історика та географа Абу-ль-Фиди (1273–1331):

¹⁵ Там же. – С. 414–415.

¹⁶ Там же. – С. 384, прим. 167.

¹⁷ Там же. – С. 413.

¹⁸ Там же.

¹⁹ *Frühn C. M. Ibn-Foszlan's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit.* – St. Petersburg, 1823. – P. 145–162.

²⁰ *Щеглов Д.* Первые страницы русской истории (Опыт проверки важнейших исследований касательно начала русского

государства) // Журнал Министерства народного просвещения. – Санктпетербург, 1876. – Ч. 184: март–апрель. – С. 259–269; – Ч. 185: май. – С. 1–29.

²¹ *Miller K. Mappae Arabicae: arabische Welt- und Länderkarten.* – Stuttgart, 1927. – Bd. 2: Die Länder Europas und Afrikas im Bilde der Araber. – P. 154.

²² *Смірнов П.* Волзький шлях... – С. 162–222.

“країну русів Абульфеда приміщує під 57°32' довжини, тоб-то на півградуса на схід од міст східньої частини Тавриди, й під 56° північної широти, тоб-то на північ од міста Булгара або гирла Ками”²³. Дослідник виходив від хибного переконання про градусну сітку Абу-ль-Фиди як нібито узагальнення давньої традиції описів території русі, що не відображає східноєвропейських реалій XIV ст., коли вже добре було знане Владимиро-Суздальське князівство, а на історичну арену поступово виходило князівство Московське. Проте міркування П. Смірнова виводяться винятково від географічних та картографічних інтерпретацій пізніших авторів. Така методика є інтерпретацією інтерпретованого.

Ототожнення Куїаби з Києвом вважала непорозумінням Галі Корзухіна: “Название этого города в форме Куяба, принятое в русской исторической литературе и отождествленное с Киевом, выбрано произвольно из десятка других разночтений и только потому, что оно наиболее созвучно с названием Киев. Во-вторых, весь комплекс сведений, сообщаемых арабскими географами о так называемых трех центрах Руси, связан не с Поднепровьем, а с Поволжьем”²⁴. Остання фраза розходиться з дійсністю акурат діаметрально. Згаданий “весь комплекс сведений” насправді виявляється одинокою короткою фразою: група русі з центром у Куїабі “найближча до Булгара”. Така вказівка доводить, що інші дві групи розташовувалися від Булгара далі, ніж Куїаба, але не дає жодних підстав для категоричного визнання, нібито “отождествление Киева с Куябой арабских источников является сплошным недоразумением”²⁵. Достатнім доказом для цього твердження Г. Корзухіна визнала відсутність скарбів кувачних монет, прихованих на теренах Середнього Подніпров'я упродовж VIII ст., у той час, як основна маса скарбів VIII–IX ст. (39 скарбів та чимала кількість окремих монет) знайдена на Оці, у Волго-Окському межиріччі, на Молозі та Шексні, водорозділі Дніпра, Волги та Західної Двіни, коло оз. Льмень, на р. Великій, у Старій Ладозі та в Приладожжі. Проте автори таких розмірковувань недобачають важливого свідчення Ібн Фадлана: “Дирхеми русів – сіра білка без шерсті, хвоста, передніх і задніх лап, і голови, [а також] соболі. Якщо будь-чого не вистає, то від того шкірка стає бракованою [монетою]. Ними вони здійснюють обмінні угоди і звидні їх не можна вивезти, так що вони їх віддають за товар”²⁶. Ігноруючи цей очевидний факт, Г. Корзухіна зробила висновок, нібито в зазначений період міжнародні торговельні маршрути мали оминати Середнє Подніпров'я.

Подібні узагальнення, як слушно зауважив Олексій Толочко, не пояснюють, чому “Среднее Приднепровье, единственная территория, которая когда-либо будет называться “Русской землей”, оказывается далекой периферией важных и значительных “процессов”, совершающихся на волжском пути”²⁷. До того ж, без відповіді залишається питання, чому вже з Києва русам доводиться “повторно” підпорядковувати собі “колишні” землі, поширюючи мечем свою владу на північ та північний схід²⁸.

З приводу локалізації Куїаби висловився й Вадім Вілінбах, який доводив, що під цією назвою необхідно вбачати історичну область Польщі – Куяви (“Polskie terytorium plemienne Kujawy”)²⁹, розташовану в басейні середньої Вісли

²³ Смірнов П. Волзький шлях... – С. 194.

²⁴ Корзухина Г. Ф. Русскиеклады IX–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1954. – С. 34.

²⁵ Там же.

²⁶ Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Статьи, переводы и комментарии. –

Харьков, 1956. – С. 141–142.

²⁷ Толочко А. П. Очерки начальной Руси. – Киев; Санкт-Петербург, 2015. – С. 174.

²⁸ Там же. – С. 174–176.

²⁹ Wilinbachow W. B. Przyczynek do zagadnienia trzech ośrodków dawnej Rusi // Mate-

та верхньої Нотечі. На такий спосіб прирівняно назву населеного пункту (астіоніма) до назви території (адміністративного хороніма). Як уже йшлося, група (територія) з центром у Куйабі мала, найвірогідніше, назву 'рус' (зіпсоване – 'равас'), донесену в списках викладу ал-Ідрісі.

Щодо можливості локалізації Куйаби на теренах Середнього Подніпров'я скептично висловилася також Дар'я Смоктіна. У дослідженні, присвяченому з'ясуванню місця розташування Арти (Арси), вона зазначила: "*К ее локализации на Днепре и отождествлению с Киевом все же следует отнестись критически*"³⁰. Правда, якихось аргументів, здатних свідчити на користь цієї думки, не наведено. До розташування центрів русі за текстом ал-Ідрісі вдавалася також Светлана Браташова, відрізняючи при цьому Русь Придніпровську від Тюркської Русі й ув'язуючи згадку про три групи русі саме з руссю тюркською. На цій підставі Кукіану ал-Ідрісі було ототожнено з городищем Укек на південній околиці Саратова³¹. Проте арабський історик цілком довільно залучив архаїчну інформацію про три групи русі до власного тексту, подаючи її так, начебто вона мала стосуватися власне його часів. Повідомлення ал-Ідрісі нібито Кукіана належить до міст землі Булгар та твердження про русів як тюркське плем'я походять з інших джерел. Практика використання цієї інформації задля реконструкції етнополітичної ситуації другої половини IX ст. з наукового огляду, найочевидніше, некоректна. Тому вартісним і гідним уваги джерелом про географію початкової русі можуть слугувати лише ближчі до автентичного переказу фрагменти, що їх свого часу виокремив А. Новосельцев.

Перелічені пропозиції ставити під сумнів тотожність Куйаби з дніпровським Києвом не мають під собою реального підґрунтя. Фіксування на карті найдавніших згадок про русів показує їхні координати, переважно розташованими на висоті чи південніше самого Києва, тобто 50°27' широти. Найдалше на захід знаходиться Інгельхайм/*Ingelheim am Rhein* (49°58'), куди, за повідомленням Бертинських анналів, до двору Людовика Благочестивого 839 р. прибули послы кагана народу 'рос'. Не можна оминати також і колишнє містечко Раффельштеттен, розташоване на території сучасного австрійського Астена (48°13') у Середньому Подунав'ї. У Раффельштеттенському митному статуті 906 р. під ім'ям ругів згадані купці-руси, які разом з чеськими купцями приходили торгувати з Праги (50°05').

Свідченням південного напрямку активізації русі в басейні Чорного моря є похід 860 р. на Константинополь, зафіксований у двох гоміліях константинопольського патріарха Фотія. З цим походом пов'язують також звістку про напад русі на Амастриду у Пафлагонії (південне узбережжя Чорного моря), єдина згадка про який збереглася у "Житті святого Георгія Амастридського". З ранніх свідчень мусульманських авторів варто відзначити повідомлення ібн Хордадбеха (бл. 820 – бл. 912-913), перша редакція "Книги шляхів та країн" якого датується 846–847 рр. У ній йдеться про руських купців, названих тут "видом слов'ян", які торгували з Візантією й заходили через Хозарію на південне

riały Zachodnio-Pomorskie. – Szczecin, 1961. – Т. 7. – С. 517–530.

³⁰ Смоктіна Д. В. Арса: место на карте (к вопросу о локализации третьего центра Руси) // Вестник Томского государственного университета. – Томск, 2008. – № 2(3). – С. 5–17.

³¹ Браташова С. А. Урбосеть Руси по трактату ал-Идриси 1164 года // Историческая урбанистика: прошлое и настоящее города. Сборник научных статей Всероссийской конференции с международным участием (г. Сургут, СурГУ, 14 ноября 2014 г.). – Курган, 2015. – С. 143–158.

узбережжя Каспію, звідкілья досягали Багдада. Розповідь із “Записки” Ібн Фадлана про торгівлю русі у Булгарі на Волзі належить до 921–922 рр.

Розташування Булгара дещо північніше (54°58') ніяк не впливає на констатацію переважаючих широтних та південних устремлень русі. Торговельна активність цієї групи фіксується далеко за межами Східної Європи, крім її північних околиць. Якщо Раффельштеттен Баварської східної марки є крайньою західною відзначеною межею руських торговельних інтересів, то Булгар на Волзі фіксував його крайню східну межу. Київ розташовувався посередині шляху між зазначеними містами. У звістках про три групи русі Булгар та Київ виступають ключовими топонімічними орієнтирами. Дошукуватися у назвах ‘Куйаба’, ‘Куйа.а’, ‘Ку.а.на’ чи ‘Кукіана’ звісток про якийсь інший пункт видається справою безперспективною. Складніше з локалізацією двох інших груп русі та їхніх центрів.

Характеристика групи русі з центром у Славі

Друга група русі (за ал-Саведжі – третя) відома під назвами ‘ас-Славійя’ (I, II, V, VI), ‘Джалаба/Джлба’ (IV). У “Худуд ал-алам” (III) названо лише центр цієї групи ‘Сла.а’, який у інших текстах має назву ‘Салау’ (II), ‘Слава’ (V), ‘Сілак’ (VI). Автор “Худуд ал-алам” охарактеризував його як “приємний гóрод”³². Ібн Хаукал (II) подав Славію найвищою з трьох груп русі (“найвища з них”³³). Це місце А. Новосельцев зіставив з матеріалами руських літописів й вказав на резиденцію князя Олега до його вокняження у Києві – гóрод у землі ільменських словен, попередник Новгороду, що й начебто зафіксували тогочасні інформатори, “назвавшиє русов ас-Славійя высшими и главными для того времени”³⁴. Перський переклад Ал-Саведжі (IV) вжив тут термін ‘бехтер’ – краща (“група, краща з усіх”³⁵).

У ал-Истахрі (I) ас-Славійя виступає як “найвіддаленіша з них група”³⁶. Оскільки група з центром у Куйабі у попередньому реченні згадана як “найближча до Булгара”, логічно, що Булгар є географічним орієнтиром для усіх трьох груп русі, а Славійя розташована далі від інших. Це підкреслює фраза ал-Саведжі (IV), що “торгівці туди не доходять і не ходять далі Булгара”³⁷. За текстом “Худуд ал-алам” (III), в Булгарі торгували й купці з найвіддаленішого гóрода – Слави: “і з нього, коли панує мир, ведеться торгівля з країною Булгар”³⁸.

Пов’язування Славії з якоюсь слов’янською етнічною групою знаходимо вже у Х. Френа. Він, проте, допускав можливість вбачати в ній Литву – “Litawa (Litauer) (oder Slawija, Slawen)”³⁹. Новгородських словен добачав у звістці про Славію А. Гаркаві⁴⁰, а вслід за ним і кілька наступних поколінь істориків, чій праці кількісно переважають пропозиції інших варіантів локалізації другої групи русі.

Стосовно місцезнаходження Славії звучали й альтернативні думки, передовсім від авторів, схильних розташовувати русів на Волзі та її притоках. Так, Д. Щеглов, добачаючи Куйабу на нижній Оці або Середній Волзі, доводив, що Славією/Главою східних джерел є сучасна Тула⁴¹. Прихильником волзького локалізування русі був і К. Міллер: під центром другої групи русі він розумів Перм⁴². За

³² Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 412.

³³ Там же.

³⁴ Там же. – С. 417.

³⁵ Там же. – С. 413.

³⁶ Там же. – С. 411.

³⁷ Там же. – С. 413

³⁸ Там же. – С. 412.

³⁹ Frähn С. М. Ibn-Foszlan’s... – Р. 170–173.

⁴⁰ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). – Санкт-Петербург, 1870. – С. 199.

⁴¹ Щеглов Д. Первые страницы... – Ч. 185. – С. 16–25.

⁴² Miller K. Маррае... – Р. 154.

П. Смірновим, Славія розташовувалася недалеко від Ярославля і Костроми, або на Клязьмі, в землях Суздаля та Владимира, чи на Опці – в околицях Мурома, або ж Старої Рязані⁴³. Славію, як і дві інші групи, локалізувала в Поволжі Г. Корзухіна⁴⁴.

Крім надволзьких та надокських теренів, на роль Славії з центром у Славі пропонувалися й інші населені пункти. Так, Борис Рибаків добачав у городі Славі Переяслав⁴⁵. Його думку підтримали Ірина Масляніцина та Мікола Багадзяж⁴⁶. На слов'янському узбережжі Балтики (*"Obszar słowiańskiego Pomorza"*) бачив територію Славії В. Вілінбахов⁴⁷. Подібно ж у Західному Помор'ї локалізував її й Аполлон Кузьмін⁴⁸.

Неопублікований текст Агатангела Кримського, присвячений інтерпретації повідомлення арабо-перських джерел IX–X ст. про три групи русі, опрацював Ярослав Боровський⁴⁹. Знаний сходознавець проаналізував невідомий рукопис, датований 1702 р., придбаний у Бухарі 1920 р. На думку А. Кримського, назви трьох центрів русі в ньому подано у зрозумілішому написанні, ніж у географів X ст. Там, де в ал-Істахрі та ібн Хаукала фігурує Славія, віднайдений рукопис подає 'Ч-р-н-к', прийняте за Чернігів. У районі Чернігова-Шестовиць локалізував Славію й Олександр Абакумов⁵⁰.

Євген Максимов та Сергій Максимов за город Славою приймали городище коло села Монастирок – літописний Заруб⁵¹. На території вище (північніше) Києва локалізував Славію Фьодар Клімчук⁵². Натомість Валентин Крисаченко ототожнював зі Славією територію Волині чи Галичини⁵³. На Волині, в землі бужан (союз побузьких слов'ян), бачив Славію Віталій Скуратівський, враховуючи вказівки ал-Ідрісі⁵⁴. З лівобережним Цимлянським городищем (Саркел) ототожнила город Славу С. Браташова⁵⁵.

⁴³ Смірнов П. Волзький шлях... – С. 162–222.

⁴⁴ Корзухина Г. Ф. Русские клады... – С. 34.

⁴⁵ Рыбаков Б. А. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина // Вопросы истории. – Москва, 1952. – № 9. – С. 62; *Его же*. Три свидетельства о государстве Руси (IX–X вв.) // История СССР с древнейших времен до наших дней: В двух сериях, 12 т. – Москва, 1966. – Т. 1. – С. 484–485; *Его же*. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 330–334.

⁴⁶ Масляніцина І., Багадзяж М. Беларусь далетатісная: гістарычныя нарысы. – Мінск, 2010. – Разд. Палеская Атлантыда. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/0Bzfir2VR2hISalc1X-3ZSdnNOUWM/view>

⁴⁷ Wilinbachow W. B. Przyczynek... – S. 517–530.

⁴⁸ Кузьмін А. Г. "Варяги" и "Русь" на Балтийском море // Вопросы истории. – Москва, 1970. – № 10. – С. 39.

⁴⁹ Боровський Я. Е. Куявія, Славя і Артанія за історичними та археологічними джерелами // Дослідження з руської археології. – Київ, 1976. – С. 135–145; *Его же*. Восточные источники о трех группах русов. Артанія и анты // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. Сборник научных трудов. – Киев, 1988. – С. 41–46.

⁵⁰ Абакумов О. В. Артополот і Артанія

(1200 років Першій Руській державі) // Іншомовні елементи в ономастиці України. – Київ, 2001. – С. 3–19; *Его же*. Русский каганат первой половины IX века. Историческое и лингво-археологическое исследование. – Київ, 2011. – 67 с.

⁵¹ Максимов Є. В., Максимов С. Є. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики // Археологія. – Київ, 1989. – № 1. – С. 116–118; *Іх же*. Розповідь про країни слов'ян та русів за відомостями анонімної перської географії X століття // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Київ, 2013. – Вип. 39. – С. 5–10.

⁵² Клімчук Ф. Д. Да проблеми Артанії // Славянський мир на порозі третього тисячелеття. Матеріали Міжнародної научної конференції (Гомель, 15–16 мая 2001 г.). – Гомель, 2001. – С. 203–205; *Его же*. Некаторія аспекти проблеми українського етно- і глотогенезу // Український глотогенез: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Житомир, 2015. – С. 83–92.

⁵³ Крисаченко В. С. Історичні витоки українського етносу // Український соціум. – Київ, 2005. – С. 124–131.

⁵⁴ Скуратівський В. І. Історія стольного града Коростеня. – Коростень, 2005. – С. 20–23.

⁵⁵ Браташова С. А. Урбосеть... – С. 143–158.

Попри очевидну кількісну перевагу думок на користь Волховсько-Ільменської локалізації Славії (вище перелічено лише альтернативні ідеї), розбіжність міркувань, все ж, дуже значна. Цю другу (за ал-Саведжі – третю) групу схильні вміщувати від Помор'я та Побужжя на заході до району Волги на сході і від території Ільменських словен на півночі до Переяслава на півдні. Географічне розміщення цієї групи, як бачимо, далеко не однозначна, відтак саму тему не випадало би сприймати з'ясованою.

Ще більше сумнівів викликає зіставлення наявних пропозицій стосовно третьої групи русі – Артанії.

Характеристика групи русі з центром у Арті (Арсі)

Сучасні звернення до зафіксованих у східних джерелах трьох груп русі розпочинають бібліографічний огляд майже тотожною фразою, що більшість дослідників не мають сумніву щодо ототожнення Куїаби з Києвом, а Славії – із землею ільменських словен. І хоча проблема локалізації Славії далеко не очевидна, все ж, розбіжностей щодо місцезнаходження Артанії суттєво ще більше.

Третя група русі (за ал-Саведжі – друга) не має усталеної та певної домінуючої у літературі традиції локалізації. Відсутня навіть певність щодо самої назви Артанії: її написання у різних текстах відзначають суттєві відмінності. За публікацією А. Новосельцева, третя група фігурує під назвами 'ал-Арсанія' (I, II, V, VI) та 'Аусані', а її центр має назву 'Арса' (I, II, V), 'Арта' (IV) та 'Арсай' (VI). У супровідному тексті дослідник уточнив, що форма з твердим 'Т' (ث) – Артанія–Арта–Артаб є, мабуть, спотворенням. Проте й арабська буква ث не означає звука, відповідного укр. (рос.) 'С'. Віддаючи перевагу формі 'Арсанія'/Арса', А. Новосельцев виходив з міркування про читання зазначеної букви в перських перекладах (хоча й не у всіх випадках) як 'С'⁵⁶. З цього приводу Олег Трубачов зауважив, що на такому читанні не варто наполягати, оскільки, фактично, йдеться про приблизну передачу недостатніми засобами російського письма та фонетики глухого міжзубного приголосного, наближеного до англ. 'Th'. Відтак, тією ж мірою, цілком виправданим може бути й традиційне читання 'Артанія/Артанія'⁵⁷.

Але прочитання 'Артанія'/Арсанія'/al-Artānija' та 'Арта'/Арса'/Artā' не вичерпують переліку. Інші варіанти показав Іван Грбек⁵⁸. У різних списках тексту ал-Істахрі назва третьої групи передається як: al-Ar?ā??a; al-Awtānja; al-Artājija; Awtānī; al-Afnā?ija, а центру цієї групи – A?ārkā; A?ārfā; Arfa; Abārkā; A?ārkā; Arqa; Arbā; Aztā. Різноманітність цих варіантів, на загал, підтверджує хибність практики використання етимологічних аргументів при вирішенні проблеми локалізації трьох груп русі та їхніх центрів. Тому єдино прийнятною залишається методика буквального аналізу просторових вказівок текстів.

Серед іншого, у текстах згадано торговельні контакти Артанії з Куїабою. Ал-Істахрі (I) про це писав так: "І люди (з Арти – Ю. Д.) для торгівлі прибувають до Куїаби"⁵⁹. Ібн Хаукал (II), крім самого центру, згадав також прилеглі до нього терени: "І досягають люди (з Арти – Ю. Д.) з торговими цілями Куїаби і району його"⁶⁰. Наведена фраза свідчить про прямі контакти Арти (Артанії) з Куїабою

⁵⁶ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 418.

⁵⁷ Трубачев О. Н. В поисках единства: взгляд филолога на проблему истоков Руси. – Москва, 2005. – С. 155.

⁵⁸ Hrbek I. Der dritte Stamm der Rüs nach

arabischen Quellen // Archiv orientální. – Praha, 1957. – Vol. 25. – P. 630.

⁵⁹ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 411.

⁶⁰ Там же. – С. 412.

(Рус/Равас) й, очевидно, здатна наголосити на відсутності між ними якихось важливіших транзитних населених пунктів.

Наступна вказівка ал-Істахрі (I), яку майже буквально повторили інші п'ять текстів (II, III, IV, V, VI), свідчить про вороже ставлення мешканців Арти до чужинців, яких вони, начебто, вбивали: *"Що ж стосується Арси, то не відомо, щоби хто-будь з чужинців досягав її, оскільки там вони (мешканці) вбивають всякого чужинця, що приходить до їх землі"*⁶¹. Ця заборона, вірогідно, стосувалася усіх трьох груп. Стосовно Славії, як уже згадувалося, про це писав ал-Саведжі (IV): *"купці туди не доходять і не ходять далі Булгара"*⁶². Арта мала відрізнятись лише особливо жорстоким поведінням – аж до вбивства. З цього виходить, що руси мали самостійно контролювати торговельний шлях від русько-булгарського прикордоння до Куйаби, а також від Куйаби до Арти та Слави.

Те, що група русів з центром у Куйабі відзначена як *"найближча до Булгара"*, а Славія охарактеризована як *"найвіддаленіша з них група"*, підказує розташування Артанії десь поміж ними. На таке її місцезнаходження є безпосередня вказівка ал-Ідрісі (V): *"Город Арса гарний і (разташований) на укріпленій горі між Славою і Куйабою"*⁶³. Текст за рукописом ГПБ (VI) відрізняється лише протилежною характеристикою Арти: *"Город Арса негарний, на укріпленій горі й розташований між Сілак і Кукіанію"*⁶⁴.

Ал-Істахрі (I) повідомив про мешканців Арти: *"Лише самі вони спускаються по воді й торгують, але не повідомляють нікому нічого про справи свої і свої товари і не дозволяють нікому супроводжувати їх і входити до їхньої країни"*⁶⁵. Практично тогоне повідомлення пропонує також Ібн Хаукал (II). Дещо спростив його Ал-Саведжі, наголошуючи на нібито водному способі життя русів: *"Якщо вони (руси) (мешканці Арси – Ю. Д.) займаються торгівлею, то не виходять на суходіл"*⁶⁶.

За свідченням ал-Істахрі (I), руси вивозили з Арти чорних соболів та олово (свинець). Ібн-Хаукал (II) доповнив цей перелік чорними лисицями і певним числом рабів. Автор *"Худуд ал-Алам"* (III) згадав лише про дуже цінні леза для мечів і мечі, які можна зігнути вдвоє. Ал-Саведжі (IV) повторив асортимент за ал-Істахрі. Перелік товарів, які вивозили з Арти, крім згаданого в попередників хутра чорних лисиць та олова (свинцю), Ал-Ідрісі (V, VI) збагатив екзотичним доповненням стосовно хутра чорних леопардів.

Тоговельні орієнтири русів засвідчує ще одне зауваження ал-Істахрі (I), відділене від попереднього фрагменту щодо Артанії етнографічною характеристикою русів. Вірогідно, йдеться не про Артанію чи іншу групу русів, а русів загалом: *"і ці руси торгують з Хазарами, Румом (Візантією) і Булгаром Великим, і вони межують із північними околицями Рума, їх так багато й вони настільки сильні, що наклали данину на прикордонні з ними райони Рума, внутрішні булгари є християнами"*⁶⁷. У відповідному тексті Ібн Хаукала (II) наведено важливе географічне уточнення: *"Булгар Великий межує з русами на півночі"*⁶⁸.

Загальний контекст вказаних ал-Істахрі географічних орієнтирів пов'язано з *"північними околицями Рума"*, тобто Візантії, а уточнення Ібн Хаукала стосується північних кордонів Булгара Великого, під яким, здебільшого, схильні розуміти Дунайську Болгарію.

⁶¹ Там же. – С. 411.

⁶² Там же. – С. 413.

⁶³ Там же.

⁶⁴ Там же. – С. 414.

⁶⁵ Там же. – С. 411–412.

⁶⁶ Там же. – С. 413.

⁶⁷ Там же. – С. 412.

⁶⁸ Там же.

Звістку про три групи русі, яка увійшла до тексту ал-Ідрісі, доповнюють важливі топографічні вказівки. Після згадки про розташування Арті між Славою та Куйабою ал-Ідрісі (V) навів цифрові дані щодо відстані між ними та повідомлення стосовно відвідування Куйаби купцями-мусульманами з Вірменії: “Від Куйаби до Арси чотири переходи, і від Арси до Славії – чотири дні. І доходять мусульманські купці з Вірменії до Куяаби”⁶⁹. Проаналізовані свідчення дали підставу для найрізноманітніших географічних інтерпретацій розташування Артанії/Арті. Розбіжності її локалізації, однак, не виправдано широкі.

Серед тих, хто вдавався до відповідного кола проблем, чимало прихильників вміщення Артанії та Арті на Волзі та її допливах. Так, Х. Френ вбачав у Арті Арзамас, а Артанією трактував терени ерзя – етнічної групи мордви, яка заселяла межиріччя Волги, Оки, Сури та Мокші⁷⁰. Територію ерзі вважав Артанією також Авраам Константин д’Оссон⁷¹. На перших порах цю думку допускав й А. Гаркаві⁷². До прихильників ерзянської теорії відносяться Дмитрій Щеглов⁷³, Алексей Шахматов⁷⁴, Тадеуш Левіцький⁷⁵ та Ласло Кліма⁷⁶. Територію фінського племені у в’ятському регіоні добачав під Артанією Омелян Прицак⁷⁷. Мордовським племенем на Оці чи Волзі вважав її Вінцентій Свобода⁷⁸. З Новгородом (очевидно, – Нижнім) ототожнював Арту К. Міллер (“Artania (gegen das heutige Nowgorod)”)⁷⁹. Між Нижнім Новгородом, Рязанню, Муромом та Владіміром-на-Клязьмі розташовував Артанію П. Смірнов⁸⁰. Натомість Іван Забелін допускав можливим вбачати в Артанії східних географів Рязанську чи Ростовську області⁸¹. Стару Рязань Артою вважав Любор Нідерле⁸². З Рязанню ототожнював її й Владімір Мавродін⁸³. У землі в’ятичів бачив її В. Бартольд⁸⁴. З в’ятицьким племінним союзом пов’язував її Александр Монгайт, добачаючи в Рязані згаданий центр – Арту⁸⁵. Ближче не окресленим пунктом у Ростовській землі сприймав Арту Генрик Ловмяньскі⁸⁶. Десь в районах Ярославля, Ростова,

⁶⁹ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 413.

⁷⁰ Frähn С. М. Ibn-Fozlan’s... – P. 162–170.

⁷¹ D’Ohsson M. C. Des peuples du Caucase et des pays au nord de la mer Noire et de la mer Caspienne, dans le dixième siècle, ou Voyage d’Abou-el-Cassim. – Paris, 1828. – P. 84, 220, 234–235.

⁷² Гаркави А. Я. Сказания... – С. 193, 199–201.

⁷³ Щеглов Д. Первые страницы... – С. 1–29.

⁷⁴ Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. – Петроград, 1919. – С. 35–36, прим.

⁷⁵ Lewicki T. Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w. // Slavia Antiqua. – Warszawa; Poznań, 1961. – Т. 8. – С. 102–104.

⁷⁶ Klíma L. Szemelvények a finnugor történelem korai forrásaiból. – Budapest, 2012. – P. 145–154. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://finnugor.elte.hu/tortenelem/KLfgtortforr20131102.pdf>

⁷⁷ Pritsak, O. The Name of the Third Kind of Rus and of Their City // The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. – London, 1967. – No 1–2 (Apr.). – P. 2–9.

⁷⁸ Swoboda W. ‘Arū – ‘Arīsū – al-Artānija // Folia Orientalia. – Kraków, 1970. – V. 11(1969). – S. 291–296.

⁷⁹ Miller K. Маррае... – P. 154.

⁸⁰ Смірнов П. Волзький шлях... – С. 162–222.

⁸¹ Забелін І. История русской жизни с древнейших времен. – Москва, 1876. – Ч. 1. – С. 452–454.

⁸² Niederle L. Slovancké starožitnicti. – Praha, 1924. – Oddíl I, svazek IV: Původ a počátky slovanů východních. – S. 132, 145–146, 192; Ego же. Славянские древности. – Москва, 1956. – С. 152–154.

⁸³ Мавродин В. В. Происхождение русского народа. – Ленинград, 1978. – С. 126.

⁸⁴ Бартольд В. В. Арабские известия о русах // Советское востоковедение. – Москва; Ленинград, 1940. – Т. 1. – С. 27; Ego же. Арабские известия о русах // Его же. Сочинения. – Москва, 1963. – Т. 2, ч. 1. – С. 836–837.

⁸⁵ Монгайт А. Л. К вопросу о трех центрах древней Рус // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Москва; Ленинград, 1947. – Вып. 16. – С. 103–112.

⁸⁶ Łowmiański H. Zagadnienie roli normanów w genezie państw słowiańskich. – Warszawa,

Переяславля-Залесьського локалізували Арту/Артанію Ігорь Дубов⁸⁷, Дмитрій Мачінський⁸⁸, Глеб Лебедев⁸⁹, Гакон Станг⁹⁰ та Єлена Мельнікова⁹¹. За Олегом Фомінім, Артанією є річковий острів у межиріччі Оки та Волги⁹². Із Артою Міхаїл Артамонов ототожнював Арск поблизу Казані (арська група удмуртів)⁹³. Жозеф Туссен Рено⁹⁴, Данііл Хвольсон⁹⁵, Вільгельм Томсен⁹⁶ та Владімір Мінорський⁹⁷ пов'язували територію Артанії з Перм'ю. Над Камою локалізувала її Д. Смоктіна⁹⁸. З містом на давньому водному переході з Волги до Дону (вірогідно, – Камишин) ототожнювала Арту С. Браташова⁹⁹.

Чимало авторів віддавали перевагу південно-східному розташуванню Арти/Артанії. В Азовській чи Таманській Русі добачали її Дмитрій Іловайській¹⁰⁰, Алексей Тімофеев¹⁰¹, Михайло Грушевський¹⁰², Володимир Пархоменко¹⁰³,

1957. – С. 157–158; *Его же. Русь и норманны. – Москва, 1985. – С. 200–201.*

⁸⁷ Дубов И. В. Северо-Восточная Русь и “Арса” арабских источников // Вестник Ленинградского университета. – Ленинград, 1981. – № 8: История, язык, литература, вып. 2. – С. 22–29; *Его же. Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья (Историко-археологические очерки). – Ленинград, 1982. – С. 104–123; Его же. Великий Волжский путь. – Ленинград, 1989. – С. 40–43.*

⁸⁸ Мачинский Д. А. О времени и обстоятельствах первого появления славян на северо-западе Восточной Европы по данным письменных источников // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. Межвузовский сборник – Ленинград, 1982. – С. 22–23; *Его же. Ростово-Суздальская Русь в X в. и “три группы Руси” восточных авторов // Материалы к этнической истории Европейского Северо-Востока. – Сыктывкар, 1985. – С. 3–23; Его же. Некоторые предпосылки, движущие силы и исторический контекст сложения Русского государства в середине VIII – середине XI века // Труды Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2009. – Т. 49: Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света: материалы Международной конференции, состоявшейся 14–18 мая 2007 года в Государственном Эрмитаже. – С. 508–511.*

⁸⁹ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки. – Ленинград, 1985. – С. 237–238.

⁹⁰ Stang H. The Naming of Russia. – Oslo, 1996. – P. 194–204.

⁹¹ Мельникова Е. А. Скандинавы в процессах образования Древнерусского государства // Вестник истории, литературы, искусства: [альманах]. – Москва, 2010. – Т. 7. – С. 230–231; *Ее же. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды. – Москва, 2011. – С. 62–63; Ее же. Возникновение Дре-*

нерусского государства в европейском контексте: постановка проблемы // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – Москва, 2015. – № 9(152). – С. 33, прим. 54.

⁹² Фолмин О. Священная Артания. – Москва, 2004. – С. 19, 20, 71.

⁹³ Артамонов М. Г. От Дондыкара до Урсыгурта. Из истории удмуртских регионов. – Ижевск, 2005. – С. 11–16.

⁹⁴ Reinaud M. Géographie d'Aboulféda traduite de l'arabe en français et accompagnée de notes et d'éclaircissements. – Paris, 1848. – Т. 2, première 1. – P. 306, note.

⁹⁵ Хвольсон Д. А. Известия о хозарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и руссах Абу-али Ахмеда бен Омара Ибн-Дафта. – Санкт-Петербург, 1869. – С. 169–180.

⁹⁶ Thomsen W. Der Ursprung der russischen Staates. – Gotha, 1879. – P. 36–37; *Его же. Начало Русского государства // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1891. – Кн. 1(156). – С. 34–35.*

⁹⁷ Minorsky V. Hudūd al-Ālam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. – London, 1937. – P. 432–436.

⁹⁸ Смоктіна Д. В. Арса... – С. 5–17.

⁹⁹ Браташова С. А. Урбосеть... – С. 143–158.

¹⁰⁰ Иловайский Д. И. О мнимом призвании варягов. Из исследований о начале Руси. – Москва, 1871. – С. 63–65; *Его же. Болгаре и русь на Азовском Поморье // Журнал Министерства народного просвещения. – Санктпетербург, 1875. – Ч. 177: февраль. – С. 342–344; Его же. Разыскания о начале Руси. Вместо введения в русскую историю. – Москва, 1876. – С. 129–130.*

¹⁰¹ Тимофеев А. В. Русские народные былины: В 2 ч. – Санкт-Петербург, 1883. – С. 409–410.

¹⁰² Грушевський М. Віймки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віка. – Львів, 1895. – С. 35–36, прим.

Дмитро Багалій¹⁰⁴, Владімір Мошін¹⁰⁵ та Сергей Биковський¹⁰⁶. За Алексеем Соболевським, Арта – Аркаба (Ἐρκαβον) знаходилася північніше Євпаторії, а територія Артанії поширювалася на дельту Кубані та степ на краю Тавриди¹⁰⁷. Десь на півдні чи південному сході, ближче до Хозарії, локалізував Артанію В. Мавродін¹⁰⁸. З Тмутороканню та Приазовською Руссю пов'язували Арту/Артанію також Серафим Юшков¹⁰⁹, Михайло Міллер¹¹⁰, Борис Греков¹¹¹, Ярослав Пастернак¹¹², Іван Шекера¹¹³, Михайло Брайчевський¹¹⁴ та Олег Трубачьов¹¹⁵. У Північному Приазов'ї, біля Донецького кряжу, вмістив Артанію В. Крисаченко¹¹⁶. Південніше Батумі й на північ від грецьких малоазійських володінь бачив Арту Аркадій Лонгінов¹¹⁷.

У літературі також фігурували думки щодо можливої локалізації Артанії на Балтії. З легендарним островом Фуле (Thule) пов'язував Артанію А. Гаркаві¹¹⁸. Скандинавію вбачав у ній Фрідріх Вестберг¹¹⁹. З Арконою та руянами ототожнювали Артанію Іван Грбек¹²⁰, Вадім Вілінбахов¹²¹, Аполлон Кузьмін¹²², Генрик Ловмянські¹²³, Лотар Дралле¹²⁴ та Сергей Азбелев¹²⁵. Зі Старою Ладогою

¹⁰³ Пархоменко В. Три центра древнейшей Руси // Известия Отделения русского языка и словесности. – Санкт-Петербург, 1913. – Т. 18, кн. 2. – С. 79–87; *Его же*. У истоков русской государственности (VIII–XI в.в.). – Ленинград, 1924. – С. 20–22.

¹⁰⁴ Багалей Д. И. Русская история. – Москва, 1914. – Т. 1: Княжеская Русь (до Иоанна III). – С. 173.

¹⁰⁵ Mošín V. “Treće” rusko pleme // Slavia. Časopis pro slovanskou filologii. – Praha, 1927. – R. V, sešit 4. – S. 763–781; *Его же*. Русь и Хазария при Святославе // Seminarium Kondakovianum. – Praha, 1933. – С. 197–205.

¹⁰⁶ Биковский С. Н. К вопросу о трех древнейших центрах Руси. – Вятка, 1928. – 72 с.

¹⁰⁷ Соболевский А. И. “Третье” русское племя // Доклады Академии Наук СССР. – Ленинград, 1929. – № 4. – С. 55–58.

¹⁰⁸ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С. 200, 204–206.

¹⁰⁹ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – Москва, 1949. – С. 64–66.

¹¹⁰ Міллер М. Третій центр Русі – Танія в світлі археологічних пам'яток // Науковий збірник. Українська Вільна Академія наук у США. – Нью-Йорк, 1952. – Т. 1. – С. 37–60.

¹¹¹ Греков Б. Д. Киевская Русь. – Ленинград, 1953. – С. 443.

¹¹² Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961. – С. 639–641.

¹¹³ Шекера І. М. Міжнародні зв'язки Київської Русі. З історії зовнішньої політики Русі в період утворення і зміцнення Древноруської держави VII–X ст. – Київ, 1963. – С. 76.

¹¹⁴ Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – Київ, 1968. – С. 171; *Його ж*. Утвердження християнства на Русі. – Київ, 1988. – С. 40–41.

¹¹⁵ Трубачев О. Н. В поисках единства... – С. 155–156; *Его же*. К истокам Руси. Народ и язык. – Москва, 2013. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://krotov.info/libr_min/19_t/ru/bachev2.htm/.

¹¹⁶ Крисаченко В. С. Історичні витоки... – С. 124–131.

¹¹⁷ Лонгинов А. В. Мирные договоры русских с греками, заключенные в X веке. – Одесса, 1904. – С. 16.

¹¹⁸ Гаркави А. Я. Фуле (Thule) в арабской литературе // Записки Императорской Российской Академии Наук. – Санктпетербург, 1873. – Т. 22. – С. 154–158.

¹¹⁹ Вестберг Фр. К анализу восточных источников о Восточной Европе // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. – Санкт-Петербург, 1908. – Ч. 13: январь. – С. 397–400.

¹²⁰ Hrbek I. Der dritte Stamm... – P. 628–652.

¹²¹ Wilinbachow W. B. Przyczynek... – S. 517–530.

¹²² Кузьмин А. Г. “Варяги”... – С. 39.

¹²³ Ловмянский Г. Руссы и руги // Вопросы истории. – Москва, 1971. – № 9. – С. 50–51; *Ejusedem*. Początki Polski. Z dziejów słowian w I tysiącleciu n. e. – Warszawa, 1973. – Т. 5. – S. 183–186.

¹²⁴ Dralle L. Artanija – Rus – Varjagi. Bemerkungen zu einigen Problemen der Geschichte Altrusslands // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge. – München, 1985. – Bd. 33, heft 1. – P. 1–22.

¹²⁵ Азбелев С. Н. Гостомысл // Варяго-русский вопрос в историографии. – Москва, 2010. – С. 598–618.

на російському північному заході ідентифікували її Францішек Кметовіч¹²⁶ та Алф Тулін¹²⁷. На Карельському перешийку бачив її Віктор Паранін¹²⁸, у Новгороді – Олександр Овчинніков¹²⁹. Із Краковом ототожнювали Арту Адам Шельонговський¹³⁰ та Францішек Равіта-Гавронський¹³¹. Під Артанією Александр Удальцов розумів територію Прикарпаття з волинянами на чолі¹³². З Червеном та теренами над Бугом пов'язував Арту/Артанію Павло Грицак¹³³. Галицько-Волинською землею вважав Артанію Ахмат Карсанов¹³⁴. На широких територіях заходу Русі (Верхів'я Сяну, Західного Бугу та Дністра) локалізував Артанію Александр Ільїн¹³⁵. Землі пізніших Буковини та Галичини приймав за Артанію Ігор Мицько¹³⁶. На території літописних деревлян розташував її В. Скурятівський¹³⁷. У басейні Прип'яті вбачали територію Артанії І. Масляніцина та М. Багадзяж¹³⁸. За територію Збруцького культового центру визнавав Артанію Михайло Козлов¹³⁹.

Можливість ототожнення Арти зі Смоленськом допускав Авраам Гаркаві¹⁴⁰ та Антон Горський, який уточнив, що під Смоленськом необхідно розуміти Гнездово¹⁴¹. Археологічний комплекс у Гнездово поблизу Новгорода, ототожнений із Гольмгардом скандинавських саг, приймав за Арту Леонтій Войтович¹⁴². На місці пізнішої Орші, на річці Рша (сучасна Аршиця), вміщували

¹²⁶ *Kmietowicz F. Artāniya-Artā // Folia Orientalia. – Kraków, 1973. – V. 14(1972–1973). – S. 231–260.*

¹²⁷ *Thulin A. The "Third Tribe" of the Rus // Slavia Antiqua: czasopismo poświęcone starożytnościom słowiańskim. – Poznań, 1978. – Vol. 25. – P. 99–139. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/8679/1/04_Alf_Thulin_The_Third_tribe_99-140.pdf.*

¹²⁸ *Паранін В. И. Историческая география летописной Руси. – Петрозаводск, 1990. – С. 114–117.*

¹²⁹ *Овчинніков О. Східні хорвати на карті Європи // Археологічні студії. – Київ; Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С. 152–162.*

¹³⁰ *Szelągowski A. Najstarsze drogi z Polski na Wschód w okresie bizantyńsko-arabskim. – Kraków, 1909. – S. 50–63.*

¹³¹ *Rawita Gawroński Fr. Ślady kultury Starego Świata na Rusi Kijowskiej (fakty, spostrzeżenia i uwagi). – Kraków, 1917. – S. 12–13.*

¹³² *Удальцов А. Д. Основные вопросы происхождения славян // Общее собрание Академии наук СССР, 14–17 октября 1944 года. – Москва; Ленинград, 1945. – С. 109; *Его же. Происхождение славян // Вопросы истории. – Москва, 1947. – № 7. – С. 100.**

¹³³ *Грицак П. До питання про третій центр Русі (Із студій над початками української Державности) // Київ. Журнал літератури, науки, мистецтва, критики і суспільного життя. – Філадельфія, 1956. – Р. 7, ч. 2(35): березень-квітень. – С. 81–86.*

¹³⁴ *Карсанов А. Н. К вопросу о трех группах русов // Герменевтика древнерусской*

литературы X–XVI вв. – Москва, 1992. – Сб. 3. – С. 5–13.

¹³⁵ *Ільїн А. Происхождение Руси – новая концепция // Гістарычная брама. Гісторыка-краязнаўчы часопіс. – Бяроза, 2002. – № 1–2(19–20). – С. 5–16. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://brama.brestregion.com/nomer19-20/artic06.shtml#begin>.*

¹³⁶ *Мицько І. Болгарське коріння Володимира Святославовича. – С. 12. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/41310>.*

¹³⁷ *Скурятівський В. І. Історія... – С. 20–23.*

¹³⁸ *Масляніцына І., Багадзяж М. Беларусь... – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/0Bzfir2VR2hSalc1X3ZSdnNOUWM/view>.*

¹³⁹ *Козлов М. Святогор – язичницький сакральний центр ранньосередньовічної України-Русі // Мандрівець. – Тернопіль, 2013. – № 2. – С. 17–19.*

¹⁴⁰ *Гаркаві А. Я. Древнейшее арабское известие о Киеве // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Киев, 1878. – Т. 1. – С. 345–352.*

¹⁴¹ *Горський А. А. Государство или конгломерат конунгов? Русь в первой половине X века // Вопросы истории. – Москва, 1999. – № 8. – С. 43–52; *Его же. Русь: От славянского расселения до Московского царства. – Москва, 2004. – С. 65–66.**

¹⁴² *Войтович Л. В. Голмгард: де правила руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославович та Ярослав Володи-*

Арту Сяргей Санько та Хведар Кашкурєвіч, пов'язуючи Артанію із союзом кривичів чи якоюсь його частиною¹⁴³. У районі нинішнього Смоленська добачав Арту і Константін Аверьянов¹⁴⁴.

Чернігів за Арту приймав Б. Рибаків¹⁴⁵, з часом змінивши думку на користь Роденя, розташованого в усті Росі¹⁴⁶. Його підтримали Є. Максимов і С. Максимов¹⁴⁷. Арту за Родень приймали також Олександр Ковалевський та Леонід Осауленко. На їхню думку, колишній території Артанії відповідав давній острів, що знаходився нижче Канева між руслом Дніпра та його пересохлим рукавом¹⁴⁸. Спираючись на рукопис А. Кримського, Я. Боровський ототожнив Арту з Новгородом Сіверським¹⁴⁹. Розташування на півдні Середньої Наддніпряниці вказував О. Абакумов¹⁵⁰. Літописний Пересічен Артою, а племінну територію уличів – Артанією вважав Ф. Клімчук¹⁵¹. На Уманщині, у басейні річок Буг, Рось та Ятрань (від Атрань, Атра) добачав Артанію Вадим Перегуда¹⁵².

Траплялися й зовсім екзотичні пропозиції. Землею в Віфінії (північне узбережжя Малої Азії) вздовж річки Артан або Артанес вважав Артанію Сергей Лесной (Парамонов)¹⁵³. З далекою територією середньовічної Аренти-Панганії (Narenta; Ἀρεντα) на балканському узбережжі Адріатики ототожнювала третю групу русі Олена Сирцова¹⁵⁴.

Цей розгорнутий перелік дотеперішніх трактувань арабських свідчень про три групи/центри русі, що стосувалися Артанії/Арти, потрібен, насамперед, для наочного показу кардинальних розходжень у їх локалізації. Ці непримиренні географічні протиріччя часто виникають не лише через складності інтерпретування самих джерел, а й внаслідок певних шаблонних уявлень. Згадана на початку публікації політизація теми проглядається, найперше, через наполегливе намагання “розкласти” три групи русі на сучасній політичній карті Східної Європи так, аби дісталось кожному з трьох “братських

мирович? // Український історичний журнал. – Київ, 2015. – № 3(522). – С. 53–55; *Его же*. Холмгард-Новгород: Загадки истории Руси X – первой половины XI века // Вестник Удмуртского университета. – Ижевск, 2015. – Т. 25, вып. 1. – С. 13–14.

¹⁴³ Санько С., Кашкурєвіч Х. Загадкова країна Артанія // Імя тває Бєлая Русь. – Мінск, 1991. – С. 172–180.

¹⁴⁴ Аверьянов К. А. С какой скоростью пердвигались в Древней Руси во времена князя Владимира? // Вестник славянских культур. – Т. 39, № 1. – С. 41–52.

¹⁴⁵ Рыбаков Б. А. Проблема... – С. 62.

¹⁴⁶ *Его же*. Три свидетелства... – С. 484–485; *Его же*. Киевская Русь... – С. 330–334.

¹⁴⁷ Максимов Є. В., Максимов С. Є. Літописне місто... – С. 116–118; *Їх же*. Розповідь... – С. 5–10.

¹⁴⁸ Ковалевський О., Осауленко Л. Ілюстрована історія України від найдавніших часів до сучасності. – Ванкувер; Луцьк, 2011. – Кн. 1: До 10 століття. – Розд. 15: Українські держави у докйївський період. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: [\[vancouver.com/ілюстрована-історія-україни-від-найд-2/\]\(http://vancouver.com/ілюстрована-історія-україни-від-найд-2/\).](http://ukrainian-</p>
</div>
<div data-bbox=)

¹⁴⁹ Боровський Я. Є. Куявія... – С. 135–145; *Его же*. Восточные источники... – С. 41–46.

¹⁵⁰ Абакумов О. В. Артополот... – С. 3–19; *Его же*. Русский каганат... – 67 с.

¹⁵¹ Клімчук Ф. Д. Да праблемы... – С. 203–205; *Его же*. Некаторыя аспекты... – С. 83–92.

¹⁵² Перегуда В. Де була Артанія – могутне царство Давньої Русі? // Українська культура: культурно-освітній та літературно-мистецький ілюстрований журнал. – Київ, 2005. – № 3–4(949). – С. 27. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://elib.nplu.org/files/Disk1/00000001278/jpg/0029.jpg>.

¹⁵³ Лесной С. История руссов в неизвращенном виде. – Париж, 1957. – Вып. 6. – С. 585–588; *Его же*. История руссов. Варяги и русская государственность. – Москва, 2012. – С. 278–282.

¹⁵⁴ Сирцова О. М. Історіософська концепція “Повістей минулих літ”: візантійсько-слов'янський аспект // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – Київ, 2013. – С. 27–29.

народів", вихованих у спільній родині Русі XI–XIII ст. Тут доволі очевидно, що історична ковдра з добре знаним "інтересом" цілеспрямовано працює на перетягуєть на ментально близькі терени. Зрештою, переважна більшість наведених пропозицій мала під собою надто сумнівні з огляду загальноприйнятих наукових норм підстави.

Ще однією ідеєю, що опанувала літературу теми, стало надто прямолінійне пов'язування з історичними групами русі будь-яких виявів скандинавської матеріальної культури на східноєвропейських теренах. І, навпаки, – відсутність на певній території скандинавських знахідок чи їх незначна кількість, начебто, мають доводити неможливість перебування там русі. Така практика вступає в очевидне протиріччя з достатньо відомим фактом: територія, за якою віддавна закріпилася назва 'Руська земля', у IX – першій половині X ст. аж ніяк не рясніє яскравими свідченнями скандинавської присутності.

Уже згадувалася поширена думка, що руську присутність мають, начебто, обов'язково маркувати скарби східних срібних монет, хоча цю історичну догму ще на початку X ст. заперечив Ібн Фадлан, ствердивши, як зазначалося, що дирхемами русам слугували білячі шкірки. Про етимологічну аргументацію уже йшлося. Робити її наріжним каменем історично-географічного визначення безперспективно. Наочним тому доказом слугують знані топоніми, співзвучні назвам того чи іншого центру (групи) русі, розкидані на карті по різних, часом протилежних закутках Центральної та Східної Європи. Найбільшою проблемою цих локалізацій, яку часто оминають, сприймається зв'язок зазначених топонімів з руссю – якщо не народом, то плем'ям, родом чи рухливою верствою торгівців та вояків, але з історично окресленим ареалом проживання (територією).

Практика активного залучення сторонніх аргументів, не виведених з безпосереднього аналізу тексту, призводить до виявлених у бібліографічному огляді географічних казусів, коли той же топонім може приписуватися різним групам русі. Врешті, й самі дослідники іноді двічі, а то й тричі змінювали власну думку стосовно локалізації й кожного разу з переконливою аргументацією та протилежними висновками, що не завжди викликало належну увагу наступних поколінь науковців.

Географічні орієнтири та просторові вказівки повідомлень про три групи русі

Якщо об'єктом подібних досліджень виступають три групи/центри русі, то предметом, у такому разі, виявляються безпосередні географічні вказівки джерела (астіоніми, хороніми, гідроніми, ороніми тощо) та просторові орієнтири (взаємна орієнтація між топонімами за сторонами світу, підказки на кшталт ближче чи далі, позаду чи посередині тощо). Саме останні, наявні в аналізованих текстах, звичайно не узгоджуються із пропонованими локалізаціями.

Поодинокі вказівки та орієнтири розосереджені в різних версіях розповіді й у текстовому викладі їх непросто пов'язати між собою. Для зручнішого сприйняття на карті Східної Європи всю інформацію такого характеру зведено у лаконічні таблиці. Перша з них показує взаємне розташування трьох груп й центрів русі та їх місцезнаходження стосовно сусідніх хоронімів (табл. 1). Закреслений текст свідчить про об'єктивні сумніви, щодо його наявності у протографі.

<i>Русів три групи</i>		
СЛАВІЯ <i>найвіддаленіша найвища (головна?)</i>	АРТАНІЯ	РУС/РАВАС <i>найближча до Булгара →</i>
● від Арси до Славії чотири дні ● від Куїаби до Арси чотири переходи ●		
СЛАВА <i>на вершині гори</i>	АРТА <i>← розташований на укрі- пленій горі між Славою та Куїабою →</i>	КУІАБА <i>більший за Булгар найближчий до мусуль- манів →</i>

Табл. 1. Просторова структура географічних вказівок та орієнтирів трьох груп/центрів русі

Згідно з проаналізованими текстами, які свого часу переклав та опублікував А. Новосельцев, названі групи русі супроводять цілком логічні та недвозначні за вимовою вказівки щодо їх взаємного розташування та наближення до прилеглих до них територій. Планувальна композиція, сформована з цих трьох груп (кожна зі своїм центром), вимальовується певною лінійною структурою, у якій Арта (укріплений центр Артанії) розташована між Славою та Куїабою. З цього приводу Іріна Коновалова слушно зауважила, що *“слова географа (ал-Ідрісі – Ю. Д.) о местонахождении города Арса между Кукийаной и Салавом следует понимать в том смысле, что путь из Кукийаны в Салав лежал через Арсу”*¹⁵⁵.

Група з центром у Куїабі характеризується як найближча до Булгара. У трьох старших текстах (I, II, IV) гóрод Куїаба названий більшим за Булгар. Тут порівнюються планувальні габарити населених пунктів, відтак географічним орієнтиром у цьому разі слугує знаний гóрод Волзько-Камської Булгарії, а не котресь із відомих бу(о)лгарських територіально-політичних утворень, розташованих від Волги до Балкан. Ця обставина не дає змоги погодитися з думкою А. Новосельцева, нібито під Булгаром цитовані східні географи розуміли Дунайську, а не Волзьку Булгарію¹⁵⁶.

Зворот *“найближча до Булгара”* не свідчить про близьку відстань до Булгара. Цю фразу І. Коновалова трактувала в тому сенсі, що між Куїабою та Булгаром були налагоджені найтісніші зв'язки¹⁵⁷. З цим можна погодитися лише із застереженням щодо тісніших зв'язків як доказу також і зручності контактів. Тому наведена географічна вказівка доводить знаходження групи з центром у Куїабі порівняно ближче до Булгара, ніж двох інших груп. Отже, відзначену в І. Коновалової логіку взаємного розташування цих центрів необхідно обов'язково ув'язувати з Булгаром. Географічний вектор з початком у ньому спрямований через три центри у такій послідовності:

Булгар→Куїаба→Артанія→Славія

¹⁵⁵ Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы. Текст, перевод, комментарий. – Москва, 2006. – С. 235, прим. 49.

¹⁵⁶ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 416.

¹⁵⁷ Коновалова И. Г. Рассказ о трех группах русов в сочинениях арабских авторов XII–XIV вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 годы. – Москва, 1995. – С. 143.

Тобто, шлях з Булгара пролягав через Куйавію та Арту і в найдальшому пункті сягав гóрода Слави. Це спостереження підтверджує характеристика Славії в ал-Істахрі (I), висловлена у порівнянні з іншими групами русі, – “найвіддаленіша з них”. Однак те, що Славія була найдалше від Булгара не узгоджується зі звичним для дотеперішньої літератури ототожненням цієї групи з областю ільменських слов'ян. Розташовану у Приільменні Славію аж ніяк не можна вважати такою, що знаходиться далі від Булгара, ніж Київське Подніпров'я. Як би не порівнювати водні чи суходільні шляхи з'єднання Булгара з Києвом та Булгара з Городищем на Волхові чи Ладогою, від Булгара до Києва мандрувати довше. А до Арти та Слави з Булгара було ще далше, ніж до Києва.

Важливою вказівкою ал-Ідрісі є цифрові дані про відстані між зазначеними центрами. Конкретика цього повідомлення дала підстави І. Коноваловій вважати його доповненням до відомостей авторів IX–XI ст. й віднести до інформації, заснованої на даних сучасників. Водночас дослідниця зауважила, що тут арабський географ подав відстані не в милях, а днях шляху та переходах¹⁵⁸. Подібно у тексті ал-Істахрі (I) відстань від Булгара до Куйаби вказано “близько 20 переходів”¹⁵⁹. Ібн Хаукал (II) називає 20 днів шляху¹⁶⁰. Цей факт може вказувати на давніше джерело переказу. Як би там не було, але навіть свідчення сучасників ал-Ідрісі, якщо вони стосуються тих самих населених пунктів, знаних раннім послідовникам ал-Балхі (чи ал-Джейхані) під трьома центрами русі, мають незаперечну наукову цінність: вимальовується певна картина у відстанях від Булгара до Слави, якою не варто нехтувати.

У наведеній таблиці закреслено два не цілком певні повідомлення. Стосовно вторинності згадки “Худуд ал-алам” (III) про мусульманів, найближче до яких знаходиться Куйяба, уже йшлося. Ця фраза замінила старші свідчення про розташування Куйаби найближче до столиці Волзької Булгарії – Булгара. Вона могла з'явитися лише після прийняття у Камській Булгарії ісламу як офіційної релігії (922 р.), тобто, – після написання вірогідних протографів ал-Джейхані першого десятиліття X ст. чи ал-Балхі 920–921 рр.

За ал-Ідрісі (V), Кукіяна знаходиться “на укріпленій горі”. Подібно він охарактеризував і гóрод Салав. Проте розташування Салава на вершині гори, як обґрунтувала І. Коновалова, з'явилося у результаті контамінації відомостей про два різні міста¹⁶¹. Поштовхом для появи цього доповнення могла стати згадка Ібн Хаукала про групу ас-Славія, охарактеризовану як “найвища” поміж трьох груп русі.

У аналізованих текстах є низка звісток про характер торговельних зв'язків цих міст, також використаних як просторово-географічні вказівки та орієнтири (табл. 2). Вони дають уявлення не лише про зовнішні зв'язки русі, а й стосунки між самими центрами.

СЛАВА	АРТА	КУЙАБА
● <i>Із нього, коли панує мир, ведеться торгівля з країною Булгар →</i>	● <i>люди з Арси для торгівлі прибувають в Куйабу →</i>	● <i>доходять купці з Вірменії;</i>

¹⁵⁸ *Ее же.* Ал-Идриси... – С. 235–236, прим. 49.

¹⁵⁹ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. – Москва, 2009. –

Т. 3: Восточные источники. – С. 86.

¹⁶⁰ Коновалова И. Г. Ал-Идриси... – С. 235, прим. 49.

¹⁶¹ Там же. – С. 234.

<ul style="list-style-type: none"> ● торгівці туди не доходять і не ходять далі Булгара 	<ul style="list-style-type: none"> ● досягають з торговими цілями Куйаби и району його → ● спускаються по воді для торгівлі; ● невідомо, щоби хто-будь з чужоземців (гузів?) досягав її, так як там вони вбивають всякого чужоземця, що приходить в їх землю 	
	<ul style="list-style-type: none"> ● вивозяться з Арси чорних соболів (чорних лисиць) і олово (свинець?) і певне число рабів; ● вивозять дуже цінні клинки для мечів і мечі ● І вивозять це все звідти торгівці з Куйаби ← 	<ul style="list-style-type: none"> ● із нього вивозять різні хутра і цінні мечі;

Табл. 2. Торговельні орієнтири трьох груп/центрів русі

За “Худуд ал-алам” (III), із волзько-камськими булгарами торгували й купці найвіддаленішого города – Слави: “і з нього, коли панує мир, ведеться торгівля з країною Булгар”¹⁶². Тобто, руси зі Славії контактували з Булгаром через інші дві групи/центри. Водночас, контакти іноземних купців на території русів обмежувалися чи взагалі заборонялися. Стосовно Славії це підкреслює фраза ал-Саведжі (IV) “торгівці туди не доходять і не ходять далі Булгара”¹⁶³. Наведена вказівка мала б значити контакти купців зі сходу лише з русами, прибулими для торгівлі на Волгу. Як це відбувалося, відомо за “Запискою” Юн Фадлана: “Вони прибувають зі своєї країни і причаляють свої кораблі на Атилі, – а це велика річка, – і будують на її березі великі будинки з дерева”¹⁶⁴.

Проти обмеження доступу іноземних купців на територію трьох груп русі свідчить лише фраза ал-Ідрісі (V), що до Куйаби доходять мусульманські купці з Вірменії. Цих купців із Закавказзя А. Новосельцев трактує інформаторами ал-Ідрісі¹⁶⁵. Тієї ж думки дотримується й І. Коновалова, додаючи, що таку вірогідність підтверджує наявність в ал-Ідрісі також інших даних про Вірменію¹⁶⁶. Тому згадка про вірменських купців випадає вважати дописаною за часів ал-Ідрісі. На такій підставі її перекреслено в табл. 2.

У контексті аналізу контактів інших народів з трьома групами русі П. Смірнов звернув увагу на розповідь про торговельні контакти Арти у тексті ал-Істахрі (I) в перекладі А. Гаркаві. У цьому наведеному за Берлінським списком й опублікованому під ім'ям ал-Балхі фрагменті є згадка про купців-гузів¹⁶⁷. На думку П. Смірнова, зафіксовану у ньому первісну фразу – “Що ж стосується Арси, то невідомо, щоби хто-будь з гузів досягав її, так як там вони (мешканці) вбивають всякого чужоземця, що приходить у їх землю” – в інших списках замінено загальним і безособовим зворотом зі згадкою про іноземців. П. Смірнов вважав, що

¹⁶² Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 412.

¹⁶³ Там же. – С. 413

¹⁶⁴ Ковалевский А. П. Книга... – С. 141–142.

¹⁶⁵ Новосельцев А. П. Восточные источни-

ки... – С. 416.

¹⁶⁶ Коновалова И. Г. Ал-Идриси... – С. 236, прим. 50.

¹⁶⁷ Смірнов П. Волзький шлях... – С. 167, прим. 1.

покликання на гузів з'ясує питання про те, від кого ал-Джейхани (трактат якого він уважав джерелом відповідних повідомлень) дізнався про три групи русі¹⁶⁸.

Ці гузи (огузи) – тюркомовний народ степів на схід від Каспію. 985 р. частина їхніх нащадків, знана під іменем торків, брала участь у поході князя Володимира Святославовича на волзьких булгарів. Заміна гузів на обезличених іноземців, дійсно, є вірогідною і їх могли використати інформаторами. Проте вони також не мали доступу на підконтрольні русам терени. Принаймні, стосовно Арти це стверджено цілком недвозначно. Найпевніше, обмеження, передовсім, стосувалися військового супроводу. З цього випливає, що на підконтрольних ділянках шляху руси повністю забезпечували формування купецьких валок, їх військову охорону та супровід. І це, безперечно, робилося не задарма.

Внутрішнє розташування Арти поміж Славою та Куйабою давало змогу її мешканцям контролювати транзитний обіг товарів, про що, начебто, свідчить фраза ал-Істахрі (I), за яким люди з Арти для торгівлі прибувають до Куйаби. З іншого боку, фраза ал-Ідрісі про торгівців з Куйаби, що вивозили товари з Арти, переконує щодо відсутності жорсткого регламентування обігу товарів у межах груп русі і якісь обмеження стосувалися винятково чужоземних купців. Дивує лише, чому вони накладалися саме в Артї, розташованій на шляху між Куйабою та Славою. Очевидно, існувала можливість безпосереднього доступу іноземців до Арти, а не лише транзитом через Куйабу чи Славу.

Наголошення на проблемах чужинців в Артї, начебто, опосередковано вказує на її межове (прикордонне) розташування. Це припущення підкріплює зауваження ал-Ідрісі, що руси з Арти нікому не дозволяють *“входити з метою торгівлі до своєї землі”*¹⁶⁹. Суворі регламентації можливості входу на територію Артанії була, очевидно, дуже важливою, раз стосунки її мешканців з іноземцями зображено такими яскравими барвами.

Відомості про торговельну активність Арти та перелік її товарів є ширшими у порівнянні з іншими центрами русі. Руси з Арти торгували, здебільшого, водними шляхами: *“Лише самі вони спускаються по воді й торгують”*¹⁷⁰. Крім цитованого тут ал-Істахрі (I), про це згадує також Ібн Хаукал (II): *“Самі ж вони спускаються по воді для торгівлі”*¹⁷¹. Наголошення обидвох старших авторів на прибутті купців *“по воді”* здатне свідчити про сплаву торгівлю.

Руси з Арти, згідно з ал-Істахрі (I), торгували чорними соболями та оловом (свинцем?). До цього переліку Ібн Хаукал (II) додав чорних лисиць та певне число рабів. Автор *“Худуд ал-алам”* (III) вказав, що з Арти вивозили дуже цінні леза для мечів і мечі, які можна зігнути вдвоє, а з Куйаби – різні хутра й цінні мечі. Отже, особливої різниці між репертуаром предметів торгівлі, вірогідно, не було.

Товари зовнішньої торгівлі з цих переліків могли бути й предметом транзитної торгівлі, тобто, – купуватися на одних ринках і перепродуватися на інших. Крім того, серед руського імпорту наявні й місцеві товари. Вирішення того, які з них вироблялися на місці й вивозилися для продажу, а які перепродувалися, звичайно, ув'язується з питанням локалізації трьох груп русі та їхніх центрів. Найперше це стосується торгівлі хутром.

Намагання приблизити територію русі до традиційних центрів заготівлі хутра соболя в багатьох проаналізованих працях дуже виразне. Території Приільмення чи басейну Волги та її допливів є, звичайно, ближчими, проте

ки... – С. 413.

¹⁶⁸ Там само. – С. 177.

¹⁷⁰ Там же. – С. 411–412.

¹⁶⁹ Новосельцев А. П. Восточные источни-

¹⁷¹ Там же. – С. 412.

логічним сприймається також зауваження, що соболь на Смоленщині водився ще на початку XV–XVIII ст., а давніше – навіть на українських землях¹⁷². Причиною його зникнення на територіях Білорусі та України було скорочення ареалу, зумовлене інтенсивним промислом¹⁷³, не в останню чергу викликаним значно густішим заселенням відповідних теренів. Прив'язування території русів до місць заготівлі хутра виступає однією з характерних помилок поширеної інтерпретації повідомлення східних джерел про три їх групи, виведеною від прикметної фрази: *“І вивозяться з Арси чорних соболев”*. Помилковість подібних суджень засвідчує цитата з ал-Муакаддасі (946-947–1000: *“З Хорезму [вивозять] соболя, білку, горностая, фанака, [касторове масло], куницю, лисицю, бобрів, зайців, кіз, віск, стріли, велику рибу, високі шапки, риб'ячий клей, риб'ячі зуби, бровий струмінь, амбру, юхт, мед, горіхи, соколів, мечі, кольчуги, березу, рабів із слов'ян, овець, велику рогату худобу, – усе це з Булгара”*¹⁷⁴.

Цілком очевидно, що перелічені товари не мають жодного відношення до самого Хорезму, а є, як уточнює автор, привезеними з Булгара. У цитованому фрагменті наведено один із найширших переліків хутрових тварин, але розшифрування деяких позицій неоднозначне. Так, ‘фанака’ трактують дрібною степовою лисицею, лісовою куницею чи хутром тхора. У цьому разі автор відрізняє соболя від куниці, але немає певності, що інші тексти не об'єднували ці споріднені види під однією з назв. Соболь належить до роду куниця (Martes) родини куницевих (Mustelidae). Хутро куниці, хоча й дещо нижчої якості, проте схоже з соболиним і недосвідчене око може не зауважити суттєвої різниці. Його часто характеризують як “соболине”.

У датованому 883 р. літописному повідомленні про данину деревлян князеві Олегу куни названо з епітетом ‘чорні’: *“Поча Шлезъ воевати на Древланы . и примучивъ я . поч^ѣ на ни^{хъ} дань иматъ . по черънѣ кунѣ”*¹⁷⁵. Вимога виплачувати данину хутром передбачає його збут на зовнішніх ринках. Тому, вірогідно, під чорними соболями, яких у розповідях про три групи русі згадують важливою статтею російського експорту, необхідно, здебільшого, розуміти чорну куницю, або інакше – куницю лісову (Martes martes), цінну хутрову тварину, що водиться у Європі і західних частинах Азії, головню в лісових місцевостях. На території України її немає лише в Криму¹⁷⁶. Вірогідно, на цій підставі й виникли різночитання у пізніших авторів, які писали про чорних лисиць та чорних леопардів.

Підтвердження такому припущенню можна знайти у тогочасних східних джерелах. Так, Ібн Русте, описуючи волзьких булгар у IX ст., зазначає: *“Основним їхнім багатством є шкірки куниці. Не мають вони [власних] грошей з цінних металів, їх дирхемами є [саме] шкірки куниці. Одна шкірка куниці має у них вартість двох з половиною дирхемів”*¹⁷⁷. Ібн Фадлан, натомість, повідомляв, що булгари

¹⁷² Войтович Л. В. Хольмгард – Новгород: загадки історії Русі X – першої половини XI века // Вестник Удмуртского университета. – Ижевск, 2015. – Т. 25, вып. 1. – С. 14; Його ж. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович? // Український історичний журнал. – Київ, 2015. – № 3(522). – С. 54.

¹⁷³ Кириков С. В. Промысловые животные, природная среда и человек. – Москва, 1966. – С. 292–297; Сокур І. Т. Історичні зміни та

використання фауни ссавців України. – Київ, 1961. – С. 19–20.

¹⁷⁴ Древняя Русь... – Т. 3. – С. 95–96.

¹⁷⁵ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1962. – Т. 2. – Стб. 17.

¹⁷⁶ Стельмах С. М. Куниця лісова в Україні: стан та перспективи використання ресурсів // Науковий вісник НАТУ України: зб. наук.-техн. праць. – Львів, 2011. – Вип. 21.08. – С. 52–57.

платять своєму царю “в кожному році від кожного будинку шкіру соболя”¹⁷⁸, а болгарський цар (цар ас-сакаліба), у свою чергу, “платить царю хазарів: від кожного будинку в його державі – шкіру соболя”¹⁷⁹. Ці приклади демонструють взаємозаміну назв соболя та куниці. Подібно й ал-Гаранті використовує назву соболя для характеристики водяної тварини, вірогідно, – видри, що водиться у річці слов’ян: “І є в ній тварина на кшталт маленької кішки з чорним хутром, зветь її водяним соболем. Його шкіри вивозять в Булгар і Саджін, а водиться він у цій річці”¹⁸⁰.

Усе це, на загал, засвідчує цілковиту хибність практики використання “хутрового” аргументу з метою “притягування” території русі на північний схід Східної Європи, у напрямку звуженого ареалу поширення соболя періоду пізнього Середньовіччя. Згадані як експортний товар русів раби також не мають певної географічної прив’язаності. Проте, окрім цих експортних статей руської торгівлі, відзначено ще й особливі мечі та свинець чи олово.

Східні автори фіксували лише вивезення мечів з руської території, не уточнюючи їхнього походження. Тому вказівка про торгівлю мечами могла стосуватися не тільки практики перепродування каролінзьких мечів, а й продажу холодної зброї власного виробництва. Як доводив Анатолій Кірпічніков, мечі русів, незважаючи на їх схожість із франкськими, на Сході таки виділяли. Вони отримали престижне найменування сліманські або сулайманські – від імені біблійного царя Сулаймана (Сулеймана, Соломона)¹⁸¹. Русь стала другою країною Європи, де вироблялася власна лезова продукція, що позначалася слов’янською мовою. Меч із Фощеватої на Полтавщині, з написом ‘людо(т)а/коваль’ дав підстави датувати таке виробництво зламом IX–X ст.¹⁸² Другий, київський меч з написом ‘слав...’ зі збірки Національного музею історії України старший, приблизно, на 50 років¹⁸³. Найвність руських зброярських майстерень засвідчує також виділена в дослідженні А. Кірпічнікова група мечів (типи ‘Z’ та ‘A’) з руків’ями специфічних “русських форм”¹⁸⁴.

За зауваженням Г. Лебедева, наприкінці X – на початку XI ст. ці типи вписуються у компактний ареал півдня Східної Європи, північна межа якого відділяє “руські форми” мечів від “північних”. Встановлення цієї межі потрактовано важливим доказом виникнення та існування південної “Русі Аскольда” з центром у Києві¹⁸⁵. Новіші знахідки мечів подібного зразка пов’язуються з поширенням експансії руської держави на ширші терени Східної Європи¹⁸⁶.

Відзначена в Г. Лебедева північна межа переважаючого ареалу “русських форм” мечів має широтну орієнтацію й простягається від заходу на схід від Карабчіва (49°01’) коло Кам’янця-Подільського через Київ (50°27’) та Чернігів

¹⁷⁷ История татар... – С. 703.

¹⁷⁸ Там же. – С. 734.

¹⁷⁹ Там же. – С. 738.

¹⁸⁰ Там же. – С. 783.

¹⁸¹ Кірпічніков А. Н. О начале производства мечей на Руси // Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. – Москва, 1998. – Т. 4. – С. 246–251.

¹⁸² Езо же. Древнейший русский подписной меч // Советская археология. – Москва, 1965. – № 3. – С. 196–201.

¹⁸³ Езо же. Новообнаруженный древнерусский подписной меч // Труды Отдела древнерусской литературы. – Санкт-Петербург,

1997. – Т. 50. – С. 717–722.

¹⁸⁴ Езо же. Древнерусское оружие. – Москва; Ленинград, 1966. – Вып. 1: Мечи и сабли IX–XIII вв. (Археология СССР. Свод археологических источников. – Вып. Е1–36). – С. 34–36.

¹⁸⁵ Лебедев Г. С. Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дира? // Старожитності Русі-України. Збірник наукових праць. – Київ, 1994. – С. 147–149.

¹⁸⁶ Береговаткин А. Б. Древнерусский меч X в. из окрестностей села Пурдошки – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://kraeved.lfond.spb.ru/assets/files/sbornik/Begovatkin.pdf>.

(51°29') до Старої Рязані (54°23')¹⁸⁷. Вона, фактично, співпадає з північною межею торговельних пріоритетів русі другої половини IX – початку X ст., фіксованою широтним сухопутним торговельним маршрутом від Раффельштеттена (48°13') у Середньому Подунав'ї до Булгара на Волзі (54°58').

Окрім виділеної зусиллями А. Кірпічнікова групи мечів X–XI ст. “руських форм”, ареал поширення яких окреслив на карті Г. Лебедев, не існує жодної іншої географічної підстави, що її можна було б пов'язати з повідомленням східних джерел про мечі, якими торгувала русь із Арти та Києва¹⁸⁸. Окремі намагання ототожнення Арти з якимось із ранньосередньовічних металургійних центрів, виявлених на території Східної Європи, не мають під собою реальних підстав. Зв'язок таких центрів із виробництвом мечів є очевидною надінтерпретацією.

Крім інформації про товари (хутра соболя, мечі та раби), якими торгували руси, наприкінці аналізованого фрагменту ал-Істахрі (I) вміщено уривок з відомостями про територію, що її займали руси, характеризовану щодо сусідніх територіально-політичних утворень. Цю сентенцію, вміщену після етнографічної характеристики русів, випадає вважати такою, що стосується усього руського масиву, а не якоїсь окремої групи русі: “ці руси торгують з Хазарами, Румом (Візантією) і Булгаром Великим, і вони межують із північними околицями Рума, їх так багато і вони настільки сильні, що наклали данину на прикордонні з ними райони Рума, внутрішні булгари є християнами”¹⁸⁹.

Згадані у тексті основні просторові характеристики зведено в наступній таблиці (табл. 3).

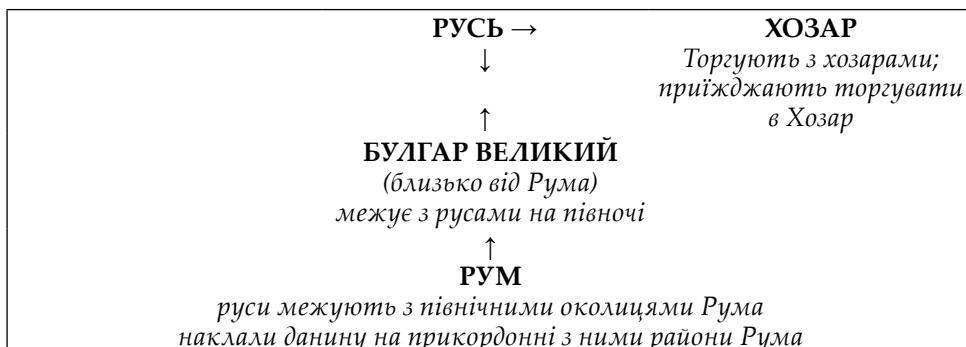

Табл. 3. Територіально-політичні орієнтири русів

У цитованому фрагменті йдеться про Дунайську Болгарію. На той час болгари вже прийняли християнство як офіційну релігію, хоча сама акція стосувалася лише внутрішніх болгар, тобто столичних. Не дає підстав для сумніву й цитата з Ал-Саведжі (IV), у якій Болгарію також вказано разом з Візантією: “Булгар Великий близько від Рума і зі значним населенням. А внутрішні булгари – християни”¹⁹⁰. Як би ці фрази не трактувати, але близькість території русі до дунайської Болгарії та Візантії сприймається очевидною. Наведені факти не дають найменших підстав локалізувати здану тут Болгарію на півночі чи

¹⁸⁷ Лебедев Г. С. Русь Рюрика... – С. 148.

¹⁸⁸ На жаль, у новітній монументальній праці Федора Андрощука аналітичні карти повністю відсутні. Див.: Андрощук Ф. Мечи

викингов. – Киев, 2013. – 712 с.

¹⁸⁹ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 412.

¹⁹⁰ Там же. – С. 413.

північному сході Східної Європи. Єдиною підставою не погодитися з такою пропозицією є заперечення достовірності самого уривку.

Якщо в аналізованому фрагменті згадано всі три групи русі, то це мала бути достатньо компактна трискладова територія, наближена, згідно з наведеними географічними орієнтирами, до північних кордонів Болгарії та Візантії. Немає жодних вказівок на розташування котроїсь з трьох груп ближче чи далі від зазначених кордонів. Якщо ж йшлося про якусь певну групу, то це могла бути лише Артанія, з усіх трьох груп послідовно описана останньою. Після характеристики Артанії та Арти вміщено етнографічну вставку з описом одягу, звичаїв та релігійних вірувань русів, за якою іде прикінцева розповідь про територіально-політичні контакти русі, де й згадується Болгарія разом з Візантією. Можливе близьке розташування Арти/Артанії до вказаних причорноморсько-балканських сусідів не змінює загальної картини, оскільки сама група розташовується поміж Славою та Куйабою (табл. 4):

Табл. 4. Взаємне розташування трьох груп русі

З аналізу наведених відомостей вимальовується широтне розміщення трьох груп русі з Артою посередині, Куйабою, розташованою ближче до Булгара на Волзі, та Славою – десь із протилежної від Куйаби сторони. Ця спрощена схема взаємного співвідношення назв населених пунктів (астіонімів) та територій (адміністративних хоронімів) вимагає поглибленого верифікування з урахуванням відомих цифрових даних про відстані між згаданими у тексті пунктами та залученням ширшого кола паралельних джерел.

“Руська земля” і проблема локалізації трьох центрів початкової русі

Започаткована на початку ХІХ ст. традиція наукової інтерпретації свідчень східних джерел про три групи русі дійшла до нашого часу з певним багажем усталених трактувань. За окремими виключеннями, значна частина авторів категорично стверджували практичне вирішення питання ідентифікації принаймні двох з трьох центрів русі. За замовчуванням приймається, що Куйаба ідентична з Києвом, а Слава – якимось умовним центром у землі ільменських словен, попередником Новгороду на Волхові. Виробилося поширене окреслення стану дослідження теми, сформульоване в різних запропонованих версіях практично тотожними зворотами: “В Куябе большинство историков видит Киев, а в Славии – Новгородскую землю. Вопрос же об Артании до сих пор не разрешен и вызвал самые противоречивые предположения”¹⁹¹; “Первые два названия не вызывают сомнений у исследователей и отождествляются с Киевом и новгородскими словами; о локализации Артании существуют различные мнения”¹⁹²; “Если локализация первых двух групп русов – Куябы в Киеве, Славии в центре, надобившемся на месте будущего Новгорода или рядом с ним, не вызывает особых

¹⁹¹ Карасик А. М. К вопросу о третьем центре древней Руси // Исторические записки. –

Москва, 1950. – Т. 35. – С. 305.

¹⁹² Ловмянський Х. Русь... – С. 200–201.

*разногласий у исследователей, то относительно возможного местоположения третьей группы продолжают выдвигаться новые версии*¹⁹³; *“Идентификация двух из трех названных “групп русов” не вызывает серьезных сомнений: под Куябой имеется в виду Киев, область Среднего Поднепровья, под ас-Славийя – область новгородских словен. Что же касается третьей “группы”, Арсы, то в отношении нее было высказано множество предположений*¹⁹⁴ тощо.

Цитований вибірковий перелік практично тотожних за змістом фраз приховує більш ніж столітню історію наукової інерції. Це твердження можна прийняти за замовчуванням лише щодо ототожнення Куяби з Києвом, реальної, а не надуманої альтернативи якому дотепер не запропоновано. Засумнівалися у цьому лише декілька дослідників (Д. Щетлов, К. Міллер, П. Смірнов, Г. Корзуніна, В. Вілінбахов та Д. Смоктіна), відповідні публікації яких розглянуто вище. Що ж до ідентифікації другого центру – Слави, то ставити знак рівності між нею та історичним попередником Новгородом немає ніяких підстав. Єдиним аргументом на користь такої інтерпретації покликає назва літописних словен, сприйнята співзвучною з назвою другої групи русі – Славії. Жодного іншого доказу, окрім самої історіографічної традиції, не наводилося. Натомість за такого трактування виявляється не зауважене досі цілком очевидне ігнорування вказаних у текстах арабських авторів досить чітких і виразних просторових орієнтирів.

Прийнявши за постулат ототожненням Куяби з Києвом, необхідно, найперше, погодитися з тим, що вказаний центр східні джерела сприймали географічно найближчим до надволзького Булгара. Жодних наукових компромісів щодо інтерпретації такої виразної вказівки не може бути. Цей географічний факт однозначно передбачає знаходження десь поза Києвом, якщо розглядати їх з боку волзького Булгара, двох інших груп русі та їх центрів. Території, що знаходилися відносно ближче нього, аніж Київ, за жодних обставин не можуть претендувати на роль Артанії чи Славії, розташованої – за згідним, виразним і однозначним свідченням усіх аналізованих текстів арабських авторів – ще далі. Такі ближчі терени можна формально, проте дуже наочно окреслити на карті правильним півколом з центром у Булгарі, радіус якого дорівнює відстані від нього до Києва (рис. 1).

На охопленій накресленій півколом частині Східної Європи опиняється переважна більшість територій та населених пунктів, які дотепер ототожнювали із різними групами й центрами русі. У межі цього півкола потрапляють не лише басейн верхньої Волги, Приильмення, Верхнього Дніпра, а й практично все дніпровське Лівобережжя, включно з басейном Десни. Невмолима логіка фрази *“Одна група їх найближча до Булгара, і цар їх сидить у горді, званому Куяба, і він (город) більший за Булгар”* не дає навіть найменших підстав ототожнювати з Артанією чи Славою такі знамі руські центри, як Смоленськ (Гньоздово), Чернігів, Переяслав та Родень. Уже за цією межею, проте не надто далі, знаходиться і Таматарха/Тмуторокань. Однак через зручніший шлях від Булгара до Таманського півострова (Волгою та Доном) сумнівно, аби в середньовічному географі віднайшлося достатньо підстав твердити, нібито Тмуторокань, з огляду Булгара, знаходиться далі від Києва.

Поза Києвом опиняються лише території та міста, розташовані на захід від Дніпра. Проте сумніватися у правдивості свідчення про знаходження Артанії та Славії далі від Булгара, ніж Київ, не доводиться. Варто взяти до

¹⁹³ Коновалова И. Г. Ал-Идриси... – С. 232.

¹⁹⁴ Горский А. А. Государство... – С. 45–46.

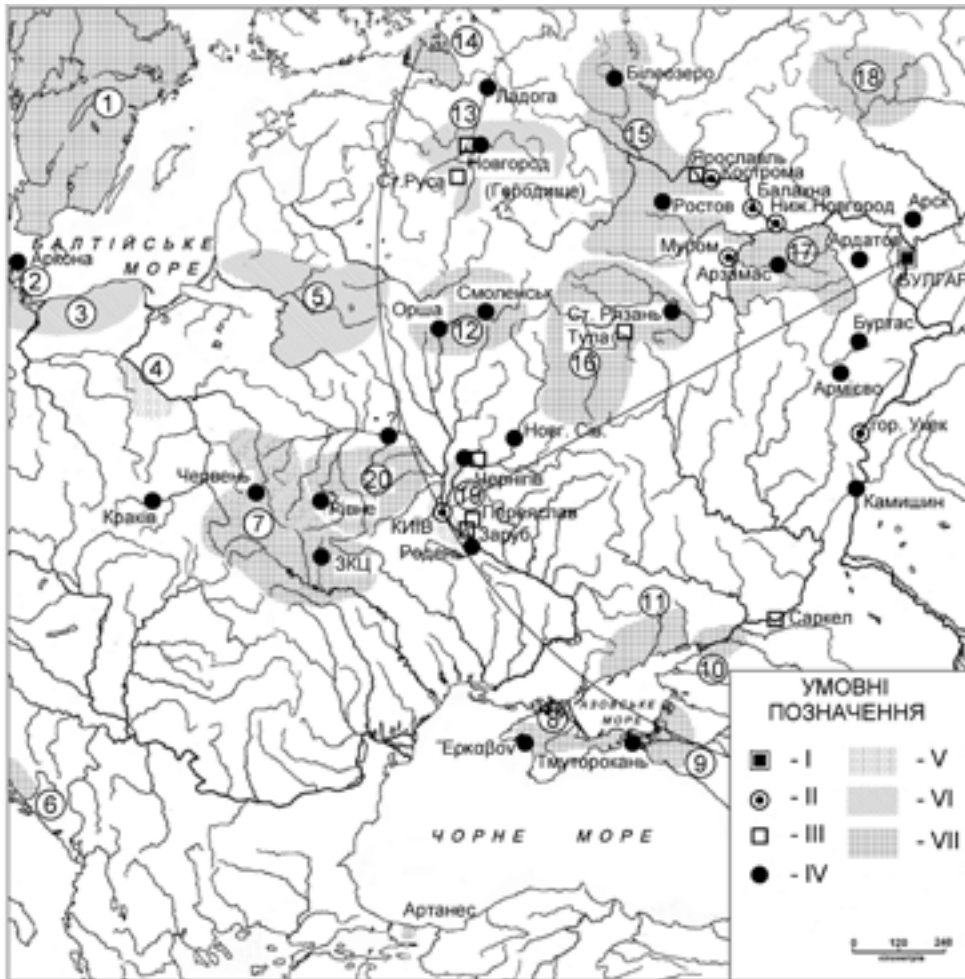

Рис. 1. Території та населені пункти, ототожнювані з трьома групами русі та їхніми центрами:

I – Булгар; II – населені пункти, ототожнювані з Куїабою; III – населені пункти, ототожнювані зі Славою; IV – населені пункти, ототожнювані із Артою; V – території, ототожнювані з першою групою русі з центром у Куїабі (Рус, Равас); VI – території, ототожнювані з другою групою русі (Славїя); VII – території, ототожнювані з третьою групою русі (Артанїя); 1 – Скандинавія; 2 – о. Ругія та прилеглі до нього території; 3 – Західне Помор'я; 4 – польські Куяви; 5 – територія литовських племен; 6 - Арента-Паганія (Narenta; Άρεντα); 7 – Галицько-Волинські землі; 8 – степи Тавриди; 9 – Таманський півост., Кубань; 10 – Нижнє Подоння; 11 – Північне Приазов'я; 12 – Верхнє Подніпров'я, територія смоленських кривичів; 13 – територія ільменських словен; 14 – Карельський перешийок; 15 – Ростово-Суздальські землі; 16 – територія в'ятичів; 17 – територія мордві ерзя; 18 – В'ятська земля; 19 – Середнє Подніпров'я; 20 – Деревлянська земля

уваги докладну обізнаність східних географів з відстанню від Булгара до Києва (Куйаби). Ал-Істахрі (I) вказав “близько 20 переходів”¹⁹⁵, Ібн Хаукал (II) писав про 20 днів шляху¹⁹⁶. Ал-Ідрісі, як і ал-Істахрі, також передав її у переходах: “Від [города] Булгар до перших рубежів русів десять переходів. Від [города] Булгар до [города] Кукійяна коло двадцяти переходів”¹⁹⁷. Згадуючи відстань у половину шляху до межі території русів, Ал-Ідрісі є точнішим за ал-Істахрі, який помилково писав про початки країни Рум. Очевидно, ал-Ідрісі використав докладніший текст, ніж його попередник, тому немає підстав для сумнівів і щодо відстаней між трьома центрами русів. За ал-Ідрісі “Від Куйаби до Арси чотири переходи і від Арси до Славії – чотири дні”¹⁹⁸. Ці дві відстані арабський географ подав у різних мірах. При визначенні віддалі між Києвом (Куйабою) та Артою використано переходи, а між Артою та Славою – дні шляху:

СЛАВА <– чотири дні → **АРТА** <– чотири переходи → **КУЙАБА**

Після двох-трьох днів шляху з ночівлями караван мав також право на додатковий день перепочинку – манзіль. У довготривалих, складніших мандрах переходи між манзілями були коротшими (звичайно дводенними), а на легших – триденними. Відтак, шлях від Києва до Арти виявляється суттєво (у двічі чи тричі) довшим, ніж віддаль між Артою та Славою. Натомість, відстань між Булгаром та Києвом була у п'ятеро довшою, ніж між Києвом та Артою.

Шлях між центрами русів можна вирахувати, якщо перевести їх у сучасні міри довжини, використовуючи знану відстань між Булгаром та Києвом. По прямій вона (за *Google Earth*) сягає 1345 км. Через Прилуки, Суми, Воронеж, Пензу та Нікольск він є довшим – 1672 км. Різниця доходить до 17%. Це середній відсоток, який, звичайно, додають туристи та військові топографи до відстані на карті, аби врахувати горбкуватість місцевості та кривизну самого маршруту.

Шлях між Києвом та Булгаром долали за два місяці (60 днів), утім – 40 днів дороги та 20 дніввань-манзілів після кожних двох днів. Він був розділений на дві приблизно рівні частини. Східна частина – від Булгару “до перших рубежів русів” – знаходилася у сфері впливу Волзької Булгарії, а західну (київську) контролювали руси. Різні аспекти функціонування цього торговельного маршруту вивчали декілька поколінь істориків¹⁹⁹, а натурні обстеження виконали учасники спільної експедиції з Казані та Києва²⁰⁰ (рис. 2).

Сучасні дослідники приймають денні переходи давніх караванів сухоходом від 31–37 до 46 км. Довжину денного переходу між Києвом та Булгаром нескладно визначити поділом віддалі між цими центрами: 1672 / 40 = 41,8 км.

¹⁹⁵ Восточные источники. – С. 86.

¹⁹⁶ Коновалова И. Г. Ал-Идриси... – С. 235, прим. 49.

¹⁹⁷ Там же. – С. 121.

¹⁹⁸ Восточные источники... – С. 413.

¹⁹⁹ Рыбаков Б. А. Путь из Булгара в Киев // Древности Восточной Европы (Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. 169). – Москва, 1969. – С. 189–196; Моця А. П. Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология). Сборник научных трудов. – Киев, 1985. – С. 131–133; Толочко П. П. Пути-дороги Киев-

ской Руси // Славяне и их соседи. – Москва, 2008. – Вып. 12: Анфологион. Власть, общество, культура в славянском мире в средние века. К 70-летию Б. Н. Флори. – С. 339–341; Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на “путях” // Археологія. – Київ, 2010. – № 2. – С. 30–42; *Его же*. Волга–Днепр–Дунай: средневековый путь Булгар–Киев–Регенсбург // Краеугольный камень. Археология, история, культура, искусство России и сопредельных стран. – Санкт-Петербург; Москва, 2009. – Т. 1. – С. 523–529.

²⁰⁰ Путь из Булгара в Киев. – Казань, 1992. – 134 с.

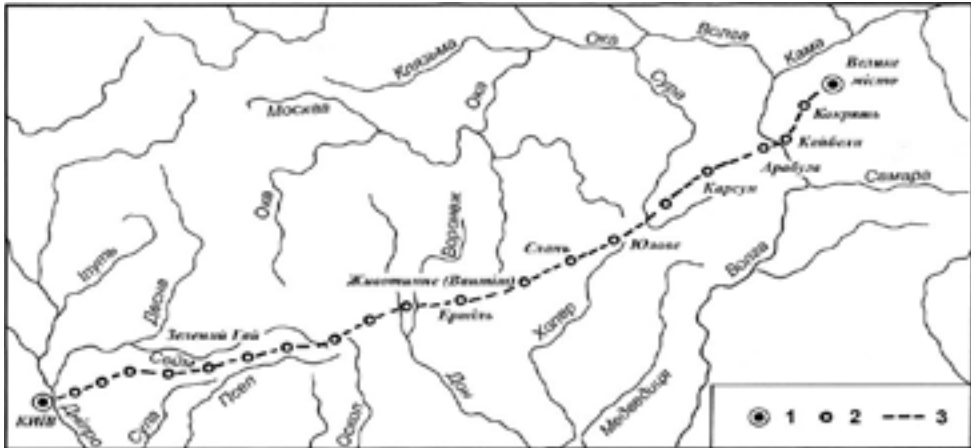

Рис. 2. Шлях із Булгара до Києва: 1 – вихідні пункти; 2 – зупинки-днювання; 3 – траса шляху (за О. Моцею)

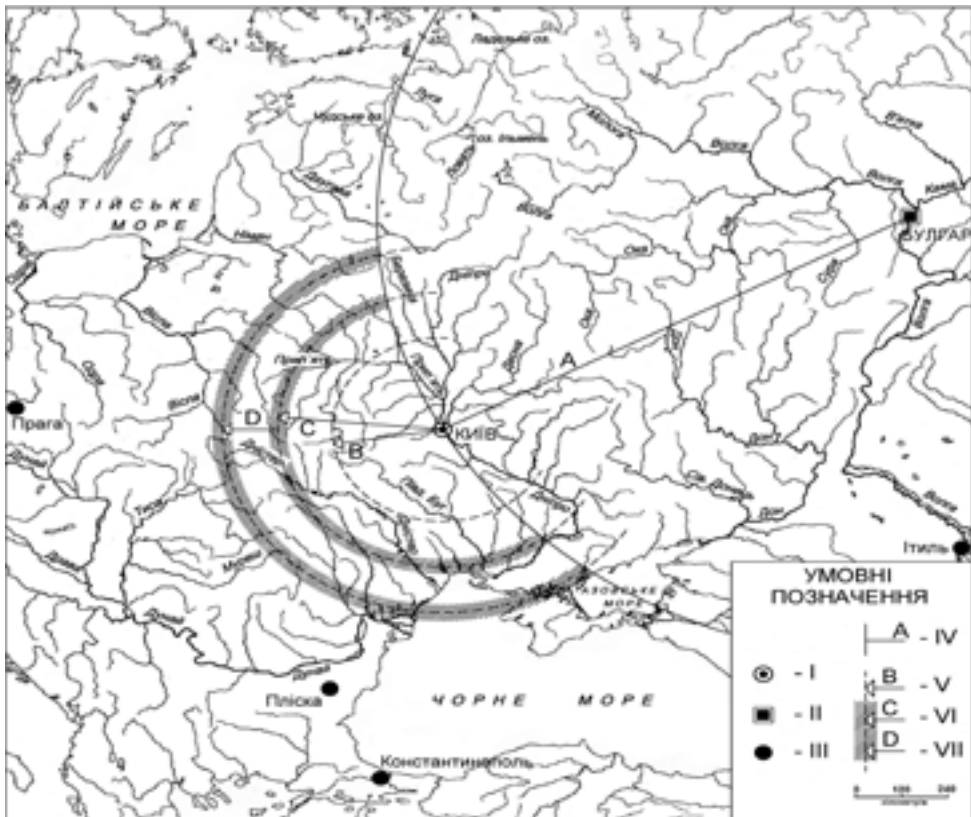

Рис. 3. Відстані від Києва, що відповідають відстаням між Куйабою та Артою, Артою та Славою і Куйабою та Славою: I – Київ; II – Булгар; III – інші міста; IV – відстань від Булгара до Києва; V – відстань від Києва до Артанії в 4 дводенні переходи; VI – відстань від Києва до Артанії в 4 триденні переходи; VII – відстань від Артанії до Слави

Вирахувана на такий спосіб відстань не повинна суттєво відрізнятись від середньої величини одного денного переходу між центрами русі.

Відстань від Києва до Арти дорівнювала 4 переходам з трьома днями відпочинку (манзілями) між ними. Перехід міг тривати 2 або 3 дні. Зважаючи, що сам відтинок виступає у п'ятеро коротшим за шлях від Булгара до Києва, переходи між манзілями могли виявитися довгими – триденними. Якщо б вони були дводенними, другу частину шляху між Артою та Славою можна було також вказати у переходах (4 дні = 2 переходи), а не у днях. Отже, шлях між Києвом та Артою у чотири переходи, відповідав 12 дням шляху (4 переходи по 3 дні). Дванадцятиденний маршрут між Києвом та Артою (41,8 x 12) відповідає 501,6 км на місцевості, або 416,3 км на карті, тобто на 17% менше. Натомість чотириденний шлях між Артою та Славою дорівнював 167,2 км (41,8 x 4) на місцевості, або 138,8 км на карті. Загальна відстань між Києвом та Славою складала 668,8 км (501,6 + 167,2) чи близько 555 км на карті. Вирахувані відстані не складно відкласти на карті. Їх можна зобразити у вигляді трьох півкіл із центром у Києві (рис. 3).

Запропонована схема суттєво звужує набір прийнятих варіантів локалізації Артанії та Славії на карті. Проте сектор, у якому можливо відкласти радіуси відстаней від Києва до гаданих Артанії та Славії, сягає близько 180°. Півколо смуги ймовірного розташування Арти розпочинається на півночі у верхів'ях лівобічних допливів Прип'яті, перетинає від заходу верхів'я Бугу та Стиру й доходить на півдні до Бузько-Дніпровського лиману. Смуга вірогідного розташування Славії (радіуси С+D) простягається півколом від верхів'я Березини на півночі, на заході сягає Сяну й витoku Дністра, а на півдні дотикається гирла Дунаю та північно-західного узбережжя Кримського півострова. Ці смуги, виділені на карті штрихуванням, дають чималий простір для фантазій. Однак свідчення про розташування Арти десь між Києвом та Славою, а саму Славу як центр найвіддаленішої групи русі дають підставити звузити сектор, у якому накреслено їхні півкола. Логічно припустити: широтний шлях із Булгара до Києва задавав напрям розташування двох інших центрів русі також далі на захід. Цю лінійну послідовність, як уже йшлося, відзначала І. Коновалова.

Ідеться про руський відтинок шляху від Булгара, а далі – через Київ, Краків та Прагу на захід до дунайського Регенсбурга. Маршрут зазначеної західної ділянки пролягав через заліснені землі деревлян та волинян і сягав на заході Устидуга на Бузі. Детальніше його проаналізував О. Моця²⁰¹. Проте деревлянсько-волинський відтинок шляху Булгар–Київ–Регенсбург виступає лише його пізнішим відгалуженням, яке потрапило під контроль русі за часів княгині Ольги – після кровопролитної русько-деревлянської війни 946 р.²⁰² Якими теренами цей шлях простував на захід давніше? Відповідь на це запитання приховане в обрисах території Руської землі (далі за текстом: 'РЗ' – Ю. Д.).

На підставі аналізу літописних свідчень межі 'РЗ' окреслив Арсеній Насонов. Ця територія має на карті вигляд вузької смуги шириною 130–140 км., що розпочинається дещо на захід від витоків Случі, Збруча та Південного Бугу й простягається на схід до Дніпра, поступово розширюючись до межиріччя Росі та Тетерева. На лівому березі Дніпра 'РЗ' сягає від верхів'їв Снову (правий доплив Десни) на півночі до лівобережжя Сули на півдні²⁰³. Запропоновані

²⁰¹ Моця О. П. Шляхи... – С. 38–40.

²⁰² Дибя Ю. Батьківщина святого Володимира: Волинська земля у подіях X ст. (Міждисциплінарні нариси ранньої історії Русі-України). – Львів, 2014. – С. 153–168.

²⁰³ Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. Историко-географическое исследование. – Москва, 1951. – 262 с.

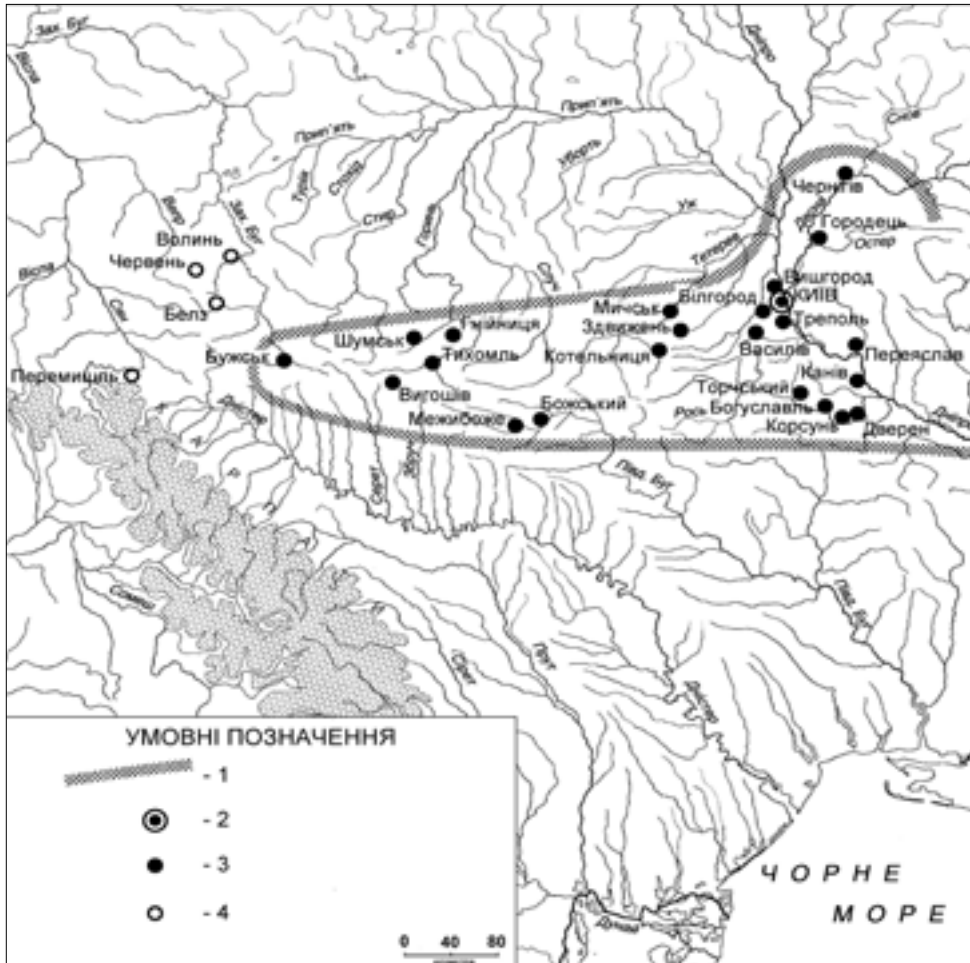

Рис. 4. Контури Руської землі та належні до неї літописні города: 1 – контури Руської землі ('РЗ'); 2 – Київ; 3 – згадані у літописах города Руської землі; 4 – города поза межами Руської землі

обриси 'РЗ' підтвердив та дещо відкоригував Владімір Кучкін, який суттєво зменшив її територію на Лівобережжі. Небезпідставно сумніваючись у належності до 'РЗ' Курська та Новгород Сіверського, він суттєво "урізав" її північно-східні межі, а, натомість, трохи "продовжив" їх від заходу, захопивши верхів'я Західного Бугу. Літописці XI–XIII ст. відносили до 'РЗ' на Лівобережжі лише Чернігів, Переяслав та Городок Остерський. На Правобережжі до 'РЗ' належали Київ, Вишгород, Білгород, Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуславль, Канів, Божський на Південному Бугу, Межибоже, Котельниця, Бужеськ на Західному Бугу, Шумеськ, Тихомль, Вигошів, Гнойниця, Мичськ та Здвижень (рис. 4)²⁰⁴.

²⁰⁴ Діба Ю. Формування території "Руської землі" IX–X ст. у контексті функціонування трансєвропейського торговельного шляху Булгар–Київ–Регенсбург // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Во-

линський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України. Матеріали 54 Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої

Характеризуючи цю територію, В. Кучкін зауважив, що її більша частина, розташована на правобережжі Дніпра, простягалася, головню, вздовж вододілу, який відділяв басейни Прип'яті та Західного Бугу від басейнів Південного Бугу й Дністра. Це спостереження дало підстави пов'язати географічне положення та форму 'РЗ' із функціонуванням у середині IX ст. торговельного шляху, що провадив від Києва на Середній Дунай²⁰⁵. Існування такого шляху на підставі німецьких джерел обгрунтував А. Назаренко²⁰⁶. Одним з важливих джерел ранньої руської історії, які він детально проаналізував, виступає датований початком X ст. (між 903 та 907 рр.) "Раффельштеттенський митний статут", виданий за наказом східнофранкського короля Людовика IV (899–911) з метою відновити митні порядки на сході Баварії, яких дотримувалися за його попередників. Сам документ є настановою для митників при обкладенні поборами руських та чеських купців, які потрапляли на Середній Дунай із Праги, де їх 965 р. фіксував очевидець – Ібрагім Ібн Йа'куб²⁰⁷. Згідно зі свідченням "Статуту", руси торгували воском, рабами та кіньми, а челядь (раби), віск та шкіри були традиційними статтями руського експорту, відомими за літописними звітками та переказом Ібн Йа'куба.

Важливим висновком А. Назаренка з аналізу статуту є відображення у ньому практики середини – третьої чверті IX ст. торгівлі на шляхах, які є західним продовженням шляху з Києва до баварського Подунав'я²⁰⁸. Відзначений (В. Кучкін) збіг широтної орієнтації 'РЗ' з напрямком міжнародного трансконтинентального торговельного шляху русів на Захід має непересічне значення для розуміння початкових процесів формування Руської держави.

Зважаючи, що до складу 'РЗ' не входили не лише Новгород на Волхові (на той час ще неіснуючий²⁰⁹), Полоцьк чи Смоленськ, а й Деревлянщина, розташована за Тетеревом, на захід від Києва, А. Назаренко відніс появу 'РЗ' до періоду не пізніше часів Олега. Відтак, на його думку, "речь идет о феномене того самого IX в., для которого характерно отсутствие скандинавских археологических древностей в Среднем Поднепровье"²¹⁰. Цим 'РЗ' докорінно відрізняється, зокрема, від норманських факторій російських півночі та північного сходу, для яких характерні масові знахідки скандинавських старожитностей. Подібного за масштабами скупчення скандинавських артефактів на території 'РЗ' дійсно не зафіксовано, тому саме північні скандинавські факторії прийнято, за замовчуванням, вважати старожитностями русів.

Витягнута вздовж вододілу смуга 'РЗ' не накладалася на заселені слов'янами території, а вклинювалася на, здебільшого, незаселені землі, розташовані поміж давнішими ареалами празько-корчацької та пеньківської культури 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору. – Володимир-Волинський, 2015. – С. 32–48.

²⁰⁵ Кучкин В. А. "Русская земля" по летописным данным XI – первой трети XIII в. // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 годы. – Москва, 1995. – С. 74–100.

²⁰⁶ Назаренко А. В. Южнонемецкие земли в европейских связях IX–X веков // Средние века. – Москва, 1990. – Вып. 53. – С. 121–136.

²⁰⁷ Relacja Ibrahima Ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego /

Wyd., wstępem, kom. i przekł. opatrzył Tadeusz Kowalski; przy współudziale J. Kostrzewskiego [i in.] // Monumenta Poloniae Historica. – Seria 2. – Kraków, 1946. – Т. 1. – S. 49–50.

²⁰⁸ Назаренко А. В. Южнонемецкие земли... – С. 124.

²⁰⁹ ДИБА Ю. Батьківщина... – С. 209–215.

²¹⁰ Назаренко А. В. Русь XI века: Север и Юг // 1150 лет российской государственности и культуры: Материалы к Общему собранию Российской академии наук, посвященному Году российской истории (Москва, 18 декабря 2012 г.). – Москва, 2012. – С. 43.

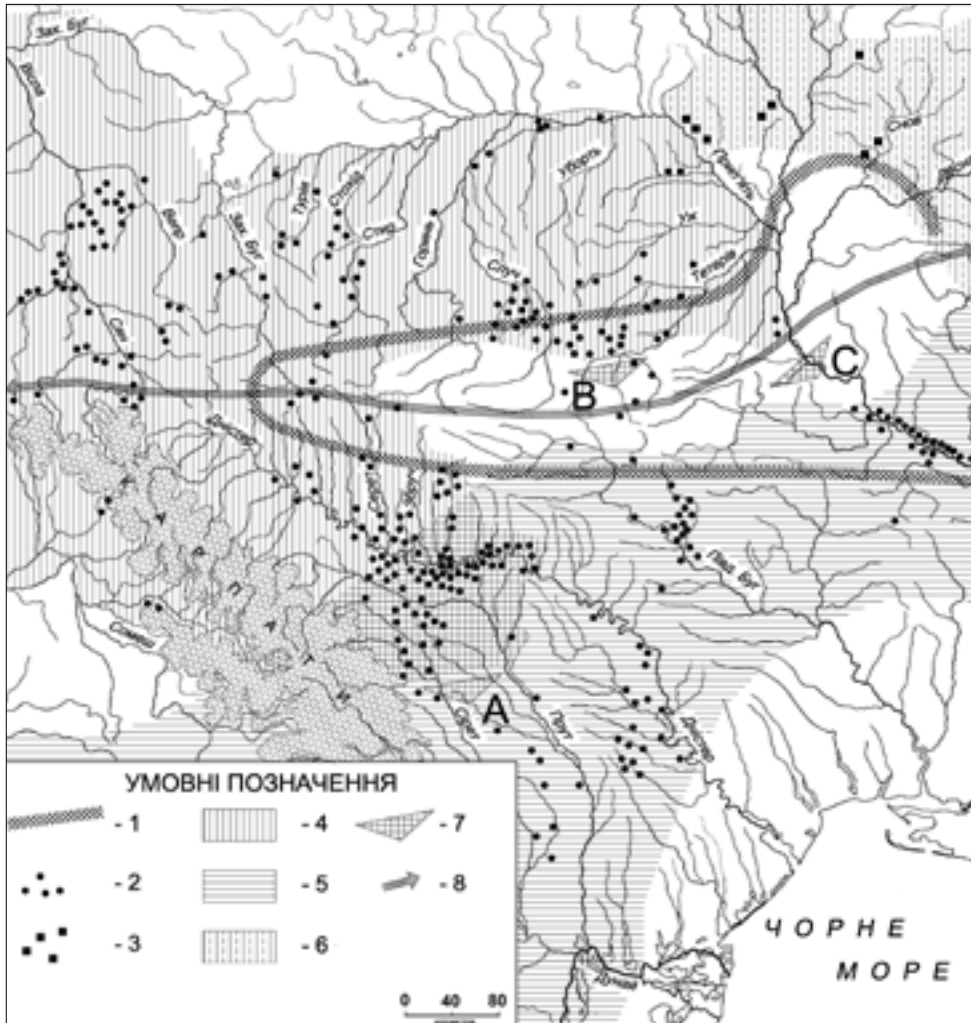

Рис. 5. Руська земля IX ст. та ареали слов'янських культур півдня Східної Європи VI–VIII ст.: 1 – обриси Руської землі ('РЗ'); 2 – пам'ятки празько-корчацької та пеньківської культури; 3 – пам'ятки колочинської культури; 4 – ареал празько-корчацької культури; 5 – ареал пеньківської культури; 6 – ареал колочинської культури; 7 – (А, В, С) напрямки міграції носіїв празько-корчацької культури; 8 – широтний торговельний шлях Булгар–Київ–Регенсбург

Правобережжя Дніпра. Подібно й на Лівобережжі обриси 'РЗ' не співпадали з ареалом колочинської культури: він охоплював 'РЗ' зовні (рис. 5). Про характер освоєння русами нових теренів писав, зокрема, Алексей Щавелев, вважаючи їхні опорні пункти в Східній Європі відчуженими від слов'янських племенних територій, а не інтегрованими до них: "русы, количественно уступавшие большинству славянских "племен", на начальных этапах своего присутствия в Восточной Европе стремились закрепиться на торгово-коммуникационных путях только в наиболее "инвазивно-доступных" местах – в межплеменных

контактных зонах"²¹¹. Таких же поглядів притримується й О. Толочко: *"Именно несомкнутость политических границ делает возможной их существование как отдельных сообществ и их посредническую дальнюю торговлю"*²¹².

Широтна орієнтація 'РЗ' та її практично докладний збіг із "вільною" смугою міжплемінних територій знаходять підґрунтя у природних реаліях півдня Східної Європи. Окрім того, що широтний торговельний маршрут пролягав вододілом, він практично накладався на кордон між лісовою та лісостеповою зонами. З боку Києва 'РЗ' додатково захищали рукотворні бар'єри системи 'Зміювих валів', споруджених, здебільшого, у попередні епохи й доповнюваних зусиллями руських володарів упродовж X–XI ст. (рис. 6).

Вузька смуга 'РЗ' витягнулася до витоків західного Бугу, де її надійно фіксує Бужеськ. Підставою, аби віднести цей город до 'РЗ', стали два літописні повідомлення 1149 й 1152 р. про суперечку між князем Володимиром Володаревичем та київським Ізяславом, який вимагав від галицького князя повернути городи, що належали до *"Рускои земли волости"*: Бужеськ, Шумеськ, Тихомль, Вигошев та Гнойницю²¹³. Згаданий у цьому переліку Бужеськ А. Насонов ототожнював із Божськом на Південному Бузі²¹⁴, а Б. Рыбаков вважав якимось городом верхньої течії Горині²¹⁵. На що В. Кучкін слушно зауважив, що йшлося про Бужеськ на Західному Бузі, розташований ближче до городів Погорини, ніж Божський на Південному Бузі. До того ж, західний Бужеськ і пізніше належав галицькому князеві, хоча й визнавалося, що ним мав би володіти внук Ізяслава Мстиславовича Святополк: *"аже ти сяду в Галичи . то Бужескъ твои возворочю"*²¹⁶.

Досліджуючи географічне окреслення меж території 'РЗ', необхідно також привернути увагу до стійкості етнографічних традицій, зароджених у межах території майбутньої Руської держави. Так, М. Брайчевський доводив, що *"спроби представлення діалектологічних даних з картою літописних "племен" є цілком закономірними"*²¹⁷. Проаналізований у його дослідженні характер пов'язання діалектологічних даних з археологічною картою дав несподівано важливі результати. Відзначено, зокрема, збіг південно-західної групи діалектів сучасної української мови із внутрішньою структурою черняхівської групи племен. За спостереженнями М. Брайчевського, певному локальному варіанту археологічної культури відповідає певна група говірок, зокрема, – волинському варіанту черняхівської культури відповідає волинська група говірок²¹⁸. Для другої половини IX ст., з яким пов'язували появу смуги 'РЗ', ці паралелі виявляються ще наочніше. Вузький "клин" 'РЗ', що тягнеться від Середнього Подніпров'я до верхів'їв Західного Бугу, майже буквально співпадає з волинським говором української мови (рис. 7), контури якого взято за академічним *"Атласом української мови"*²¹⁹.

У порівнянні з південною межею 'РЗ' південна межа волинського говору незначно перемістилася на північ. Ця відмінність, як зауважував М. Брайчевський,

²¹¹ Шавелев А. С. Русы/росы в Восточной Европе: модель инвазии и некоторые особенности интеграции в мире восточных славян (вторая половина IX–X век) // Уральский исторический вестник. – Екатеринбург, 2013. – Вып. 1(38). – С. 112–113.

²¹² Толочко А. П. Очерки... – С. 186.

²¹³ Ипатьевская летопись. – Стб. 453–454.

²¹⁴ Насонов А. Н. "Русская земля"... – С. 29.

²¹⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские

княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 64.

²¹⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 564.

²¹⁷ Брайчевський М. Походження Русі. – Київ, 1968. – С. 112.

²¹⁸ Там само. – С. 113–115.

²¹⁹ Карта говорів української мови // Атлас української мови. – Київ, 1988. – Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – Карта IV.

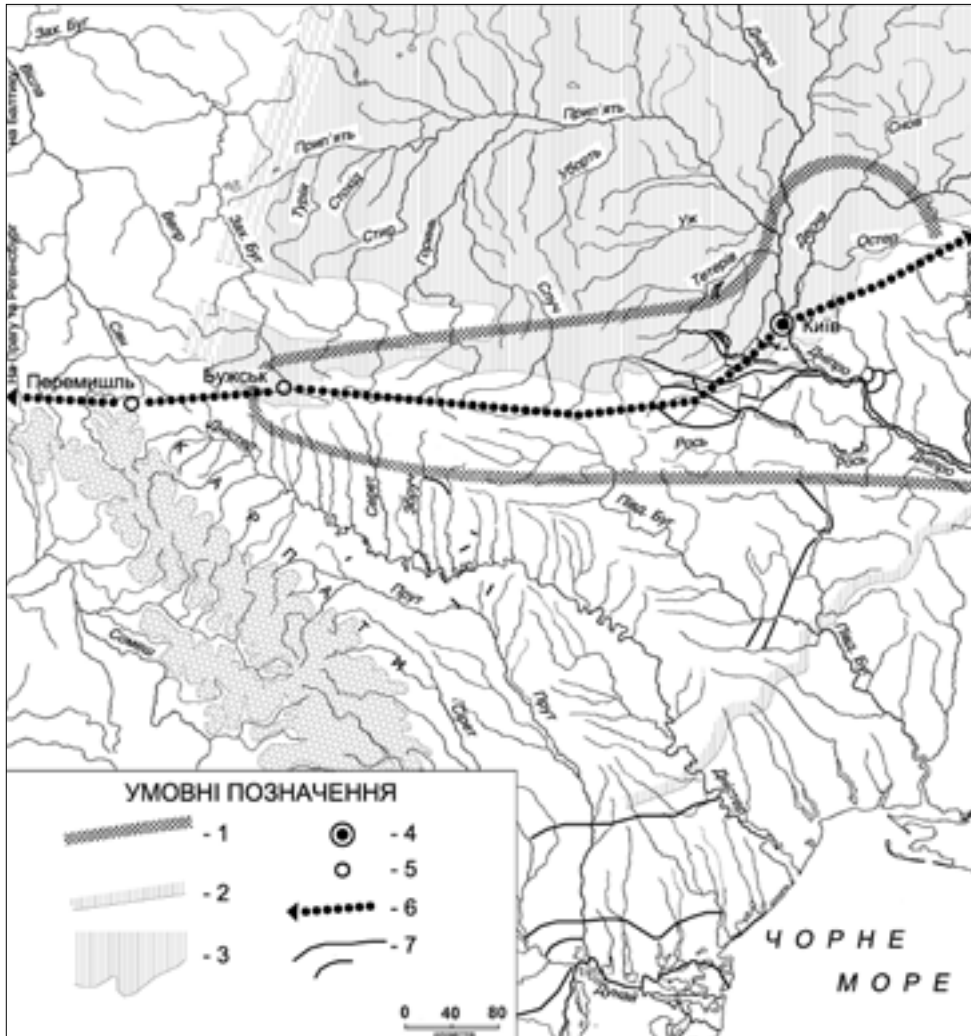

Рис. 6. Руська земля IX ст. у системі природних та антропогенних бар'єрів: 1 – обриси Руської землі ('РЗ'); 2 – межа степу та лісостепу; 3 – зона лісів; 4 – Київ; 5 – інші городи на торговельному маршруті Київ–Регензбург; 6 – торговельний широтний шлях Булгар–Київ–Регензбург; 7 – "Зміюві вали"

знаходить пояснення в історичних умовах східноєвропейського Середньовіччя. На думку вченого, причиною, яка в X ст. змістила на північ південну межу осілого життя, стала печенізька загроза. Південь України тривалий час залишався незаселеним чи спорадично заселеним. Масова колонізація степових регіонів (за М. Брайчевським – повторна колонізація) розпочалася щойно у XVIII ст.

На сході волинський говір межує із середньонадніпрянським й доходить до верхів'їв Тетерева та Росі. Від заходу, дещо вигинаючись на північний схід, територія поширення волинського говору сягає Володимира. На північному заході перехідні говірки поєднують волинський говір із близьким західнополіським.

Отже, від північного заходу мовні ознаки волинського говору виходять поза давні межі смуги 'РЗ'. Верхів'я Західного Бугу були західною межею впливу русів, далі розпочиналася сфера впливу Великої Моравії, а пізніше – Чеської держави. Річки Буг та Стир, згадані у відомій датованій 1086 р. підтверджувальній грамоті, текст якої поміщено в другій книзі "Хроніки" Козьми Празького. Вона виходить від документа X ст. й фіксує первісні кордони Празької єпископії: "Звідси на схід [Празьке єпископство] має межами річки Буг і Стир з містом Краковом і областю, яка називається Ваг, з усіма округами, що відносяться до вищезгаданого міста, яким є Краків"²²⁰. Витоки згаданих річок знаходяться майже поруч на водорозділі, що ним пролягав сухопутний шлях із Києва до Кракова, Праги й далі – Регенсбурга на Дунаї. Відтак, саме у верхів'ї Західного Бугу проходила межа між руським та чеським відтинками цієї дороги. Далі на захід, шляхом на баварське Подунав'я, руси змушені були кооперуватися з чеськими купцями, що й зафіксовано в "Раффельштеттенському митному статуті".

Локалізація Арти – центру третьої групи русі

Виступ території 'РЗ', що сягав Західного Бугу, є тією надійною підставою, яка дає можливість максимально звузити сектор пошуку Арти та Слави. Місце розташування Арти знаходиться на місці перетину смуги 'РЗ' із півколом, радіус якого дорівнює відстані від Києва до Арти (рис. 3; 8). Базовою величиною підрахунків довжини шляху між Києвом та Артою вище прийнято 41,8 км – відстань, яку долав караван за один день дороги між Булгаром та Києвом. За чотири триденні переходи (12 днів дороги) до Арти треба було подолати 501,6 км на місцевості, що відповідає 416,3 км на карті.

Арта локалізується досить впевнено на витоках Західного Бугу та Стиру. Єдиним значним містом у цій місцевості був літописний Пліснеськ, від якого до нашого часу збереглося унікальне за масштабами (більше 160 га) та значимістю городище. Воно займає один з відрогів низькогірного пасма Вороняків – частини Гологоро-Кременецького кряжу, що розділяє басейни Дністра, Західного Бугу та Прип'яті. Ця визначна пам'ятка археології, датована VII–XIII ст., розташована на околиці села Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. Достовірність такої інтерпретації не складно перевірити, порівнюючи реальну відстань від Києва до городища із теоретично визначеною. Шлях від Києва до Підгірців через Житомир, Романів, Полонне, Шепетівку, Шумськ та Кременець дорівнює 483 км (в теорії – 501,6 км), або ж – 400 км по прямій на карті. (в теорії – 416,3 км). Похибка до 20 км цілком допустима як співмірна з різницею, що її дають варіанти того ж шляху, прокладені через інші населені пункти.

Пліснеське городище досліджували Ярослав Пастернак, Михайло Кучера, Олексій Рагич, Іван Старчук, Павел Раппопорт тощо. Від початку 90-х років археологічні дослідження провадив Михайло Филипчук²²¹. Незважаючи на тривалу історію вивчення, значення цього городища та його роль у становленні Русі

²²⁰ Козьма Пражский. Чешская хроника. – Москва, 1962. – С. 151.

²²¹ Филипчук М. А. Оборонні споруди Пліснеська // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – Т. 2. – С. 220–229; Його ж. Природно-топографічні умови розташування Пліснеська // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. –

Київ, 2008. – Вип. 4. – С. 225–238; Його ж. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 3–21; Його ж. Пліснеський археологічний комплекс: теорія і практика дослідження // Вісник Інституту археології. – Львів, 2015. – Вип. 10. – С. 38–64.

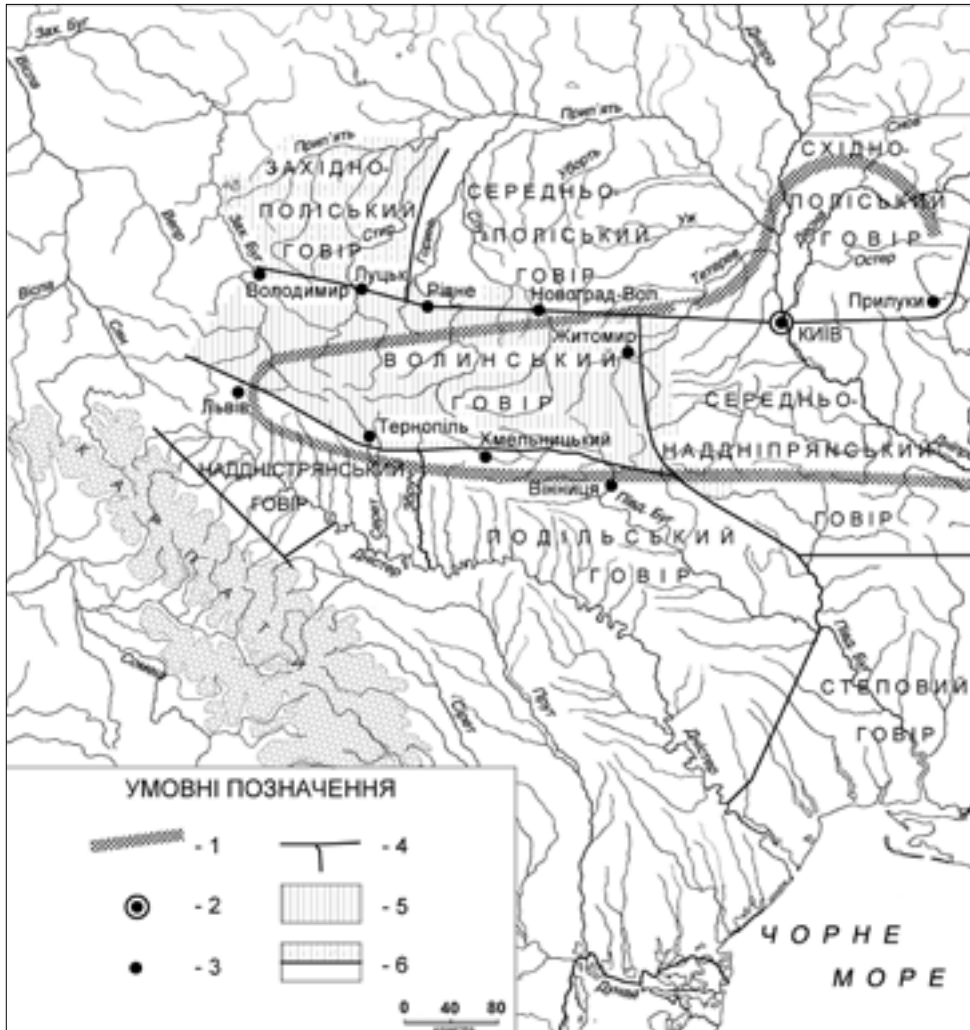

Рис. 7. Територія "Руської землі", суміщена із картою говорів української мови: 1 – обрис Руської землі ('РЗ'); 2 – Київ; 3 – сучасні міста України; 4 – межі говорів української мови; 5 – волинський говір української мови; 6 – говірки з рисами волинського говору

все ще, фактично, недооцінені, а отримані досі результати за межами України залишаються практично невідомими. Однією з причин цього Л. Войтович вказав те, що матеріали досліджень городища публікувалися, переважно, на сторінках вузькоспеціальних видань, практично невідомих поза Україною. Спробою ввести цю унікальну за археологічним статусом пам'ятку до загальноруського історичного контексту можна вважати серію публікацій Л. Войтовича із промовистим заголовком – "Вікінги в центральній Європі: Загадки Ладоги і Пліснеська"²²². Важливим висновком цього дослідження, заснованим на спостереженнях

²²² Войтович Л. Вікінги в Центральній Європі: Загадки Ладоги і Пліснеська //

Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2009. – Вип. 12. – С. 79–101;

Володимира Зоценка про скандинавські артефакти, виявлені на захід від Києва, стала констатація значної ролі Плісненського городища в міжнародній, торгівлі: *“утвердившись у Києві, руси-вікінги склали верхівку Київського каганату, який через Пліснесько ще в середині IX ст. налагодив контакти з Великою Моравією, а по Прип'яті – з волинськими племінними союзами (князівствами)”*²²³.

Зв'язок Плісненського городища зі скандинавами вперше відзначив Я. Пастернак, проте його публікації у виданнях української діаспори не набули поширення й, фактично, залишилися не використаними²²⁴. Особливої уваги заслуговує кераміка специфічних форм та оздоблення, виявлена серед нижньої верстви культурного шару дитинця, її відносять до IX ст. Аналогії до цієї кераміки, датовані першою половиною X ст., віднайшлися на території племені вільців обабіч р. Гавели в межиріччі Лаби (Ельби) та Одри. Близькі аналогії виявлено також на півострові Вагрія. Появу скандинавів на Плісненському городищі Я. Пастернак датував кінцем IX – першою половиною X ст. Осівши тут, вони привезли з прибалтійських факторій слов'янських ремісників, зокрема й гончарів, які створювали кераміку на свій лад, відмінний від широкої місцевої гончарської практики²²⁵.

Легендарну традицію Пліснеська та околиць ретельно опрацював І. Мицько. Порівнюючи її з матеріалами, почерпнутими із європейського фольклору, він обґрунтував гіпотезу про походження княгині Ольги з Пліснеська, яким володів її батько – Олег²²⁶. У цих працях масштабно репрезентовано фольклорну традицію Плісненського городища, багатством та повнотою немало виділену на тлі скупих народних переказів, пов'язаних з іншими городищами княжої доби. Одним з підтверджень гіпотези про правління Олега в Пліснеську автору слугує звістка ал-Мас'уді про двох слов'янських царів. Ім'я одного з них читається як ал-Дір і в ньому добачають літописного київського Діра. Після нього правив ал-Олванг, що мав немало володінь, великі будівлі, значне військо і багач військового спорядження. Він воював з Румом, франками, лангобардами та іншими народами. Війни між ними велися з перемінним успіхом. Ім'я цього царя нагадує ім'я Олег²²⁷.

Його ж. Вікінги в Центральній Європі: загадка Пліснеська // Четверті “Ольжині читання”. Пліснеськ. 16 травня 2009 року. – Львів, 2010. – С. 3–8; Його ж. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Львів, 2011. – Вип. 20 Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 142–188; Его же. Вікінги в Центрально-Восточной Европе: загадки Ладоги и Плиссеска // Вестник Удмуртского университета. Серия 5 (История и филология). – Ижевск, 2011. – Вып. 3. – С. 3–15; 2012. – Вып. 1. – С. 3–11.

²²³ *Його ж. Вікінги в Центрально-Східній Європі... – С. 100.*

²²⁴ *Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині // Науковий збірник Українського Вільного Університету = Wissenschaftliche Mitteilungen der Ukrainischen Freien Universität. – Мюнхен, 1948. – Вип. 5. – С. 138–148; Його ж. Варяги в Україні // Свобода. Український щоден-*

ник = Svoboda. Ukrainian daily. – Jersey City; New York, 1950. – No. 243: October 19. – P. 3.

²²⁵ *Пастернак Я. Літописний город... – С. 146–147.*

²²⁶ *Мицько І. Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги // Конференція “Ольжині читання”, Пліснеськ. 10 жовтня 2005 року. – Львів, 2006. – С. 61–81; Його ж. Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Другі “Ольжині читання”, Пліснеськ–Львів. 14–15 червня 2007 року. – Львів, 2007. – С. 18–34; Його ж. Свята Ольга в епосі України // Треті “Ольжині читання”, Пліснеськ, 31 травня 2008 року. – Львів, 2009. – С. 27–39; Його ж. До історії поширення в Європі переказів про княгиню Ольгу // П'яті “Ольжині читання”, Пліснеськ. 7 травня 2010 року. – Львів; Броди, 2011. – С. 3–12; Его же. Датское происхождение князя Олега. – [Електронний ресурс] / Режим доступа: <http://conference.dansk.ru/content/view/28/39/>.*

²²⁷ *Новосельцев А. П. Образование древнерусского государства и первые его правители // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998. – Москва, 2000. – С. 472.*

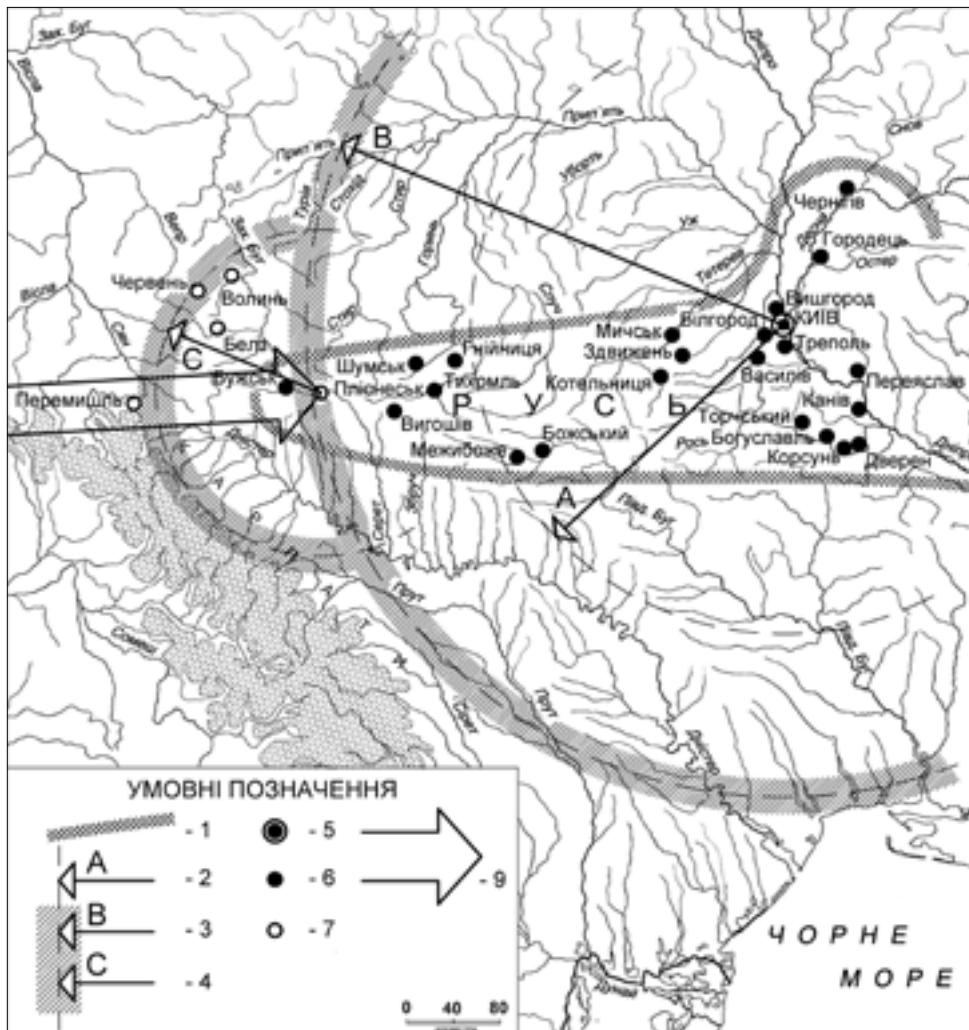

Рис. 8. Локалізація Арти та Слави на: 1 – обриси Руської землі ('РЗ'); 2 – відстань від Києва до Артанії в 4 дводенні переходи; 3 – відстань від Києва до Артанії в 4 триденні переходи; 4 – відстань від Артанії до Слави; 5 – Київ; 6 – інші населені пункти; 7 – напрям сфери впливу чеської держави по "річки Буг і Стир"

Наведений опис володінь та майна ал-Олванга, й справді, співмірний з масштабами Плісеського городища, розташованого на захід від Києва, тобто, – поза володіннями ал-Діра. За складною системою оборони та багатством і насиченістю культурного шару Плісеське городище різко виділяється серед усіх городищ періоду давньої русі. До того ж, його верхня частина має назву "Високе городиско" (пор. недалеко Підгірці та Загірці), цілком співзвучну з характеристикою Арти в ал-Ідрісі (V): "Город Арса гарний і (розташований) на укріпленій горі"²²⁸. Враховуючи територію, яку охоплюють вали в низинній

²²⁸ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 413.

частині, загальна площа городища сягає 160 га. Порівнюючи колосальні розміри Пліснеського з іншими руськими городищами, П. Раппопорт відмовлявся розглядати у єдиному комплексі його долішню частину, що знаходиться з південної сторони²²⁹ (рис. 9).

Вали нижньої ділянки городища мають специфічну форму. Спершу вони охоплюють підніжжя пагорба, а далі своєрідним “рукавом” витягуються до південного заходу, вздовж долинного простору витоків Західного Бужка. Призначення цього виступу приховує його форма: вона дозволяє контролювати шлях, який пролягав вздовж русла потоку. Сучасну дорогу в австрійський період проклали впритул до західних схилів, відхиляючись круто на північ від давнішого шляху, що охоплював городище дещо західніше. Обидва шляхи (давній і новіший) фіксує карта Фрідріха фон Міра 1779–1782 рр. з австрійського Військового архіву (див. урочище ‘Oleskie Hucisko’), оцифрована і викладена у відкритий доступ²³⁰.

Слово ‘рукав’, яким охарактеризовано форму нижньої частини валів Пліснеського городища, слугує синонімом до терміну ‘захаба’. Так називають додаткове оборонне укріплення з вузьким проходом перед міською/замковою брамою чи позаду неї у межах зовнішніх мурів. Вхід (вихід) до такої захиби забезпечували додаткові ворота. Ця споруда надала додаткові можливості оборони від нападників, які у довгому проході опинялися під перехресним обстрілом.

Подібну функцію виконувала система валів нижньої ділянки Пліснеського городища, охороняючи шлях, що провадив на захід попри укріплену нагірну частину. У цьому рукаві контролювали купецькі валки, які могли зупинятися біля підніжжя городища для відпочинку й поповнювати запаси питної води з джерела “Сине око”. На виході всередині виступу знаходилося ще й додаткове менше укріплення, зручне для охорони виходу, вали якого (розкопи II, III, IV) досліджено 1990 р. (рис. 9).

Цілком можливо, саме жорстка система контролю на вході/виході до “захиби” Пліснеського городища стала однією з підстав складення переказів про мешканців Арти, що вбивали всякого чужоземця, прибулого до їхньої землі. Окрім того, причиною появи таких чуток могли стати певні історичні паралелі, укорінені в античній літературі. Так В. Мінорський, згадуючи про в’язування назви ‘Арта’ з групою мордві-ерзя, відзначив назву цього мордовського племені імовірно іранським еквівалентом Геродотових андрофагів²³¹ (гр. Ἀνδροφάγοι, від ἀνήρ (ἀνδρός) – людина, φάγος – поїдаючий; букв.: людодіди, канібали).

Ближчі аналогії навів Віктор Гріцков, який зауважив подібну до східних авторів характеристику русів також і в візантійців²³². Так, Лев Диякон, описуючи жертвопринесення русів поблизу Доростолу, перервав свою оповідь словами: “Але досить про жертвопринесення таврів”. Цю фразу побудовано так, що можна здогадатися про наявність додаткових відомостей щодо тавроскіфських жертвопринесень, згадувати про які автор не вважав доречним. Про жертвопринесення чорноморських таврів писали ще в античну добу, зокрема, – Геродот: “У таврів існують такі звичаї: вони приносять в жертву Діві мореплавців, що зазнали

²²⁹ Раппопорт П. К вопросу о Плеснеске // Советская археология. – Москва, 1965. – № 4. – С. 92.

²³⁰ First Military Survey (1763–1787). – [Електронний ресурс] / <http://mapire.eu/en/map/firstsurvey/?bbox=2777296.4269134686%2C6431198.969429811%2C2783411.3891762826%2C6434117.908447452>.

²³¹ Hudūd al-Ālam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. / Translated and explained by V. Minorsky. – London, 1982. – P. 434, note 4.

²³² Грицков В. В. Крещение Руси: В 2 ч. – Москва, 2009. – Ч. 1: Владимир Святой; Ч. 2: Митрополит Михаил. – С. 480–484.

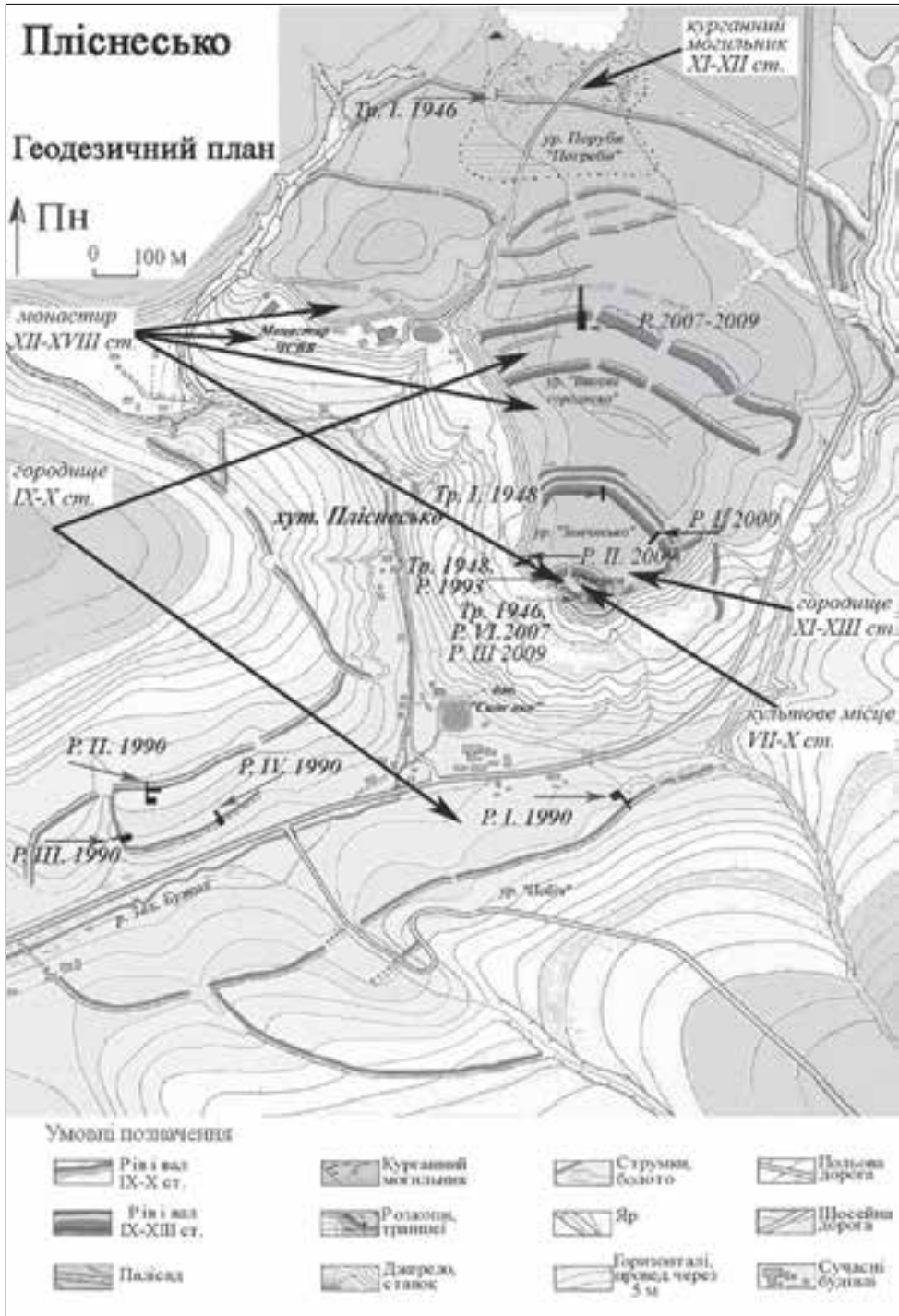

Рис. 9. План Пліснеського городища (за М. Филипчуком)

катастрофи на морі, і всіх еллінів, кого захоплять у відкритому морі” (5, 213). Ці уявлення засвоїла християнська культура. За твердженням святого Кирила Олександрійського (V ст.), “Скіфи, що живуть на Таврійському Херсонесі, віддають на заклання захоплених ними чужинців на честь тубільної Артеміді” (9, 225) тощо.

Окрім того, у візантійських джерелах є свідчення, яке співвідносить звичаї русів-тавроскіфів уже з Галицькими землями. Цю історичну обставину пригадав М. Козлов, ототожнивши Артанію зі Збруцьким культовим центром²³³. Оповідуючи про пригоди Андроніка Комніна, візантійський хроніст XII ст. Микита Хоніат пов’язав його пристрась до звірства та крові з перебуванням у Галичі, нагадуючи звичай тавроскіфів вбивати іноземців: “як видно з його справ, маючи душу безжальнішу, ніж найлютіші, що коли-небудь були люди, зважився, по своїй злобі, приносити в жертву людей, знехтувавши християнськими законами, які наказували, радше, рятувати, ніж губити душу, й оголошують цілий світ негідним її. Який божевільний Камбіс, або жорстокий Тарквіній, або Ехет і Фаларіс – ці дикі і звірячі люди зробили що-небудь подібне? Хто з тавроскіфів, у яких належить законом вбивати чужоземців і звичаями яких заразився цей старий, що багато поневірявся, так лютував над своїм бранцем?”²³⁴.

Повертаючись до аналізу ролі Пліснеського городища у міжнародній трансєвропейській торгівлі, так наочно відображеної його планувальною структурою, необхідно вдатися до переліку товарів, що ними торгували руси з Арті. Поза увагою залишилася торгівля Арті свинцем чи оловом (східні джерела передають свинець та олово одним поняттям). Появу цих металів на Русі гіпотетично пов’язують із покладами в Корнуелі (Уелс) чи горах Гарц (Саксонія). На думку Л. Войтовича, метал мав потрапляти до Русі балтійським шляхом, з півночі, маршрутом Західною Двіною²³⁵. Одначе, тут не враховано прямого свідчення Ібрагіма ібн Йа’куба, яке має стосунок до торгівлі русі на західному напрямку. Згадуючи русів у Празі, арабський автор, зокрема, віднотував закупівлю олова: “Приходять до нього (міста Праги) з міста Кракова руси і слов’яни з товарами, і приходять до них (жителів Праги) з країн тюрків мусульмани, жиди та тюрки, також з товарами і з міткалями плямистими, й вивозять від них борошно, олово і [різні] сорти хутра”²³⁶.

У Чехії було багато давніх рудників, зокрема – родовище в Чеських Рудних (Крушних) горах, де видобувалося срібло. Його поклади почали розробляти уже в 2 тисячолітті до Р. Х. При виробництві срібла з галеніту отримували також супутній свинець. На Русь ці метали постачали саме з Чехії. Власне таку можливість відображає літописна згадка про матеріальні блага, які очікував Святослав у Переяславці на Дунаї: “хочю ж^{чи} в Переяславци . в Дунаи . яко то єсть среда земли моєи . яко ту вся благая сходятъ^с . ѿ Грѣкъ паволокы . золото . вино . и *В*воци разноличьнии . и и *Щ*еховъ . и изъ Оугоръ серебро и комони . изъ Руси же скоро . и воск^о . и медъ . и челадь”²³⁷. Відтак, свідчення східних джерел про торгівлю свинцем (оловом) в Арті кореспондуються з повідомленням Ібрагіма ібн Йа’куба про торгівлю оловом у Празі, куди через Краків приїжджали руські купці, й знаходить підтвердження у Повісті временних літ.

Західний вектор устремлінь Русі підтверджує також ще одне оригінальне свідчення Ібрагіма ібн Йа’куба: “А на захід від русів – місто жінок”²³⁸. Його,

²³³ Козлов М. Святогор... – С. 17–19.

²³⁴ Византийские источники // Древняя Русь... – Москва, 2010. – Т. 2. – С. 281–282.

²³⁵ Войтович Л. В. Голмгард... – С. 54.

²³⁶ Восточные источники. – С. 79.

²³⁷ Ипатьевская летопись. – Стлб. 55.

²³⁸ Восточные источники. – С. 79.

звичайно, зіставляють з античними уявленнями про амазонок, яких уміщували на півночі, здебільшого в балтійському регіоні. Згадують також етимологію назви містечка Kwennland на узбережжі Фінської затоки²³⁹. Проте, відвідуючи Прагу, Ібрагім ібн Йа'куб, радше, мав на увазі місцеві легенди про Девін, збережені в "Чеській хроніці" Козьми Празького. Описані там події відносяться до часів Пржемисла та Лібуше. У легенді розповідається про війну між жінками й чоловіками: *"дівчата цієї країни досягали зрілості швидко: подібно до амазонок, вони жадали військової зброї і обирали собі проводирку; вони займалися військовою справою так само, як і молоді чоловіки, і полювали в лісах, як чоловіки; і тому не чоловіки обирали собі дівчат у дружини, а самі дівчата, коли бажали, вибирали собі чоловіків і, подібно до скіфського племені, плавок або печенігів, вони не знали різниці між чоловічим і жіночим одягом. Сміливість жінок зростає настільки, що на одній скелі, недалеко від названого граду, вони спорудили собі град, захистом якому служила природа, і дали цьому граду назву Девін, від слова "діва". Юнаки, бачачи все це, дуже розсердилися на дівчат і, зібравшись у ще більшій кількості, збудували неподалік град на іншій скелі серед хащі, на відстані не більше, ніж звук рогу; теперішні люди [називають] це місто Вишеградом; в ті ж часи він носив назву Храст, від [слова] гущавина"²⁴⁰.*

Так повідомлення Ібрагіма ібн Йа'куба про розташоване на захід від русів місто жінок, під яким необхідно розуміти чеський Девін, виступає ще одним доказом західної орієнтації русів. Західна межа контрольованого руссю шляху дотикалася на витоках Бугу та Стиру до великоморавських (пізніше чеських) володінь. Якраз на цих витоках і розташований Пліснеськ – Арта східних джерел.

Локалізація Слави – центру другої групи русів

Відомі за східними джерелами назви другої групи русів – 'ас-Славія' та 'Джалаба/Джлба' й варіанти назви центру цієї групи 'Сла.а', 'Салау', 'Слава' та 'Сілак' свідчать про їх пов'язаність з якимось слов'янським угрупованням, проте його немає підстав ототожнювати безпосередньо з терміном 'сакаліба', що ним на Сході називали слов'ян (часто також – різні неслов'янські народи) та слов'янських невільників. Город Слава знаходився на відстані чотирьох днів від Арти. Це найменша відстань з вирахованих раніше. При тому, що один день дванадцятиденного (чотири переходи) шляху від Києва (Куйаби) до Пліснеська (Арти) укладався у 40,25 км, чотири дні шляху до Слави дорівнювали 161 км (на карті – 133,6 км). Рівний цій відстані радіус, відкладений від Пліснеська (рис. 8), окреслює на півколо, яке на півночі сягає середньої течії Турії, на заході – Сяну, а на півдні – верхів'їв Пруту.

На захід від Пліснеська розташовувалися терени, підвладні Великій Моравії, а пізніше – Чеській державі. Чеські впливи, вірогідно, засвідчує і назва Перемишля, пов'язана, як можна здогадуватися, з чеськими Пшемислідами. На південному сході смуга можливого розташування Слави сягала карпатських відрогів, де не було значних укріплених центрів. На півдні це півколо не доходило до городищ передгір'я Північної Буковини, датованих IX–X ст.²⁴¹

Конкретний напрямок, у якому знаходилася Слава, задає, зокрема, північно-західне відхилення території поширення волинського говору, у своїй основній масі відповідне відзначеній смузі території 'РЗ'. Споріднені з волинським говором перехідні говірки поєднуються також із близьким західнополіським

²³⁹ Там же. – С. 79, прим. 79.

²⁴⁰ Козьма Празький. Чешская хроника. – С. 46–47.

²⁴¹ Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – Київ, 1982. – С. 15. – Рис. 1.

говором (рис. 7). Необхідно так само згадати й скупчення топонімів із архаїчним коренем на 'рус-' у Побужжі, в околицях Володимира (рис. 10)²⁴². У цій схемі не бралися до уваги подібні топоніми у контактних зонах із сусідніми територіями (Північна Буковина, Молдавія), де вказані назви побутували значно ширше.

Отже, найвірогідніше, Слава знаходилася на північний захід від Пліснеська. Смугу можливого її розташування окреслює півколо з центром у Пліснеську, у вказаному напрямку перекриваючи два відомі центри Забужжя – Червен і Волин. Забудова Червена локалізована на кілька окремих височин у долині Гучви та її притоки Синюхи. Городище овальної форми (145x95 м) знаходиться на правому березі Гучви, за 150 м на південний захід від неї. Вал городища в окремих місцях нині сягає 6 м висоти. Окольний город, розміщений дещо західніше, об'єднувався з дитинцем валом та частоколом у єдину оборонну систему, площею 3,5 га. Посад займав кілька інших пагорбів заплави Гучви. Навколо були також окремі незахищені поселення, які теж формували поселенський комплекс давнього Червена загальною площею 40 га. Товщина культурного шару на дитинці і окольному городі сягає 2–2,5 м. Найстарші віднайдені тут матеріали датуються IX–X ст. Свого розквіту Червен досяг у XII–XIII ст. Дата зведення оборонних споруд дитинця не відома, вони декілька разів знищувалися і відбудовувалися упродовж XI–XIII ст.²⁴³

У Городку Надбужному біля Грубешова збереглося городище давнього города Волиня. Його дитинець, площею 1,5 га, відомий під назвою "Замчисько". Городище овальної форми, розмірами 30x70 м, оточене потужним валом й зведене напроти великого поселення VIII–X ст. Поява тут перших оборонних споруд датуються IX ст. Зруйнування Волиня пов'язують з походом монголів. Окольний гóрод площею 8–10 га захищав зруйнований на сьогодні вал. Від південної сторони дитинця і західної сторони окольного гóрода з ними межував неукріплений посад площею близько 1 га. Загальна площа гóрода з окольним гóродом та посадом сягала 15 га. Навколо розташовувалися супутні поселення. Курганний могильник в урочищі Городище датується IX–XII ст., а пізніший ґрунтовий могильник – XIII–XV ст.²⁴⁴

Пряма підказка щодо того, який з названих городів Забужжя могли вважати Славою, збереглася у публікації З. Доленги-Ходаковського: *"городъ Волянъ при устьѣ той же Гучвы, которого обширный вал, съ особеннымъ городком Словенскимъ, съ множествомъ могил внутри того вала и на восточной стороне Буга, видны по сію пору"*²⁴⁵. Назва 'Словенський городок', закріплена за городищем Волиня, доводить, що східні автори трактували Славою саме його. До того ж, у найближчій околиці городища збереглися легенди про появу 'Славутина' (пол. *Sławęcin*) – передмістя сусіднього Грубешова, розташованого за 2 км на захід від Городка-Надбужного. Це передмістя півколоом охоплювало Грубешівське озеро, з яким і пов'язана місцева легенда про загибель 'славного міста'²⁴⁶, що її записала Казімежа Вісневська²⁴⁷. Легенда свідчить про існування колись на місці Грубешівського

²⁴² Діба Ю. Батьківщина... – С. 79–81.

²⁴³ Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. – Київ, 2014. – С. 97–99.

²⁴⁴ Там само. – С. 99–100.

²⁴⁵ Доленга-Ходаковський З. Пути сообщения в древней России // Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских. – Москва, 1837. – Т. 1, кн. 1. – С. 10.

²⁴⁶ Wiatrowski A. Dzieje Hrubieszowa w świetle źródeł, dokumentów i zabytków historycznych. – Hrubieszów, 1988. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.tnn.pl/tekst.php?id=34>

²⁴⁷ Podanie o Hrubieszowie i Sławęcinie: Z rękopisu Kazimiery Wiśniewskiej // Współczesne podania ludowe. – Lublin, 1982. – S. 17–21. – [Електронний ресурс] / <http://>

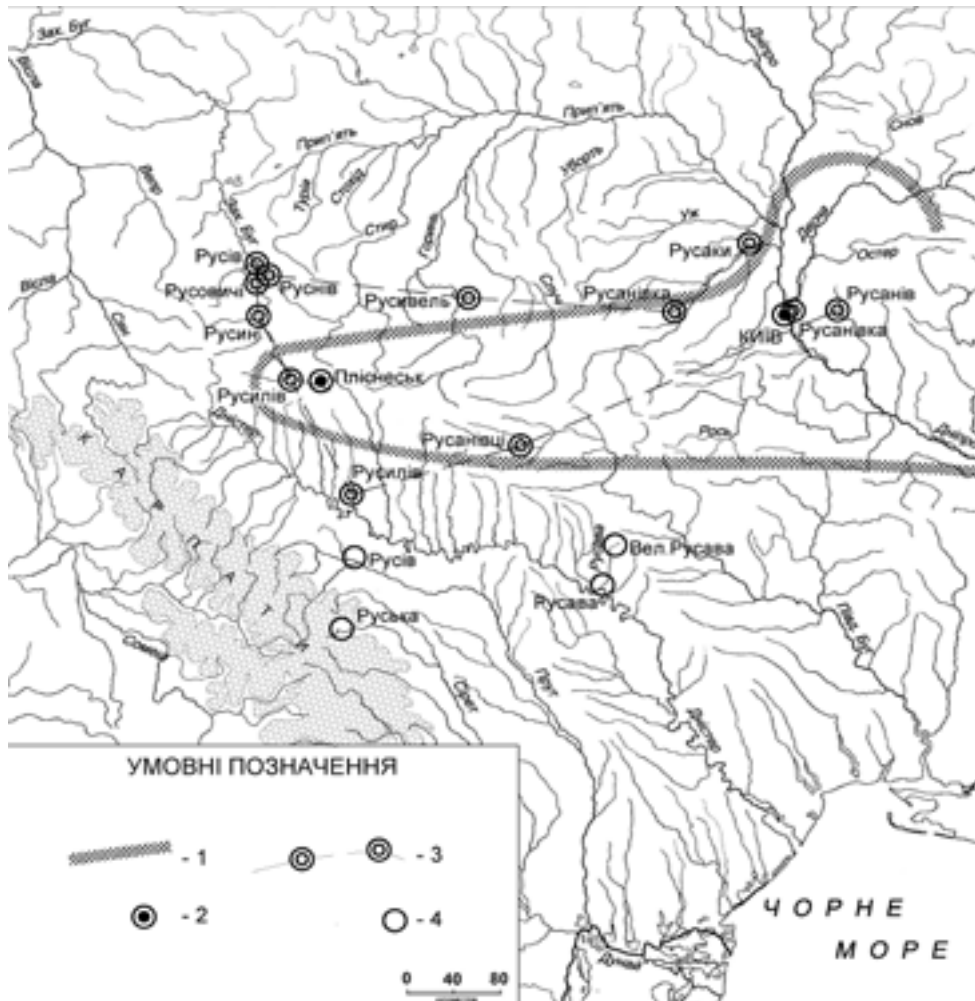

Рис. 10. Топоніми з коренем 'рус-' на території західніше від Дніпра: 1 – обриси Руської землі ('РЗ'); 2 – локалізовані перший та третій центри русі; 3 - топоніми з коренем 'рус-'; 4 – топоніми з коренем 'рус-' в українсько-молдавських контактних зонах

озера великого гóрода, у якому правив Славою, його доньку звали Славою²⁴⁸. У цьому контексті необхідно нагадати і свідчення ал-Мас'уді про слов'янські племена, у переліку яких фігурує також "плем'я, зване Дулаба, цар же їх називається Вандж-Слава"²⁴⁹. Це угруповання випадає ототожнити з дулібами.

Характеристика трьох груп русі та їхні території

Згадуючи Славію, Ібн Хаукал наголосив на вищості (за трактуванням А. Новосельцева – головний з них²⁵⁰) цього відгалуження русів. Подібно і в

osobliwosci.eduseek.interklasa.pl/~grzesiog/podania.htm.

²⁴⁸ Діба Ю. Батьківщина... – С. 289–292.

²⁴⁹ Гаркави А. Я. Сказания... – С. 136.

²⁵⁰ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 417.

перському перекладі ал-Саваджі його також названо кращим (Бехтер). Саме важливими та головними характеризують слов'янські угруповання Волині кілька східних та західних авторів. Найперше, "Баварський географ" з першої половини IX ст. виділив серед інших слов'ян угруповання під назвою 'Zeriuani': *"Zeriuani, quod tantum est regnum ui ex eo cunctae gentes Sclauorum exortae sint et originem sicut affirmant ducant"* ("Серівани – це королівство настільки [велике], що з нього походять усі слов'янські народи, і ведуть, за їх словами, свій початок")²⁵¹. Назва 'Zeriuani' за лінгвістичними даними засвідчує зв'язок з основою *сьгv-, що дає підстави реконструювати цей етнонім як *Сьгv-яне й ототожнити його з населенням літописних "Червенських градів" – черв'янами²⁵².

У X ст. арабський історик ал-Мас'уді характеризував плем'я 'валінана' таким, що йому підкорялися інші слов'янські племена: *"З тих племен одне мало раніше, в давнину, владу (над ними), його царя звали Маджак, а само плем'я називалося Валінана. Цьому племені в давнину підкорялися усі інші слов'янські племена, бо (верховна) влада була у нього і всі царі йому підкорялися"*²⁵³.

Іспанський торгівець жидівського походження Ібрахім ібн Йа'куб, який у 960–980-х роках відвідав декілька європейських країн, зокрема Угорщину, Чехію (Прагу) та, вірогідно, Краків, виділяв серед слов'янських племен саме волинян: *"Вони [діляться на] численні різноманітні види. Колись зібрав їх цар, званий Маха, і був він з племені, яке називалося Валітаба; було це плем'я у них шанованим. Потім порушилося їх слово, і припинився їх [державний] порядок, племена їх стали [окремими] групами і запанував в кожному з їхнього племені цар"*²⁵⁴.

У згаданому втраченому рукописі 1702 р., що його віднайшов й проаналізував А. Кримський, Славія фігурує як 'Ч-р-н-к'. Дослідник побачив у ній Чернігів. Проте під цією назвою може фігурувати й Червенська земля. Плутинина між Червеном та Черніговом у давніх текстах вже відзначалася. Наприклад, автор "Західноукраїнської хронологічної компіляції" кінця XVI ст., переписуючи М. Бельського, замінив волинський Червен на Чернігів, а великопольський Плоцьк на Полоцьк²⁵⁵.

Отже Західну Волинь, включно із Забужжям, східні географи цілком могли приймати за Славію²⁵⁶ – одну з трьох груп русі. Наділення Славії особливим статусом найвищої групи русі, радше, відображає її роль серед інших слов'янських племен. Водночас вивищували її й прямі контакти з руссю. Цей статус не передбачав їхнього підкорення чи безпосереднє управління русами. Він, радше,

²⁵¹ Описание городов и областей к северу от Дуная, или Баварский географ // Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1993. – С. 13–14.

²⁵² Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно. Zeriuane/zriueani "Географа Баварського": До проблеми етнопотестарних структур Волині у ранньому середньовіччі // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2014. – Вип. 8 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 11–57.

²⁵³ Гаркави А. Я. Сказания... – С. 135–136.

²⁵⁴ Западноевропейские источники. – С. 78–79.

²⁵⁵ Щапов Я. Н., Лимонов Ю. А. История Руси в западноукраинской хронографичес-

кой компіляції XVI в. // Древнейшие государства на территории СССР. 1975. – Москва, 1976. – С. 196–209.

²⁵⁶ Про вживання стосовно Волині терміну 'Словенська земля' та практику використання у літописі терміну 'словене' див. публікацію автора: Диба Ю. "Словенська" та "лехітська" групи слов'ян у переліках народів Повісті временних літ й проблема початків Русі // Хроніки Ладомерії. Науковий збірник. Матеріали I Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-тій річниці створення Державного історико-культурного заповідника "Стародавній Володимир", 27 жовтня 2016 р., м. Володимир-Волинський. – Тернопіль, 2016. – Вип. 1. – С. 68–83.

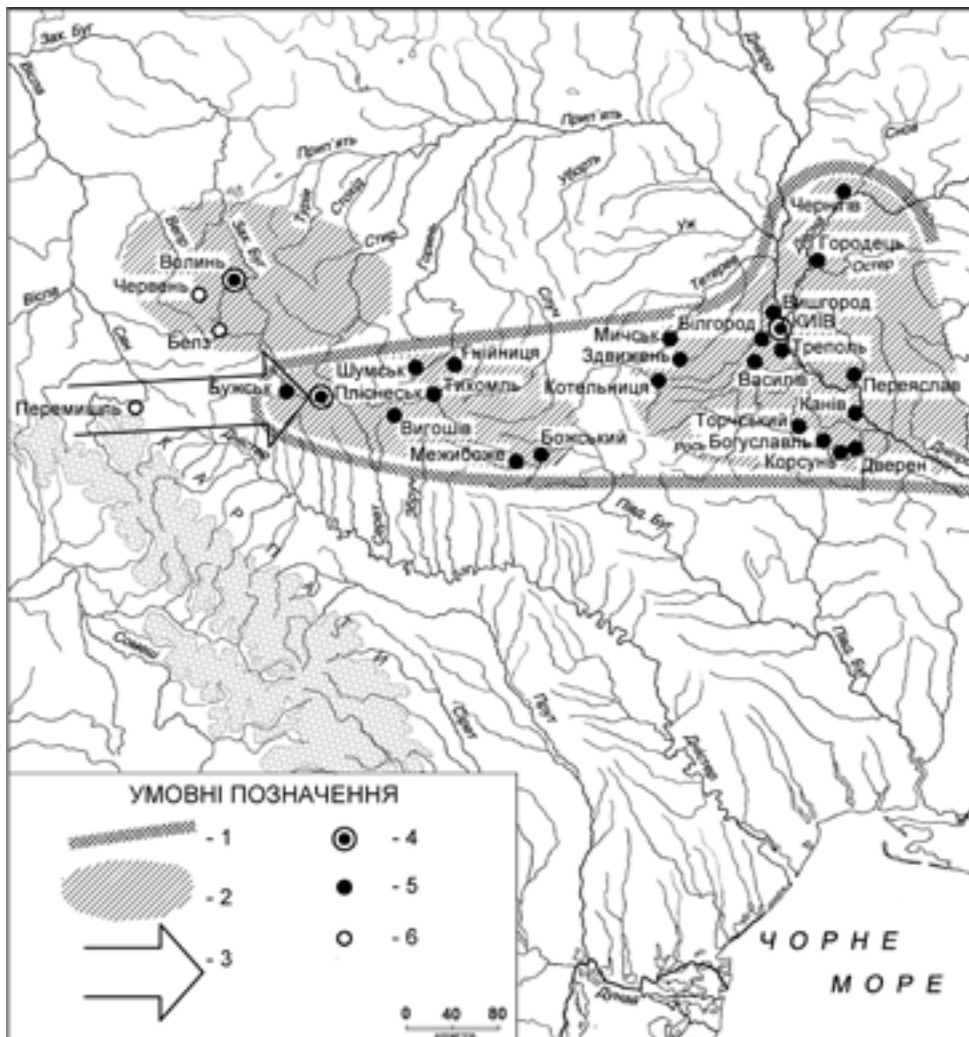

Рис. 11. Локалізація трьох груп русі: 1 – обриси Руської землі ('РЗ'); 2 – територія окремих груп русі; 3 – напрям сфери впливу чеської держави по "річки Буг і Стир"; 4 – центри трьох груп русі; 5 – згадані у літописах городи Руської землі; 6 – інші населені пункти

відображає паритетні союзницькі відносини, в яких Славії, передовсім, відводилася роль посередника балтійської торгівлі Бугом та Віслою. Важливу роль волинським слов'янам приділено також у приготуваннях русі до морських походів. Саме від них руси купували (sic!) однодревки, сплаваючи їх південними допливами Прип'яті. Обидві сторони – слов'яни та руси – діяли, за влучним зауваженням О. Толочка, як "добре відлагоджений механізм", у якому кожна зі сторін "знає свої ролі та виконує їх рутинно, за давно заведеним звичаєм"²⁵⁷.

²⁵⁷ Толочко А. П. Очерки... – С. 216.

Унікальна практика сплаву товарів дала поштовх до зародження у майбутньому окремої професійної верстви, званої як Плисаки/Плісаки (пол. Flisaki). Ця українізована версія терміну походить від німецького 'Flus' – річка (пор. пол. flis – rzeczny spław towarów). Діяльність плісаків, зароджена наприкінці IX – на початку X ст. під контролем русів, дотривала до XIX ст., коли її поступово витіснили залізничні перевезення²⁵⁸. Саме Арта, розташована у верхів'ї Бугу та Стиру, здійснювала контроль сплавної торгівлі до Києва через волинські землі, що й відзначав Ібн Хаукал (II) фразою "Самі ж вони спускаються по воді для торгівлі"²⁵⁹.

Про конкретні межі території кожної з трьох груп русі, на яких поширювався їхній вплив, можна говорити лише з певною долею умовності, адже головна їх роль між Середнім Дніпром та витокami Західного Бугу – контроль вузької смуги торговельного шляху. Проте цей шлях був зоною притягання для найбільш сільських та протоміських громад, що включалися до супроводження торговельних валок та забезпечення їх відпочинку на різних відтинках шляху.

У межах смуги русі вирізняються дві групи притягання (рис. 11). Територія Славії тяжіла до басейну Західного Бугу та витоків Прип'яті й мала найтісніші контакти із Артою. Арта/Пліснеське городище виступала центром притягання для городів, розташованих у верхів'ях Південного Бугу, правих допливів Прип'яті та Західного Бугу. До території русі з центром у Куйаві/Києві належать городи, розташовані по Десні та правих допливах Дніпра. Окрім того, її межі окреслює система Змійових валів Середнього Подніпров'я (рис. 6).

Кожну з цих груп русі інформатори східних географів знали за їхніми власними назвами. Група з центром у Куйаві/Києві була відома за загальною назвою 'рус'. Назва групи 'Славія' наочно показує належність до слов'янського племені, яке приєдналося до міжнародної торгівлі русі. Тісну співпрацю цієї групи з руссю та взаємне укорінення русі в місцевому слов'янському середовищі, засвідчують тогочасні документи. У Раффельштеттенському митному статуті русь називають "слов'янами з Русі" (Sclavi de Rugis), а арабський географ IX ст. Ібн Хордадбех, згадуючи "купців ар-рус", які торгують з Візантією та Хазарією, сприймав їх за "рід слов'ян".

Назва Артанія/Арсанія/Arthania випадає із зрозумілого та звичного етнонімічного ряду, проте на карті українського Правобережжя її територія окреслюється однокореневими топонімами, збереженими в контактних зонах на сусідніх територіях (рис. 12). Ця схема вказує на поширення співзвучних назв на зовнішніх ареалах Артанії. За правилом периферійних архаїзмів, у минулому вона існувала і на теренах між ними, тобто зоні географічного притягання Пліснеського городища – Арти.

Визначене для кожної з трьох груп русі місце на теренах Східної Європи та конфігурація їхньої території охоплюють, загалом, незначний обшар (рис. 13), аж ніяк не співмірний зі звичним (пропагованим від шкільних атласів та науково-популярних видань до академічних праць) уявленням про Русь IX–X ст., простягнуту від Білого моря на півночі до Чорного – на півдні і від Карпат на південному заході до р. Печори на північному сході. Існуюча практика картографування тогочасних руських володінь абсолютно не враховує усіх тонкощів співіснування русі та місцевих східнослов'янських племен, дат їх інкорпорації русами та ступінь підпорядкування Києву.

²⁵⁸ Диба Ю. Батьківщина... – С. 169–172.

²⁵⁹ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 412.

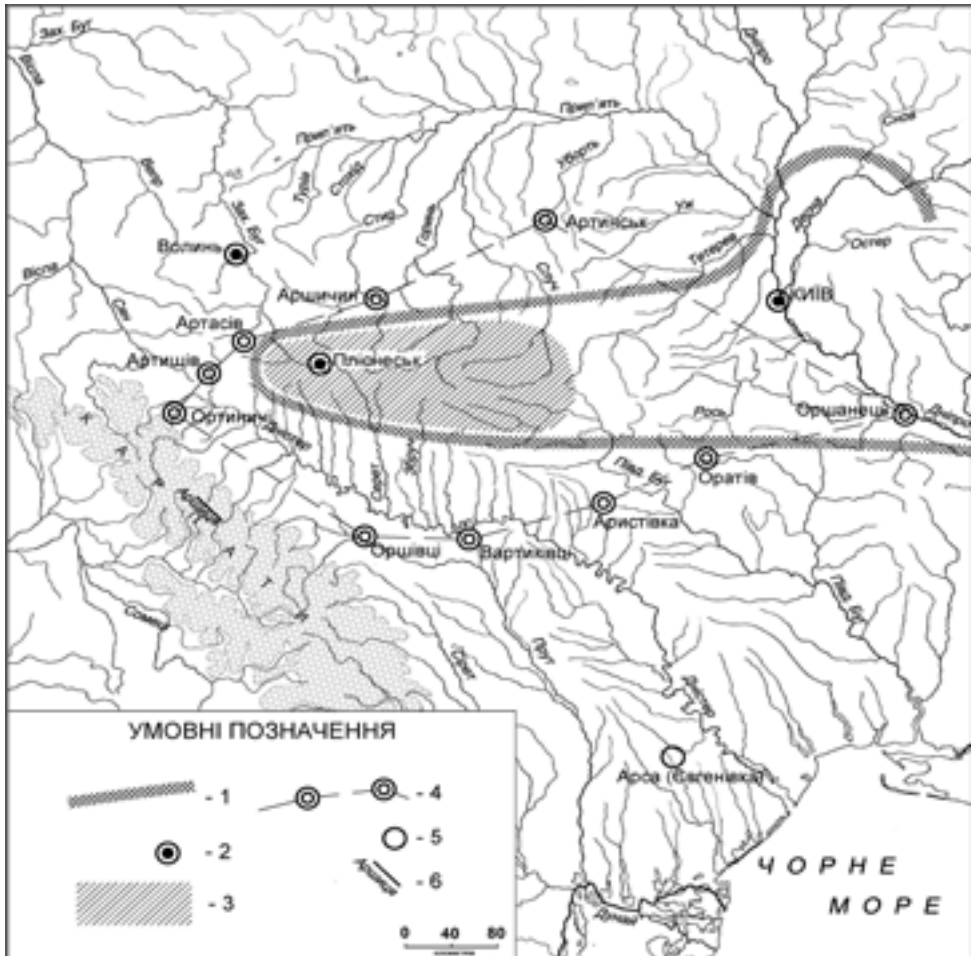

Рис. 12. Топоніми на 'арт(с)-', 'орт(с)-' в периферійних ареалах третьої групи русі – Артанії: 1 – обриси Руської землі ('РЗ'); 2 – три центри русі; 3 – територія Артанії; 4 – периферійні топонімічні архаїзми, похідні від назви Артанії; 5 – віддалені топоніми; 6 – назва карпатського хребта

Запропонована візуальна картина початків освоєння русами півдня Східної Європи не узгоджується з основним набором положень, сформованих від часів Василя Татіщева навколо теми походження Русі. У цьому контексті вважаю за необхідне відзначити наукову позицію А. Назаренка, який принципово відрізняє русів ("варягов первой волны"²⁶⁰), чий зусилля формували широтну орієнтацію 'РЗ', від скандинавських ватаг – засновників мережі торговельних та обмінних факторій східноєвропейського північного сходу.

Попри те, що запропонована широтна конфігурація розташування трьох груп русі східних джерел, в основному, контрастує з дотеперішньою науковою традицією, вона, все ж, цілком корелюється із прямою літописною звіткою, залишеною волинським книжником у характеристиці Данила Романовича, написаній

²⁶⁰ Назаренко А. В. Русь XI века... – С. 46.

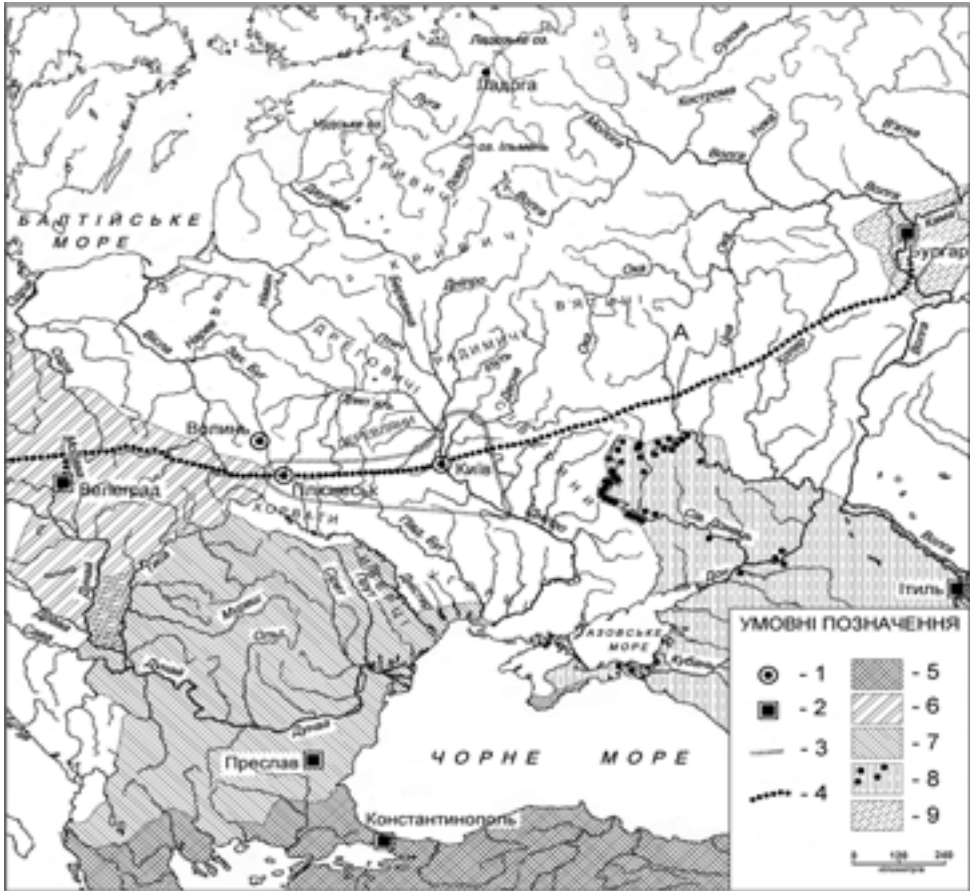

Рис. 13. Руська земля на політичній карті Центральної та Східної Європи 2 пол. IX ст.: 1 – три центри русі; 2 – столиці сусідніх політичних утворень; 3 – обриси Руської землі ('РЗ'); 4 – торговельний маршрут Булгар–Київ–Регензбург; 5 – території підвладні Візантії; 6 – території підвладні Великій Моравії; 7 – території підвладні Болгарії; 8 – території підвладні Хозарії та хозарські фортеці; 9 – територія Волзько-Камської Булгарії

з нагоди його відвідання ставки Батія: "У злѣ зла . чѣть Татарьская . Данилови Романовичю . князю бывшоу великоу . Обладавшоу Роускою землею . Киевомъ и Володимиромъ . и Галичемъ . со братомъ си инѣми странами . нѣнѣ сѣдитъ . на кольноу . и холопомъ называють"²⁶¹. Перелічені тут три складові Руської землі – Київ, Володимир та Галич, фактично, виступають спадкоємцями трьох груп русі, згаданих у східних джерелах й ідентифікованих у цьому дослідженні.

Національний університет "Львівська політехніка"

²⁶¹ Ипатьевская летопись. – Стлб. 808.

ВИЗАНТІЙСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО ЯРОПОЛКА СВЯТОСЛАВОВИЧА У СВІТЛІ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ РУСИ 70-Х РОКІВ X СТОЛІТТЯ

Постать старшого з дітей князя Святослава Хороброго, загалом, обділена увагою, що особливо впадає у вічі поряд з його славнозвісними батьком і братом. Можна віднайти немало причин такого ставлення нащадків: порівняно незначний час князування у Києві, скупість повідомлень джерел, які не дають змоги ані запропонувати повноцінну картину правління Ярополка Святославовича, ні окреслити його особисті якості людини та політика, рання загибель та майже цілковите забуття в історичній пам'яті. Дотеперішня література, переважно, концентрувалася на проблемі реального чи фіктивного особистого хрещення князя та інтерпретації здійснення цього таїнства над його прахом¹. Сконструйоване зусиллям літописця, можливо, не без політичного замовлення, реноме невдахи, здається, надалі тяжіє над Ярополком відтоді, як київського князя “подъѣста... два Варага мечьми подъ пазусть” безпосередньо на отньому теремному дворі². Старший зі Святославовичів не став визнаним полководцем, ані досвідченим державним діячем, бо й не мав на те достатньо часу. Він не був придатною кандидатурою для поповнення пантеону героїв у майбутньому, незалежно від того, хто й коли, за яких умов та в інтересах якої міфологеми намагався такий пантеон збудувати. Князь втратив все, що мав: дружину, владу, соратників, які перейшли на бік переможця, а, врешті-решт, і життя. На відміну від небожів Бориса та Гліба, він не став мучеником, хоча й був убитий

¹ Пархоменко В. А. Христианство в Киевской Руси при Ярополке, брате Владимира Святого. – Харьков, 1913; Полонская Н. П. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира // Журнал министерства народного просвещения. – 1917. – № 9. – С. 33–80; Заїкин В. Христианство на Україні за часів князя Ярополка I // Записки Чина святого Василия Великого. – Жовква, 1928. – Т. 3, вип. 1–2. – С. 1–39; Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси. – Киев, 1989. – С. 121–126; Korpela J. “I krestisa kosti eju”. Zur Vorgeschichte des Märtyrerkults von Boris und Gleb // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1998. – Bd. 46. – S. 161–176; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. – Москва, 2001. – С. 339–390; Толочко П. П. Крещение Ярополка Святославича: историческая реальность или ученая фикция? // Византийский временник. – 2004. –

Т. 63. – С. 59–66; *Idem*. The “Conversion” of Yaropolk Svyatoslavich // Kiev–Cherson–Constantinople. Ukrainian Papers at the XXth International Congress of Byzantine Studies (Paris, 19–25.08.2001) / Ed. by A. Aibabin and H. Ivakin with a foreword by I. Ševčenko. – Kiev; Simferopol; Paris, 2007. – P. 167–176; Успенский Ф. Б. Крещение костей Олега и Ярополка в свете русско-скандинавских культурных взаимосвязей // Горна у источника судьбы. Сборник статей в честь Е. А. Мельниковой. – Москва, 2001. – С. 407–414; Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 227–231; Щавелева А. С. Первый христианин среди князей-Рюриковичей (древнерусские летописные известия о крещении Ярополка Святославича) // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Матеріали міжнародного польового семінару, присвяченого

саме в той час, коли вирішив поступитися владою, і, не виключено, незадовго до загибелі також розпочав шлях до християнства. Відгоді, як Володимир став хрестителем, Ярополк був приречений на забуття в історичній перспективі, а його портрет мав писатися сірою або чорною барвою, бо ж ніхто не любить згадувати власні гріхи, які, до того ж, змиваються у купелі хрещення незалежно від тяжкості. Ми не маємо на меті “дати сатисфакцію” Ярополкові, проте один з епізодів міжнародної політики Русі часу його нетривалого князювання, як видається, заслуговує докладнішої уваги. Йдеться про відносини з Візантією – чи не найголовнішим зовнішнім контрагентом держави Рюриковичів у X ст.

Свідчення про події князювання Ярополка та міжнародні контакти Русі цього часу збереглися лише в деяких іноземних джерелах³ та пізніх літописних зводах (Новгородському п'ятому, Никоновському, Воскресенському)⁴. Це не дивно, враховуючи, що Початковий літопис уклали люди, які не симпатизували князеві Ярополку. Володимир Святославович, безпосередній предок усіх наступних Рюриковичів, не дарма займав центральне місце в оповіді “Повісті временних літ”. Подальше його уславлення не могло не вплинути на “мовчання” джерел про Ярополка, коли врахувати, що “Найдавніше сказання” (літописна оповідь про події X ст.) створено, ймовірно, невдовзі після смерті “Красного Сонечка”, не пізніше 1016/1017 рр.⁵ За таких обставин джерелознавча оцінка повідомлень літописів XV–XVI ст. – тим необхідніша передумова дослідження.

В інтерпретації унікальних відомостей Никоновського літопису про події X ст., як правило, балансують між повним запереченням їх достовірності і частковим прийняттям, але з необхідністю додаткової верифікації за іншими джерелами⁶. Питання походження інформації про посольства Святого Престолу та Візантії до Ярополка й досі не вирішене, а остаточне його з'ясування видається маловірогідним за доступної джерельної бази. Необхідно ще раз зупинитися на цих свідченнях у їх найранішій версії – на полях Новгородського п'ятого літопису.

На думку Олександра Боброва, Новгородський п'ятий (Хронографічний) літопис (далі – Н5) створено близько 1447 р. на замовлення архієпископа Євфимія II, автором, можливо, був клірик церкви святого Пантелеймона у Новгороді. Укладач зредагував Новгородський четвертий літопис, додавши до нього свідчення Новгородського першого літопису (Н1) та вилучивши частину

століттю від дня народження В. Й. Довженка. – Київ; Чернігів, 2012. – С. 353–358; *Петрухин В. Я.* Крещение Руси: от язычества к христианству. – Москва, 2006. – С. 70–78; *Его же.* Русь в IX–X вв. От призвания варягов до выбора веры. – Москва, 2013. – С. 396–398; *Ухтомский А. А.* Крещение князем Ярославом Мудрым костей Олега и Ярополка (к современному исследованию вопроса) // Труды Київської духовної академії. – 2012. – № 17. – С. 224–232; *Ричка В. М.* “...И крестиша кости еѡ”. Загадка літописної статті 6552 р. // Труды Київської духовної академії. – 2013. – № 18. – С. 264–269.

² Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Ленинград, 1926. – Т. 1, вып. 1. – Стб. 78.

³ Lamperti Annales // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. – Hannoverae et Lipsiae, 1894. – P. 42.

⁴ Никоновская летопись // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 9. – С. 39; Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 7. – С. 292; Новгородская пятая летопись // ПСРЛ. – Петроград, 1917. – Т. 4. – С. 50.

⁵ *Цукерман К.* Наблюдения над сложением древнейших источников летописи // Борисо-глебский сборник. – Paris, 2009. – С. 206; *Мухеев С. М.* Кто писал “Повесть временных лет”? – Москва, 2011. – С. 120–122.

⁶ *Клосс Б. М.* Никоновский свод и русские летописи XV–XVI вв. – Москва, 1980. – С. 187–188; *Назаренко А. В.* Древняя Русь... – С. 358–360.

статей, повернувшись, загалом, від загальноруського до локального новгородського погляду на події⁷. У частині тексту до 1402 р., найімовірніше, використано протограф Комісійного списку Н1 та доповнено його іншими джерелами⁸. У свою чергу, Хронографічний список залучено при створенні Никоновського зводу в канцелярії митрополита Данила Рязанця у 20-х роках XVI ст.⁹ Воскресенський літопис (укладений 1541 р.) зберіг лише запис про візантійське посольство до Ярополка¹⁰. Відзначимо, що редактор Воскресенського літопису не використав Никоновського¹¹. Процитуємо ще раз унікальні маргіналії Хронографічного списку Н5: “в лѣто 6486 побѣди Ярополкъ печенѣги и возложи на них дань въ лѣто 6487 прииде печенѣжскіи князь Илдеа и би челомъ Ярополку в службу Ярополкъ же пріать его и даде ему грады и имяше его в чести велице того же лѣта придоша послы от греческаго царя къ Ярополку и взяша миръ и любовь с нимъ и яшася ему по дань якоже и отцу его и дѣду его того же лѣта придоша послы къ Ярополку из Рима отъ папы того же лѣта быша знаменіа в дунѣ и в солнце и в звѣздахъ и быша громи велици и страшни и вѣтри силни с вихромъ и много пакасти бываху челоуѣкомъ и скотомъ и зверемъ леснымъ и полскимъ”¹². Майже ідентичний виклад зберіг також Никоновський літопис¹³.

Варто докладніше розглянути ці свідчення. Фраза щодо печенізького “князя” Ілдеї характерна для літописання XV ст.: вираз “бити челом” у значенні “вступати на службу” вживала канцелярська практика Московського князівства XIV–XVI ст. (прикметно, що укладачі “Словника російської мови XI–XVII ст.” наводять епізод з Ілдеєю першим за хронологією)¹⁴. Немає даних про якісь зусилля київських князів X ст. задля залучення печенігів як “своїх поганих”, їх осілість і перехід на службу, подібно до пізніших торків, чорних клобуків та берендеїв. Використання тюркських кочових народів як військових союзників розпочалося, вірогідно, щойно в 60–70-х роках XI ст. й поштовхом до нього стало просування половців до причорноморських степів¹⁵. Як засвідчують джерела, правителі русів іноді вдавалися до ситуативного союзу з печенігами та їх найму під час військових кампаній. Зокрема, за повідомленням

⁷ Бобров А. Г. Новгородские летописи XV в. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 218–224.

⁸ Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. – Москва; Ленинград, 1938. – С. 197, прим. 1; Клосс Б. М. Новгородская пятая летопись и вопрос об источниках Никоновского свода // Летописи и хроники 1973 г. – Москва, 1974. – С. 253–254.

⁹ Клосс Б. М. Новгородская пятая летопись... – С. 267–270; Его же. Никоновский свод... – С. 32–42, 88.

¹⁰ Летопись по Воскресенскому списку. – С. 292.

¹¹ Див.: Клосс Б. М. Предисловие к изданию 2000 г. // ПСРЛ. – Москва, 2001. – Т. 7. – С. III.

¹² Новгородская пятая летопись. – С. 50.

¹³ Никоновская летопись. – С. 39.

¹⁴ Словарь русского языка XI–XVII вв. – Москва, 1975. – Вып. 1. – С. 188.

¹⁵ Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Его же.

Половцы. Черные клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. – Москва, 2012. – С. 48–49. Щоправда, Дмитро Расовський відзначив участь торків у поході князя Володимира на волзьких болгар 985 р. і на цій підставі вважає, що їх прикордонні допоміжні загони у Поволжі з'явилися на сто років раніше, ніж у Подніпров'ї: Его же. Половцы // Его же. Половцы. – С. 140–143. Інші інтерпретації див.: Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1958. – № 62. – С. 164–165; Головки О. Б. Торки в історії причорноморських степів // Східний світ. – 1999. – № 1–2. – С. 113–117; Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 67–70; Бубенок О. Б. Ранні торки у степах Північного Приазов'я // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – 2012. – Вып. 3. – С. 41; Его же. Потомки сарматов в степях Восточной Европы (VI–XIV в.) // Східний світ. – 2012. – № 4. – С. 28–29.

Початкового літопису, князь Ігор використав кочівників як найманців під час походу на Візантію 944 р., взявши від них заручників¹⁶. Не випадково саме до печенігів радив податися князеві Ярополку його вірний слуга Варяжко після захоплення Володимиром Києва та облоги Родні. Із вбивством Ярополка Варяжко (не виключено, й інші прихильники загиблого князя) знайшли прихисток саме в печенігів, з їх допомогою тривалий час Варяжко воював проти Володимира, якому, однак, вдалося привернути його на свій бік, давши клятву¹⁷. До співробітництва з печенігами князі вдавалися й надалі. Князь Володимир, як відомо, сприяв місійному архієпископу Бруно Кверфуртському в християнізації номадів та віддав заручником власного сина (дослідники припускають – Святополка¹⁸ або Бориса¹⁹). Під час усобиці 1015–1019 рр. печеніги підтримували Святополка та Болеслава Хороброго (можливо, й Бориса, коли ідентифікувати його як Бурицлейва “Саги про Еймунда”) в боротьбі з Ярославом²⁰. Отже, інформація про союзницькі відносини печенігів з Ярополком вірогідна. Інші повідомлення маргіналії також не можна відкидати без застережень, проте й спиратися лише на них, звичайно, не варто. Спробуємо верифікувати інформацію про візантійське посольство за іншими джерелами.

Перш за все, відзначимо, що свідчення Ескуріальського тактикону про етерію піхотинців у складі візантійської армії, в яких більшість дослідників бачать саме русів, візантиністи відносять до 979–980 рр.²¹ Олександр Филипчук пов'язав це повідомлення з інформацією Повісті временних літ під 6488(980) р. про варягів, яких незабаром після вокняжіння відіслав до Візантії князь Володимир Святославович²². Захопивши Київ, варяги прагнули збагачення,

¹⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб. 45; Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 34.

¹⁷ Лаврентьевская летопись. – Стб. 78; Ипатьевская летопись. – Стб. 66. Див. також: Прицак О. Печеніги // Український історик. – 1970. – № 1–3. – С. 99.

¹⁸ List Brunona do króla Henryka / J. Karwasińska // Monumenta Poloniae Historica. Series Nova. – Warszawa, 1973. – Т. 4. – С. 98–100; Zakrzewski S. Boleslaw Chrobry Wielki. – Lwów, 1925. – С. 224; Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron Kijowski 1015–1019 // Kwartalnik Historyczny. – 1995. – R. 102. – Nr 3–4. – S. 13; Idem. Der Kampf um die Kiever Tronfolge nach dem 15 Juli 1015 // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 1995. – Bd. 50. – S. 284–285; Его же. Владимир Святой. У истоков церковного прославления // Факты и знаки. Исследования по семиотике истории. – Москва, 2008. – Вып. 1. – С. 56, прим. 33; Его же. К биографии Святополка Окаянного // История: дар и долг. Юбилейный сборник в честь А. В. Назаренко. – Москва, 2010. – С. 225–241. Див. також: Фонт М. Пребывание Бруно Кверфуртского в Киеве – факты, вопросы, гипотезы // Studia Slavica Hungarica. – 2013. – Vol. 58. – P. 43.

¹⁹ Головки О. Б. З історії міжкнязівської війни 1015–1019 рр. на Русі // Україна в Цен-

трально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Київ, 2000. – Вып. 1. – С. 46; Його ж. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – Київ, 2006. – С. 101.

²⁰ Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – Москва, 2012. – С. 290–319, 357–358; Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – Киев, 1988. – С. 23–25; Його ж. З історії міжкнязівської війни... – С. 43–44; Михеев С. М. “Святополк съде в Киевѣ по отци”. Усобица 1015–1019 годов в древнерусских и скандинавских источниках. – Москва, 2009. – С. 200–262.

²¹ Oikonomides N. Les listes de préséance byzantines de IXe et Xe siècles. – Paris, 1972. – P. 271.25; Бибииков М. В. Новые данные тактикона Икономидеса о Северном Причерноморье и русско-византийских отношениях // Древнейшие государства на территории СССР. 1975. – Москва, 1976. – С. 88–89; Его же. Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси. – Москва, 2004. – Т. 1. – С. 453.

²² Филипчук О. М. Руси серед “військ народів” у Візантії IX–XI ст.: найманці та союзники: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – Чернівці, 2010. – С. 10.

претендуючи на данини з городян, по дві гривни з людини. Після затримання виплат і обману князя варяги вимагали “показати їм шлях у Греки”. Володимир залишив “мужи смьслены и добры”, а інших відіслав до ромеїв, застерігаючи василевсів Василя II та Костянтина VIII через послів: “црю се идуть к тебѣ Варязи . не мози их держати въ градѣ . шли то створать ти зло . како и сде . но расточи га разно . а сѣмо не пушай ни єдиного”²³. Про подальшу долю цих наділених негативною характеристикою найманців джерела мовчать. Настанова “расточити разно” варягів не дозволяє бачити тут вказівку на відісланий незабаром (988) до берегів Босфору військовий корпус, як іноді твердять у літературі. Сігвус Бльондаль вважав, що цих воїнів послано для служби в азіатських фемах імперії, в яких упродовж 976–979 рр. розгорталася запекле протиборство сил, відданих Македонській династії, з колишнім домашником схол Сходу та дукою Месопотамії Вардою Скліром²⁴. На 980 р. він, зазнавши поразки, разом з прихильниками віддався на милість багдадського еміра Адуд-ад Даули і візантійський уряд вислав каніклія Никифора Урана для переговорів про видачу втікачів²⁵. Але дата 6488 р., позначена у Повісті временних літ як рік усунення Володимирових варягів з Києва, не викликає довіри, втім, як і хронологія статей Початкового літопису за X ст. загалом.

Можна припустити, що візантійці таки одержали військову підтримку варягів за допомогою руського князя у 979–980 рр. Щоправда, нові військові сили запізналися для участі в придушенні апостасії Варди Скліра. Але їх могли використати у війнах з арабськими правителями на східному кордоні Імперії, які проводив новий командувач візантійської армії Сходу – Варда Фока Молодший²⁶. Інформацію Ескуріальського тактикону про етерію піхотинців та свідчення Повісті временних літ про варягів варто пов’язати з даними Новгородського п’ятого, Воскресенського та Никоновського літописів про візантійське посольство до Ярополка.

Князювання старшого Святославовича співпало з новим спалахом протистояння за владу у Візантії. Після смерті Іоана Цимісхія (10 січня 976 р.) почалася збройна боротьба між паракімоменом та проедром Василієм Лакапіном, який зосередив в своїх руках усю повноту влади, правлячи від імені молодих василевсів Василя II й Константина VIII, та Вардою Скліром²⁷. Спершу Варда Склір спромігся кілька разів розгромити вірні Константинополю війська. Тоді Василій Лакапін вдався до визволення небожа славнозвісного Никифора Фоки – Варди, постриженого в ченці після невдалої спроби захопити владу (970). Новий домашник схол Сходу, Варда Фока, 978 р. очолив боротьбу з Вардою Скліром, залучаючи до неї й грузинського союзника – царя Тао-Кларджеті Давида Куропалата²⁸.

²³ Лаврентьевская летопись. – Стб. 79; Ипатьевская летопись. – Стб. 67.

²⁴ *Blöndal S., Benediktz B. The Varangians of Byzantium.* – New York, 1978. – P. 42–43.

²⁵ *Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского // Записки Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1883. – Т. 44. – Приложение 1. – С. 13–14; Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche / Ed. et trad. en français par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev // Patrologia orientalis. – 1932. – Т. 23, Fasc. 2. – P. 400–402; Ioannis Scylitzae Synopsis Histo-*

riarum / Recens. I. Thurn // Corpus fontium historiae byzantinae. – Berolini, 1973. – Vol. 5. – P. 327. Див. також: Whittow M. The Making of Byzantium, 600–1025. – Berkeley; Los Angeles, 1996. – P. 361–365.

²⁶ *Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 18–21; Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche. – P. 407–418; Cf.: Whittow M. The Making of Byzantium... – P. 367–368.*

²⁷ *Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 1–2; Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche. – P. 371–372; Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. – P. 314–316.*

Як відомо, останній спрямував на допомогу урядовим силам дванадцять тисяч кінноти на чолі з “князем князів” Джоджиком. Грузинське “Житіє Іоана і Євфимія”, а також вірменський сучасник Степанос Таронеці повідомляють про особливу роль у цих подіях ерїстава Іоана-Торніка, наближеного до царя Тао, який на той час перебував серед монашої братії Великої Лаври на Афоні²⁹.

Можливо, візантійська дипломатія шукала й інші шляхи отримання збройної допомоги, зокрема, через залучення найманців – русів та варягів. Принаймні, від початку X ст. Візантія активно послуговується руськими воїнами. Звернення за допомогою до “тавроскіфів” не було б неймовірним кроком для уряду Василя Лакапіна. Мовчання візантійських джерел з цього приводу не повинно дивувати як через загальне ставлення ромейів до “північних варварів”, так і втрату багатьох джерельних матеріалів, що висвітлювали правління Василя II Болгаробійця³⁰.

Тенденція до посилення військово-політичного співробітництва Візантії та Русі виразно простежується у русько-візантійських договорах 911, 944 та 971 рр. Якщо за умовами договору 911 р. київський князь просто не перешкодив найму русів на військову службу, то 944 р. він зобов’язується контролювати набір найманців, попереджаючи про це грамотою Константинополь, а також надає гарантії безпеки візантійським володінням у Північному Причорномор’ї³¹. 971 р. князь Святослав, укладаючи договір з Іоаном Цимісієм, пообіцяв стати військовим союзником Візантії³². Загибель князя завадила реалізації угоди, тому не виключено, візантійці шукали можливості поновити домовленості з новим правителем. Вважається, що візантійська практика укладання мирних договорів на тридцятирічний термін обумовлювала необхідність їх силового підтвердження: 30 років розділяють договір Олега, похід Ігора 941 р. і договір Святослава 971 р.³³ У ранньосередньовічних варварських суспільствах термін дії угоди, звичайно, закінчувався разом зі смертю володаря, що її уклав³⁴.

²⁸ Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 3, 12; Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche. – P. 374–375, 399; Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. – P. 324–327; John Skylitzes. A Synopsis of Byzantine History. – P. 307–309.

²⁹ Всеобщая история Степаноса Таронского, Асох’ика по прозванию / Пер. с арм. Н. Эмина. – Москва, 1864. – С. 135; *Martin-Hissard B. La Vie de Jean et Euthyme et le statut du monastère des Ibères sur l’Athos // Revue des études byzantines.* – 1991. – Т. 49. – P. 89–91; див.: *Adontz N. Tornik le moine // Byzantion.* – 1938. – Т. 13, Fasc. 1. – P. 146–149; *Ломоури Н. Ю. К истории восстания Варды Склира // Труды Тбилисского государственного университета имени Сталина.* – 1957. – Т. 67. – С. 34–35; *Степаненко В. П. Чортванели, Торники и Тарониты в Византии (к вопросу о существовании так называемой тайкской ветви Торникянов) // Античная древность и средние века.* – 1999. – Вып. 30. – С. 130–148.

³⁰ Про стан джерел див.: *Holmes C. Basil II and the Governance of Empire.* – New York, 2005. – P. 36–65.

³¹ Памятники права Киевского государства X–XII вв. / Сост. А. А. Зимин //

Памятники русского права. – Москва, 1952. – Вып. 1. – С. 8, 33–34; Лаврентьевская летопись. – Стб. 36, 51–52.

³² Памятники права... – С. 59; Лаврентьевская летопись. – Стб. 72–73. Дещо інші подробиці договору повідомляє Лев Диякон. Див.: *Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem / Ex recens. C. V. Nasii // Corpus scriptorum historiae byzantinae.* – Bonnae, 1828. – Pars 11. – P. 156–157; *Лев Диякон. История / Пер. М. М. Копыленко, статья М. Я. Сюзюмова, коммент. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова; отв. ред. Г. Г. Литаврин.* – Москва, 1988. – С. 81; *Léon le Dacre. Empereurs du Xe siècle / Présentation, traduction et notes par René Bordoux et Jean-Pierre Grégois.* – Paris, 2014. – P. 183–185.

³³ *Дуйчев И. Одна из особенностей ранне-византийских мирных договоров // Византийский временник.* – 1959. – Т. 16. – С. 64–70; *Сорочан С. Б. Византия IV–IX вв. Этюды рынка. Структура механизмов обмена.* – Харьков, 2001. – С. 247–248; *Петрухин В. Я. Русь и “все языци”.* – Москва, 2011. – С. 121.

³⁴ *Гордієнко Д. С. Pax Byzantina: до питання візантійської політичної думки періоду*

Візантіїці були змушені підтверджувати й уточнювати раніше досягнуті домовленості з кожним новим руським князем: у 911 р. з Олегом, 944 р. – Ігорем, з “архонтисою” Ольгою під час її візиту до Константинополя, зі Святославом 971 р., Ярополком наприкінці 70-х років та його молодшим братом через десять років. Видається, що повідомлення пізніх літописних джерел про візантійське посольство до Ярополка відповідає історичним реаліям. Ромеї “взяша миръ и любовь с нимъ” (тобто, підтвердили договір про дружбу і союз, ἀγάπην ποίειν – традиційний вираз імператорської канцелярії)³⁵ і “яшася ему по дань, якоже и отцу, и дѣду его”³⁶ – відновили грошові виплати, ймовірно, знову в обмін на військову допомогу. Вбивство старшого Святославовича та перехід Києва до бастарда Володимира в 978 р. (доцільнішою, аніж літописна, тут може бути хронологія “літописних приміток” у складі “Пам’яті і похвали” Якова Мниха, де збереглася докладна дата вокняжіння сина Малуші – 10 червня 6486 (978) р.³⁷) завадили реалізувати ці плани, знову порушивши встановлений status quo. Даткування переговорів 6487 (979) р. не видається достовірним. А вже після розгрому військ Варди Скліра в місцевості Сарвенісі Харсіанської фемі 24 березня 979 р.³⁸ потреба у найманцях з Русі для Імперії вже не була такою нагальною, як у 976–978 рр. Тож не виключено, що й ця літописна дата є хибною. Імовірнішим може бути дотримання відносної послідовності подій – посольство мало прибути за рік до збройного перевороту та вбивства Ярополка.

Цілком можливо, пожвавленню візантійсько-руських контактів могла сприяти дружина Ярополка Святославовича. Вперше про “грекиню”, матір Святополка Окаянного, розповідає вставка, яка розриває текст літописної статті про усобицю Святославовичів: “оу Ярополка же жена Грекини бѣ . и баше была черницею . бѣ бо привель [ю] шѣгъ его Стославъ . и да ю за Ярополка красоты ради лица ея”³⁹. Красу “грекині” зауважив і новий київський князь. Наступна літописна фраза щодо її долі безпосередньо передує повідомленню про суперечності між Володимиром та варягами, і, знову ж таки, видається вставкою. Вона мала б посилити подальшу оповідь про “женолюбство” Володимира. Натомість інформація про відносини з варягами логічно продовжує фавбулу Ярополкового вбивства, в якому чільну роль відіграли саме скандинавські найманці. Аналізуючи це свідчення, необхідно пам’ятати, що літописець прагнув максимально дискредитувати Святополка, затаврованого в давньоруській традиції як вбивця святих Бориса і Гліба: “Володимиръ же залѣже жену братьню Грѣкиню . и бѣ непрадна . ѿ неа же роди Стополка . ѿ грѣховнаго бо корене . злыи плодъ бываеъ . понеже была бѣ мѣи его черницею . а второе Володимиръ залеже ю . не по браку . прелюбодѣчищъ быс оубо . тѣмъ же и

Македонської династії // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2013. – Вып. 10. – С. 176.

³⁵ Малингуди Я. Русско-византийские договоры в X в. в свете дипломатики // Византийский временник. – 1995. – Т. 56. – С. 85–86.

³⁶ Новгородская пятая летопись. – С. 50; Никоновская летопись. – С. 39; Летопись по Воскресенскому списку... – С. 292.

³⁷ “Память и похвала князю русскому Владимиру” Иакова Мниха // Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники. – Санкт-Петербург,

2008. – С. 425. Про походження дати див.: Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 27–28; Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 378–379.

³⁸ Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 12; Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche. – С. 399; Такайшвили Е. С. Археологические экскурсии, разыскания и заметки. – Тифлис, 1905. – Вып. 1. – С. 19. Див.: Whitton M. The Making of Byzantium... – P. 365.

³⁹ Лаврентьевская летопись. – Стб. 75.

вѣ его не любаше . бѣ бо ѿ двою шѣю ѿ Ярополка и ѿ Володимира⁴⁰. Олександр Шахматов вважав, що першу згадку про дружину Ярополка вставив до тексту Найдавнішого зводу редактор зводу Початкового. У запропонованій реконструкції “Найдавнішого Київського зводу 1039 р.” він об’єднав обидві фрази щодо “грекині”, проте випустив міркування літописця про “тріховний корінь” Святополка як пізнішу вставку⁴¹. Видається імовірнішим розміщення цих повідомлень у контексті сюжету про “женолюбство” Володимира, наприклад, після слів “бѣ же Володимиръ побѣженъ похотью женьскою”⁴² (О. Шахматов вважав їх запозиченими з “Корсунської легенди”)⁴³. Втім, питання часу та обставин внесення свідчень стосовно “грекині” й женолюбство до літописного тексту потребує окремого розгляду.

Після захоплення влади в Києві Володимир, мабуть, певний час ще “продовжував” політику загиблого брата щодо варягів, відіславши їх до Константинополя. Однак незабаром відносини з Імперією погіршилися, про що дають стверджувати не зовсім зрозумілі натяки арабських джерел⁴⁴. Услід за припиненням “данини” (подарунків русам від візантійців), й, очевидно, не без його впливу розпочалася війна в Південно-Західній Тавриці, завершена перемогою Русі в Корсуні, хрещенням і престижним шлюбом Володимира та укладенням наступної русько-візантійської угоди. Після цього київський володар знову надіслав війська до Візантії й надав збройну допомогу шваграм під Хрисополем та Авідосом⁴⁵.

Занадто скупи повідомлення джерел не дають змоги повною мірою узгодити візантійський напрям політики Ярополка з даними щодо інших міжнародних зв’язків Русі того часу. Олександр Назаренко твердив про тісний військовий та династичний союз князя з Оттоном II та його хрещення (принаймні, початковий етап, *chrisma primum* або *prima signatio*) з рук німецьких місіонерів близько 975 р., спираючись на ряд аргументів. Насамперед, це свідчення “Генеалогії Вельфів” про шлюб доньки графа Куно з Етінгена та “короля Русі”. Його доповнює інформація “Життя блаженного Ромуальда”, що його уклав Петро Даміані, й Хроніка Адемара: вони згідно вказали на навернення Русі до християнства зусиллями святого Бруно-Боніфация. На думку О. Назаренка, їх свідчення передає реалії саме 70-х років X ст. До них долучається запис Ламперта Херсфельдського про руське посольство у Кведлінбурзі в 973 р.⁴⁶ Ці

⁴⁰ Лаврентьевская летопись. – Стб. 78.

⁴¹ Шахматов А. А. Разыскания... – С. 554.

⁴² Лаврентьевская летопись. – Стб. 79.

⁴³ Шахматов А. А. Разыскания... – С. 135–138.

⁴⁴ Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 23; Histoire de Yahya Ibn-Said d’Antioche. – P. 423.

⁴⁵ Про хронологію Корсунського походу і хрещення Володимира див.: Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus: Byzantine-Russian Relations between 986-89 // *Dumbarton Oaks Papers*. – 1976. – Vol. 30. – P. 195–244; *Obolensky D.* Cherson and the Conversion of Rus: an Anti-Revisionist View // *Byzantine and Modern Greek Studies*. – 1989. – Vol. 13. – P. 244–256; *Seibt W.* Der Historische Hintergrund und die Chronologie der Taufe der Rus’ (989) // *The Legacy of Saints Cyril and*

Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress of the Millennium of the Conversion of Rus’ to Christianity. – Thessaloniki, 1992. – S. 296–300; *Пономарев А. Л., Сериков Н. И.* 989 (6496) год – год Крещения Руси (Филологический анализ текстов, астрология и астрономия) // *Причерноморье в средние века / Под ред. С. П. Карпова.* – Москва, 1995. – Вып. 2. – С. 156–185; *Милютенко Н. И.* Святой равноапостольный князь Владимир... – С. 272–282. Наш варіант реконструкції хронології подій: *Роменский А. А.* “Когда пал Херсонес?”. К вопросу о ключевом моменте в хронологии русско-византийских отношений конца X в. // *Рωμαϊός.* Сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. – Харьков, 2013. – С. 310–328.

⁴⁶ Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 361–390; *Джерела див.: Historia Welforum / Hg. E. König.* – Berlin; Stuttgart,

міркування потребують додаткової верифікації, проте реконструйований союз Ярополка з Оттоном II не суперечить візантійській політиці Русі, оскільки і Східна, і Священна Римські імперії у 972 р. уклали мир в Італії, закріплений шлюбом німецького імператора та племінниці василевса Іоана Цимісхія Фоки Феофано⁴⁷. Ярополк, очевидно, прагнув встановити дружні відносини і з Візантією, і зі Священною Римською імперією Оттонів. Може бути достовірною й інформація щодо посольства Святого Престолу до Києва у цей період. Київ часів князювання Ярополка видається важливим центром міжнародної політики, принаймні у східноєвропейському регіоні, хоча, звичайно, немає підстав вважати це особистою заслугою молодого князя. Радше, чільна роль за його правління (зокрема, й у визначенні зовнішньополітичних пріоритетів) належала впливовим представникам дружини, перш за все воеводі Свенельду, який відзначився вже за князювання Ігора й Святослава⁴⁸.

Можна констатувати, що стан джерел не дає змоги остаточно вирішити проблему імовірного хрещення князя Ярополка. Проте вірогіднішим видається початковий етап навернення до християнства, правдоподібно, так і не увінчаного купіллю хрещення через несприятливу політичну кон'юнктуру. Верхівка суспільства вже давно була зацікавлена у визначенні нової віри. Християнство служило в цей час маркером престижності, було ознакою входження до ієрархічного кола суверенних володарів, засобом отримання міжнародного визнання і, лише в останню чергу, – способом порятунку душі, посмертна доля якої, закономірно, ще мало повинна була цікавити неминуче “приземлених” варварських правителів⁴⁹. Хреститися можна було вже й на смертному одрі, змивши давніші гріхи одним цим актом, – саме так вчинив перший рівноапостольний імператор Константин, ім'я якого за часів Середньовіччя стало символічним і на Заході, і на Сході Європи⁵⁰.

Назnamenування хреста або *prima signatio* означало символічний перехід під заступництво християнського Бога і, переважно, залишалося першим

1938. – S. 12; *Petrus Damiani. Vita beati Romualdi.* – Roma, 1957. – P. 57–60; *Ademar de Chabannes. Chronique* / Ed. J. Chavanon. – Paris, 1897. – P. 152–153; *Lamperti Annales* // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum.* – Hannoverae et Lipsiae, 1894. – P. 42.

⁴⁷ Die Chronik des Bishofs Thietmar von Merseburg // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum.* – Berlin, 1935. – T. 9. – S. 57. Див.: *Moltmann J. Theophano, die Gemahlin Ottos II.* – Göttingen, 1878; *Schramm P. E. Kaiser, Basileus und Papst der Ottonen* // *Historische Zeitschrift.* – 1924. – Bd. 129. – S. 424–475; *Dölger Fr. Wer war Theophano* // *Historisches Jahrbuch.* – 1949. – Bd. 62. – S. 546; *Gussoni N. Trauung und Krönung. Zur Hochzeit der byzantinischen Prinzessin Theophanu mit Kaiser Otto II* // *Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des Ersten Jahrtausends* / Hg. von A. von Euw und P. Schreiner. – Köln, 1991. – Bd. 2. – S. 161–173; *Wolf G. G. Wer war Theophanu?* // *Kaiserin*

Theophanu... – S. 385–396; *Dauids A. Marriage Negotiations between Byzantium and the West and the Name of Theophano in Byzantium* // *The Empress Theophano. Byzantium and the West at the Turn of the 1st Millennium* / Ed. A. Davids. – Cambridge, 1995. – P. 99–120.

⁴⁸ *Артамонов М. И. Воевода Свенельд* // *Культура Древней Руси.* – Москва, 1966. – С. 30–35; *Poppe A. Ze studiów nad najstarszym latopisarstwem ruskim: Sweneld-ojciec Mściszcy, czy Sweneld-ojciec zemsty?* // *Studia Źródłoznawcze.* – 1971. – T. 16. – S. 85–102; *Его же. Родословная Мстиши Свенельдича* // *Летописи и хроники 1973.* – Москва, 1974. – С. 64–65; *Raev M. The Russian-Byzantine Treaty of 971: Theophilos and Sveneld* // *Revue des études byzantines.* – 2006. – Vol. 64. – P. 338–339.

⁴⁹ *Успенский Ф. И. История Византийской империи. Период Македонской династии.* – Москва, 1997. – С. 27– 8; *Ричка В. М. Володимир Святий в історичній пам'яті.* – Київ, 2012. – С. 37.

⁵⁰ *Coleman C. Constantine the Great and Christianity.* – New York, 1914. – P. 87–88.

і єдиним щаблем на шляху до небесного блаженства. Не будучи повноправними членами Церкви, оглашенні отримували ряд важливих переваг, могли спілкуватися і з християнами, і з язичниками⁵¹. Мотиви для такого вчинку в більшості випадків були далекими від духовних. Вони ґрунтувалися на впевненості, що Христос та його святі будуть успішніше виконувати функції старих язичницьких богів – допомагати у війнах, сприяти збагаченню і процвітанню роду правителя, його землі, дарувати фізичне здоров'я й успіх. Чим виразніше та повніше ці надії виправдовувалися, тим швидше правляча верхівка ранньосередньовічних політій приймала хрещення, формально стаючи християнами.

Немає сумнівів, що частина Ярополкового оточення належала до прозелітів нової релігії. Хрещенню самого князя могли сприяти й інші фактори, серед яких вплив бабусі, княгині Ольги, одруження із християнкою – “грекинею”, тісні зв'язки з провідними християнськими державами того часу. Залишимо відкритим питання щодо того, які місіонери (німецькі, римські – посланці папи, або ж візантійські) здійснили обряд початкового навернення. Все ж, гіпотеза про *prima signatio* Ярополка відповідає тенденціям поширення християнства у північній периферії ранньосередньовічної ойкумени⁵². Олексій Щавелев звернув увагу на повідомлення переліку Комісійного списку Новгородського першого літопису та Пискарьовського літопису XVII ст., в котрих засвідчується хрещення Ярополка (з хибним рахунком: “в крещении кінязи 17 лет”)⁵³. Правдоподібно, саме через початкове навернення Ярополка й Олега їх племінник Ярослав Володимирович наважився на хрещення останків померлих та їх поховання у церкві Богородиці в Києві⁵⁴. Цей неканонічний акт знаходить аналогії у скандинавському матеріалі. Так, конунг Гаральд Синьвоволосий наказав охрестити і перенести з позовальної камери кургану до церкви прах свого батька, язичника Горма. Відомо, що й сама Десятинна церква збудована на місці язичницького могильника⁵⁵. Втім, може бути імовірним припущення Олександра Мусіна про здійснення над останками насправді візантійського обряду помертної ексгумації, який передбачав обмивання кісток⁵⁶.

Після загибелі Ярополка на основні події його князювання чекало забуття. Не став винятком і візантійський епізод міжнародної політики Русі того часу, який, безперечно, заслуговує докладнішої уваги.

Комунальний заклад “Школа мистецтв Харківської міської ради”

⁵¹ Успенский Ф. Б. Скандинавы. Варяги. Русь. – Москва, 2002. – С. 148–151.

⁵² Успенский Ф. Б. Крещение костей... – С. 413–414.

⁵³ Щавелев А. С. Летописные известия о крещении Ярополка Святославича // Вестник РГГУ. – 2011. – № 12. – С. 79.

⁵⁴ Лаврентьевская летопись. – Стб. 155; Ипатьевская летопись. – Стб. 143.

⁵⁵ Див.: Успенский Ф. Б. Крещение костей... – С. 409; Алексеев А. И. Крещение костей (к интерпретации статьи Повести временных лет под 1044 г.) // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2003. – № 1(11). – С. 104; Андросчук Ф., Панченко М., Ковалюх М. До передісторії спорудження Десятинної церкви (хронологічний аналіз поховальних

комплексів) // Церква Богородиці Десятинна у Києві. – Київ, 1996. – С. 43–46; Андросчук Ф. А. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева // Ruthenica. – 2004. – № 3. – С. 18–19; Михайлов К. А. Киевский языческий некрополь и церковь Богородицы Десятинная // Российская археология. – 2004. – № 1. – С. 40–42; Толочко П. П. Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная // Ruthenica. – 2009. – Т. 11. – С. 163–173.

⁵⁶ Мусин А. Е. Погребальный обряд Древней Руси (Письменные источники и археологические реалии) // Археология, история, нумизматика и этнография Восточной Европы. Сб. статей памяти проф. И. В. Дубова. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 117.

КОЛИ ТМУТАРАКАНЬ СТАЛА ВОЛОДІННЯМ РУСИ?

На сьогодні предметом окремої дискусії залишається питання входження Тмутаракані до сфери впливу Русі. З цього приводу існують кілька підходів, із яких деякі вже виглядають певними анахронізмами. Так, на думку Володимира Мошина та Олега Богословського, це сталося на початку IX ст.¹ У той же час Микола Ламбін, Володимир Пархоменко, Іван Козловський та Лавр Лавровський відносили його до кінця IX – першої половини X ст. Вони пов'язували це з наслідками діяльності київських князів Олега та Ігоря.²

Згідно з іншою версією, руське князівство на Тамані заснували в 944 р. руси, які здійснивали похід на Берда'а. Там вони могли залишити архонта князя Ігоря і саме це мало примусити Візантію включити до тексту договору 944 р. нові статті, що стосувалися візантійських володінь у Криму. Цієї гіпотези дотримувались Арсеній Насонов, Анатолій Якобсон, Іван Гапусенко, Олена Алексеева та інші.³ Олександр Гадло показав, що такої можливості не підтверджують ані писемні джерела, ні дані археології⁴.

Є група дослідників, які вважають, що в 965 р. князь Святослав досяг низин Кубані і підкорив косогів на Таманському півострові, поклавши початок Тмутараканському князівству. Наприклад, цієї думки дотримувались Михайло Артамонов, Фрідріх Вестберг, Олександр Васильєв, Володимир Мавродін,

¹ Мошин В. А. Русь и Хазария при Святославе // *Seminarium Kondacovianum*. – Prague, 1933. – Т. 6. – С. 204–205; Богословский О. В. Из истории христианства на Таманском полуострове // *Тамань археологическая*. (II раздел). Сборник. 20 лет музею М. Ю. Лермонтова в Тамани. – Тамань, 1998. – С. 26–28.

² Ламбин Н. О Тмутараканской Руси. Отрывок из сочинения: “Опыт восстановления и объяснения Несторовой летописи” // Журнал Министерства народного просвещения. – Санктпетербург, 1874. – Ч. 171. – № 1–2. — С. 59–60; Пархоменко В. А. Начало христианства Руси. Очерки из истории Руси IX–X вв. – Полтава, 1913. – С. 115–116; Козловский И. П. Тмутаракань и Таматарха – Матарха – Тамань // *Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии*. – Симферополь, 1928. – Т. 2(59). – С. 63; Лавровський Л. Я. Олег і Хельгу хазарського документу, виданого В. Шехтером // *Київські збірники з історії й археології, побуту мистецтва*. – Київ, 1930. – Зб. перший. – С. 19.

³ Насонов А. Н. Тмутаракань в истории Восточной Европы X века // *Исторические записки*. – Москва, 1940. – № 6. – С. 88–95; Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес XII–XIV вв. // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – Москва; Ленинград, 1950. – № 17. – С. 15; Его же. Л. Византия в истории раннесредневековой Таврики // *Советская археология*. – Москва, 1954. – Т. 21. – С. 59; Гапусенко И. М. Борьба Киевской Руси за северное побережье Черного моря. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Киев, 1962. – С. 17–18; Алексеева Е. П. Вопросы взаимосвязей народов Северного Кавказа с русскими в X–XV вв. в отечественной исторической науке. – Черкесск, 1992. – С. 59, 75, 107.

⁴ Гадло А. В. Проблема Приазовской Руси как тема русской историографии. (История идеи) // *От Тмутараканя до Тамани IX–XIX вв.* Сборник Русского исторического общества. – Москва, 2002. – № 4(152). – С. 14–39; Его же. *Предьстория Приазовской Руси. Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе*. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 29–66.

Володимир Пашуто, Олександр Гадло, Володимир Петрухін, Борис Рибаків, Леонтій Войтович та інші⁵. Їхня гіпотеза будувалася на даних “Повісті минулих літ”, де йдеться про похід князя Святослава проти хозарів 965 р. В основному, дослідники користувалися даними Лаврентіївського летопису, де про це сказано: “Иде Стослав на Козары . Слышавше же Козары изи[до]ша противу съ князем своим Каганом и ступиша битъ . и бивши брани . Одоле Стослав Козаромъ и град ихъ и Белу Вежу взя [и] Ясы победы и Косоги”⁶. Проте цей текст має певні розбіжності з іншими списками “Повісті минулих літ”. Так, Воскресенський літопис трохи інакше описує згадані події: “Иде Святослав на Козары; слышавше же Козары, и изыдоша проитиву с князем своим Коганом, и соступишюся обои; и одоле Святослав Козаром, и град их Белую Вежу взя; и Ясы победы и Касоги”⁷. На думку згаданих дослідників, князь міг зустріти косогів лише на Тамані. А це може означати, що вже 965 р. Тмутаракань стала руським містом. Проте дані археології дають підстави засумніватися в запропонованій можливості.

На таку думку наводить існування Артуганівського могильника салтівської культури на Нижньому Дону, поховальний обряд якого, де небіжчиків ховали в обкладених камінням могилах, дуже нагадує традиції населення, що залишило аналогічні могили передхозарського часу Борисовського могильника на Північно-Західному Кавказі. Як відомо, це були території адигів, яких називали зіхами або косогами. Тому, цілком можливо, князь Святослав міг зустріти ясів і косогів не на Кавказі, а на Нижньому Дону⁸. Отже версія походу на Таманський півострів відпадає.

Існує також гіпотеза про заснування Тмутараканського князівства русами лише на початку XI ст. Її висунув у середині XX ст. черкеський емігрантський історик Рамазан Трахо. Ось як він бачив події: “Унаслідок походу Володимира Святого та візантійців проти хозарів у 1016 р., що мав театром військових дій Азовське море, і поразки хозарів, з якими діяли разом також черкеси, Тамань була зайнята руськими та віддана в уділ Мстиславу, молодшому сину Володимира”⁹. Проте незрозуміло, якими фактами керувався Р. Трахо, приписавши київському князеві Володимирові похід на Тамань у 1016 р., коли той помер ще попереднього року.

Популярнішою серед сучасних дослідників є думка, щодо заснування руської Тмутаракані був більше причетний київський князь Володимир напередодні або відразу після його Корсунської кампанії 987–988 рр. Її дотримуються

⁵ Артамонов М. И. Белая Вежа // Советская археология. – Москва, 1952. – Т. 16. – С. 44; Вестберг Фр. Записка Готского топарха // Византийский временник. – Санктпетербург, 1910. – Т. 15, вып. 2–3. – С. 248, 262; Васильев А. А. Готы в Крыму // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – Ленинград, 1927. – Т. 5. – С. 249, 251; Мауродин В. В. Тмутаракань // Вопросы истории. – 1980. – № 11. – С. 178; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 94; Гадло А. В. Предыстория... – С. 150–151; Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI вв. – Смоленск, 1995. – С. 103; Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI–XIV вв. // Свод археологических источников. – Москва, 1964. – Вып. Е1–44. – С. 44; Войтович Л. Про-

блема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хозарських стосунків X ст. // Хазарский альманах. – Харьков, 2007. – Т. 6. – С. 65–77.

⁶ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Ленинград, 1926–1928. – Т. 1. – С. 46.

⁷ Воскресенская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 7. – С. 287.

⁸ Бубенок О. Б. Касоги на юго-западной границе Хазарского каганата // Хазарский альманах. – Киев; Харьков, 2014. – Т. 12. – С. 50–58; Его же. Первые упоминания о касогах в древнерусских летописях и степень их достоверности // Археология и этнология Северного Кавказа. – Нальчик, 2014. – Вып. 3. – С. 26–44.

⁹ Трахо Р. Черкесы. – Мюнхен, 1956. – С. 14.

Микола Котляр, Віктор Чхайдзе, Олександр Головка та деякі інші дослідники¹⁰. Проте з літописного повідомлення так і не зрозуміло, коли саме захоплено Тамань. Ось в якому контексті виглядає перша згадка про руську Тмутаракань у Лаврентіївському літописі під 988 р., вже після Корсунської кампанії, де йдеться про те, як Володимир роздавав землі між синами: “и посади Вышеслава в Новгороде . а Изяслава Полотъск . а Стополка Турове . а Ярослава Ростове . оумершю же старейшему . Вышеславу Новгороде . посадиша Ярослава Новгороде . а Бориса Ростове . а Глеба Муроме . Стослава Деревехъ . Всеволода Володимери . Мьстива Тмуторокани”¹¹. Отже, до завершення Корсунського походу 988 р. князь Володимир уже володів Таманським півостровом. Але літописи не подають дати заволодіння ним.

Логічно припустити, що князь міг захопити Тамань під час рейду на узбережжя Азовського моря. У зв'язку з цим привернемо увагу до згадки літописів про похід 985 р.: “Иде Володимер на болгары с Добрынею . уем своим . в лодях . а торки берегом приведе на коних . и победы болгары . рече Добрына Володимеру . съглядахъ колодникъ . оже суть вси в сапозех . симъ дани намъ не даети . пойдемъ искагъ лапотниковъ . и створи миръ Володимеръ съ Болгары . и роте заходиша межю себе . и реша Болгаре . толи не будетъ межю нами мира . елико камень начнетъ плавати а хмель почнетъ тонуги . и приде Володимеръ Киеву...”¹².

Щодо коментування цього пасажу думки дослідників розділилися. Так, ще у XVIII ст. Василь Татищев зазначав, що в згаданих болгарях варто бачити, насамперед, дунайських болгарів¹³. Проте ця гіпотеза не знайшла підтримки. З приводу згадки “Повісті минулих літ” про болгарів під 985 р. сучасні вчені висунули зовсім інші припущення. Істотним аргументом проти версії В. Татищева є те, що 985 р. торки-огузи ще не могли кочувати на Правобережжі Дніпра. Наприклад, Світлана Плетнева, дотримуючись погляду про їх появу у південно-руських степах лише на початку XI ст., вважала, що київський князь Володимир воював проти волзьких болгарів, а торки-огузи під час цього походу рухались на північ вдовж лівого берега Волги¹⁴. Петро Толочко в цьому зв'язку твердив про похід на Волзьку Булгарію. Щодо участі торків він висловив наступну думку: “Припущення про участь у поході 985 р. саркельських огузів виглядає природнішим, ніж висновок про їхніх нижневолзьких співплемінників, розташованих від кордонів Русі на багато сотень кілометрів”¹⁵. У цьому зв'язку особливої уваги заслуговує позиція Анатолія Новосельцева, який приймав напад київського князя на приазовських болгарів, а не волзьких¹⁶. Отож, уже в 985 р. болгары та нові прибульці зі Сходу – огузи-торки мешкали в Приазов'ї.

Приазовськими болгарями дослідники схильні вважати, насамперед, “Чорних Болгарів”, про яких згадує “Повість минулих літ» та Костянтин Багрянородний.

¹⁰ Котляр Н. Ф. Тмутараканские заботы киевских князей // *Норна у источника судьбы: Сборник статей в честь Е. А. Мельниковой.* – Москва, 2001. – С. 191–192; Чхайдзе В. Н. Тмутаракань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. X – 90-е гг. XI вв. // *Вестник Московского городского педагогического университета.* Серия “Исторические науки”. – 2010. – № 1(5). – С. 26; Головка О. Б. Північне Причорномор'я та Приазов'я в політичному та економічному розвитку Русі (IX – середина XIII ст.) // *Український історичний журнал.* – 2014. – № 1. – С. 31–33.

¹¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1926–1928. – Т. 1. – С. 85.

¹² Там же. – С. 60.

¹³ Татищев В. Н. *История Российская: в 7 т.* – Москва; Ленинград, 1963. – Т. 2. – С. 57–58.

¹⁴ Плетнева С. А. *Половцы.* – Москва, 1990. – С. 23.

¹⁵ Толочко П. П. *Кочевые народы степей и Киевская Русь.* – Киев, 1999. – С. 80.

¹⁶ Новосельцев А. П. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.* – Москва, 1990. – С. 227.

Так, "Повість" зберегла текст угоди київського князя Ігоря з візантійцями від 945 р., де про "чорних болгарів" сказано: "А о сих, иже приходятъ Черньни Болгаре, и воюють въ стране Корсуньский, и велим князю Рускому да ихъ не пуцаеть и пакостятъ стороне его"¹⁷. Це повідомлення дає змогу локалізувати "чорних болгарів" у Приазов'ї. Переказ Костянтина Багрянородного також провадить до аналогічного висновку. Він вказував, що на північ від Азовського моря знаходиться ріка Дніпро, "...от которой росы продвигаются и к Черной Болгарии, и к Хазарии, и к Мордии"¹⁸. Сергій Ромашов, який спеціально з'ясував питання знаходження "Чорної Болгарії", вміщував її у Східному Приазов'ї¹⁹. Проте Олександр Тортіка схильний був локалізувати "Чорну Болгарію" у Північному Приазов'ї²⁰.

Отже, варто запитати: чи йдеться про похід князя Володимира до Приазов'я в інших давньоруських текстах? З огляду на це, чималий інтерес може викликати фрагмент агіографічного твору Якова Мниха "Пам'ять і похвала князеві руському Володиміру", написаного наприкінці XI ст. Там згадано про похід київського князя проти хозарів за декілька років до 988 р.: "Тако же перебуваюцю князю Володимірю в добрых делех, благодать Божия просвещаше сердце его, и рука господня помагаше ему. И побежаше вся врагы своя, бохутся его вси. Идеже идяше, одолеваше Радимици победы и дань на них положи, Вятичи победы и дань на них положи на обоих, и Ятвягы взя, и сребн्या Болгары победы, и на Казары шед, победы я и дань на них положи. Умысли же и на Гречки и град Корсунь..."²¹.

"Повість" не зберегла вказівки про похід саме проти хозарів. Проте є підстави вважати, що ці події мають відношення до повідомлення давньоруських літописів про похід князя Володимира в 985 р. У Якова Мниха привертає увагу лише використання терміну "сребн्या Болгари", під яким зазвичай мають на увазі волзьких булгарів. Але це можна пояснити тим, що йдеться не про випадки одного 985 р., а кількох попередніх років. Порівняймо події, описані у Якова Мниха, з інформацією "Повісті". Проте послідовність походів там трохи інша. Спершу у літопису відзначені військові рейди проти вятичів 981 та 982 рр.: "[6489 (981)] Иде [Володимірь] к Ляхомъ и за грады их . Перемышль Червень . и ины грады . еже суть и до сего дне подъ Русью . В сем же лете и Вятичи победы . и възложи на нь дань... [6490 (982)] Заратишася Вятичи и иде на ня Володимірь . и победы є второе"²². Наступного 983 р. Володимір пішов на ятвягів, про що у "Повісті" сказано: "[6491 (983)] Иде Володимірь на Явтяги . и побед Явтяги . и взя землю их"²³. І лише в 984 р. князь пішов на радимичів. Про це Лаврентіївський літопис сповіщає: "[6492 (984)] Иде Володимірь на Радимичи . бе оу него воевода Вольчии Хвостъ . и посла и Володимірь передъ собою Вольчье Хвоста . сърете є на реце Пищане . и победы Радимиче Вольчии Хвостъ . темь и Русь корятся Радимичемъ глюче . Пищаньци вольчье хвоста

¹⁷ Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). – Київ, 1990. – С. 74–75.

¹⁸ *Константин Багрянородный*. Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – Москва, 1991. – С. 175.

¹⁹ *Ромашов С. А.* Где находилась Черная Болгария? // Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы. – Москва, 1993. – С. 63–68.

²⁰ *Тортіка А. А.* "Черная Булгария" трактата Константина Багрянородного "Об

управлении империей" и "черные болгары" "Повести временных лет": проблемы локализации // *Дриновський збірник*. – Харків; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 23–31.

²¹ *Зимин А. А.* Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – Москва, 1963. – Вып. 37. – С. 71.

²² Лаврентьевская летопись. – С. 58.

²³ Там же.

бегають . быша же Радимичи о рода Ляховъ . прешедъше ту ся вселиша . и платяты дань Руси . повозъ везуть и до сего дне"²⁴.

А далі літопис повідомляє про згаданий під 985 р. похід проти болгарів, після чого під 986 р. йдеться про релігійний диспут, у якому брали участь болгари-мусульмани та хозари-юдеї. Відмінності між "Повістю" і "Пам'яттю" у тому, що в останній болгари названі "срібними" і згадані хозари. Варто зазначити, що ті дослідники, які вважають "срібних болгарів" мешканцями Середньої Волги, керуються наступним повідомленням Іпатіївського літопису про похід на Волзьку Булгарію, датованим 1183 р.: "...быс идоушимъ по Волзе на Болгары . поидоша на место идеже островъ нарецаемъи . Исади . оустъе Цевце выседъ на брегъ . и тоу оставиша все носады . и галее . и Белозерский полкъ остави же оу нихъ . воеводу Фоמוу Назаковича . а друотого Дорожае . то бо бяшь емоу от нь слоуга иные воеводы оставиша . и князи кождо оу своихъ людии . сами же поидоша на конехъ землю Болгарскоую . к великомуу городуу . Сербреныхъ Болгаръ..."²⁵.

Ще кілька десятиліть тому Борис Греков та Микола Калінін намагалися довести стосунок етноніму *берсула* до "нукратських" татар і бачили в ньому переклад терміну "срібні болгари". Це припущення базувалося на тому, що слово *нокра* перською мовою означає "срібло", а терміни *бер* і *сер*, на думку дослідників, могли, відповідно, означати середневолзьке плем'я *берсула* і *сер* – "срібло"²⁶.

Проте, коментуючи наведений пасаж, Іскандер Ізмайлов зазначив: "Окрім цих етнонімів, деякі історики намагаються сконструювати деяку спільноту під назвою "нукратских болгарів", нібито висхідну до берсула і ідентичну "срібним болгарам" ("нократ" – по-перськи "срібло"). Ця гіпотеза, що виникла під впливом "яфетичної" теорії М. Я. Марра ("Бер"=берсула, "сер"= "срібло"), уразлива для критики. Сама назва ніяк не може бути пов'язана ні зі сріблом, ні з булгарами, ні з огляду філології (походження татарської назви гідроніма Вятка (Нукрат суы) виводиться від назви Новгороду (Нукрат), якому належали Вятські землі, ні з огляду історії, оскільки не фіксується в жодному середньовічному джерелі. Спроби ж конструювання деяких "нукратских/срібних болгарів", таких, які нібито жили по Вятці і Камі, неспроможні, оскільки в руських джерелах "срібні болгари" відзначаються тільки під цією назвою і в районі Біяра ("Великого міста" руських літописів)"²⁷.

Отже, згадка про "срібних болгарів" на Середній Волзі в Іпатіївському літопису дала багатьом дослідникам підстави локалізувати їх на землях Волзької Булгарії. З іншого боку, порівняння фрагменту твору Якова Мниха з повідомленням "Повісті" про похід князя Володимира в 985 р. дало підстави вважати, що в обох давньоруських текстах йдеться про одні події, у яких брали участь начебто "срібні болгари" із Середнього Поволжя. Проте дослідники неспроможні пояснити, як до цього були причетні хозари, які наприкінці X ст. могли знаходитися більше, ніж на тисячу кілометрів від Волзької Булгарії – у гирлі Волги або на Тамані. З огляду на це, виникає природне запитання: чи дійсно згадані в творі Якова Мниха "срібні болгари" наприкінці X ст. мешкали лише на Середній Волзі?

²⁴ Там же. – С. 58–59.

²⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 429.

²⁶ Греков Б. Д., Калинин Н. Ф. Булгарское государство до монгольского завоевания // Материалы по истории Татарии. – Казань,

1948. – Вып. 1. – С. 107.

²⁷ Измайлов И. Л. Становление Волжской Булгарии: от племени к государству // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2012. – № 2(12): Июль–декабрь. – С. 220.

З цього приводу важливою може стати інформація про походження терміна “срібні болгари”. Існує небагато версій родоводу цієї назви. Так, Різа Барієв вважає, що термін “срібні болгари” має значити “білі болгари” і належав він барсілам, які, на його думку, в середині VIII ст. переселилися з Північного Кавказу на Середню Волгу. Ті ж болгари, що залишилися у Передкавказзі, вважає дослідник, почали називатися “чорними”²⁸. Проте в кольоровій семантиці багатьох народів, включаючи тюркомовних булгарів, “срібний” і “білий” – не одне і теж.

Але варто звернути увагу на одну важливу річ: термін “срібні болгари” виступає винятково в давньоруських текстах. А це може лише означати, що він не є калькою з тюркської або інших мов і пояснення варто шукати у давньоруській мові. За спостереженнями Ізмаїла Срезневського, у ній слово “серебряный” має два семантичні значення: “зроблений зі срібла” та “багатий на гроші”²⁹. Саме останнє значення добре співвідноситься з двома згадками про “срібних болгарів”. Так, у 1183 р. вони згадуються як мешканці в “великому городоу”³⁰, під яким мають на увазі Біляр³¹. Що заважає вважати жителів цього великого міського центру Волзької Болгарії названих у літописному викладі саме заможними, тобто багатими на срібло? Адже ні для кого не є секретом матеріальна здобич як основна мета більшості військових походів.

Ототожнення “срібних болгарів” Якова Мниха з болгарями, проти яких воював князь Володимир 985 р., цілком логічне, якщо згадати повідомлення літопису про достаток цих болгарів: “оже суть вси в сапозех”³². Іван Гагін звернув увагу на цей пасаж і прокоментував його так: “чоботи полонених – це окреме питання, що розкриває картину економічного розквіту населення країни, на яку був спрямований похід”. Цією країною він вважав Волзьку Булгарію³³. Проте заможними могли бути не лише болгари Середньої Волги, а й дунайські та приазовські. Однак останні були й ще сусідами хозарів Тамані. Виникає природне запитання: чи не могли болгари Східного Приазов'я збагачуватись за рахунок контролю над торговельними шляхами або видобутку дорогоцінних металів? Останнє припущення може мати під собою навіть матеріальну основу.

Так, французький історик початку XIX ст. де ля Пріморд, відкликаючись до даних генуезьких документів, зазначав, що в XIV ст. генуезькі купці мали на Тамані свою колонію, через яку здійснювали торгівлю “з народами Кубані та Кавказу”. Окрім того, він писав: “Генуэзцы разрабатывали также серебряные рудники в Кавказских горах; следы их работ видны и поныне”³⁴. Отже, не виключено, що наприкінці X ст. болгари Східного Приазов'я могли раніше за генуезців видобувати срібло на території, прилеглий до Тамані. Отож, згаданий у Якова Мниха термін “сребныя Болгары” може означати “багаті на срібло болгарі”. Тобто, ця група болгарів проживала не на Середній Волзі, а в Східному Приазов'ї поруч із Таманським півостровом, де мешкали хозари.

Тому є підстави твердити, що в 985 р. київський князь Володимир здійснив похід до Східного Приазов'я, де підкорив місцевих болгарів та захопив

²⁸ Барієв Р. Х. Волжские булгары: история и культура. – Москва, 2005. – С. 61.

²⁹ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1912. – Т. 3. – С. 337–338.

³⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 429.

³¹ Измайлов И. Л. Становление Волжской Булгарии... – С. 220.

³² Лаврентьевская летопись. – С. 60.

³³ Гагін І. А. В. Н. Татищев и российская историография о походе князя Владимира на болгар в 985 г. // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2. – 2009. – Вып. 1. – С. 50.

³⁴ де ля Пріморд. История черноморской торговли в средние века. – Одесса, 1850. – Ч. 1. – С. 96.

Таманський півострів, де мешкали хозари. Це і варто вважати початком так званого Тмутараканського князівства. Тому можна погодитися з думкою О. Гадло: "Похід Володимира на козарів, а під цим етнонімом літопис розуміє не лише тмутараканських юдеїв, а й усе корінне населення тмутараканської общини, привів до встановлення остаточного руського протекторату над містом і прилеглою до нього територією"³⁵.

Давньоруські літописи у зв'язку з відомостями про Тмутараканське князівство неодноразово подали хозарів як безпосередніх учасників бурхливих подій на Північно-Західному Кавказі. Тмутаракань згадана у викладі за 988 (6496), 1023 (6531), 1064 (6572), 1065 (6573), 1066 (6574), 1077 (6585), 1078 (6586), 1079 (6587), 1083 (6591) та 1094 (6602) рр. При цьому тмутараканські хозари вказані лише під 1023 р., 1079 р., 1083 р., а після 1094 р. зникають відомості про саму Тмутаракань і хозарів, які жили в ній.

Можливо, недаремно автор "Повісті" при викладі подій наступного 986 р., коли Володимир, начебто, влаштував релігійний диспут, згадав хозарів-юдеїв: "Се слышавше Жидове Козаристии приидоша, ркуше: „слышахомъ, яко проиходиша Болъгаре и Хрестьяни, учаще ты каждо ихъ вере своей; Хрестьяне бо веруютъ, его же мы распяхом; а мы веруем единому Богу Аврамову, Исакову, Ияковлю". И рече Володимиръ: "что есть закон вашъ?". Они же реща: "в Иерусалиме". Он же рече: "то тамо ли есть ныне?" Они же реща: "разгневался Бог на отци наши, и расточи ны по странамъ грехъ ради наших, и предана бысть земля наца Хрестьяномъ". Володимиръ же рече: "то како вы иныхъ учите, а сами отвержени Бога? Аще Бог любилъ вас, то не бысте расточени по чюжим землям; еда и нам тоже мыслите зло прияти..."³⁶.

Понад сто років тому Петро Голубовський висловив припущення, що ці хозари могли бути з Києва³⁷. Проте існує чимало підстав вважати зазначених хозарів-юдеїв вихідцями із нещодавно підкореної Тмутаракані.

Врешті-решт, виникає закономірне запитання: чому при описі походу до Приазов'я 985 р. Яків Мних згадав і болгарів, і хозарів, а "Повість" – лише болгарів? Пояснили це можна по-різному. Можливо, автори використовували різні джерела інформації. Однак варто зважити на те, що Яків Мних жив в XI ст., а автор "Повісті" – у XII ст. Це були різні епохи. Для християнського автора XI ст. пріоритетною залишалася споконвічна боротьба християнства з юдаїзмом. Тому він згадав не лише болгарів, а й тмутараканських хозарів, які залишалися юдеями. Автор же "Повісті" жив тоді, коли юдаїзм був переможений, а священне місто Єрусалим потрапило до рук хрестоносців. Згадаємо фрагмент із наведеного опису релігійного диспуту під 986 р., де хозари-юдею кажуть: "разгневался Бог на отци наши, и расточи ны по странамъ грехъ ради наших, и предана бысть земля наца Хрестьяномъ"³⁸. Зрозуміло, що тут відображені реалії не кінця X ст., а першої половини XII ст., коли писалася "Повість". Саме тоді Єрусалим був у руках хрестоносців. В епоху хрестових походів пріоритетною стала боротьба не з юдеями, а мусульманами. Складається враження, що автор "Повісті", використовуючи джерела про похід в 985 р., як і деякі сучасні дослідники, вже не до кінця розумів, про яких болгарів йшлося. Найправдоподібніше, він прийняв їх

³⁵ Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа X–XIII вв. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 81.

³⁶ Повість врем'яних літ. – С. 140–141.

³⁷ Голубовский П. Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире Святом. – Киев, 1888. – С. 26.

³⁸ Повість врем'яних літ. – С. 140–141.

також за волзьких болгарів, які були мусульманами. Тому й згадав лише про перемогу над болгарами, знехтувавши інформацією про їхніх сусідів-юдеїв, які жили на Тамані.

Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України

КНЯЗЬ ВЛАДИМИР И ВИЗАНТИЯ: К ДИСКУССИИ О ХРОНОЛОГИИ РУСКО-ВИЗАНТИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ X ВЕКА¹

Вопрос о хронологии отношений Руси с Византией в последней четверти X в. вызвал множество взаимоисключающих интерпретаций. Ключевой остается проблема согласования похода русских войск на Херсон, центр византийской фемы в Юго-Западной Таврике, и военной помощи князя Владимира Святославовича своим будущим шуринам, василевсам Василию II и Константину VIII. Общеизвестен факт участия отряда, образованного впоследствии отдельное подразделение византийской армии – т. н. “русско-варяжский” корпус, – в решающих битвах с войсками заявившего притязания на власть Варды Фоки Младшего под Хрисополем и Авидосом, когда именно “тавроскифы” определили судьбу правящей Македонской династии. Дату последней из битв (13 апреля 989 г.) сообщает “История” Яхьи Антиохийского, источник, заслуженно считающийся достоверным². Точное время Хрисопольской битвы (по данным Степаноса Таронези, 437 г. армянского летоисчисления, т. е. период с 24 марта 988 по 23 марта 989 гг.), остается предметом споров³. Принципиально важно определить, предшествовал ли Корсунский поход русов их действиям в качестве союзников ромеев, или последовал вслед за ними. Не менее важно уточнить время заключения реконструируемого руско-византийского соглашения и его содержание. Вкратце изложим позиции исследователей, их пути решения проблемы.

¹ Вопрос об этнохорониме “Русь”, обозначающем территорию Восточной Европы в средневековье, остается спорным. В национальных историографиях различаются и традиции наименования восточнославянского государства. Нам представляется правильной точка зрения тех исследователей, которые принимают написание термина *русь* как сообщества X в., в отличие от *Руси*, “Руской земли” в качестве названия страны. См.: Толочко А. П. Очерки Начальной Руси. – Санкт-Петербург; Киев, 2015. – С. 151–158. Во избежание путаницы мы предпочитаем называть главных героев русами, “тавроскифами” или росами, как они фигурируют в иностранных источниках. Применяем также прилагательное “русский”, что соответствует источникам и позволяет подчеркнуть специфику раннесредневекового социума.

² Розен В. Р. Император Василий Болга-

робойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского // Записки Императорской Академии наук. – Санкт-Петербург, 1883. – Т. 44. – Приложение 1. – С. 25; Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche / Ed. et trad. en français par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev // Patrologia orientalis. – Paris, 1932. – Т. 23, Fasc. 2. – P. 426.

³ Всеобщая история Степаноса Таронского, Асох’ика по прозвищу / Пер. с арм. Н. Эмина. – Москва, 1864. – С. 179. О хронологии битвы под Хрисополем см.: Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus’: Byzantine-Russian Relations between 986–989 // *Dumbarton Oaks Papers*. – 1976. – Vol. 30. – P. 235–237; Forsyth J. H. The Byzantine-Arab Chronicle (938–1034) of Yahyā b. Saīd al-Anṭākī. – Michigan, 1977. – P. 439–440 (non vidimus); Holmes C. Basil II and the Governance of Empire. – New York, 2005. – P. 460.

Согласно устоявшейся точке зрения, противостояние василевса с претендентами на порфиру Вардой Склиром в 976–979, 987, 989 гг. и Вардой Фокой (987–989 гг.) явилось кульминацией борьбы императоров Македонской династии против крупной землевладельческой знати Малой Азии, составлявшей в X в. основу военной аристократии⁴. Продолжительное время эта борьба велась законодательно, с помощью императорских новелл против захвата стратегических земель династами, принимавшихся уже Романом I Лакапином, Константином VII, Романом II и Никифором Фокой, решающей из которых стала знаменитая новелла Василия II 996 г.⁵ К 976 г. противоречия привели к вооруженному противостоянию, длившемуся (с перерывами) больше тринадцати лет. Исследователи применяют разную терминологию для обозначения этих конфликтов. Чаще всего их называют “мятежами”⁶ или “восстаниями”⁷, иногда “гражданскими войнами”⁸. Применяется и транскрибированный из греческого термин “апостасий” (ἡ ἀποστασις) или “апостасия” (ἡ ἀποστασία), позволяющий наиболее полно отразить специфику происходившего в понимании самих византийцев⁹. Фактическая история первых лет правления Василия II достаточно подробно освещена, хотя некоторые проблемы остаются дискуссионными¹⁰. Давно привлекает внимание и вопрос об обстоятельствах заключения союза киевского князя и василевса ромеев.

После исследований Василия Васильевского и Виктора Розена в науке прочно утвердилась точка зрения, согласно которой захват Херсона стал ответом “тавроскифов” на нарушение византийцами условий заключенного ранее договора, касающихся брака киевского князя Владимира и ромейской принцессы Анны¹¹. Временем осады византийского города считал промежуток между 7 апреля и 27 июля 989 г. Основанием для такого вывода стало отождествление

⁴ Васильевский В. Г. Русско-византийские отрывки. II. К истории 976–986 гг. // Труды В. Г. Васильевского. – Санкт-Петербург, 1909. – Т. 2, вып. 1. – С. 60; *Острогорский Г. А.* История византийского государства. – Москва, 2011. – С. 374–384; *Diehl Ch.* Histoire de l'Empire Byzantin. – Paris, 1924. – P. 126–128; *Литаврин Г. Г.* Как жили византийцы. – Москва, 1974. – С. 50–56; *Cheyne J.-Cl.* Pouvoir et contestations a Byzance (963–1204). – Paris, 1990. – P. 322–333; *Whittow M.* The Making of Byzantium, 600–1025. – Berkeley; Los Angeles, 1996. – P. 359–361.

⁵ *Jus Graeco-Romanum* / Ed. C. E. Zachariae a Lingenthal. – Lipsiae, 1857. – Pars 3. – P. 306–318; *Tinnefeld F.* Zur Novelle Keiser Basileios' II gegen den Landwerb der Mächtigen im Bereich der Dorfgemeinden (1. 1. 996) // *Palaeoslavica*. – Cambridge, 2002. – Vol. 10, No 2. – P. 248–256.

⁶ *Schlumberger G.* L'épopée byzantine a la fin du dixième siècle. Guerres contre les Russes, les Arabes, les Allemands, les Bulgares. Lutttes civiles contre le deux Bardas. – Paris, 1925. – P. VIII–IX; *Cheyne J.-Cl.* Pouvoir... – P. 331; *Angold M.* The Byzantine Empire, 1025–1204. A Political History. – London; New York, 1997. – P. 25.

⁷ *Домоури Н.* К истории восстания Варды Склира // Труды Тбилисского государствен-

ного университета имени Сталина. – Тбилиси, 1957. – Т. 67. – С. 29.

⁸ *Schlumberger G.* L'épopée... – P. 650; *Whittow M.* The Making of Byzantium. – P. 361; *Holmes C.* Basil II... – P. 248; *Shepard J.* Marriages Towards the Millennium // *Byzantium in the Year 1000* / Ed. by P. Magdalino. – Leiden; Boston, 2003. – P. 14.

⁹ *Сорочан С. Б.* Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры. – Харьков, 2011. – С. 385.

¹⁰ *Whittow M.* The Making of Byzantium. – P. 361–373; *Holmes C.* Basil II... – P. 448–461; *Strässle P. M.* Krieg und Kriegführung in Byzanz. Die Kriege Kaiser Basileios' II gegen die Bulgaren (976–1019). – Köln; Weimar; Wien, 2006.

¹¹ *Васильевский В. Г.* Русско-византийские отрывки. II. К истории 976–986 гг. // Труды В. Г. Васильевского. – С. 99–101; *Розен В. Р.* Император Василий Болгаробойца. – С. 214–215; *Успенский Ф. И.* Рец. на кн.: Император Василий Болгаробойца. Извлечения из Яхьи Антиохийского. Барона В. Р. Розена. СПб., 1883 // Журнал министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1884. – Ч. 232, № 4. – С. 314.

“огненных столбов” “Истории” Льва Диакона с “подобием огненного столпа”, замеченного в Каире по данным Яхьи Антиохийского и привлечение сведений о комете Галлея 989 г. (“звезде” византийского историка)¹². Несмотря на спорность идентификации “столбов” византийского и арабского источников, вывод о захвате Херсона в 989 г. закрепился в историографии¹³. Лишь немногие исследователи подвергают сомнению этот устоявшийся взгляд¹⁴. отождествление феноменов Яхьи и Льва Диакона представляется и нам достаточно сомнительным (независимо от спора об их сути: так, “огненные столбы” в “Истории” Льва тракуются как северное сияние, крайне редкое в регионе Черного моря, либо результат горения газогидратов метана на черноморском шельфе; “аномалию” Яхьи связывают с вулканическим извержением или песчаной бурей), а сам текст византийского современника и в этом пассаже (как и в большинстве случаев) хронологически неточен. Единственный вывод, с которым можно согласиться, – это то, что захват Херсона произошел прежде явления кометы Галлея в июле-августе 989 г. и землетрясения в октябре того же года¹⁵.

Оригинальный вариант согласования данных источников предложил Анджей Поппэ. По его мнению, херсониты примкнули к сторонникам Варды Фоки в 987–989 гг. и Владимир Святославич, таким образом, совершил поход в Таврику не как противник, а как союзник василевса Василия II¹⁶. Такая остроумная гипотеза была призвана сгладить эффект противоречий в хронологических построениях, основанных на трудах В. Васильевского, В. Розена и их последователей, однако источниковая база для нее оказалась слишком зыбкой, чем не преминули воспользоваться критики. Хотя некоторые специалисты присоединились к мнению А. Поппэ¹⁷, контраргументы Дмитрия Оболенского

¹² Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem / Ex recens. C. V. Hasii // Corpus scriptorium historiae byzantinae. (далее – CSNB). – Bonnae, 1828. – Pars 11. – P. 175–176; Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 29; Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche. – P. 432.

¹³ Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С. 360–363; Литаврин Г. Г. Византия и Русь в IX–X вв. // История Византии. – Москва, 1967. – Т. 2. – С. 235–236; Obolensky D. The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453. – New York; Washington, 1971. – P. 195; Милотенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 60; Ševčenko I. Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century. – Edmonton; Toronto, 2009. – P. 49; Назаренко А. В. Достоверные годовые даты в раннем летописании и их значение для изучения древнерусской историографии // Древнейшие государства Восточной Европы. 2013: Зарождение историописания в обществах древности и средневековья. – Москва, 2016. – С. 618–623.

¹⁴ Рапов О. М. О дате принятия христиан-

ства князем Владимиром и киевлянами // Вопросы истории. – Москва, 1984. – № 6. – С. 34–47; Богданова Н. М. О времени взятия Херсона князем Владимиром // Византийский временник (далее – ВВ). – Москва, 1986. – Т. 47. – С. 30; Пономарев А. Л., Сериков Н. И. 989 (6496) год – год Крещения Руси. (Филологический анализ текстов, астрология и астрономия) // Причерноморье в средние века / Под ред. С. П. Карпова. – Москва, 1995. – Вып. 2. – С. 158.

¹⁵ См.: Роменский А. А. “Огненные столбы” в “Истории” Льва Диакона как символ и реальность // ВВ. – Москва, 2014. – Т. 73(98). – С. 73–87.

¹⁶ Poppe A. The Political Background... – P. 212–224, 238–239; Его же. О причине похода Владимира Святославича на Корсунь 988–989 гг. // Вестник Московского университета. – Москва, 1978. – Серия 8: История. – № 2. – С. 50.

¹⁷ Vodoff V. Naissance de la Chrétienté russe. La conversion du prince Vladimir de Kiev (988) et ses conséquences (XIe–XIIIe siècles). – Paris, 1988. – P. 367; Treadgold W. T. A History of the Byzantine State and Society. – Stanford, 1997. – P. 518; Ричка В. М. Володимир Святий в історичній пам’яті. – Київ, 2012. – С. 28–29. Главные тезисы А. Поппэ защищает в

и Вернера Зайбта выглядят убедительнее¹⁸. Польский исследователь также реконструировал содержание договора, регулировавшего отношения сторон, отнеся его заключение к 987 г., и выдвинул ряд продуктивных соображений о политической реформе, задуманной киевским князем по византийскому образцу в последние годы правления¹⁹. Проблема остается нерешенной, что обуславливает необходимость нового прочтения сведений источников и восстановления последовательности событий, происходивших в Византии и на Руси.

В распоряжении исследователя находятся противоречащие данные нескольких письменных традиций. В текстах Начальной летописи, восходящих к не разделенному на годовые статьи “Древнейшему сказанию”, крещение киевского князя связывается с Херсонесом и происходит после захвата города²⁰. Составленное, вероятно, около 1016–1017 гг., “Сказание” должно было принадлежать перу непосредственного очевидца и современника многих событий, а его показания, таким образом, приобретают авторитет первоисточника²¹. Полностью противоречит этим данным “Память и похвала князю Владимиру и княгине Ольге” некоего Иакова – источник, имеющий сложную структуру, составленный в сравнительно позднее время²². Уникальные сведения по истории Руси X в. содержит

недавней статье А. Фельдман, однако ему не удалось доказать их неуязвимость, к тому же большинство новых публикаций по теме прошли мимо его внимания. См.: *Feldman A. M. How and Why Vladimir Besieged Cherson: an Inquiry into the Latest Research on the Chronology of the Conversion of Vladimir, 987–989 CE // Byzantinoslavica (далее – Bsl). – Prague, 2015. – Т. 73. – Р. 145–170.*

¹⁸ *Obolensky D. Cherson and the Conversion of Rus': an Anti-Revisionist View // Byzantine and Modern Greek Studies. – Birmingham, 1989. – Vol. 13. – P. 244–256; Оболенский Д. Д. Херсон и крещение Руси: против пересмотра традиционной точки зрения // ВВ. – Москва, 1994. – Т. 55. – С. 53–60; Seibt W. Der Historische Hintergrund und die Chronologie der Taufe der Rus' (989) // The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress of the Millennium of the Conversion of Rus' to Christianity. – Thessaloniki, 1992. – S. 299–300. См. также Назаренко А. В. Достоверные годовые даты... – С. 622–623.*

¹⁹ *Поппе А. В. Византийско-русский союзнический трактат 987 р. // Украинский исторический журнал. – Київ, 1990. – № 6. – С. 20–33; Его же. Феофана Новгородская // Новгородский исторический сборник. – Новгород, 1997. – Вып. 6(16). – С. 110–118; Его же. Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба // Труды Отдела древнерусской литературы. – Москва, 2003. – Т. 54. – С. 304–336; *Idem. Der Kampf um die Kiever Tronfolge nach dem 15 Juli 1015 // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – Berlin, 1995. – Bd. 50. – S. 275–280; Idem. Spuścizna po**

Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron Kijowski 1015–1019 // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1995. – R. 102, cz. 3–4. – S. 3–6.

²⁰ Мы разделяем основные выводы Алексея Гиппиуса, Константина Цукермана и С. М. Михеева о древнейшем этапе летописания. См.: *Цукерман К. Наблюдения над сложением древнейших источников летописи // Борисо-глебский сборник / Collectanea Borisoglebica. – Paris, 2009. – С. 189–206; Гиппиус А. А. К реконструкции древнейших этапов истории русского летописания // Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств. Материалы конференции. – Москва, 2012. – С. 41–42; Михеев С. М. Кто писал “Повесть временных лет”? – Москва, 2011. – С. 57–59.*

²¹ *Цукерман К. Наблюдения... – С. 292–293.*

²² *Зимин А. А. Память и похвала Иакова мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения Института славяноведения. – Москва, 1963. – № 37. – С. 66–73; “Память и похвала князю русскому Владимиру” // Миллутенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 417–426. О времени составления “Памяти и похвалы” см.: *Щапов Я. Н. “Память и похвала” князю Владимиру Святославичу Иакова мниха и Похвала княгине Ольге // Письменные памятники истории Древней Руси / Под ред. Я. Н. Щапова. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 181–183; Поппе А. В. Владимир Святой. У истоков церковного прославления // Факты и знаки. Исследования по семиотике истории. – Москва, 2008. – Вып. 1. – С. 85. См. также:**

хронологический перечень в составе “Памяти и похвалы” (приписан к “Древнему житию” Владимира Святославовича), где сообщается о взятии Корсуня на третий год после крещения князя Владимира и его крещении в “десятое лето” после убийства Ярополка²³. В свете новейших разысканий по летописеведению гипотеза Алексея Шахматова о включении в состав “Памяти и похвалы” фрагментов так называемого “Древнейшего свода” представляется маловероятной²⁴. Не выглядит достоверной и дата крещения в “Чтении о житии и погублении Бориса и Глеба” (6495/987) г.²⁵. К тому же, Нестор-агиограф составил свое произведение в соответствии со строгими византийскими канонами²⁶ и не стремился раскрыть конкретные исторические детали происходивших событий. “Слово о законе и благодати” Илариона, содержащее “Похвалу кагану Владимиру”, отражает лишь богословско-риторическое восприятие крещения Владимира и не сообщает конкретных фактов произошедшего события²⁷.

Византийская письменная традиция подробно повествует о перипетиях апостасий Варды Склира и Варды Фоки, лишь вскользь упоминая о женитбье архонта русов на сестре правящих императоров и военной помощи, оказанной багрянородным шуринам после этого²⁸. Только Лев Диакон оставил свидетельство о захвате русами Херсона²⁹ и ни один из современников-византийцев не отметил крещение киевского князя и его страны. Ценный фактический материал и хронологически последовательное изложение событий отличает арабские исторические памятники, прежде всего “Историю” Яхьи Антиохийского и “Продолжение истории Ибн-Мискавейха”, составленное Абу Шуджой ар-Рудравари³⁰. В частности, именно из их сведений можно составить представление о содержании утраченного русско-византийского договора конца X в. Не менее важную информацию о событиях византийской истории этого времени и отряде русов на службе у Василия II сообщает армянский современник Степанос Таронечи (Асох’ик)³¹.

Арістов В. Ю. Походження історичних повідомлень “Пам’яті та похвали князю Володиміру” Якова Мніха // *Ruthenica*. – 2016. – Т. 13. – С. 50-82.

²³ Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь... – С. 425–426.

²⁴ Толочко А. П. Очерки начальной Руси. – Киев; Санкт-Петербург, 2015. – С. 38–39.

²⁵ Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / Приготовил к печати Д. И. Абрамович. – Петроград, 1916. – С. 4; Бугославський С. О. Україно-руські пам’ятки про князів Бориса та Гліба. – Київ, 1928. – С. 182–183.

²⁶ Поттэ А. Обстоятельства и время составления Несторова Жития Бориса и Глеба // *Слов’яни і Русь. Археологія та історія. Збірка праць на пошану П. П. Толочка з нагоди його 75-річчя*. – Київ, 2013. – С. 227.

²⁷ Акептьев К. К. “Слово о законе и благодати” Илариона Киевского. Древнейшая версия по списку ГИМ Син. 591 // *Византинороссика*. – Санкт-Петербург, 2005. – Т. 3. – С. 115–152.

²⁸ Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum /

Recens. I. Thurn // *Corpus fontium historiae byzantinae* (далее – CFHB). – Berolini, 1973. – Vol. 5. – P. 336; Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum / Ex recens. Mauricii Pinderi // *CSHB*. – Bonnae, 1897. – Т. 3. – P. 552–553.

²⁹ Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem. – P. 175–176; Лев Диакон. История / Пер. М. М. Копыленко, статья М. Я. Сюзюмова, комментарий М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова. – Москва, 1988. – С. 90–91; The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century / Introduction, translation and annotations by A.-M. Talbot and D. F. Sullivan with the assistance of G. T. Dennis and S. McGrath. – Washington, DC, 2005. – P. 217; *Léon le Diacre. Empereurs du Xe siècle / Présentation, traduction et notes par René Bordoux et Jean-Pierre Grémois*. – Paris, 2014. – P. 205.

³⁰ Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche. – Fasc. 2. – P. 349–524; Кримський А. Ю., Кезма Т. Оповідання арабського історика XI віку Абу-Шоджі Рудраверського про те, як охрестилася Русь. – Київ, 1927.

³¹ Всеобщая история Степаноса Таронского... – С. 200.

Прежде чем обратиться к вопросу об обстоятельствах оформления союза Руси и Византии, рассмотрим последовательность событий внутри самой империи ромеев. Современные специалисты оправданно рассматривают мятежи византийской знати в конце X в. как полномасштабную гражданскую войну³², в которой представляется необходимым выделить несколько этапов: 1) 976–979 гг. – первая апостасия Варды Склира; 2) 979–986 гг. – нарастание внутривосточного противостояния между кланом Фок и сторонниками Македонской династии, подготовка к новому вооруженному конфликту; 3) 987–989 гг. – апостасия Варды Фоки, кульминация гражданской войны; 4) 989 г., апрель–октябрь – новый мятеж Варды Склира и затухание конфликта.

Началом эпохи бедствий и внутренних междоусобиц сами ромеи считали внезапную смерть василевса Иоанна Цимисхия, которая наступила 10 января 976 г.³³ Вскоре после этого порфирные сандалии василевса обул бывший домашний схол Востока, назначенный на пост дуки Месопотамии, Варда Склир. В 976–978 гг. его войска, контролировавшие большую часть малоазийских фем, неоднократно разбивали верные правительству армии (в битвах в Лапарской долине фемы Ликанд 976 г., при Рагии 977 г., при Βασίλικὰ θέματα и Панкалии в 978 г.)³⁴. Для борьбы с противником фактический глава правительства, проэдр и паракимомен Василий Лакапин, был вынужден освободить из ссылки на о. Хиос давнего недруга Варды Склира и его тезку Фоку, племянника трагически погибшего и сверхпопулярного василевса Никифора II. Сторонникам клана Фок удалось разгромить войско Склира с привлечением помощи правителя княжества Тао-Тайка Давида Куропалата в битве у Сарвенисни Харсианской фемы 24 марта 979 г., после чего узурпатор перешел на территорию Багдадского эмирата, где вскоре был схвачен и арестован вместе со своими приближенными.

Толчком к новому противостоянию между василевсом и его полководцами послужило поражение войск Василия II в битве с болгарам при Сардике (у Траяновых врат) 17 августа 986 г.³⁵ Помимо войск царя Самуила, поражению способствовали раздоры среди ромейских полководцев: домашний схол Запада Стефан обвинил командующего арьергардом Льва Мелиссина в подготовке мятежа³⁶. Неудача первой самостоятельной внешнеполитической акции василевса подстрекнула его противников. По свидетельству Иоанна Скилицы, “ромейские вельможи... гневались на василевса за то, что он пренебрег ими, воюя в Болгарии, и ни во что их не считал”³⁷. Узнав о разгроме войск Василия, прежний апостат Варда Склир, выпущенный из плена вместе со своими 300 сторонниками в декабре 986 г. эмиром Багдада Самсамом-ал-Даудой, поспешил “воспользоваться случаем”. В феврале 987 г. старый полководец снова провозглашен царем в Мелитине³⁸.

³² *Whittow M. The Making of Byzantium.* – P. 361; *Shepard J. Marriages Towards...* – P. 14; *Holmes C. Basil II...* – P. 248.

³³ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum.* – P. 311; *Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem.* – P. 169; Cf.: *Schreiner P. Die byzantinischen Kleinchroniken // CFHB.* – Wien, 1975. – Vol. 12, Teil 1–2. – S. 135; *Dölger Fr. Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453.* – München, 2003. – T. 1, Hbd. 2. – S. 136.

³⁴ *Whittow M. The Making of Byzantium.* – P. 361–365; *Holmes C. Basil II...* – P. 243–245.

³⁵ *Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri*

decem. – P. 171–173; *Лев Диакон. История.* – С. 89; *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum.* – P. 330–331; *John Skylitzes. A Synopsis of Byzantine History / Transl. by J. Worthley, with introductions by J.-Cl. Cheynet and B. Flusin.* – Cambridge, 2010. – P. 314.

³⁶ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum.* – P. 330–331.

³⁷ *Ibidem.* – P. 332.

³⁸ *Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца.* – С. 21–22; *Histoire de Yahya-Ibn-Said d'Antioche.* – P. 419–420; *Крымский А. Ю., Кезма Т. Оповідання...* – С. 12–13.

Сложившаяся ситуация вынуждает Василия II вернуть Варда Фоке пост доместика схол Востока в апреле 987 г.³⁹ Примечательно, что единственной силой внутри империи, которую можно было противопоставить мятежному полководцу, вновь оказываются Фоки. На этот раз двое противников решают договориться между собой и сотрудничать в борьбе с Василием II. По сведениям Скилицы, переговоры начал более хитрый Склир, а Яхъя Антиохийский отдает инициативу Фоке⁴⁰. Мятежники делят страну на сферы влияния: доместик схол претендует на Константинополь и западную часть империи, тогда как Склир довольствуется восточной частью, “и будет Фока в городе Константинополе, а Склир вне его”⁴¹. По словам Михаила Пселла, Варда Склир согласился занять второе место после Фоки⁴². Скорее всего, он довольствовался должностью доместика схол Востока, которая наделяла его огромной и реальной властью в Малой Азии. Вскоре Склир был обманут Фокой и заточен в крепость Тиропион⁴³.

15 августа 987 г. (или 14 сентября, по данным Яхьи) Варда Фока был провозглашен василевсом⁴⁴. Несмотря на краткость сведений источников, очевидно, что угроза, с которой столкнулся Василий II в 987–989 гг., была значительно большей, чем в 976–979 гг. Войска его противников располагались в непосредственной близости от Константинополя, на азиатском берегу Босфора. На стороне Варды Фоки находилась большая часть армии восточных фем, а также внушавшие ужас ивиры – грузинские воины, присланные Давидом Куропалатом и сыновьями царя Баграта II⁴⁵. Можно не сомневаться в том, что лишь крайняя необходимость вынудила василевса обратиться за военной помощью к киевскому князю – правителю, не пользовавшемуся хорошей репутацией среди ромеев. Заключение матримониального союза с ним дискредитировало Василия II среди части правящей элиты. В это же время проводятся мирные переговоры с Фатимидским халифатом⁴⁶.

Не решаясь напрямую штурмовать Константинополь, Варда Фока решил разделить силы: авангард войск под командованием патрикия Калокира Дельфины, бывшего катепана Италии, и брата Варды, Никифора Слепого, демонстративно угрожал столице у Хрисополя, тогда как Лев Мелиссин осаждал Авидос – ключевой порт, игравший значительную роль в зерновом импорте Царственного города⁴⁷. Стратегия узурпатора строилась на попытках принудить горожан к сдаче посредством голода, а также разгромить армию Василия

³⁹ Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 22; Histoire de Yahya-Ibn-Said d'Antioche. – P. 421.

⁴⁰ Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. – P. 335–336; John Skylitzes. A Synopsis of Byzantine History. – P. 317–318; Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 22–23; Histoire de Yahya-Ibn-Said d'Antioche. – P. 422.

⁴¹ Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 23; Histoire de Yahya-Ibn-Said d'Antioche. – P. 422; Кримський А. Ю., Кезма Т. Оповідання... – С. 13.

⁴² Michaelis Pselli Chronographia / Hgb. D. R. Reinsch. – Berlin; Boston, 2014. – S. 8. См.: Михаил Пселл. Хронография / Пер., статья и примеч. Я. Н. Любарского. – Москва, 1978. – С. 9.

⁴³ Об этой крепости см.: Grégoire H. Notes de géographie byzantine. Les fortresses cappadociennes d'Antigu-Nigde et de Tyropion-Trypia // Byzantion. – Bruxelles, 1935. – T. 10. – P. 253–256.

⁴⁴ Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. – P. 332; Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 23; Histoire de Yahya-Ibn-Said d'Antioche. – P. 423.

⁴⁵ Michaelis Pselli Chronographia. – S. 7; Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 27; Histoire de Yahya-Ibn-Said d'Antioche. – P. 429; Всеобщая история Степаноса Таронского. – С. 178–179.

⁴⁶ Holmes C. Basil II... – P. 476.

⁴⁷ Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem. – P. 173–174; Лев Диакон. История. – С. 90.

II в открытом бою⁴⁸. Ночную переправу последнего через Босфор к Хрисополю и внезапный удар по врагу следует признать образцовыми с точки зрения военного искусства. Высадка корабельного десанта (это и были “пресловутые” росы) сопровождалась одновременной атакой из засады⁴⁹.

Сведения о действиях “тавроскифского” военного корпуса во время Хрисопольской битвы имеются в “Хронографии” Михаила Пселла, “Синописе” Иоанна Скилицы и “Краткой истории” Иоанна Зонары. Михаил Пселл немногословен в описании действий “тавроскифов” при Хрисополе, однако из его известий очевидна решающая роль “отборного отряда” в разгроме мятежников: “Василевс Василий заметил недоброжелательность ромеев, и так как незадолго перед тем прибыл к нему от тавроскифов отборный боеспособный отряд, то он, как раз подготовив их, и других чужеземцев соединенную силу, послал их на противоположную фалангу”⁵⁰. Более подробно о союзниках василевса сообщают Скилица и Зонара. По данным первого из авторов, “Василевс многократно убеждал Дельфину отступить от Хрисополя и не делать лагеря напротив столицы, и поскольку тот не внял, приготовил суда ночью и погрузил росов (ибо получил союзников, призвав их и сделавшись шурином архонту их Владимиру через сестру свою Анну). Переправившись с ними, он отчаянно нападает на врагов и легко одолевает их”⁵¹. Практически та же информация о битве содержится и в хронике Иоанна Зонары: “При этом когда Дельфина расположил лагерь под Хрисополем, на него внезапно напал василевс с народом росским (ведь он, заключив брак с Владимиром, их властителем, на сестре своей Анне, получил там союзников)”⁵².

Точная дата Хрисопольского сражения, произошедшего, по указанию Степаноса Таронечи, в 437 г. армянского летоисчисления (24 марта 988 – 23 марта 989 г.) остается дискуссионной⁵³. Большинство исследователей датируют ее летом 988 г., тогда как сведения источников позволяют утверждать, что временной промежуток между Хрисопольской и Авидосской битвами не был значительным. А. Поппэ полагает, что первая из них произошла в январе – начале

⁴⁸ Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. – P. 336; John Skylitzes. A Synopsis of Byzantine History. – P. 318.

⁴⁹ Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. – P. 336; Всеобщая история Степаноса Таронского. – С. 178–179.

⁵⁰ Michaelis Pselli Chronographia. – S. 9: “Ο δὲ βασιλεὺς Βασίλειος τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀγνωμοσύνης κατεγνώκως, ἐπειδήπερ οὐ πρό πολλοῦ ἀπὸ τῶν ἐν τῷ Ταύρω Σκυθῶν λογάς πρὸς αὐτὸν ἐφοίτησεν ἀξιόμαχος, τοῦτους δὴ συγκροτήσας, καὶ ξενικὴν ἐτέραν ξυλλοχισάμενος δύναμιν, κατὰ τῆς ἀντικειμένης ἐκπέμπει φάλαγγος”. См. другие варианты перевода этого фрагмента: Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII вв. // Труды В. Г. Васильевского. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 1. – С. 197; Михаил Пселл. Хронография. – С. 10.

⁵¹ “Ο δὲ βασιλεὺς πολλὰ παρακαλέσας τὸν Δελφινᾶν ἀπαναστήναι τῆς Χρυσόπολεως καὶ μὴ ἀντιμέτωπον τῇ βασιλίῳ ποιείσθαι στρατοπεδείαν, ὡς

οὐκ ἔπειθε, πλοῖα παρασκευάσας νυκτὸς καὶ τούτοις ἐμβιβάσας Ῥῶς (ἐτύχε γὰρ συμμαχίαν προσκαλεσάμενος ἐξ αὐτῶν, καὶ κηδεστὴν ποιησάμενος τὸν ἄρχοντα τούτων Βλαδιμηρὸν ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ ἀδελφῇ Ἄννῃ), περαιώθειс μετ’ αὐτῶν ἀνοήτως ἐπιτίθεται τοῖς ἐχθροῖς καὶ ῥᾶον χειροῦται”. Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. – P. 336. См.: Голубинский Е. Е. История русской Церкви. – Москва, 1901. – Т. 1. – С. 253; Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина... – С. 199; Богданова Н. М. О времени взятия Херсона князем Владимиром // ВВ. – Москва, 1986. – Т. 47. – С. 41.

⁵² “Τῷ μέντοι Δελφινᾶ ἑστρατοπεδευκότητι κατὰ Χρυσόπολιν αἰφνίδιον ἐπῆλθεν ὁ βασιλεὺς μετὰ λαοῦ Ῥωσικοῦ (κηδος γὰρ πρὸς Βλαδιμηρὸν τὸν ἄρχοντα τούτων ἐπὶ Ἄννῃ τῆ’ ἀδελφῆ αὐτοῦ θέμενος συμμαχικόν”: Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum. – P. 552–553.

⁵³ Всеобщая история Степаноса Таронского. – С. 179.

февраля 989 г., поскольку сразу после нее Варда Фока приказал своему сыну Льву изгнать антиохийского патриарха Агапия из города, что и было сделано 8 марта 989 г.⁵⁴ Однако отметим несомненное несоответствие изложения событий в этом эпизоде у Яхьи Антиохийского их хронологической последовательности. Так, очевидной вставкой, лишенной точных хронологических указаний, является сообщение о переговорах с русами, браке их “царя” с сестрой императора и последующем крещении их страны⁵⁵. После краткого упоминания о победе под Хрисополем Яхья вспоминает о предшествующем ей отправлении магистра Таронита в Требизонд, а также переговорах Фок с Давидом Куропалатом и патрикиями Багратидами о военной помощи. Сообщение о судьбе патриарха Агапия, которого подозревали в неблагонадежности обе стороны, как представляется, также напрямую не связано с датой Хрисопольской битвы⁵⁶.

Рассмотрим указания других источников. По свидетельству Льва Диакона, Варда Фока подошел с основными силами к Авидосу, как только узнал о поражении части своих войск под Хрисополем. В свою очередь, получив информацию о приближении главного врага, василевс двинулся против него, собрав вооруженный “жидким огнем” флот⁵⁷. Правда, Иоанн Скилица отмечает, что самодержец после первой победы вернулся в Константинополь⁵⁸, но, вероятно, долго там не задержался. Важно отметить то, что Степанос Таронечи помещает битву под Авидосом непосредственно после Хрисопольской, в следующем, 438 г. армянского летоисчисления, когда “время стояло еще весеннее”⁵⁹. Эта знаковая оговорка позволяет относить разгром войск Калокира Дельфины к ранней весне (начало марта) 989 г. Другая важная операция еще раньше (вероятно, в 988 г.) была поручена магистру Григорию Тарониту, который возглавил морскую экспедицию на Требизонд, в глубоком тылу Фок. Рейд Григория окончился поражением, но привел к распылению сил врага: Варде Фоке пришлось отправить для борьбы с ним младшего сына, Никифора Кривошеего, иверийские войска во главе с “рабом Давида Куропалата” и двумя царевичами Багратидами, Григором и Баграмом. Победа последних не имела никакого значения вследствие деморализации войск Фоки, наступившей после известия о Хрисопольской битве⁶⁰.

Осада Авидоса не удалась из-за действий флота Василия II, обеспечивавшего снабжение горожан и гарнизона. После разгрома противника у Хрисополя к Авидосу прибыл брат императора Константин, а вскоре и сам самодержец с войсками. Решение о разделе сил, принятое Вардой Фокой, как представляется, предопределило его поражение: часть армии он оставил под стенами города, в то время как он сам поспешил дать бой василевсу. Согласно рассказу Асох’ика, Василий II атаковал неприятеля одновременно с моря и с суши: императорский флот сжег корабли Варды Фоки, а сухопутные войска двинулись к его лагерю⁶¹. Внезапная гибель Варды Фоки у Авидоса 13 апреля 989 г. на глазах его

⁵⁴ *Porpe A. The Political Background...* – P. 235–237.

⁵⁵ *Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца.* – С. 23–24, 196–197, прим. 158; *Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche.* – P. 423–424.

⁵⁶ *Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца.* – С. 25; *Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche.* – P. 425.

⁵⁷ *Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem.* – P. 174.

⁵⁸ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum.* – P. 336; *John Skylitzes. A Synopsis of Byzantine History.* – P. 319.

⁵⁹ *Всеобщая история Степаноса Таронского...* – С. 179.

⁶⁰ Там же. – С. 179; *Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца.* – С. 24; *Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche.* – P. 424.

⁶¹ *Всеобщая история Степаноса Таронского...* – С. 179. Предположение Андрея Плахонина, будто киевский князь

сторонников предопределила победу войск василевса в решающем сражении, но не привела к одномоментному прекращению гражданских войн⁶². После разгрома основных сил Варды Фоки сопротивление вплоть до 3 ноября 989 г. продолжали отряды его сына Льва в Антиохии, до 11 октября 989 г. не признавал власть законных василевсов Варда Склир⁶³. Остатки сил апостатов (магистр Чортванел со своим отрядом) прекратили сопротивление лишь к 990 г.⁶⁴

Очевидно, что именно союз с русами стал поворотным пунктом в вооруженной борьбе за власть на протяжении 987–989 гг. *Terminus ante quem* оформления этого союза известен: это Хрисопольская битва, произошедшая, по нашему мнению, в марте 989 г. Союзники-русы могли преодолеть водный путь из Киева до Константинополя за 26–30 дней⁶⁵. Кратчайший путь из Таврики к провинциям империи (м. Крию Метопон – м. Карамбис) занимал 2,5–3 суток⁶⁶, однако он был почти наверняка под контролем мятежников. Вероятно, корабли с воинами прибыли по более длительному каботажному маршруту, занимавшему до двух недель (не более 10–11 дней)⁶⁷. Гораздо больше времени требовалось на переговоры и согласование позиций сторон, а также сбор контингента варягов, поэтому представляется вероятным достижение соглашения с Владимиром уже в 988 г.

А. Поппэ настаивает, что контакты Константинополя с Киевом активизировались, как только стало известно о мятеже Склира, самое позднее после сообщения о предательстве Варды Фоки в мае–июне 987 г.; в октябре–ноябре 987 г. ответное посольство Владимира уже сватало багрянородную Анну⁶⁸. Однако источники не сохранили никаких сведений о переговорах еще в 987 г. Обращение к врагу было для Василия II крайней мерой, прибегнуть к которой он решился, лишь потерпев поражения от войск соперника, поддержанного обществом и большей частью войск. Не является случайной и оговорка Яхьи Антиохийского о том, что в момент переговоров русы были врагами Василия II⁶⁹. По нашему мнению, это может быть указанием на военные действия между Русью и Византией – Корсунский поход киевского князя⁷⁰.

отозвал войска после битвы под Хрисополем и направил их в Таврику, а после вернул под Авидос, представляется крайне маловероятным. А. Плахонин исходит из датировки Хрисопольского сражения летом 988 г., что, как мы старались доказать, не отвечает данным источников. См.: Плахонин А. Г. Християнізація Русі на сторінках "Загальної історії" Степаноса Тароненці (як народжується історичний міф) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ, 2000. – Вип. 1. – С. 53–54.

⁶² Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 25; Histoire de Yahya-Ibn-Said d'Antioche. – P. 426.

⁶³ Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 25–26; Histoire de Yahya-Ibn-Said d'Antioche. – P. 426–428.

⁶⁴ Всеобщая история Степаноса Таронского... – С. 180.

⁶⁵ Poppe A. La dernière expédition russe contre Constantinople // Byzantinoslavica. –

Prague, 1971. – Т. 32, Fasc. 2. – P. 243–244.

⁶⁶ Сорочан С. Б. Византийский Херсон. Очерки истории и культуры. – Харьков, 2005. – Ч. 1–2. – С. 569–570.

⁶⁷ Там же. – С. 567–568.

⁶⁸ Поппе А. Византийско-русский союзницький трактат... – С. 23–26.

⁶⁹ Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 23.

⁷⁰ Яхья Антиохийский не описывает, в чем конкретно проявлялась вражда Руси и Византии к моменту начала переговоров, что делает возможным различные трактовки. Александр Назаренко, полемизируя с нашими выводами, полагает, что речь идет о помощи русов болгарам в войне с византийцами (Назаренко А. В. Достоверные годовые даты... – С. 621–622, прим.110; см. Его же. Древняя Русь на международных путях. – Москва, 2001. – С. 424–433). Аргументы в пользу такого предположения основываются на эпиграмме Иоанна Геометра "Против болгар", в которой под "скифами" могут

Яхъя Антиохийский помещает заключение руско-византийского союза между провозглашением василевсом Варды Фоки в сентябре 987 г. и Хрисопольской битвой, произошедшей не раньше весны 988 г. (вероятно, в марте 989 г.)⁷¹. Представляется, что стимулом для переговоров стало приближение сил Фоки к Дорилею и Хрисополю, в непосредственной близости от Царственного города. Скорее всего, посланцы императора прибыли на Русь морским путем, поскольку передвижение по суше исключали враждебные Македонской династии силы. Навигационный сезон в Черном море длился с марта по октябрь и маловероятно, чтобы дипломатическая миссия отправилась в путь поздней осенью либо зимой 987/988 гг. Союз двух держав, сопровождавшийся браком князя Владимира Святославовича и порфирородной Анны, вероятно, был оформлен именно в Херсоне, непосредственно после его захвата. Подходящим временным промежутком может быть период лета-осени 988 г.

Наиболее подробные сведения о содержании руско-византийского соглашения 988 г. сообщает все тот же Яхъя Ибн Саид ал-Антаки. По его данным, заключенный между Русью и Византией договор включал в себя обязательства крещения не только самого князя, но и всего народа, с последующим включением его в область церковной юрисдикции Константинополя; взамен Владимиру была отдана сестра императора, которая также принялась христианизировать страну. Войска князя были отправлены на помощь василевсам только после “утверждения факта брака” (“решения дела о браке” в переводе В. Розена)⁷². Этот вывод подтверждается сведениями “Синописа” Иоанна Скилицы и “Краткой истории” Иоанна Зонары, сообщающими, что князь Владимир стал союзником Василия II только после брака с его сестрой⁷³.

Обобщим имеющиеся сведения об обязательствах сторон согласно рассматриваемому договору. “Царь русов” предоставлял в распоряжение византийцев вооруженный корпус пехотинцев численностью около шести тысяч человек⁷⁴, крестился сам и соглашался принять христианство в качестве государственной религии. Не исключено, что предварительно был затронут также вопрос о создании новой митрополии в составе Константинопольского патриархата, получивший практическое оформление годы спустя. Ромеи соглашались на заключение брака порфирородной Анны с Владимиром Святославовичем, должны были предпринять усилия для христианизации страны, однако высшие церковные иерархи прибыли на Русь лишь “впоследствии” (вероятно, из-за нерешенного вопроса о статусе новой церковной организации)⁷⁵.

подразумеваться русы Владимира: *Ioannes Geometra. Carmina varia argumenti sacri vel historici, ex Anecdotis Parisiensibus / Accurante J.-P. Migne // Patrologia Graeca. – Paris, 1863. – Т. 106. – Col. 920.* Необходимо подчеркнуть полисемантическую термины “скифы” у византийских авторов. Этот этноним мог прилагаться не только к жителям Руси, но и вообще к большинству народов Северной и Восточной Европы. См.: *Бибиков М. В. “Скифы” в византийской традиции // Скифия: образ и историко-культурное наследие. Материалы конференции 26–28 октября 2015 г. / Под ред. Т. Н. Джексон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. – Москва, 2015. – С. 13–16.*

⁷¹ *Розен В. Р. Император Василий Болга-*

робойца. – С. 22–23; Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche. – P. 432–433.

⁷² *Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца... – С. 22–23; Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche. – P. 432–433; Пономарев А. Л., Сериков Н. И. 989 (6496) год... – С. 162.*

⁷³ *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. – P. 336; Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum. – P. 552–553.*

⁷⁴ *Всеобщая история Степаноса Таронского... – С. 200.*

⁷⁵ В вопросе о времени основания митрополии мы согласимся с основными выводами доклада А. Назаренко “Учреждение Киевской митрополии: коррективы в свете новых данных” на конференции “Русь эпохи

Особое место могла занимать проблема фемы Херсон: русы не только возвращали “Корсунскую страну” в состав империи, но и, не исключено, предоставляли гарантии ее безопасности и обязались блюсти интересы ромеев в Таврике и Причерноморье. О существовании такого условия свидетельствуют нормы договора 944 г., продолжавшие действовать и позже⁷⁶. Примечательны также совместные усилия сторон в 1015/1016 гг., во время подавления восстания “архонта Хазарии” Георгия Цулы, традиционно идентифицируемого как протоспафарий и стратиг Херсона⁷⁷. Современные исследователи, замечая недостатки этой точки зрения, размещают Хазарию Скилицы на Северном Кавказе (бывшем азиатском Боспоре) или в Северо-Восточном Крыму, либо на обоих берегах Боспора⁷⁸. Тогда флоту экзарха Варды Монга помогал некий, известный только из рассматриваемого сообщения Скилицы, брат Владимира Сфенг⁷⁹. Несмотря на разногласия в реконструкции этих событий, очевиден факт совместных союзнических действий русов и византийцев в черноморском регионе.

Представляется, что война в Юго-Западной Таврике предшествовала заключению договора между русами и ромеями и, таким образом, Херсон был взят, вероятно, уже в 988 г. Эти соображения находят опору не только в сведениях Яхьи Антиохийского и Шуджи ар-Рудравари о вражде сторон, но и в данных византийских авторов, настаивающих на том, что получение военной поддержки “архонта Владимира” произошло исключительно после его бракосочетания с сестрой василевсов. В свою очередь, мезальянс стал возможным только вследствие силового давления и состоялся не ранее, чем войска Варды Фоки подошли к окрестностям столицы⁸⁰.

Более точная датировка Корсунского похода затруднена тем, что источники разнятся в определении продолжительности осады (6 месяцев, согласно “Обычному житию” святого Владимира; 3 месяца, по данным Рогожского летописца; 9 месяцев “Жития особого состава” получились, вероятно, вследствие соединения первых двух вариантов)⁸¹. Так или иначе, победа не была

Владимира Великого: государство, церковь, культура”, 15.10. 2015.

⁷⁶ Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 215, 226–227.

⁷⁷ См.: Степаненко В. П. Цула и Херсон в российской историографии XIX–XX вв. // Россия и мир: панорама исторического развития: сборник научных статей, посвященный 70-летию исторического факультета Уральского государственного университета им. А. М. Горького. – Екатеринбург, 2008. – С. 27–35.

⁷⁸ Могаричев Ю. М. К вопросу о “Крымской Хазарии” в X–XI вв. // Восточная Европа в древности и средневековье. Миграции, расселение, войны как факторы политогенеза. XXIV Чтения памяти В. Т. Пашуто. – Москва, 2012. – С. 188–192; *Его же*. О “Крымской Хазарии” в XI–XII вв. // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2013. – Т. 7 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 45–59; Могаричев Ю. М., Сазанов А. В. Крымская Хазария X – XI вв. Хазарский анклав в Крыму или историографический миф? // Хазарский альманах. –

Харьков, 2012. – Т. 10. – С. 122–143. Другую точку зрения см.: Степаненко В. П. Еще раз о локализации Хазарии в XI в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2014. – Вып. 19. – С. 368–378; *Его же*. Тмутаракань и Византия в конце XI в. // Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего Нового времени / Под ред. А. Ю. Прокопьева. – Санкт-Петербург, 2015. – С. 52–54. См. также: Чхидзе В. Н. “Хазария” XI в.: к вопросу о локализации (по данным византийских моливдовулов). – Москва, 2016 (препринт).

⁷⁹ Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. – P. 354.

⁸⁰ Возможно, намек на поход в Таврику содержится в свидетельстве Титмара Мерзебургского о насилии Владимира “над слабыми данайцами”: Die Chronik des Bishofs Thietmar / Herausgegeben von R. Holtzmann // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. – Berlin, 1935. – Т. 9. – S. 487.

⁸¹ Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь... – С. 447, 457, 463, 474; Ро-

результатом военных успехов варягов Владимира, состоявшихся в результате длительной блокады города, отрезанного от внешних источников снабжения как раз тогда, когда апостасии захлестнули критически важные для жизни Херсона территории малоазиатских фем. Начальная летопись и Житие особого состава свидетельствуют о перекопани русами водопровода либо “земляного пути” – маршрута, по которому ромейские корабельщики доставляли продукты к осажденным⁸². Но херсониты, несомненно, должны были располагать запасами как пищи, так и пресной воды⁸³. Вода имела в колодцах и цистернах, а заготовить продовольствие впрок стратиг был обязан по предписаниям византийского военного искусства⁸⁴. А значит, кампанию в Таврике нельзя относить к одному летнему сезону и варягам, все же, пришлось перезимовать под стенами города⁸⁵, прежде чем истощенные защитники, убедившиеся в отсутствии помощи Константинополя, открыли ворота.

В заключение еще раз остановимся на реконструированной последовательности событий. В августе–сентябре 987 г. domestик схол Востока Варда Фока провозглашает себя императором; в 988 г. его войска контролируют Малую Азию, подходят к Дорилею, Хрисополю и Авидосу в непосредственной близости от столицы империи. Тогда же (вероятно, весной–летом 988 г.) “тавроскифы” захватывают оплот Византии в Таврике, Херсон. Ситуация вынуждает василевса Василия II к беспрецедентным мерам: заключению военно-политического союза с прежде враждебной Русью, браку своей порфирородной сестры с киевским князем, вследствие чего шесть тысяч воинов пополнили ряды его войск. Переговоры сторон и оформление соглашения заняли летние месяцы 988 г. и к концу навигационного сезона варяги Владимира отправились в Константинополь. В марте 989 г. русы способствуют победе сторонников Македонской династии у Хрисополя, а 13 апреля 989 г. у Авидоса. “Русско-варяжский” корпус и в дальнейшем остается в составе имперской армии.

Крещение Руси было, как представляется, обусловлено одной из статей реконструируемого соглашения 988 г., но практические меры (организация Церкви), как это следует из сообщений источников, были отложены на более позднее время. Окончательное приобщение Восточной Европы к христианству стало, таким образом, следствием перипетий международной политики X в. Русско-византийский военно-политический союз продолжал существовать по меньшей мере до 1043 г., изменив конструкцию международных отношений в Средиземноморье и Восточной Европе.

Комунальний заклад “Школа мистецтв Харківської міської ради”

гожский летописец // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Москва, 1965. – Т. 15, вып. 1. – С. 15.

⁸² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1926. – Т. 1, вып. 1. – Стб. 109; Милотенко Н. И. Святой равноапостольный князь... – С. 474.

⁸³ Зубарь В. М., Павленко Ю. В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. – Киев, 1988. – С. 182.

⁸⁴ Sullivan D. F. A Byzantine Instructional Manual on Siege Defense: The De obsidione

toleranda: Introduction, English Translation and Annotations // Byzantine Authors: Literary Activities and Preoccupations. Text and Translations Dedicated to the Memory of Nicolas Oikonomides / Ed. J. W. Nesbitt. – Leiden, 2003. – P. 177–181; Three Byzantine Military Treatises / Text, transl. and note by G. T. Dennis // CFHB. – Washington, 1985. – Vol. 25. – P. 223–225.

⁸⁵ Вопреки мнению: Милотенко Н. И. Святой равноапостольный князь... – С. 286–287.

СКАНДИНАВСЬКІ ГОРИЗОНТИ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА

Як усі представники ранніх поколінь Рюриковичів, Володимир Святославович був тісно пов'язаний зі скандинавами та скандинавськими династіями, вихідці з яких складали оточення двору його батька, старшого брата і його власного двору. Саме ці горизонти і залишилися найменше дослідженими. А початок таких стосунків варто шукати від моменту отримання першого князівства.

Історики довго не звертали уваги на відносно пізню згадку про закладення Новгороду і будівництво укріплень у місті (під 1044 р. *“на весну же Володимиръ (Володимир Ярославович, син Ярослава Володимировича Мудрого – Л. В.) заложи Новѣгород и сдела его”*¹; під 1116 р. *“в то же лето Мъстислав (Мстислав Володимирович, старший син Володимира Мономаха – Л. В.) заложи Новѣгород болши первого”*²; під 1169 р. при князеві Романові Мстиславовичу *“устроиша острог около города”*³). Але для пошуків раннього міста, яке пов'язували з початками Русі, не шкодували ні коштів, ні засобів. У результаті Новгород археологічно досліджений краще від будь-якого іншого центру. Проте всі спроби знайти археологічні шари VIII–IX ст. виявилися марними⁴. Перспективи віднайти ділянки із забудовою X ст. також відсутні⁵. Довготривала дискусія стосовно часу появи новгородських укріплень так і не дала змоги довести наявність таких, датованих раніше згаданих у літописі⁶. Давня, як колись видавалося, добре обґрунтована

¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 181.

² Там же. – С. 20, 204.

³ Там же. – С. 33.

⁴ Арциховский А. В. Археологическое изучение Новгорода // Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА). – Москва, 1956. – № 55. – С. 15, 42–43.

⁵ Янин В. Л. Возможности археологии в изучении древнего Новгорода // Вестник АН СССР. – 1973. – № 8. – С. 67–70.

⁶ Монгайт А. Л. Оборонительные сооружения Новгорода Великого // МИА. – Москва, 1952. – № 31. – С. 87–89; Орлов С. Н., Воробьев А. В. Оборонительные укрепления древнего Новгорода. – Новгород, 1959. 56 с.; Косточкин В. В., Орлов С. Н., Раппопорт П. А. Новые данные об укреплениях новгородского острога // Памятники культуры. – Москва, 1961. – Вып. 3. – С. 68–76; Колчин Б. А. Дендрохронология Новгорода // МИА. –

Москва, 1963. – № 117. – С. 5–103; Егo же. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. – Москва, 1982. – С. 156–177; Алешковский М. Х., Красноречьев Л. Е. О датировке вала и рва Новгородского острога // Советская археология. – 1970. – № 4. – С. 54–73; Орлов С. Н. По поводу статьи М. Х. Алешковского и Л. Е. Красноречьева // Советская археология. – 1972. – № 2. – С. 96–99; Алешковский М. Х., Красноречьев Л. Е. К датировке вала и рва новгородского острога (ответ С. Н. Орлову) // Советская археология. – 1972. – № 3. – С. 392–395; Янин В. Л., Колчин Б. А. Итоги и перспективы новгородской археологии // Археологическое изучение Новгорода. – Москва, 1978. – С. 5–56; Колчин Б. А., Черных Н. Б. Ильинский раскоп (стратиграфия и хронология) // Археологическое изучение Новгорода. – С. 57–116; Янин В. Л. Тихвинский раскоп // Археологическое изучение Новгорода. – С. 117–134;

версія про об'єднання трьох різноетнічних поселень словен, кривичів і мері побудовою дитинця ("нового міста") у IX–X ст.⁷ не знайшла підтвердження в археологічному матеріалі.

Поступове усвідомлення того факту, що літописного Новгород на річці Волхові як міста з укріпленнями до 1044 р. не існувало, і всі події, зафіксовані літописами до цього часу, стосуються іншого міста, ставлять питання про пошук місця розташування останнього на території Східної Європи. Це дало би змогу встановити де правила до вокняжіння у Києві Святослав Ігоревич, Володимир Святославович, Ярослав Володимирович, а також Вишеслав Володимирович та Ілля Ярославович. Чимало істориків, які ще перебувають у полоні засвоєного з дитинства існування давнього "новгородського" періоду, поспішили ототожнити з цим першим Новгородом Славн як частину пізнішого Новгороду, Рюрикове городище, або ж, навіть, Ладогу (Альдейгуборг)⁸. Новгородські кінці почали формуватися у середині X ст., але укріплен там ще не було. Найдавніші матеріали на Неревському кінці (перехрестя вул. Козьмодем'янської і Великої) датуються 953 р., на Людиному (перехрестя Пробойної і Черничиної) – 930-ми роками, на Славенському (Михайловський розкоп) – 974 р. Але ці датування не є визначальними. У величезному Ільїнському розкопі на Славенському кінці (1430 м²) нижні горизонти сягають середини XI ст., а більшість розкопаної території на Славні подає матеріали, не старші за XII ст.⁹ Сумнівною виглядає і версія, за якою на Славн у X ст. перенесено основну частину Рюрикового городища, покинутого через регрес озера Ільмень¹⁰. Зрештою, і *Хълмъ* в Новгороді згадується вперше під 1134 р.¹¹

Поступово пошуки нової локалізації Новгороду почали розгортатися і в інших напрямках. Піонером тут виступив львівський дослідник Юрій Дибба, який, вслід за версією про народження князя Володимира Святославовича у селі Будятині на Волині, висунув наступну гіпотезу, що цей князь почав там же княжити у Новгороді на Лузі, згодом перейменованому на Володимир¹².

Колчин Б. А., Хорошев А. С. Михайловский раскоп // Археологическое изучение Новгорода. – С. 135–173; Тарабардина О. А. Дендрохронология средневекового Новгорода (по материалам археологических исследований 1991–2006 гг.) // Археология, этнография и антропология Евразии. – Москва, 2009. – Вып. 1(37). – С. 77–84.

⁷ Янин В. Л., Алешковский М. Х. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы) // История СССР. – 1971. – № 2. – С. 32–61.

⁸ Див., наприклад: Янин В. Л. Социально-политическая структура Новгорода в свете археологических исследований // Новгородский исторический сборник. – Ленинград, 1982. – Т. 1(11). – С. 83; Джексон Т. Н. Наименование Древней Руси и Новгорода в древнескандинавской письменности (О возникновении топонимов Gardar и Hólngarðr) // Скандинавский сборник. – Таллин, 1986. – Вып. 30. – С. 85–96; Джексон Т. Н., Молчанов А. А. Древнескандинавское название Новгорода в топонимии пути "из варяг в греки" // Встоматательные исторические дисци-

плины. – Москва, 1990. – Вып. 21. – С. 26–238; Джексон Т. Н. Hólngarðr – Новгород: "Город на острове" или "Хълмъ-городъ"? // Ее же. Austr и Góðum. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – Москва, 2001. – С. 83–104.

⁹ Ершевский Б. Д. Археологические наблюдения в Новгороде в 1969–1974 гг. // Археологическое изучение Новгорода. – Москва, 1978. – С. 233.

¹⁰ Носов Е. Н. Новгород и Новгородская округа IX–X вв. в свете новейших археологических данных (к вопросу о возникновении Новгорода) // Новгородский исторический сборник. – Ленинград, 1984. – Т. 2(12). – С. 3–38.

¹¹ Новгородская первая летопись... – С. 23, 208.

¹² Дибба Ю. Літописне Будятино (про місце народження князя Володимира Святославовича та розташування найдавнішої церкви Пресвятої Богородиці // П'яті Ольжині читання. Пліснеск, 7 травня 2010 р. – Львів; Броди, 2011. – С. 23–28; Його ж. "И сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дни";

Скандинавські джерела Новгороду до XIII ст. не знають, за ними князь Володимир Святославович княжив у Хольмгарді. Хольмгард добре відомий скандинавам і в різних джерелах відзначений понад сотню разів, більше половини згадок належать до періоду перед серединою XI ст. Уже в X–XI ст. тут були церкви, княжий палац, міжнародний торг та укріплення. Сюди приїздили зі Швеції, Данії, Норвегії та Ісландії, а місцеві купці (*хольмгардфарі*) торгували й піратували біля Ферарських та Оркнейських островів.

Найдавніший рунічний напис теж початку XI ст. повідомляє: “*Ингифаст велів висікти камінь по Сігвуду, своєму батькові, він впав у Хольмгарді, кормчий зі своїми корабельниками*”¹³.

У циклі т. зв. *саг про давні часи*, дослідження яких тільки починається, – вони розповідають про події, що відбулися до 875 р., тобто до ісландської колонізації; данський хроніст Саксон Граматик (бл. 1140 – бл. 1216) почав їх обробляти з 1201 р. для свого величезного зведення *Gesta Danorum*¹⁴, але записувати їх почали аж близько 1250 р.¹⁵, – збереглося чимало відомостей, пов’язаних зі Східною Європою. Складність виокремлення реальних подій, відображених у цих найдавніших скандинавських джерелах, полягає у тому, що навіть редактори, записуючи тексти після 2–3 століть їх побутування в усному вигляді, вже не завжди могли належно зорієнтуватися у складному матеріалі й відділити пізніші нашарування від первинної основи.

Найдавніша сага про данських конунгів “Сага про Скьольдунгів” (“*Skjoldunga saga*”) не збереглася. Маємо тільки фрагменти¹⁶, що їх використали ісландські автори XIII–XVI ст. В основу цієї саги була покладена генеалогія данської династії Скьольдунгів, що її уклав Семунд Мудрий (†1133)¹⁷, яку

перший приклад “музеефікації” чи літературна містифікація? // Княжа доба: історія і культури. – Львів, 2011. – Вип. 5 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 9–28; *Його ж.* Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (1) // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2011. – Ч. 4(36): Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. – С. 20–28; *Його ж.* Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (2): Шлях на Лугу // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2012. – Ч. 2(28). – С. 20–42; *Його ж.* Історико-географічний аспект літописного повідомлення про народження князя Володимира Святославича: локалізація Будятиного села // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 37–70; *Його ж.* Інтерпретація корсунської легенди в будятинській традиції вшанування святого джерела // Старий Луцьк. – Луцьк, 2012. – Вип. 8. – С. 26–39; *Його ж.* Образ матері святого князя Володимира Малуші в українській обрядовій поезії // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. – Луцьк, 2013. – Вип. 47. – С. 212–227; *Його ж.* Літописні свідчення про заснування міста Володимира наприкінці X століття: Воло-

димир на Лузі чи Володимир на Клязьмі? // Княжа доба: історія і культура. – 2013. – Вип. 7 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 15–30; *Ejusdem.* Administrative and urban reforms by princess Olga: geography, historical and economic background // *Latvijas Arhivi*. – 2013. – № 1–2. – Р. 30–71; *Його ж.* Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X сторіччя. – Львів, 2014. – 484 с.

¹³ Мельникова Е. Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1977. – № 57.

¹⁴ Див.: *Saxonis Gesta Danorum* / Ed. Jørgen Olrik, H. Ræder. – Copenhagen, 1931; *Saxo Grammaticus. The History of the Danes. Book I–IX* / Transl. Peter Fischer. Ed. Hilda Ellis Davidson. – Cambridge, 1979; *Davidson H. E. Introduction to Saxo Grammaticus The History of the Danes. Book I–IX.* – Cambridge, 1980. – Vol. 2: Commentary.

¹⁵ *Schier K. Sagaliteratur.* – Stuttgart, 1970. – S. 81.

¹⁶ *Danakonunga sogur* / Ed. Bjarni Guðnason // *Islenzk Fornrit.* – Reykjavik, 1982. – Т. 35. – S. XIX–LXX (вступ), 1–90 (текст).

¹⁷ *Guðnason B. Um Skjöldungasögu.* – Reykjavik, 1963.; *Kirsten W. Skjoldunga saga* // *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia* / Ed. Philip Pulsiano. – New York, 1993. – P. 597–598;

наприкінці XII – на початку XIII ст. широко використав згаданий Саксон Граматик. Саме від данського конунга Рюрика Метателя Кілець (Rørik Slyngebond), діда Гамлета, чия історія послужила сюжетом для знаменитої драми Вільяма Шекспіра, та його тестя Івара Широки Обійми, на той час наймогутнішого шведського конунга, що тримав столицю у Сконе¹⁸, можна починати відлік перехідного моменту від епічної до історичної генеалогії¹⁹. Вважають, що Івар став конунгом близько 680 р. і загинув між 700–717 рр.²⁰ Однак найпереконливішою виглядає остання версія данського дослідника Трольса Брандта (2015), за якою Івар Широки Обійми жив між 678–731 рр.²¹, а Рюрик Метатель Кілець між 680–715 рр.²²

Конунг Івар Широки Обійми зумів утвердитися у Сканії, прогнати з Упсали Інглінгів і підпорядкувати собі всіх шведів, данців, куронів, країну саксів (?), Естланд і всі східні королівства аж до Гардаріки (?), “оволодів... всім Аустрікі (Східним шляхом – Л. В.)”²³. Тобто, спроби проникнення до Східної Європи, використовуючи бази вікінгів південніше Ризької затоки (перші скандинавські поселення у цьому регіоні – Гробіни біля сучасного міста Лієпая, Апуоле, Віскаутен на Куршській косі та інші функціонували бл. 650–850 рр.²⁴), здійснювали вихідці зі Швеції ще від другої половини VII ст. А вже з VIII ст. розповіді про подорожі вікінгів по Austrverg (Східному шляху) доволі численні.

У циклі саг про давні часи збереглася Сага про Ейріка Мандрівника (Eiríks saga víðförla). Вона дійшла в трьох пергаменних списках XIV ст., через що її відносять до пізніх саг, нібито створених під впливом лицарських романів²⁵, але текст цієї саги не містить нічого фантастичного і зберігає пласт давнішого прототипу. Вона розповідає про пригоди конунга вікінгів, який подався на пошуки землі Одаїнсак (Ódáins akr) – левад безсмертя, що, за чутками, мала бути десь на Сході. Ейрік спершу потрапив до Гардаріки (тобто на Русь), а потім добрався до Міклагарду (Константинополя), де його прийняв василевс²⁶. Цей Ейрік Мандрівник був рідним братом Ейстейна, який, за свідченням саг, був батьком Хальвдана Старого і дідом Рюрика²⁷. Отже, активність конунга Ейріка, який нібито першим відшукав шлях з варяг у греки мала б належати до другої половини VIII ст.²⁸

Шлях, що його віднайшов Ейрік Мандрівник, добре описаний у численних джерелах і доволі істотно відрізняється від прийнятих реконструкцій

Simek R., Pálsson H. Lexikon der altnordischen Literatur. – Stuttgart, 1987. – S. 322–323.

¹⁸ Nerman B. Det svenska rikets uppkoms. – Stockholm, 1925. – S. 231.

¹⁹ Лебедєв Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе. – Ленинград, 1985. – С. 95.

²⁰ Див.: Ohlmarks Ake. Skånes äldsta hävder. – Malmö, 1963; Engelhardt P. Danerne fra fødsel til døb. – Copenhagen, 1980; Engholm C. Danske kongeslægter i det 8 & 9 århundrede. – Copenhagen, 1994; Lagerqvist L. O. Sveriges Regenter, från forntid till nutid. – Stockholm, 1997; Markvad J. Danske konger – før Gorm den Gamle. – Copenhagen, 2004.

²¹ Brandt T. Danernes Sagnhistorie. Saxos sagn i sagaernes kronologi. Udgave 2. – Copenhagen, 2015). – S. 214–219.

²² Ibidem. – S. 324.

²³ Джаксон Т. Н. Исландские королевские

саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.). Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1993. – Т. 1. – С. 51, 55.

²⁴ Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н., Мельникова Е. А. Восточная половина мира глазами скандинавов: топонимия в исторических исследованиях // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельниковой. – Москва, 1999. – С. 461.

²⁵ Jensen H. Eiríks saga víðförla // Medieval Scandinavia. – 1993. – P. 160–161.

²⁶ Fornaldar sögur Nordrlanda. – København, 1830. – Vol. 3 / Ed. K. K. Raftn. – S. 661–674.

²⁷ Войтович Л. Князь Рюрик (Славетни постаті Середньовіччя. – Вип. 4). – Біла Церква, 2014. – С. 50–61.

²⁸ Там само. – С. 27–29, 55.

істориків. Ігнорувати інформацію автентичних переказів не випадає. Наприклад, відома “Сага про гутів” описує шлях до Константинополя через Західну Двину (Даугаву), тобто обминаючи Ладогу: “...поплили до острова поблизу Естланда, який називається Дагьє (о. Хейумаа – Л. В.), і оселилися там і збудували укріплення... Але і там вони не могли себе прогудувати і поплили рікою, яка називається Дюна (Західна Двіна – Л. В.), а по ній через Русаланд. Вони плили так довго, що приплили у Грінкланд (Візантію – Л. В.)”²⁹.

Отже, задовго до появи Новгороду по Західній Двіні, її лівій притоці Каспі, волоком до Дніпра й далі Дніпром вікінги добралися до Чорного моря і Константинополя. Цей шлях з варяг у греки функціонував поряд з волзько-каспійським шляхом, яким вони з Ладоги отримували арабське срібло за хутра, що їх обмінювали у фінських мисливців на скляні намистини та інший мотлох.

Добре знаний у численних скандинавських джерелах Austrvegr (Східний шлях, від *austr* – схід і *verg* – шлях), вперше згаданий у вісі з поеми скальда Тьодольва з Хвініра (друга пол. IX ст.). Цікаво, що сини Володимира Святославовича Вісівальд (Вишеслав?) та Ярослав названі тут *конунгами східного шляху*³⁰ (Jaritláfi Austrvegs konungar³¹). На Austrvegr саги звично вміщують три міста в такій послідовності: Hólmgarðr, Koenugarðr (Київ) і Miklagarðr (Константинополь). Спостереження за топонімами показали, що виникнення топонімів на – garðr необхідно датувати часом до початку широкого проникнення скандинавів до Середнього Придніпров’я та інтенсивного функціонування Дніпровського шляху, тобто раніше від другої половини IX ст.³²

У Києві вікінги з’явилися ще з початку IX ст., а, може, й раніше. Близько 825 р. митрополитом Нікеї став Інгер (*Ingvar*), Інгером звали також батька Євдокії, дружини василевса Василя I (народився близько 837 г.). Сановники скандинавського походження, які посідали таке високе становище, як обидва Інгери, не могли з’явитися в імперії випадково* чи через арабський Схід, з яким в той час тривали постійні війни (крім того, відомості про каспійські походи і вікінгів на Каспійському морі пізніші), в той час, коли шведів у складі посольства кагана Русі прихильно прийняв василевс Феоділ у 838 р., а наступного року їх відіслали додому окружним шляхом через хозарську загрозу. Це посольство від кагана Діра, вікінги якого до 837 рр. вже допомогли полянам звільнитися від хозарської залежності, на що побіжно вказує літописна розповідь про полянську данину мечами (у Центрально-Східній Європі не було покладів болотної чи озерної руди, придатної для виготовлення мечів)³⁴.

²⁹ Сага о гутах / Пер. С. Д. Ковалевского // Средние века. – Москва, 1975. – Т. 38. – С. 307.

³⁰ Див.: Джаксон Т. Н. “Восточный путь” исландских королевских саг // История СССР. – 1976. – № 5. – С. 164–170; *Ее же*. Древнескандинавская топонимия с корнем *aust-* // Скандинавский сборник. – Таллин, 1988. – Вып. 31. – С. 140–145; *Ее же*. Austrvegr – “Восточный путь” скандинавских викингов // *Ее же*. *Austr* и *Gördum*. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. – Москва, 2001. – С. 45.

³¹ Ágpir af Nóregskonunga sögum / Ed. Bjarni Einarsson // *Islenzk fornit*. – Reykjavík, 1984. – В. 29. – Bl. 27.

³² Глазырина Г. В., Джаксон Т. Н., Мельнико-

ва Е. А. На пути “из варяг в греки” // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С. 477.

* Щоб стати митрополитом Нікеї, напевно, потрібно було народитися у Візантії і отримати відповідну освіту. Тобто, батько Інгвара повинен був натуралізуватися у Візантії десь не пізніше кінця VIII ст.

³⁴ Войтович Л. В. Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Пріцаком // Хазарський альманах. – Киев; Харьков, 2005. – Т. 4. – С. 109–117; *Його ж*. Чи володіла Хазарія Середнім Подніпров’ям у 839–860 рр.? // Хазарський альманах. – Киев; Харьков, 2013. – Т. 11. – С. 70–95.

Омелян Пріцак (1919–2006) сформував гіпотезу про існування трьох руських

Звернемося до найдавніших саг з найдокладнішими переказами про Хольмгард:

“Сага про Олафа Трюгтвасона” передає інформацію про перебування норвезького конунга Олафа Трюгтвасона (бл. 968–1000) на Русі в 977–986 рр.³⁵ Збереглися три списки перекладів саги ісландською мовою з латинського оригіналу монаха бенедиктинського Тінгейрарського монастиря Одда Сноррасона (між 1180 і 1200 рр.). Ще один життєпис конунга пера монаха того ж монастиря Гуннлауга Лейвсона використав Сноррі Стурлусон у своєму “Колі земному” (бл. 1230). Але збереглися окремі віси королівського скальда Гальфреда Оттарсона на прізвисько Важкий Скальд (967–1007), якими користувалися Одд, Гуннлаут та Сноррі³⁶.

За сагою, Олафа Трюгтвасона в дорозі до Хольмгарду, де при дворі конунга Вольдемара перебував його дядько вікінг Сігурд, брат його матері Астрід, захопили в полон пірати біля о. Саарема і продали як раба до землі естів. Там його випадково зустрів Сігурд, викупив з рабства і взяв із собою до Хольмгарду. Якось на ринку у місті хлопчик побачив Клеркона, який, захоплюючи його, вбив його кормильця. Юний Олаф вихопив сокиру і зарубав кривдника. За законами, які діяли в Хольмгарді, йому загрожувала страта. Тоді вікінг Сігурд відвів хлопця до Аллогії – дружини конунга Вальдемара і та взяла його під

каганатів: волзького (839–930), дніпровського (930–1036) та київського (1036–1169): Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – Київ, 1997. – Т. 1. – С. 96–100. Гіпотетичне існування Волзького каганату запозичено з версії Павла Смірнова (1882–1947) (Смірнов П. Волзький шлях і стародавні руси // Всеукраїнська Академія Наук: Збірник історико-філологічного відділу. – Київ, 1928. – № 75), яку О. Прицак *підкріпив* гіпотезою про втечу хозарського кагана у варязькі факторії на Волзі після поразки в боротьбі з *шадом* під час прийняття юдаїзму (Прицак О. Походження Русі. – С. 96). Так виходило, що посольство кагана Русі до візантійського василевса Феофіла, яке складалося зі шведських вікінгів і в 839 р. опинилося в Інґельгеймі при дворі франкського імператора Людовика Благочестивого, бо їх шлях назад пролягав *серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів* (Annales Bertiniani / Ed. G. Waitz // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. – Hannoverae, 1885. – Т. 5. – Р. 19–20); *Kunik E.* Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. – Sankt-Petersburg, 1844. – Vol. 1. – S. 198; *Boba I.* Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europae in the ninth century // Slavio-Orientalia. – Wiesbaden, 1967. – Т. 2. – Р. 23; *Łowmiański H.* Początki Polski. – Warszawa, 1973. – Т. 5. – S. 130), послав хозарський каган, який знайшов пристановище на Волзі. В угоду своїй версії О. Прицак навіть не звернув уваги на те, що з Інґельгейму на середньому Рейні у першій половині IX ст. не

було безпечного прямого шляху на Волгу. Подібним способом вчений намагався отождивити сина данського морського конунга Рагнара Лодброка – Біорна Залізнокобога з літописним Діром (Прицак О. Походження Русі. – С. 96). Погодитися з цими гіпотезами неможливо, окрім усього іншого, *Dýtt – олень*, а *Bjorn – ведмідь* (Jáhnnesson A. Isländisches etymologisches Wörterbuch. – Bern, 1956. – P. 507–508).

³⁵ Bugge A. Sandhed og Dig tom Olav Trygvason. – Aarbøger, 1910. – S. 1–34; *Koht H.* Olav Trygvason, 968–1000 // Norsk Biografisk Leksikon / Ed. A. W. Brøgger, E. Jansen. – Oslo, 1947. – Т. 10. – S. 413–414; *Beyschlag S.* Konungasögur: untersuchungen zur Königssaga bis Snorri // Bibliotheca Arnarnagana. – Copenhagen, 1950. – Т. 8. – S. 180–202; *Labuda G.* Olaf Trygvasson // Słownik starożytności słowiańskiej. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. – Т. 3. – S. 471–472; *Andersen P. S.* Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130 (Handbok i Norges Historie. – V. 2). – Bergen, 1977. – S. 102–109; *Джаксон Т. Н.* Олав Трюгтвасон // Ее же. Четыре норвежских конунга на Руси: из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в. – Москва, 2002. – С. 15–49.

³⁶ *Blöndal S.* Væringjasaga. – Reykjavik, 1954. – S. 310–312; *Andersson T.M.* The Icelandic Family Saga // An Analytic Reading. – Cambridge Mass., 1967. – No 10. – P. 223–228; *Clover C. J.* Hallfreðar saga // Mediaeval Scandinavia. An Encyclopedia. – P. 263; *Джаксон Т. Н.* Исландские королевские саги... – С. 208–209.

свою охорону. За сагою, Олаф залишався в Гардаріці (Русі) при дворі Володимира ще дев'ять років, зокрема брав участь у поході на Перемишль. Сага також згадує матір князя Володимира, вже немічну, проте наділену даром пророчиці, що теж перебувала в Хольмгарді³⁷.

Згадана у сазі дружина конунга Аллогія, поза сумнівами, ідентична зі знаною за іншими джерелами першою офіційною дружиною Володимира Святославовича – варязького походження, на ім'я Олова³⁸. Галина Глазиріна на підставі “Саги про Інгвара Мандрівника” ідентифікувала першу дружину князя Володимира як доньку шведського конунга Еріка Переможця, батька Олафа Еріксона і діда Інгігерди, дружини Ярослава Володимировича, яку видали за “конунга фолька зі сходу з Гардаріки”³⁹ у період між 975–980 рр.⁴⁰ Версія, ніби в особі Аллогії поєднані образи святої Ольги та Рогнеди Рогволодівни виглядає надуманою⁴¹.

Отже, за сагою про Олафа Трюггвасона у 977–980 рр. Хольмгард був столицею конунга Володимира Святославовича, у місті знаходився княжий палац і великий торг. А морський шлях до міста пролягав біля о. Саарема, тобто через Ризьку затоку і Даугаву.

“Сага про мешканців Фарерських островів”, записана між 1200–1215 рр., розповідає про купців з Хольмгарду у норвезьких водах в останній чверті X ст. Цікаво, що як помсту шведам, фарерці розглядали спустошення близько 995 р. Хольмгарду та островів біля балтійського узбережжя у цьому районі (“і на схід у Хольмгард, і грабують там на островах і мисах”)⁴². Свого часу Олена Ридзевська звернула увагу, що йшлося про острови у Прибалтиці (Саарема у Ризькій затоці)⁴³.

“Сага про Олафа Святого”, норвезького конунга (1014–1028), варіанти якої опиралися на скальдичну поему на смерть конунга Олафа, яку склав близько 1040 р. його скальд і близький товариш Сігват Тордарсон (бл. 995–1045)⁴⁴, стани інших його скальдів Оттара Сварті (XI ст.)⁴⁵ та Тормода Берсасона Скальда Чорних Брів (бл. 995–1030), що був разом з конунгом на Русі у 1029 р.⁴⁶, подає інформацію про участь юного норвезького короля у 1007 р. в походах на о. Саарема (Ейсюсла), а звідти – до Хольмгарда. Після втрати престолу конунг Олаф перебрався на схід до конунга Austvegr в Хольмгард, де зимував з Ярославом

³⁷ Див.: Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги... – С. 126–189.

³⁸ Baumgarten N. Saint Vladimir et la conversion de la Russie // *Orientalia Christiana*. – Roma, 1932. – Vol. 27. – No 79. – P. 38–39.

³⁹ Глазырина Г. В. О русско-шведском брачном союзе конца X в. // *Восточная Европа в древности и средневековье*. – Москва, 1988. – С. 16–21.

⁴⁰ Пчелов Е. В. Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в. – Москва, 2001. – С. 164.

⁴¹ Ридзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. – Москва, 1978. – С. 212; Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги... – С. 186.

⁴² Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги... – С. 577–579.

⁴³ Ридзевская Е. А. Древняя Русь... – С. 70.

⁴⁴ Turville-Petre G. *Scandic Poetry*. – Oxford,

1976. – P. 77–87; Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей X–XIII вв. // *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1988–1989 гг.* – Москва, 1991. – С. 90–93.

⁴⁵ Jesch J. The meaning of the narrative moment: Poets and history in the late Viking Age // *Narrative and History in The Early Medieval West* / Ed. E. M. Tuler, R. Balziretti. – Turnhout, 2005. – P. 251–256; Grove J. *Recreating Tradition: Sigvatr Hörðarson's Vikingarvisur and Óttarr Svarti's Höfuðlausn'* // *Á austrvega. Saga and East Scandinavia. Preprint Papers of the 14th International Saga Conference, Uppsala, 9–15 August 2009* / Ed. A. Ney. – Uppsala, 2009. – Vol. 2. – P. 327–335.

⁴⁶ De Vries J. *Altnordische Literaturgeschichte*. – Berlin, 1964. – T. 1. – S. 88, 93, 239–251, 260–261; Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги... – С. 248.

та Інгігердою⁴⁷. У 1029 р. від Ярослава Олаф “помандрував на захід, і спершу вони йшли по кризі замерзлих річок – і так до самого моря. А коли настала весна і крига скресла, вони приготували кораблі і з першим сприятливим вітром підняли вітрила і без особливих пригод відбули у морську подорож. Конунг Олаф спрямував свої кораблі до острова Готланд...”⁴⁸. У інших варіантах: “...і його військо пустилося зі сходу тієї зими до самого моря льодом, а коли настала весна поплив він через море...”⁴⁹, “...по льоду... до моря... на Готланд”⁵⁰.

Отже, з Хольмгарду конунг Олаф з своїми 200 воїнами вирушив взимку 1029/1030 р. по льоду замерзлих рік до моря, де сів на кораблі і поплив на Готланд. Це виглядає як шлях з Дніпра через Каспю і Західну Двину до її гирла у Ризькій затоці, де були, зокрема на курземському узбережжі, стоянки і факторії вікінгів (так, біля с. Роя при впадінні однойменної річки в затоку були поховання вікінгів у лодях⁵¹).

Ці витяги з джерел можна продовжувати, враховуючи, що Хольмгард згадується в них понад сотню разів. Крім *саг*, важливу інформацію зберігають *таттри* – короткі новели-перекази, які пізніше служили матеріалом для *саг*.

“Таттр про Хаука Довгі панчохи” відображає часи норвезького конунга Гаральда Світловолового (бл. 875–945), конкретніше 930-і роки. Конунг Гаральд звертається до Гаука: “Я пошлю тебе до Аустрверга, щоб ти купив мені всіяких дорожніх речей”. Гаук відбув на схід до Хольмгарда, де перебув зиму і від купця-грека купив для конунга тканину для мантиї та інші цінні речі⁵². Отже, у 930-х роках у Хольмгарді функціонував торг, куди добиралися візантійські купці.

Схожий “Таттр про Гудлейк Гардарікського” розповідає, як влітку 1016 р. гість Гудлейк добрався через Готланд до Хольмгарда, де купив дорогі візантійські тканини на мантию норвезькому конунгу, дороге хутро та коштовні скатертини. Але на зворотній дорозі біля о. Саарема пірат вікінг Торгаут напав на нього, вбив, а з награбованим добром відплив до Швеції⁵³.

“Таттр про Еймунда Грінсона” уклав скальд Бйорн Гітделакаппі (989–1024), який служив конунгу Вальдемару на Русі у 1009–1011 рр. Цей таттр послужив матеріалом для відомої саги про Еймунда, навколо якої досі точаться суперечки. Одне не викликає сумнівів – служба Еймунда у війську Ярослава упродовж 1016–1019 рр. розпочалася від прибуття до Хольмгарда, де княжив тоді Ярослав⁵⁴.

“Таттр про Бйорна” присвячений згаданому скальду Бйорну, який теж починав службу конунгу Вальдемару з Хольмгарда. Головним подвигом скальда на ній була перемога над Силачем, який претендував на трон Володимира⁵⁵.

Збереглася також розповідь про норвезького вікінга Бйорна Гервінсона, ворога конунга Гаральда Світловолового, який у 880–920-х роках торгував у Хольмгарді, потім заснував поселення в Ісландії. Його син Мідвардар-Скетті піратствував на східному узбережжі Балтики (Austurveg) у 920–940-х роках⁵⁶.

⁴⁷ Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги... – С. 253–254, 262–263, 272.

⁴⁸ Antiquites Russes / Ed. C. C. Rafin. – København, 1850. – Т. 1. – С. 352; Snorri Sturluson. Heimskringla. 2. // Islenzk Fornrit. – Reykjavik, 1961. – V. 27. – С. 343; Heimskringla / Trans. L. M. Hollander. – Austin, 1964. – P. 485–486.

⁴⁹ Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги... – С. 260.

⁵⁰ Там же. – С. 271, 283.

⁵¹ Feldmann H., von zur Mühlen H. Baltisches historisches Ostlexikon. – Böhlau; Köln, 1990. – Т. 2. – С. 241.

⁵² Ibidem. – С. 625–629.

⁵³ Прицак О. Походження Русі. – Київ, 2003. – Т. 2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – С. 199–201.

⁵⁴ Там само. – С. 164–174.

⁵⁵ Там само. – С. 283–285.

⁵⁶ Там само. – С. 265.

Отже, Хольмгард від останньої чверті IX ст. був відомим центром від Ісландії і Фарерських островів до східного балтійського узбережжя, там функціонував міжнародний торг, куди заходили візантійські купці, а місцеві купці торгували по всій Балтиці та за її межами. Скандинави добре знали це місто, яке певний час було столицею Володимира Святославовича та Ярослава Володимировича. У місті був княжий двір з палацом. З Сігтуни (Швеція) до Хольмгарда треба було добиратися повз острови Готланд та Саарема. Хольмгард мав добре сполучення з Києвом без волоків Дніпром, бо Ярослав Володимирович бував там доволі часто вже після утвердження у Києві. На підставі рунічних написів можна також твердити про наявність у Хольмгарді церкви святого Олафа⁵⁷ та Готського іноземного двору (купців з Готланда)⁵⁸.

Звідси зрозуміло, що Хольмгард не можна ототожнити з Новгородом на Волхові (включаючи селище на Славні), який почав формуватися як місто щойно від 1044 р., а, щобільше, – гіпотетичним Новгородом на Лузі, в якому взагалі немає скандинавських матеріалів з IX–XI ст. Ігнорувати ці факти неможливо, тим більше, що скандинавські відомості надто численні і різноманітні.

Докладніший аналіз скандинавських джерел, у яких описаний шлях до Хольмгарда з Балтики, тобто первинний шлях з *варяг у греки* – Austrverg (Східний шлях) (через Ризьку затоку повз о. Саарема, Західною Двиноюю, її лівою притокою Касплею і далі волоком до Дніпра), дає підстави ототожнити Хольмгард з Гнездовом на кінці волоку з Касплі в Дніпро. Воно займало у X–XI ст. 16 га укріпленої площі і заповнене, в основному, скандинавськими матеріалами⁵⁹.

Від імені юного Володимира тут управляв брат його матері Добриня. Останньому вдалося швидко порозумітися з місцевою знаттю і навіть розширити вплив Хольмгарда, поклавши початок завоювання естонських територій. Як свідчить “Хеймскрінгла” Сноррі Стурлусона, вікінг Сігурд Ейріксон, який був на службі у князя Володимира, збирав для нього данину в землі естів⁶⁰. Але повідомлення про загибель князя Олега Святославовича і ліквідацію Древлянського князівства застало Добриню зненацька. Він втік з Володимиром до Швеції. Там йому вдалося укласти вигідний союз, скріплений шлюбом Володимира з Оловою-Алогією⁶¹, ймовірно, – донькою шведського конунга Еріка Переможця, батька Олафа Еріксона і діда Інгігерди, дружини Ярослава Володимировича⁶².

⁵⁷ Мельникова Е. Скандинавские рунические надписи. – № 89.

⁵⁸ Бережков Н. Г. О торговле Руси с Ганзой до конца XV в. – Санкт-Петербург, 1879. – С. 61.

⁵⁹ Войтович Л. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович // Український історичний журнал. – Київ, 2015. – № 3(522). – С. 37–55; Его же. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века // Вестник Удмуртского университета. Серия 5: История и философия. – Ижевск, 2015. – Вып. 1. – С. 7–18.

⁶⁰ Рядзевская Е. А. Древняя Русь... – С. 62.

⁶¹ Саме цю Аллогію чи Аурлогію, язичницю, яка була дружиною конунга Вальдама-

ра-Володимира, тримала половину княжої дружини, а пізніше стала християнкою і схилила до цього чоловіка згадує “Сага про Олафа Трюгвассона” (Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги... – С. 133, 135, 147, 161, 174, 176–177, 179–182). Тому можна погодитися, радше, з версією про її тотожність з Оловою (Baumgarten N. Saint Vladimir... – Р. 38–39) ніж з твердженням ніби Аллогіє – це поетичне поєднання образів святої Ольги та Рогнеди, найвідомішої з дружин Володимира дохристиянського періоду (Рядзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. – С. 212; Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги... – С. 186).

⁶² Глазырина Г. В. О русско-шведском брачном союзе... – С. 16–21; Пчелов Е. В. Генезис... – С. 164.

Наприкінці 979 р. Володимир повернувся до Хольмгарду зі шведськими вікінгами. Розпочалося приготування до війни з київським князем. Взимку 980 р. після невдалих переговорів про союз з полоцьким князем, який мав бути скріплений шлюбом Володимира з Рогнедою, Добрина виступив проти Полоцького князівства. Зрозуміло, що йдучи з Хольмгарда-Гнездова на Київ, не можна було залишати позаду Полоцьк. Якщо б похід відбувався з Володимира на Лузі, позиція Полоцька не була б такою вирішальною. Полоцьк був добре знаний вікінгам⁶³. У другій половині X ст. там правила оркнейська династія. Етимологія імен “Рогволод – Rongvaldr” та “Рогнеда – Ragnheidr”, без сумніву, скандинавська⁶⁴. Подібні імена трапляються в оркнейських ярлів та норвезьких Інґлінгів, нащадків Гаральда Прекрасноволосого⁶⁵. Епічна розповідь про гордовиту Рогнеду, що відкинула Володимира як бастарда, теж може свідчити про знатність роду Рогволода. Свідченням зв'язку Рогволода з оркнейськими ярлами може бути також його порозуміння з Блудом, який займав першу позицію в оточенні київського князя Ярополка Святославовича. Блуд, напевно, походив з “англійських” вікінгів (“blad” – англ. “кров”). Спроби видати Рогволода за слов'янина безпорадні⁶⁶.

Полоцьк було взято, сім'ю князя Рогволода знищено, а Рогнеда стала дружиною Володимира й цим “узаконено” приєднання Полоцького князівства.

Правдоподібно, Добрина зумів використати невдоволення язичницької опозиції релігійною політикою Ярополка, а, крім того, переманив на свою сторону головного Ярополкового воеводу, того ж таки Блуда. Ярополк покинув Київ і зачинився у Родні. У дорозі на переговори з братом його підступно вбито. Володимир залишився єдиним претендентом на київський престіл. Варязька дружина хотіла вчинити з Києвом як із завойованим містом, але Київ визнав Володимира і відчинив ворота. Тоді варяги зажадали викупу “по 2 гривни з чоловіка”. Добрина спершу спробував зібрати гроші за рахунок податку, а потім, розрахувавшись зі старшою дружиною роздачею бенефіцій, найбуйніші ватаги відіслав у Візантію на службу до василевса Василя II.

Варязька дружина далі складала основу війська нового київського правителя, а скандинави брали участь у всіх завойовницьких походах 980–992 рр., що відбито і в археологічному матеріалі. Ця дружина вікінгів мала значний вплив на ранню політику князя, напевне саме вона спричинилася до антихристиянського терору і поставлення на чолі пантеону племінних богів Перуна – двійника скандинавського Одина. Також, напевно, результатом впливу вікінгів було усунення Добрини з київського двору і поставлення його посадником у Хольмгард, хоча ця проблема потребує докладнішого розгляду.

Зрозуміло, що київський князь активно втручався й у скандинавські справи.

У 995 р. в Норвегії після загибелі ярла Хакона до влади прийшов згаданий Олаф Трюггвасон, нащадок Харальда Прекрасноволосого, який тривалий час служив у київському війську, зокрема, взяв участь у західному поході 981 р., в результаті якого приєднано Перемишль і червенські гради. Покинувши службу

⁶³ Джаксон Т. Н. Palteskja ok þat riki allt, et þar liggir tel // *Ее же*. Н. Austr i Gørdum. – С. 123–134.

⁶⁴ Томсен В. Начало русского государства. – Москва, 1891. – С. 68; Мельникова Е. А. Скандинавские антропонимы в Древней Руси // *Восточная Европа в древности и средневековье*. – Москва, 1994. – С. 23.

⁶⁵ Беляев Н. Т. Рорик Ютландський і Рюрик начальной летописи // *Сборник статей по археологии и византоведению*. – Прага, 1929. – Т. 3. – С. 264.

⁶⁶ Насонов А. Н. Русская земля и образование Древнерусского государства. – Москва, 1951. – С. 146; Алексеев Л. В. Полоцкая земля в IX–XIII вв. – Москва, 1966. – С. 238.

у Володимира Святославовича, Олаф брав участь у походах вікінгів до Данії, Греції, Ірландії, Уельсу і Шотландії, не раз повертався на Русь, де його приймали як вдома. При цьому т. з. Велика сага вважає Олафа одним з перших проповідників християнства на Русі⁶⁷. Ставши норвезьким конунгом, Олаф I здійснив спробу запровадити християнство і в Норвегії⁶⁸. Союз Володимира з Олафом зутрів протидію у Швеції. Ейрік, син усунутого норвезького узурпатора ярла Хакона, знайшов притулок при шведському дворі. При підтримці шведів Ейрік здійснив набіг на Ладогу, яку йому вдалося взяти і спалити, – “і робив він це з помсти і ненависті до Олафа”. Далі він просунувся у напрямку до Хольмгарду. Стривожений Володимир виступив з військом йому назустріч, але Ейрік відплив до о. Саарема, а далі поплив у напрямку до Данії⁶⁹. Союз данців зі шведами, який сформувався після шлюбу Свейна Роздвоєна Борода зі шведською королевою Сігрід Гордячкою, був спрямований проти союзу Норвегії і Київської Русі. Можливо, Швеція мала особливі підстави для протистояння з Володимиром. Збереглася легенда про шведського принца, який допоміг йому здобути столицю волинян Волинь. Під 1002 р. Никонівський літопис повідомляє про смерть Малфріда (Манфреда) Сильного⁷⁰. Чому він потрапив до літопису? Може, це був саме цей шведський претендент, який служив у київському війську? Дансько-шведський союз вирішив долю Олафа I. Він загинув у 1000 р. і ярли заволоділи Норвегією до 1016 р.

Скандинавські контексти політики святого Володимира, як і інші аспекти його діяльності, досліджені ще досить поверхово і мають чимало дискусійних моментів, з'ясування яких давно на часі.

Львівський національний університет імені Івана Франка

⁶⁷ Джаксон Т. Н. Участие Олава в крещении Руси // Ее же. Четыре норвежских конунга... – С. 43–49; Ее же. “Вольдемар в Гардах” и чудо Святого Олава // Хорошие дни... памяти Александра Степановича Хорошева. – Великий Новгород; Санкт-Петербург; Москва, 2009. – С. 217–222.

⁶⁸ Рыдзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. – С. 29–41; История Норвегии /

Отв. ред. А. С. Кан, авторы А. Я. Гуревич, И. П. Шаскольский и др. – Москва, 1980. – С. 102, 134, 135, 138, 586.

⁶⁹ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 241.

⁷⁰ Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 2000. – Т. 9. – С. 68.

СТЕПОВА ПОЛІТИКА РУСІ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА

Тривалий період правління володаря середньовічної держави – Русі, князя Володимира Святославовича (978/980–1015) посідає особливе місце в житті Східної Європи. Перш за все тоді завершився майже двохсотрічний процес включення практично всіх слов'янських угруповань Східної Європи до складу одного державного організму. Таке єднання в межах кордонів однієї держави усього східнослов'янського населення, фактично, спостерігається лише за правління саме цього володаря – від кінця 80-х років X до середини другого десятиліття XI ст. Формування держави імперського типу при Володимирі Святославовичу знаменувалося проведенням адміністративно-територіальної реформи, зміцненням влади центру в підкорених землях, укріпленням загальнодержавних кордонів¹.

Справжнім багатоплановим переломом у житті східнослов'янського суспільства стало впровадження християнства як державної релігії, масштабного навернення до нової віри і створення системи церковно-адміністративного управління. Введення нового віровизнання змінило життя у багатьох сферах, зокрема в духовному, ідеологічному існуванні, розвитку культури й освіти, системі дипломатичного функціонування тощо. Говорячи про останнє, варто відзначити суттєве розширення напрямків активної взаємодії Русі з оточуючим світом, перш за все налагодження і розвиток взаємин із християнськими країнами.

Попри постійну чималу увагу до постаті Володимира Святославовича, перетворень, здійснених за період його князювання, інтерес до вивчення історії Русі кінця X – початку XI ст. навряд чи найближчим часом зменшиться. На нашу думку, зараз це немало обумовлено формуванням нових підходів до відповідної тематики серед представників національних шкіл нових держав Східної Європи, які по-різному розглядають питання етнічного, державного, суспільного розвитку слов'янства за умов середньовічної доби.

Нових, сучасних підходів потребує й аналіз джерельної бази доби життя і правління князя Володимира. Зокрема, найважливіше джерело відомостей з тогочасної історії – “Повість временних літ” створено через сто років після подій, що привертають зараз нашу увагу. Головна тематика зацікавлення літописця при описі діянь Володимира Святославовича – історія запровадження християнства, зміни, які нова релігія і Церква внесли до життя східних слов'ян. Для вирішення завдання зі створення певної ідеологічної моделі літописець висвітлює сюжети, пов'язані з язичницьким періодом життя Володимира (спроба реформування язичницьких вірувань, неблаговидні дії князя-язичника тощо),

¹Брайчевський М. Адміністративна реформа Володимира Святого: Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1993. – Т. 215. – С. 138–146 (та ін.).

а потім розповідає історію запровадження нового віровизнання, приділяючи чимало уваги викладу місця взаємин Русі і Візантії у цьому процесі. Усі інші аспекти державної діяльності київського правителя знаходяться на дальшому плані, часом їх виклад втрачає хронологічні репери. Через процес творення ідеологем деякі історичні сюжети, не пов'язані з ними, взагалі не знайшли відображення у літописі. Нагадаємо також, що період від середини 90-х років X ст. до середини другого десятиліття XI ст. у в літописі, фактично, не віддзеркалений.

Особливою рисою історичного буття Русі, втім і за правління князя Володимира Святославовича, стали її взаємини зі степовим та лісостеповим населенням Північного Причорномор'я. Від успішної реалізації степової політики залежала не тільки безпека південних регіонів, а й стабільність взаємин з Кримом, Візантійською імперією, Кавказом.

Говорячи про степову політику періоду раннього Середньовіччя, не можна оминути, насамперед, так званої хозарської проблеми. Упродовж VII–IX ст. держава хозар відіграла унікальну роль в історії Східної Європи². Вони зупинили експансію арабів через Північний Кавказ, фактично загальмували активне просування зі сходу через Волгу і Дон азійських племен, під владою Хозарського каганату знаходилися численні народи і племена Східної Європи, на певний час під їх контроль потрапили й деякі східнослов'янські союзи племен: в'ятичі, радимичі, частина сіверян і полян.

Процес становлення держави східних слов'ян у IX–X ст. проходив на тлі жорсткого протистояння з хозарами. Є підстави вважати, що на межі VIII–IX ст. поляни і західна частина сіверян вийшли з-під контролю Каганату й уклали раннє політичне утворення в Середньому Придніпров'ї – “Руську землю”. Надалі воно не тільки поступово підкорило собі інші союзи племен слов'ян, а й визволило в'ятичів і радимичів з-під влади Хозарського каганату. Крім того, київський князь Олег визволив наприкінці IX ст. з-під його контролю ще одну частину сіверян, а остаточно всі сіверяни позбулися диктату хозар уже в X ст.

Поступове ослаблення хозарів у IX – на початку X ст. призвело до паралельного посилення позицій на теренах Північного Причорномор'я спершу кочових племен угрів, а згодом – печенігів. Аналіз джерел дає підставу думати про перебування угрів у першій половині IX ст. в східній частині Північного Причорномор'я і Приазов'я, де вони заснували протодержавне утворення – Лебедію. Частина угрів на той час перебувала в басейні Сіверського Дінця як сусіди аланів і протобулгар³. Певне угруповання угрів знаходилося на ті часи і в західній частині Північного Причорномор'я, де у них виникло об'єднання Ателькуза⁴.

Ближче до кінця IX ст. відбулася зміна місця проживання племен угрів, головними центрами мешкання яких тепер стала степова територія між Дністром і нижнім Дунаєм. Є підстави думати, що переселення угрів немалою мірою відбувався під натиском печенігів⁵. Зокрема, саме він примусив угрів наприкінці

² Артамонов М. И. История хазар. – Ленинград, 1962. – 534 с.; Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. – Ленинград, 1979. – 216 с.; Ludvig D. Structur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. – Münster, 1980. – 236 S.; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – Москва, 1990. – 263 с. (та ін.).

³ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарско-

го каганата. – Харьков, 1985. – С. 25.

⁴ Комар А. В. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы изучения // Археология і давня історія України. – Київ, 2011. – Вип. 7. – С. 21–78.

⁵ История Венгрии: В 3-х т. / Ред. Т. М. Исламов, А. И. Пушкаш, В. П. Шушарин. – Москва, 1971. – Т. 1. – С. 88–126 (автор – В. П. Шушарин); Шушарин В. П. Христианизация венгров // Принятие христианства

IX ст. залишити місце постійного перебування в Північному Причорномор'ї й підійти до південних кордонів "Руської землі", де вони спробували зайняти землі в Придніпров'ї (вірогідно, в басейні р. Рось) і нетривалий час загрожували Києву, про що збереглася літописна інформація. "В лето 6406, – повідомляє літопис. – Идоша Утри мимо Киев горою, еже ся зовет ныне Угорское и пришедъше к Днепру и стаха вежами; беша бо хотяще, аки се Половцы"⁶. Пізня угорська хроніка, яка, на думку її дослідника Володимира Шушаріна, адекватно передає події тих часів, також розповідає про спробу утрів захопити землі русів, але останні домовилися з нападами про мир в обмін на обіцянку слов'ян сплачувати данину⁷. Вірогідно, ця сплата, якщо й відбулася, то мала одноразовий, або ж не стала тривалою. Свідченням перебування утрів на теренах Середнього Придніпров'я є, можливо, назва сучасної ріки в цьому регіоні – Гірський Тикіч. Деякі дослідники припускають, що її поява пов'язана не з якоюсь ландшафтною ознакою, а походить від слова *Horskoj Tikičz* – Угорський Тикіч.

Тоді ж певне угорське населення перебувало і в Прикарпатті, вірогідно, також якийсь невеликий час. Проте немає підстав, виходячи зі знахідки в 1935 р. двох поховань знатних угорських воїнів, які віднайшов Ярослав Пастернак, робити висновок про перебування у тодішньому Галичі якогось гарнізону утрів⁸.

Ключові події, що кардинально змінили ситуацію як у Центральній, так і Східній Європі, сталися в останньому десятилітті IX ст. Болгарський цар Симеон, аби нейтралізувати ворожий для себе союз Візантійської імперії й утрів, підмовив печенігів напасти на останніх. Наслідки цього виявилися величезними: угри не тільки зазнали поразки, а й були вимушені покинути Північне Причорномор'я, перейти Карпати і завоювали собі нове місце проживання в Паннонській долині. Франкський хроніст Регінон Прюмський з цього приводу писав під 889 р.: "...gens memorata afinitimis sibi populis, qui Pecinani vocantur, apriis sedibus expulse est, eo quod numero et virtute praestarent, et genitale, ut praemisimus, rus ex uberante multitudine non sufficeret ad habitandum (згаданий народ (угри – О. Г.) був вигнаний племенами, які зветься печенігами, оскільки вони переважали (угрів – О. Г.) і чисельністю, і хоробрістю, а батьківщина тих, як я вважаю, була (за розмірами – О. Г.) недостатня для такої чисельності)"⁹.

Київський літопис фіксує перший контакт печенігів з Руссю під 915 р.: "В лето 6423. Приидоша Печенези первое на Рускую землю, и сотвориша мир со Игорем, и придоша к Дунаю"¹⁰. Проте їх пересування до регіону на південь від Русі розпочалося раніше – приблизно у 80–90-х роках IX ст.¹¹ Ми спеціально

народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. – Москва, 1988. – С. 159–186; *Шорохов В. А.* Венгры в Северном Причерноморье по данным "Анонимной записки" // *Вестник Удмуртского университета.* – 2011. – Вып. 3. – С. 69–74; *Бубенок О. Б.* Алано-угорські контакти в Лебедії // *Українсько-угорські етуди.* – Львів, 2012. – Вип. 2. – С. 11–26 (та ін.).

⁶ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Ленинград, 1926. – Т. 1. – Стб. 25.

⁷ *Gesta Hungarorum* // *Scriptores rerum Hungaricarum* / Ed. Em. Szentpetery. – Budapestini, 1937. – Vol. 1. – P. 42–44; *Шу-*

шарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. // *Международные связи России до XVII в.* – Москва, 1961. – С. 132–149.

⁸ *Parczewski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. – Kraków, 1991. – S. 140–141.

⁹ *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon* // *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumenta Germaniae Historicae recusi.* – Hannoverae, 1890. – P. 132.

¹⁰ Лаврентьевская летопись. – Стб. 42.

¹¹ *Бибиков М. В.* Комментарий // *Константин Багрянородный. Об управлении империей.* Перевод Г. Г. Литаврина. – Москва, 1989. – С. 278–280.

звертаємо увагу на це, оскільки в літературі поширений погляд, нібито печеніги появилися на теренах Північного Причорномор'я на межі IX–X ст. Є підстави думати, що вони здійснювали походи на захід – аж до Карпат і низин Дунаю – упродовж принаймні останніх десятиліть IX ст. Це одразу позначилося на житті як угрів, так і слов'янських племінних об'єднань уличів і тиверців, що мешкали у степовій та лісостеповій смузі Північного Причорномор'я. Згідно з поглядом Валентина Седова, печеніги вимусили слов'ян відступати на північ¹². Але ця теза потребує конкретизування.

Процес оволодіння печенігами Північним Причорномор'ям проходив поступово, оскільки їм довелося вести тут боротьбу з іншими етнічними групами, перш за все слов'янами і аланами. Зокрема, відомо, що в першій половині IX ст. у межиріччі Дунаю і Дністра мешкали тиверці, а згодом розселилися племена уличів. До того вони перебували в Середньому Придніпров'ї, де був їх літописний центр – Пересічен (його локалізують його на місці сучасного села Тясмин Київської обл.). 940 р., за даними новгородських літописів, уличі через конфлікт з полянами втратили столицю і переселилися на нижній Дніпро, а згодом – Дністер¹³.

На степовому кордоні князь Ігор, як уже згадано, 915 р. уклав мир з печенігами, а 920 р. “воеваше на Печенеги”¹⁴. У першій половині X ст. кочовики ще не стали серйозною загрозою для південноруських земель, проте рахуватися з ними доводилося, оскільки від ситуації у степах залежало функціонування дніпровської торговельної артерії.

Чималу увагу печенігам приділим візантійський імператор Константин Багрянородний в праці “Про управління імперією” (написана в 948–952 рр.). Він підкреслив істотний вплив кочівників на життя сусідніх з ними країн і народів. Візантійський автор розповідає, що печенізька територія складається з восьми “фем” (областей, точніше ареалів кочування)¹⁵. Чотири з них знаходяться на правому березі Дніпра, а чотири – на лівому. Серед правобережних “фем” одна – Гиазихопон – розташована біля Болгарії, а це свідчить, що степовики контролювали нижнє Подунав'я та нижнє Придністров'я, нижня – Гіла – межувала з “Туркією” (Угорщиною), а це означає, що печеніги займали або контролювали якусь територію Прикарпаття, третя – Харавої – знаходилась поряд з “Росією” (вірогідно, що це землі в басейні ріки Рось), і, врешті, четверта – Іадиертім має сусідами “ульгинів (уличів)”, “дервленинів (древлян)”, “ленциніноїв (лендзян)”¹⁶. На лівому березі Дніпра Константин називає феми Куарцидур, Сирукалпеї, Вороталмат і Вулацопон й відзначає, що вони знаходилися навпроти Узії (тобто країни узів – торків, Хазарії, Аланії, Херсона і інших Кліматів)¹⁷. Виходячи з опису, дець на середину X ст. печеніги контролювали весь лісостеп і степ Причорномор'я.

Поява печенігів на початку X ст. у Північному Причорномор'ї, як зазначалося, не призвела зразу до кардинальної зміни життя тиверців і уличів, проте згодом їх кількість у басейні Дунаю, Прута та Серету зменшилася. Частина їх переселилася на північний захід до району середньої течії Дністра (в місці впадіння до нього річок Збруч, Смотрич) і згодом разом з хорватами вони стали основою для формування в удільну добу галичанської регіональної народності в Прикарпатті. Інша

¹² Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 130.

¹³ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 109.

¹⁴ Лаврентьевская летопись. – Стб. 43.

¹⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 156–157.

¹⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 157.

¹⁷ Там же.

частина уличів і тиверців відійшла на південний захід за Дунай, а третя безпосередньо в Прутсько-Серетському межиріччі переселилася з низин до більш горбистої місцевості. Згодом саме це населення стане складовою частиною берладників, які згадуються у літописах XII ст. Крім слов'ян, у формуванні берладницької спільності активну роль, як здається, відіграло також аланське населення¹⁸.

У той же час, за даними Константина Багрянородного, в Придністров'ї кочовики розорили цілий регіон, де знаходяться "спустошені фортеці". Можна припускати, що ці фортеці колись належали або уличам, або тиверцям, хоча сам грецький автор вважає, що там колись мешкали ромеї (візантійці). У буквальному сенсі інформацію візантійського автора сприймняв Ігор Князький¹⁹.

Володимир Іванов на підставі аналізу археологічних та наративних джерел створив етнополітичну карту розселення печенігів у X ст.²⁰ Але, на нашу думку, вона потребує певного уточнення. Зокрема, автор явно применшує розміри території під контролем печенігів на Правобережжі, недостатньо враховує інформацію Константина Багрянородного про близькість меж перекочувань до кордонів проживання русів, древлян та уличів. Це дає підставу для висновку, що на Правобережжі печеніги на момент своєї найбільшої активності (починаючи з середини X ст.) контролювали не тільки степову, а й лісостепову смугу.

Розселення печенігів у Центрально-Східній Європі не можна характеризувати загально щодо усього X ст., оскільки впродовж цього часу зона їх контролю істотно змінювалася, поступово зростаючи до останніх десятиліть цього століття. Олег Бубенок, крім цього, не без підстав відзначив у деяких підконтрольних їм ареалах осіле населення непеченізького походження²¹.

Євгеніуш Кухарський та Мар'ян Левицький, а згодом Стефан Кучинський вважали, що до початку XI ст. правобережжям Дніпра повністю володіли печеніги, а вплив східних слов'ян тут не було. Перші двоє авторів навіть стверджували, що у печенігів тут виникла могутня держава. Визнаючи перебільшення тут печенізького фактору, недооцінювати його теж не варто. Печеніги, дійсно, мали серйозні позиції у другій половині X ст. в усій долинній частині краю, а про їх побутування свідчить поширеність тюркської (утім і печенізької) топоніміки навіть на території Малої Польщі²². До цього додамо, що відомий фахівець з історії номадів Герман Федоров-Давидов вважав, що у печенігів дійсно в першій половині XI ст. вже з'явилися певні ознаки ранньофеодальної держави²³.

¹⁸ Головка О. Б. Літописна Берладь на кордоні землеробської та кочівницької цивілізацій Центрально-Східної Європи // Хазарський альманах. – Київ; Харків, 2009. – Вип. 8. – С. 147–170.

¹⁹ Князький І. О. Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX – середина XIII вв.) – Коломна, 1997. – С. 89.

²⁰ Іванов В. Етнокультурна карта Євразійського степу за часів Ахмеда ібн-Фадлана // Східний світ. – 1997. – № 6–7: До сторіччя А. П. Ковалівського. – С. 86–97.

²¹ Бубенок О. Б. До питання про кореляцію соціальних, етнічних та господарських факторів в кочових суспільствах Євразії та Північної Африки // Східний світ. – 2002. – № 2. – С. 135.

²² Kucharski E., Lewicki M. Rzesza pieczyńska a stosunki polsko-ruskie w X a XII wieku // Księga referatów II Międzynarodowego Zjazdu Sławistów. Sekcja III–IV. – Warszawa, 1934. – S. 44–48; Kuczyński S. M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. – Warszawa, 1964 – S. 42–45; пор.: Dąbrowski K., Nadgrodska-Majchrzyk T., Trzyjarski E. Hunowie Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. – Warszawa, 1975. – S. 615–616; Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. – S. 42–43; Kollinger K. Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025). – Wrocław, 2014. – S. 393–400.

²³ Федоров-Давидов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – Москва, 1966. – С.219.

Зазначимо, що Константин Багрянородний звертав особливу увагу на значення для Візантії добрих відносин з печенігами, “військова міць яких може бути використана і проти росів, і проти угорців, а також проти хозарів і болгарів”²⁴.

За правління кийвського князя Святослава Ігоревича (962–972) спостерігається зростання зовнішньополітичної активності Русі. Одним з напрямків військової діяльності князя стали басейни р. Дон і Волги. У літературі неодноразово розглядалася історія східного походу князя Святослава Ігоревича наприкінці 60-х років X ст., внаслідок якого Хазарський каганат як держава припинив існування і склалася якісно нова ситуація у південній частині східноєвропейського ареалу²⁵. Проте не всі питання цього походу докладно вивчені, а деякі “аксіоми” потребують певного перегляду.

Зокрема, викликає сумнів поширена думка про знищення великої Хозарської держави внаслідок лише однієї, нехай і масштабної та вкрай вдалої, військової акції. І тут у перспективі глибшого розуміння проблеми плідним видається урахування наслідків постійних війн хозарів з безпосередніми сусідами, перш за все огузами. Щодо цього, на наш погляд, дуже цікавим виглядає припущення Анатолій Новосельцева на підставі аналізу східних джерел, що союзниками князя Святослава проти каганату були огузькі орди²⁶.

На межі IX–X ст. огузи мешкали на схід від Нижньої Волги у північно-східному Прикаспії і знаходилися під патронатом Хозарського каганату²⁷. Відомий арабський мандрівник Ахмед ібн-Фадлан, секретар посольства аббасидського халіфа ал-Мухтадіра до волзьких булгарів, розповідаючи про свою подорож біля 921–922 рр. територією Східної Європи, відзначає, що він та його супутники потрапили до країни огузів зразу ж після переходу через плато Устюрт (район між Прикаспієм та Приараллєм)²⁸. У середині X ст., судячи з свідчень Константина Багрянородного, огузи вийшли з-під контролю хозарів і розпочали разом з волзькими булгарами тривалу війну з ними за повну незалежність²⁹. У цей час огузькі племена, вірогідно, почали пересуватися на захід, де райони їх перебування наблизилися до східних “фем” печенігів, описаних у згаданого грецького автора³⁰.

Відзначаючи ворожість стосунків печенігів з огузами в другій половині X ст., особливо загострених в міру просування останніх через Волгу та Дон наприкінці того ж століття, зазначимо, що певна етнічна та культурно-господарська спорідненість уже тоді створювала умови для протилежних процесів, а саме – поступового зближення, і, навіть, злиття деяких печенізьких та огузьких угруповань³¹. Пізніше, у другій половині XI ст., ці процеси (після сходу

²⁴ Литаврин Г. Г. Предисловие // Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 29.

²⁵ Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава. – Москва, 1982. – С. 99–101; Калинина Т. М. Сведения ибн Хаукаля о походах времен Святослава // Древнейшие государства на территории СССР. 1975 г. – Москва, 1976. – С. 90–101; Гадло А. В. Восточный поход Святослава (К вопросу о начале Тмутараканского княжества) // Проблемы истории феодальной России. – Ленинград, 1971. – С. 60–68 (та ін.).

²⁶ Новосельцев А. П. Хазарское государство... – С. 224–226.

²⁷ Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв. // Киевские университетские известия. – Киев, 1883. – Июль. – С. 147.

²⁸ Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Харьков, 1956. – С. 24, 97–98, 125–129.

²⁹ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 29, 51; Новосельцев А. П. Хазарское государство... – С. 226.

³⁰ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 51.

³¹ Плетнева С. А. Половцы. – Москва, 1990. – С. 17–18.

печенігів з головних ролей на теренах причорноморських степів і посилення тиску половців на інші кочівницькі формування) стануть провідними у взаєминах степовиків – суперників половців, що вже в XII ст. призведе до поступового формування “Чорноклобуцького об’єднання”³².

Від самого початку правління у Києві Володимира Святославича спостерігається чималий інтерес його адміністрації до ведення активної південної політики. Специфіка викладу фактів з історії Русі X ст. в “Повісті временних літ”, значне місце у ній фольклорних сюжетів часом призводить до не зовсім коректного їх сприйняття. Ще Борис Греков, наприклад, відзначав неправильність розуміння діяльності князя Святослава Ігоревича, якого часом подають дружинним вождем, схильним до військових авантур³³. Таке тлумачення обумовило легендарні розповіді про неї у літописі. Аналогічна картина спостерігається і в описах правління Володимира Святославовича, оскільки на розуміння істотно впливає гіперболізація в давньоруських історичних і релігійних наративах місця християнізації в житті київського володаря.

Оскільки про взаємини з печенігами на початку 80-х років X ст. практично немає інформації в джерелах, варто звернути увагу, перш за все, на деякі факти попереднього часу. Історики внаслідок певної екзотичності сюжету постійно пишуть про безпосередні обставини загибелі князя Святослава на дніпровських порогах в 972 р., які показують у діаметральному ракурсі Русь та її суперників. Фольклорна розповідь про вбивство Святослава Ігоревича, яке вчинив хан Куря³⁴, стає основою для створення уявлення про жорстке протистояння слов’ян із зухвалими кочівниками – печенігами – і коварними візантійцями, які, на думку багатьох авторів, підштовхнули степовиків до нападу на руську дружину під час її переходу через дніпровські пороги. Варто зазначити, що печеніги разом з угорцями були союзниками Святослава під час його балканської кампанії. Їх, за свідченням Іоана Скіліци, вщент розбили війська патрікія Іоана Алакаса³⁵. Зазначимо, що в літературі майже не зауваженим залишився інший аспект загибелі Святослава – відсутність допомоги з Києва. Там однозначно знали про повернення князя додому, але ні Свенельд, ні Ярополк не зробили нічого, аби допомогти руському загонові повернутися додому. Не виключена вірогідність того, що зазначені особи не хотіли повернення Святослава Ігоревича, тобто їх дії, фактично, носили риси банальної зради підданих.

За правління у Києві князя Ярополка Святославовича (970–978) між Руссю і кочівниками продовжували підтримуватися взаємини, причому, часом не тільки ворожі. Зокрема, відомо, що в час жорсткого протистояння Ярополка з братом Володимиром радник першого Варяжко пропонував своєму володареві

³² Расовский Д. О роли черных клобуков в истории древней Руси // Seminarium Kondakovianum. – Prague, 1927. – Т. 1. – С. 91–109; Бубенок О. Б. Следы исчезнувших торков Северного Причерноморья // Східний світ. – 2014. – № 1. – С. 13–25; Його ж. Проблема черных клобуков в восточноевропейской историографии от XVIII в. до наших дней // Східний світ. – 2014. – № 4. – С. 45–64.

³³ Греков Б. Д. Киевская Русь. – Москва, 1953. – С. 459, 460, 466. Пор.: Бахрушин С. В. “Держава Рюриковичей” // Вестник древней

истории. – Москва, 1938. – Вып. 2(3). – С. 91–96.

³⁴ Козлов С. А. “Святославида”, или что общего у князя Святослава Игоревича с “героями песнопевца Гомера” // Петербургские славянские и балканские исследования. – Санкт-Петербург, 2016. – Вып. 6. – С. 82–99.

³⁵ Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum / Rec. I. Thurn. – Berolini, Novi Eboraci, 1973. – P. 288.14–290.66. Російськомовний переклад відповідного уривка див.: Лев Диакон. Історія / Перевод Копыленко. Приложения. – Москва, 1978. – С. 122–123.

шукати підтримки печенігів³⁶. Не переривалися після загибелі князя Святослава контакти офіційного Києва і з візантійцями, що є свідченням існування за часів Ярополка нормальних стосунків з Імперією. Причиною цьому була потреба у тісній міждержавній взаємодії. Після смерті імператора Іоана Цимісхія (976) новий василевс прагнув отримати допомогу русів³⁷. У цей же час володарі Дунайської Болгарії намагаються використати печенігів для боротьби з візантійцями³⁸.

На початку правління Володимира Святославовича добрі (можна навіть говорити про довірливі³⁹) стосунки з Візантією зберігалися. На користь цього свідчить епізод з відісланням до Царгороду варягів – союзників нового київського князя, з приводу чого між володарями Русі і Візантії велося листування⁴⁰.

За умов складної політичної кризи в Імперії на початку 80-х років X ст. царгородська адміністрація не мала можливості якимось впливати на ситуацію у Північному Причорномор'ї, яке тоді привертає увагу київського двору. Саме в першій половині 80-х років X ст. Київ проникає до басейну Сіверського Дінця та східної частини Причорномор'я. Внаслідок цих подій відбувається формування анклавів східних слов'ян на Тамані і в Східному Криму – Тмутараканського князівства⁴¹.

У той час торки, як і за Святослава, залишалися союзниками Русі. Під 6493 р. літопису повідомляє: “Иде Володимер на Болгары с Добрынею с воем своим в лодьях, а Торки берегом приведе на коних и победи Болгары”⁴². Серед істориків існує думка, що князь Володимир воював тоді з Дунайською Болгарією⁴³. В літературі після Бориса Грекова поширилося також уявлення, що київський князь Володимир Святославович воював не проти дунайських, а волзьких булгар⁴⁴. Зокрема, таку ж думку поділяли Михайло Артамонов, Володимир Пашуто і Світлана Плетньова⁴⁵. А. Новосельцев висловив припущення про похід князя Володимира Святославовича проти булгар Північного Причорномор'я, а С.О.Ромашов

³⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб. 78.

³⁷ *Роменський О.* Візантійське посольство до Ярополка Святославича у світлі міжнародної політики Русі 70-х років X ст. // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2016. – Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. –. Висловлюю щирю подяку Олександрові Роменському за можливість ознайомитися зі статтею в рукописі.

³⁸ *Божилів І.* България и печенизите (896–1018 г.) // *Исторически преглед.* – 1973. – № 2. – С. 59–62.

³⁹ *Кауркин Р. В.* Внешнеполитические планы князя Владимира и введение христианства на Руси // *Исторический формат.* – 2016. – № 2. – С. 11.

⁴⁰ Лаврентьевская летопись. – Стб. 79.

⁴¹ *Войтович Л. В.* Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. // *Хазарский альманах.* – Киев; Харьков, 2007. – Т. 6. – С. 65–77; *Могаричев Ю. О “Крымской Хазарии” в XI–XII вв.* // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 49–58; *Головка О. Б.* Північне Причорномор'я і Приазов'я в політичному та економічному розвитку

Русі (IX – середина XIII ст.) // *Український історичний журнал.* – 2014. – № 1. – С. 31–34, 38–39; *Роменский А. А.* В поисках Хазарии Иоанна Скилицы: К дискуссии о походе Варды Монга и Сфенга в 2016 г. // *Хазарский альманах.* – Москва, 2016. – Т. 14. – С. 206–213.

⁴² Лаврентьевская летопись. – Стб. 84; *Новосельцев А. П.* Хазарское государство... – С. 227.

⁴³ *Мавродин В. В.* Образование Древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С. 302–303. Такий же погляд поділяють й інші автори. Див., наприклад: *Сахаров А. Н.* Крещение Руси и борьба Киева за церковно-политический суверенитет // *Владимир Святой и крещение Руси. Материалы Международной научной конференции.* Киев, 26–27 июля 2013 г. – Киев, 2014. – С. 7; *Кауркин Р. В.* Внешнеполитические планы князя Владимира и введение христианства на Руси. – С. 12.

⁴⁴ Греков В.Д. Волжские болгары в IX–X вв. // *Исторические записки.* – Ленинград, 1945. – Т. 14. – С. 13.

⁴⁵ *Артамонов М. И.* История хазар. – С. 434; *Пашуто В. Т.* Внешняя политика древней Руси. – Москва, 1968. – С. 97; *Плетнева С. А.* Половцы. – С. 23 (та ін.).

уточнив питання про місце тодішнього проживання болгар, вважаючи, регіоном їх розселення Східне Приазов'я⁴⁶. Аргументом щодо походу саме проти болгар Приазов'я є те, що в наступній статті під 6494 р. розповідаючи про посланців від болгар Поволжя, прибулих до Києва, літописець протиставляє їх попереднім болгарам, відзначаючи, що останні були мусульманами ("Болгары веры Бехъмиче")⁴⁷.

На користь погляду про похід до Приазов'я додатково свідчить контроль торків на той час над землями на нижньому Доні поряд з територією приазовських болгар⁴⁸ й те, що напередодні походу князь Володимир розбив радимичів, які мешкали у Середньому Придонні⁴⁹. О.О.Тортика писав про зазначених болгар (чорні болгар) в східній частині Північного Приазов'я, примкнулій до нижнього Дону. Північним кордоном володінь болгар була нижня частина течії Сіверського Дінця, а західна межа доходила до р. Молочної⁵⁰. Після ліквідації Хазарського каганату об'єднання болгар Приазов'я на певний час стало незалежним і в 965 р. спостерігається ймовірна спроба русів і торків підкорити їх.

Конфлікт з чорними болгарами не призвів до встановлення тривалого контролю Київської держави над цим населенням. Саме це і призвело до творення фольклорної розповіді про пораду Добрині князю Володимиру не воювати проти людей в чоботах, оскільки такі не будуть платити данини ("...реч Добрыня Володимеру: "Съглядах колодник. Иже суть вси в сапозех, дани нам не даяти. Поидем искачь лапотников..."⁵¹). О. Бубенок на підставі відсутності у літописному тексті після 985 р. відомостей про чорних болгар приймає їх підкорення торками⁵².

Про різке загострення відносин Русі і печенігів є декілька згадок у "Повісті временних літ". З приводу цих свідчень необхідно відзначити, що вона в інтерпретації літописця початку XII ст. набула специфічного відображення. Насамперед необхідно відзначити літописну інформацію про конфлікт печенігів з Руссю як досить коротку і з неповним переказом перебігу взаємин слов'ян з кочівниками. Історію русько-печенізьких зіткнень часів Володимира Святославича часто розпочинають від 988 або 989 р.⁵³, проте є підстави відносити її до ранішого часу. Однозначно, як і розповідь про розіслання синів до різних регіонів, звістка про печенізьку війну і будівництво фортифікацій на півдні є узагальнюючою і стосується подій, які відбувалися упродовж декількох років. "...и реч Володимер: "Се не добро еже мал город около Киева" и нача ставити городы по Десне и по Востри и по Трубешеву и по Суле и по Стутне и поча рубати муже лучшиє от Словен и от Кривичь и от Чюди и от Вятичь и от сих на сели гради. Бе бо рать от Печенег и воюяся с ними и одолая им"⁵⁴. Інформація про окремі епізоди протистояння стосується, на нашу думку, не тільки тих років, під якими записано самі події, а на виникнення цього наративу немало

⁴⁶ Новосельцев А. Н. Хазарское государство... – С. 227; Ромашов С. А. Где находилась Черная Болгария? // Восточная Европа в древности и средневековье: Спорные проблемы истории. – Москва, 1993. – С. 66–68.

⁴⁷ Лаврентьевская летопись. – Стб. 84.

⁴⁸ Головкин О. Б. Торки в истории причорноморских степей (IX – XII ст.) // Etymon. До 80-річчя академіка О. Прицака. – Київ, 2001 (Східний світ. – 1999. – № 1–2). – С. 113–114.

⁴⁹ Лаврентьевская летопись. – Стб. 83–84.

⁵⁰ Тортика А. А. "Черная Болгария" трактата Константина Багрянородного "Об

управлении империей" и "черные болгары" "Повести временных лет": проблемы локализации // Дриновский збірник. – Харків; Софія, 2012. – Т. 5. – С. 30.

⁵¹ Лаврентьевская летопись. – Ст. 84.

⁵² Бубенок О. Б. Ранні торки в степах Північного Приазов'я // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип. 3. – С. 41–43.

⁵³ Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. – Москва, 1967. – С. 28.

⁵⁴ Лаврентьевская летопись. – Стб.121.

вплинула фольклорна складова – розповіді про виникнення міста Переяславля, дружинника Кожум'яку, оборону Білгорода⁵⁵.

Розглядаючи тему взаємин Русі з кочовиками в історичній ретроспективі, необхідно зазначити, що печеніги, в порівнянні з половцями, які завоюють Північне Причорномор'є в середині XI ст., більше орієнтувалися на контроль Правобережжя, що, без сумніву, виходило з тиску на них торків, які вже на початку XI ст. фактично зайняли більшу частину Лівобережжя. Наприкінці ж X ст., під час різкої конфронтації Русі з печенігами, останні на Правобережжі, фактично, контролювали всю степову і лісостепову смугу від Дніпра до Карпат.

У складних для Києва подіях першої третини XI ст. за умов міжкнязівських конфліктів печеніги не зуміли домогтися якоїсь переваги, а в 30-х роках XI ст. взагалі зникли з політичного обр'ю Східної Європи як потужна політико-мілітарна сила. Є підстави погодитися з думкою, яку свого часу висловив Володимир Пархоменко, що в останньому десятилітті X ст. князь Володимир не тільки будував укріплення на південному рубежі держави, а й вів досить активні бойові дії з печенігами⁵⁶. У 997 р. невдачею завершилася облога степовиками Білгорода⁵⁷. Про події початку XI ст. інформація в "Повісті временних літ" не збереглася, але є цікаві повідомлення в пізньому Ніконовському літопису. Зокрема, під 1001 р. він повідомляє про перемогу Русі над печенігами, знищення при цьому значної кількості кочовиків, а в 1004 р. про чергову невдачу степовиків під Білгородом, після чого ті вимушені були відступити на південь⁵⁸. У цей же час печеніги, на нашу думку, зазнали також ряду невдач від торків, які саме наприкінці X ст., фактично, оволоділи всім Лівобережжям⁵⁹.

У 1008 р. Київ відвідав авторитетний католицький місіонер Бруно Кверфуртський, який упродовж місяця гостював у князя Володимира. Головною метою подорожі Бруно до Східної Європи було проведення християнської місії у печенігів. У степу Бруно зустрівся з представниками печенізької знаті, від імені київського князя провів переговори, уклад договір між ворогуючими сторонами⁶⁰.

Розповідаючи у листі до германського короля Генріха II про подорож на Русь і до печенігів, Бруно Кверфуртський спеціально звернув увагу на скарги печенізьких ханів з приводу постійної загрози від Русі. Свого часу висловлено сумнів у щирості цієї інформації⁶¹, оскільки, за даними "Повісті временних літ", начебто відомо, що не Русь для печенігів, а печеніги для неї були серйозною загрозою. Зараз є усі підстави дещо скорегувати цей погляд. Дійсно, наприкінці X ст. печеніги вели дуже агресивну політику на півдні Русі, проте, як видається, на початку XI ст. ситуація дещо змінилася не на користь печенігів. Уже йшлося про інформацію Ніконовського літопису щодо тогочасних невдач кочівників у війні з Руссю. На зміну ситуації значний вплив мало також масштабне будівництво оборонних споруд, про яке згадує архієпископ Бруно ("... два дні з військом проводжав мене до крайніх меж своєї держави, які через

⁵⁵ Марченко М. І. Київська Русь у боротьбі з кочовниками до монгольської навали. – Київ, 2012. – С. 53–55.

⁵⁶ Пархоменко В. О. Русь та печеніги. До історії стародавніх зв'язків Русі зі Сходом // Східний світ. – 1999. – № 7–8(1–2). – С. 291.

⁵⁷ Лаврентьевская летопись. – С. 127–129.

⁵⁸ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1862. – Т. 9 – С. 68.

⁵⁹ Головка О. Б. Торки в історії... – С. 114.

⁶⁰ Epistola Brunonis ad Henricum regem / Ed. J. Karwasinska // Monumenta Poloniae Historica. Series nova. – Warszawa, 1973. – Т. 4,3. – Р. 97–106.

⁶¹ Головка А. Б. Политические отношения Руси и Польши в начале XI века // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1981. – Вып. 26. – С. 107.

ворожість кочівників обніс з усіх сторі дуже міцною і вкрай довгою огорожею (duos dies cum exercitu duxit me ipse usque ad regni sui terminum ultimum, quem propter uagum hostem firmissima et longissima sepe undique circumclausit)⁶².

У згаданому листі Бруно згадує лише чотири об'єднання печенігів, хоча в середині X ст., як уже відзначено (див. вище), насправді їх було вісім⁶³. Наприкінці XIX – на початку XX ст. обговорювалося питання про те, до якої частину печенізьких земель ходив Бруно Кверфуртський. Володимир Антонович вважав, що архієпископ відвідав Правобережжя Дніпра⁶⁴. Йому заперечував Василь Ляскоронський, на думку якого Бруно здійснив подорож до району сучасного Переяслава⁶⁵. Дискусія не отримала продовження⁶⁶. Олександр Назаренко привернув увагу до відсутності в листі інформації про переїзд Дніпра як аргументу за мандрівку до правобережних печенігів⁶⁷. Співставлення листа місіонера й інформації Константина Багрянородного дає підставу думати про першу “фему”, яку відвідав Бруно, була “фема” Харавої у басейні річки Рось. О. Прицак висловив цікаву думку, що в X – на початку XI ст. саме в Поросці знаходився центр печенізьких земель⁶⁸. Втрата Поросся у перших десятиліттях XI ст. призвела до кардинального зламу в житті печенізьких племен, примусила переважну їх частину до переселення на Балкани.

Під час перебування в Східній Європі, крім місіонерських справ, Бруно Кверфуртський виконував, фактично, й дипломатичні функції⁶⁹. Він, зокрема, познайомився з одним із синів князя Володимира, який після укладення русько-печенізького миру деякий час перебував заручником серед степовиків⁷⁰. У літературі тривалий час висловлювали думку, що цим сином міг бути Святополк, найстарший з нащадків Володимира, який пізніше не один раз буде використовувати печенізькі орди для вирішення своїх політичних намірів⁷¹. О. Назаренко нещодавно висловив аргументовані заперечення проти такої концепції, заявивши, що Володимир не міг направити до печенігів найстаршого за віком сина: на той час він уже мав уділ у Турові⁷².

На нашу думку, ним міг бути Борис, який, як ми доводимо в ряді публікацій, також мав контакти з печенігами. Саме це пояснює, що пізніше, коли

⁶² Epistola... – P.98.

⁶³ Ibidem. – P. 99. Пор. *Константин Багрянородний. Об управлении империей.* – С. 155–159.

⁶⁴ Антонович В. В. Змиевые валы в Киевской земле // *Киевская старина.* – 1888. – Кн. 3. – С. 360–368.

⁶⁵ Ляскоронский В. К вопросу о местоположении, в пределах южной Руси, района, в котором проповедал епископ Бруно в начале XI века // *Журнал Министерства народного просвещения.* – 1916. – Август. – С. 274–290.

⁶⁶ Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. – Москва, 1972. – С. 89. Див. також: *Коринный Н. Н. Переяславская земля.* – Киев, 1992. – С. 51.

⁶⁷ Назаренко А. В. Западноевропейские источники // *Древняя Русь в свете зарубежных источников.* – Москва, 1999. – С. 316.

⁶⁸ Прицак О. Печеніги // *Український історик.* – 1970. – № 1–3(25–27). – С. 98.

⁶⁹ Widera B. Brun von Querfurt und Rus-

sland // *Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und völkdemokratischen Länder Europas.* – Berlin, 1959. – Bd. 3. – S. 351–381.

⁷⁰ Epistola... – P. 100.

⁷¹ Ляскоронский В. К вопросу о местоположении... – С. 294; *Zakrzewski S. Bolesław Chrobry-Wielki.* – Lwów; Warszawa; Kraków, 1925. – S. 250; *Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник.* – Москва, 1957. – С. 81; *Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по археологии СССР.* – Москва, 1958. – Т. 62. – С. 218; *Grabski A. F. Bolesław Chrobry.* – Warszawa, 1964. – S. 172–173; *Головко А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII в.* – Киев, 1988. – С. 19; *Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron kijowski 1015–1019 // Kwartalnik historyczny.* – 1995. – Nr 3–4. – S. 13.

⁷² Назаренко А. В. Западноевропейские источники. – С. 316.

Києву знову почнуть загрозувати степовики, Володимир Святославович викликав у 1014 р. Бориса з Суздаля, де той був намісником. Київському князеві важливо було укласти терміново мир з кочовиками для того, щоб розв'язати собі руки в умовах підготовки війни з новгородським князем Ярославом. Борис був готовий для виконання такого доручення, оскільки, на нашу думку, наприкінці першого десятиліття перебував серед них як заручник і добре знав печенігів. Таке розуміння подій пояснює причини відсутності в джерелах інформації про якісь зіткнення дружини молодого князя з печенігами влітку 1015 р.⁷³

Перші тринадцять років XI ст., фактично, не висвітлені в літописанні, оскільки згадки "Повісті временних літ" цього часу взяті з князівського пом'яника і фіксують лише дати смерті представників княжої династії⁷⁴. З хроніки Тітмара Мерзебурзького відомо, що в 1013 р. польський князь Болеслав напав і розорив значну частину країни, причому військо саксонців підтримувало його в поході за участю і печенігів. У яких виник конфлікт з воїнами Болеслава, який наказав перебити усіх кочівників⁷⁵. Є підстави думати, що подорож Бруно до печенігів сприяла подальшому встановленню взаємин Польщі зі степовиками.

Як відзначають дослідники, похід польського війська, здійснений у серпні–вересні 1013 р.⁷⁶, насамперед спрямовано на захоплення "Червенських градів"⁷⁷. Але, вірогідно, полякам вдалося зайняти тоді лише Берестя. Значимо, що район "Червенських градів" займав дуже важливе стратегічне становище, через нього проходив один з головних торговельних шляхів із заходу на схід, тут мешкало, поряд з основним східнослов'янським населенням, чимало "лендзян (ляхів)". У попередній період київський князь побудував задля зміцнення кордону Русі з Польщею, а також посилення впливу Києва на Волинь низку фортець-укріплень⁷⁸. Є підстави думати, що кочовики на той час уже розірвали укладений Бруно 1008 р. договір, що дало змогу синові Володимира Борису повернутися зі степу.

Невдача польсько-печенізького походу 1013 р. не призвела ні до повного розриву взаємин Болеслава зі степовиками, ні до послаблення експансіоністських намірів гнезненської адміністрації щодо Русі. Саме в контексті з цією констатацією слід пов'язувати низку наступних важливих подій: шлюб пасинка Володимира Святославовича Святополка з донькою польського князя, заколот Святополка і його духівника єпископа Рейнберна проти київського князя, перебування Святополка при дворі Болеслава після смерті Володимира. Аналіз цих подій виходить поза тему нашої студії⁷⁹, але важливим зараз є те, що на цей час припадає апогей внутрішньополітичної боротьби на Русі.

⁷³ Головка О. З історії міжкнязівської війни 1015–19 рр. на Русі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – Київ, 2000. – С. 46.

⁷⁴ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 152–153.

⁷⁵ Thietmari Chronicon. – L.VI,91. Цит. за: Thietmar von Merseburg. Chronik / Neu übertragen und erläutert von W. Trillmich. – Berlin, 1962. – 516 S.

⁷⁶ Свердлов М. Б. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. // Проблемы международных отноше-

ний. – Ленинград, 1972. – С. 292.

⁷⁷ Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь X–XI вв. – Москва, 1964. – С. 214; Головка О. Б. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Київ, 2002. – Вип. 2. – С. 59–61.

⁷⁸ Łowmiański H. Studia z dziejów wczesnej Słowiańszczyzny // Kwartalnik historyczny. – 1960. – №3. – S.751.

⁷⁹ Про це див.: Головка А. Б. Древняя Русь и Польша... – С. 20–24; Його ж. З історії міжкнязівської війни... – С. 38–49.

Найсильніші з нащадків Володимира не тільки прагнули зміцнити свої позиції в окремих землях, а й намагалися позмагатися за столий Київ. У цій боротьбі наприкінці 10-х років XI ст. загинули муромський князь Гліб, древлянський Святослав, ростовський Борис, турівський Святополк.

Активна колонізація земель на південь від Стугни, що її провадив київський політичний центр за правління нового князя Ярослава Володимировича (1019–1054), побудова нової оборонної лінії на р. Рось на межі 20–30-х років завдали чималого клопоту печенізькій верхівці. У районі річки Рось розміщувалася одна з їх найпотужніших “фем” – Харівой, про яку згадує Константин Багрянородний⁸⁰. З археологічних досліджень відомо, що власне в цьому районі знайдено найбільшу кількість поховальних пам’яток цих кочовиків⁸¹. Саме наступ слов’янської колонізації порушив баланс суспільно-політичного життя кочових орд, що і призвело до останнього потужного наступу степовиків на Русь в 1036 р.

За свідченням “Повісті временних літ”, орди кочовиків прорвалися через прикордонні укріплення й облягли Київ. Вість про це застала князя Ярослава в Новгороді Великому, де він збирав військо для війни з супротивником. В околицях Києва відбулася жорстока битва, під час якої кочовики зазнали нищівної поразки. З цього часу печеніги як потужна політична сила в причорноморських степах, фактично, перестали існувати. Більшість їх перекочували на Балкани, де вони, перейшовши Дунай, створили на тривалий час значну загрозу для володінь Візантійської імперії.

Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

⁸⁰ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 157.

⁸¹ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга. 1888–1902 гг. – Санкт-Петербург, 1908. – 223 с.

**“ИДЕ ВОЛОДИМИРЪ... И ЗАЙ ГРАДЫ ИХЪ...”:
РЮРИКОВИЧИ ТА “ОКНЯЖИННЯ” ПЛЕМІННИХ ЗЕМЕЛЬ
У ВЕРХІВ’ЯХ ЗАХІДНОГО БУГУ Й ВЕПРУ**

Остання чверть X ст. посідає особливе місце в історії Русі, адже тоді завдяки зусиллям князя Володимира Святославовича практично завершилось формування її державної території. Ключовою ознакою територіального розростання держави Рюриковичів було “окняжіння”, тобто підкорення владі Києва племінних союзів й поширення на підконтрольні землі централізованих систем управління, збору данини та судочинства¹. Важливу роль у цих процесах відігравала княжа дружина, організовуючи органи управління центральної влади, здійснюючи полюддя, контролюючи зовнішню торгівлю, а також виконуючи власне військові функції, а саме – підкорюючи нові території, забезпечуючи їхню інтеграцію до державної системи Русі та охорону території, на яку поширювалася центральна влада².

Межиріччя верхніх течій Західного Бугу та Вепру наприкінці I тис. заселяли, головнo, носії волинської групи племен – черв’яни та бужани, які на півдні межували з карпатськими хорватами, орієнтовно по лінії перебігу горбогірних районів Розточчя, Гологорів та Вороняків³. Початок військової експансії Рюриковичів на землі черв’ян та бужан датується 981 р. (або ж 979 р. за верифікованою хронологією⁴), коли “Иде Володим”рь. к Лахомъ. и зай грады их”⁵. Перемышль.

¹ Котляр Н. Ф. Север или Юг (К вопросу о возникновении Древнерусской государственности) // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. – Москва, 3–15 апреля. Тезисы докладов. – М., 1992. – С. 31–32.

² Мельникова Е. А. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы) // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 гг. – Москва, 1995. – С. 22.

³ Дет. див.: Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно. Zeriwane / Zuireani “Географа Баварського”: до проблеми етнопотестарних структур на Волині у ранньому середньовіччі // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2014. – Вип. 8. – С. 11–20; Його ж. Територіальний та адміністративний розвиток Верхнього Побужжя у IX–XIV ст. Автореф. дис ...

канд. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2015. – С. 7–8; Його ж. Від племінного союзу до князівського уділу: Бужеська волость у середньовіччі // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Львів, 2015. – Вип. 51 (друкується).

⁴ Линниченко И. А. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия. – Киев, 1884. – Ч. 1: Русь и Польша до конца XII в. – С. 77–78; Wasilewski T. Przemysł w X–XI wieku w świetle latopisów ruskich // Rocznik Przemyski. – Przemysł, 1988. – Т. 26. – С. 311–312; Krzywicka V. Lokalizacja Czerwień i Grodów Czerwieńskich // Region Lubelski. – Lublin, 1996. – Nr 5(7) (1991–1993). – С. 9; Kowalczyk E. Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego. Na styku historii i archeologii // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 2000. – Т. 107. – Z. 2. – С. 57–58; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – Москва, 2001. – С. 405–406.

Червень. и иные города. иже суть и до сего днѣ подѣ. Русьсю⁵. Згодом, у 992 р. (за Лаврентіївським зводом⁶) або ж 993 р. (за Іпатіївським зводом⁷ та Першим Новгородським літописом⁸) Володимир Святославович пішов на хорватів й зайняв Прикарпаття⁹. “Окняжіння” щойно завойованих земель супроводжувалася насильницьким руйнуванням племінної територіальної структури¹⁰ з осередками у великих за площею укріпленнях з багаторядною системою оборони, які в українській археологічній відомі під назвою городищ “полісного” типу¹¹. Тенденції до трансформації системи заселення внаслідок військового втручання Русі характерні для сіверян¹², радимичів¹³ й інших східнослов'янських

⁵ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 69.

⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1926. – Т. 1, вып. 1. – Стб. 122.

⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 106.

⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 165.

⁹ Характерно, що таку військову акцію київського князя підтверджує інформація з Гільдесгеймських анналів, згідно з якою польському князю Болеславу I Хороброму у 992 р. загрожувала війна проти Русі: *Annales Hildesheimenses // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores / Editit G. H. Pertz. – Hannoverae, 1839. – Т. 3. – Р. 69.* Ці події деталізує повідомлення Василя Татищева, у якому йдеться про християнізацію Прикарпаття та Західної Волині, проведену тут заходами князя Володимира Святославовича в 992 р. (*Татищев В. История Российская. – Москва, 2003. – Т. 2. – С. 57*) або ж, що ймовірніше, – за рік до того. Після невдачі цієї спроби, орієнтовно наприкінці 992 р., відбувся каральний похід київського князя проти хорватів, під час якого, згідно із “Запискою грецького топарха”, знищено “...більше десяти міст, сіл же було зруйновано не менше п’ятисот, і взагалі, все сусіднє і близьке до них було начебто бурєю охоплено...”: *Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – Москва, 1998. – С. 327–332.*

¹⁰ Ці процеси на Подністер’ї рельєфно виступають в археологічних матеріалах: *Тимоциук Б. О. Давньоруська Буковина. – Київ, 1982. – С. 66–67; Його ж. Східні хорвати // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1995. – Вып. 6. – С. 216–217; Михайлина Л. Хронологія та періодизація старожитностей райковецької культури // Археологічні студії. – Київ; Чернівці, 2000. – Вып. 1. – С. 121–131; Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього*

Дністра. – Чернівці, 2006. – С. 64–67; Филипчук М. Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2008. – Вып. 3. – С. 95; Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Частина 1: Поселення. – Чернівці, 2009. – С. 186–188.

¹¹ Під поняттям “поліс” дослідники розуміють окремих господарсько-політичний центр, ознаками для вивчення якого слугують: 1) назви слов’янських укріплень “*civitas*” у тексті “*Географ Баварського*”; 2) обмеження фортифікаціями значних за розмірами заселених територій; 3) функціонування на головних майданчиках городищ споруд громадського користування – “контин”; 4) наявність загального та індивідуального землекористування у межах полісів та поза ними; 5) розташування культового місця в межах укріпленої території: *Овчинников О. Від полісу до бургу. Модель розвитку міст Прикарпаття // Еволюція розвитку слов’янських градів VIII–XIV ст. у передгір’ї Карпат і Татр. Тези доповідей та повідомлень міжнар. археолог. конференції, Львів, 27–29 вересня 1994 р. – Львів, 1994. – С. 25–26; Филипчук М. Слов’янський період в історії Пліснеська // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези доповідей та повідомлень міжнар. наук. конференції, Галич, 19–21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 23; Його ж. Генезис прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства (Постановка проблеми) // Еволюція розвитку слов’янських градів... – С. 9–11; Його ж. Слов’янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. – Львів, 2012. – С. 208–212.*

¹² *Григорьев А. В. Северская земля в VII – начале XI века по археологическим данным / Труды Тульской археологической экспедиции. – Тула, 2000. – Вып. 2. – С. 216–217.*

¹³ *Фетисов А. А., Щавелев А. С. Русь и радимичи: история взаимоотношений в X–XI вв. [Електронний ресурс] // Електронний*

племен¹⁴, а також – ятвягів¹⁵. У цьому контексті покажемо сприймається дослідження Андрія Кузи. У середині 1980-х років він відзначив, що зі 181 городища IX – початку XI ст., які функціювали на теренах Русі, 104 об’єкти до початку XII ст. перестали існувати, причому, більшість з них занепада на рубежі X–XI ст.¹⁶ Схожі процеси бачимо також на теренах Центрально-Східної Польщі, де межа між племінним і феодальним періодами припала на середину – другу половину X ст.¹⁷ Зазначимо, що тут лише половина всіх поселень VIII–X ст. продовжила існувати і у пізніший час¹⁸, а щодо Ходельської низовини можна говорити про виразний занепад племінних поселенських структур¹⁹. Подібну ситуацію бачимо й у Судетах, де причиною занепаду племінних укріплень та появи нових городищ стала експансія держави П’ястів і захоплення Шльонська у 990 р.²⁰

Окреслені тенденції підтверджують ранньосередньовічні городища у верхів’ях Західного Бугу та Вепру, хронологія, планувальна структура та характер укріплень яких дають змогу простежити процеси “окняжіння” цього регіону в часовій динаміці та пов’язати їх з конкретними історичними подіями, відомими лише зі скупих літописних згадок. Оперуючи археологічними джерелами, нам вдалося виокремити декілька моделей виникнення та функціонування городищ за умов “окняжіння” (рис. 1), а саме:

- існування частини племінних городищ – так званих “Червенських градів” в першій третині XI ст., тобто ще після походів Володимира Святославовича;
- “перенесення” нових городищ на місце, розташоване неподалік від укріплених племінних осередків;
- “переростання” племінних осередків у князівські фортеці з одночасною зміною планувальної структури укріплень та конструктивних особливостей захисних ліній;
- заснування нових міських організмів на зразок Белза чи Червена, зумовлене потребою проведення тут територіальної реорганізації та захисту західного пограниччя Русі.

Тривкість племінних традицій: “грады Червѣньска”. “Грады Червѣньска” гадуються у літописі двічі: під 1018 р.²¹ та 1031 р.²². Щодо цієї літописної дефініції, то сумніви у її автентичності висловив ще Анджей Поппе,

научно-образовательный журнал “История”. – Москва, 2012. – Вып. 5(13): Начала Древнерусского государства / Ред. вып. Е. А. Мельникова, А. С. Щавелев. – С. 123–128. Режим доступу: <https://goo.gl/qDC3us>.

¹⁴ Горский А. А. Русь: От славянского расселения до Московского царства. – Москва, 2004. – С. 90–95.

¹⁵ Кибинь А. С. Ятвяги в X–XI вв.: “балтское племя” или “береговое братство” // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – Санкт-Петербург, 2008. – № 2(4). – С. 129–130.

¹⁶ Куза А. В. Древнерусские поселения // *Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. / Под. общ. ред. Б. А. Рыбакова*. – Москва, 1985. – Т. 15: Древняя Русь. Город, замок, село. – С. 42.

¹⁷ *Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłam wschodni i zachodni*. – Kraków, 1991. – S. 43–

44; *Gurba J., Banasiewicz E., Florek M., Gotub S., Rozwałka A. Formowanie się wczesnośredniowiecznego osadnictwa Polski środkowo-wschodniej // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Nauki Filozoficzne i Humanistyczne*. – Lublin, 1995. – Vol. 50. – S. 68; *Rozwałka A. Główne etapy przemian osadniczych w międzyrzeczu środkowej Wisły i Bugu w średniowieczu (od VII do połowy XIII wieku) w świetle źródeł archeologicznych i pisanych // Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu / Red. J. Libera*. – Łęczna, 2008. – S. 59–60.

¹⁸ *Gurba J., Banasiewicz E., Florek M., Gotub S., Rozwałka A. Formowanie się wczesnośredniowiecznego osadnictwa... – S. 69.*

¹⁹ *Rozwałka A. Główne etapy... – S. 60.*

²⁰ *Jaworski K. Grody w Sudetach (VIII–X w.)*. – Wrocław, 2005. – S. 13, 95. – Tabl. 2.

²¹ *Ипатьевская летопись*. – Стб. 131.

²² Там же. – Стб. 137.

значивши, що "...термін Червенські гради не має відповідника в географічно-політичній номенклатурі ані східних, ні західних слов'ян"²³. Появу на сторінках літопису "Червенських градів" польський історик вбачав у неправильному витлумаченні літописцем початку XII ст. словосполучення "Червень. и иные города"²⁴. Так чи інакше, в історіографії традиційною стала думка про те, що "Червенські гради" були порівняно невеликим і нетривалим територіальним об'єднанням на західній окраїні Волині²⁵, причому короткий період рубежу X–XI ст. був піком їхнього політичного та економічного розвитку на противагу скромній ролі Червенського уділу в найближчий наступний період – у XII–XIII ст.²⁶ Така апологетизація "Червенських градів" призвела до того, що до них схильні автоматично включати майже всі відомі городища межиріччя Західного Бугу та Вепру, хіба що окрім Белза (Червен, Сутейськ, Грудек Надбужний, Щебрешин, Юрїв, Посадів, Грабовець та ін.) (рис. 2)²⁷. На перший погляд, таке традиційне історіографічне трактування "Червенських градів" видається аксіоматичним, проте, якщо проаналізувати відомості про хронологію цих городищ, його очевидна сумнівність виступає більш ніж рельєфно²⁸.

²³ Poppe A. Grody Czerwieńskie // Słownik Starożytności Słowiańskich. – Wrocław etc., 1964. – Т. 2, cz. 1. – S. 168.

²⁴ Ejsdem. Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim // Studia Wczesnośredniowieczne. – Warszawa; Wrocław, 1958. – Т. 4. – S. 283; Ejsdem. Grody Czerwieńskie... – S. 168.

²⁵ Исаевич Я. Д. "Грады Червенские" и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами // Исследования по истории славянских и балканских народов / Отв. ред. В. Д. Королюк. – Москва, 1972. – С. 109.

²⁶ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII веков. – Киев, 1985. – С. 27, 30; Головки О. "Червенські гради" в політичному житті слов'ян Центральної та Східної Європи (IX – перша третина XI століття) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2013. – Вип. 23. – С. 72–82; Його ж. Похід київського князя Володимира на "Перемышль, Червен и иные грады" 981 р. і проблема початку політичних відносин між Польщею та Руссю (кінець X – перша третина XI ст.) // Colloquia Russica. – Kraków, 2013. – Ser. 2, t. 1: Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.) / Pod red. V. Nagirnego i T. Pudłockiego. – S. 44–46.

²⁷ Исаевич Я. Д. Территория та населення "Червенських градів" (X–XIII ст.) // Український історико-географічний збірник. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 81; Kuśnierz J. Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic // Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne. – Zamość, 2003. – Т. 1. – Ryc. 1;

Gurba J. Wczesnośredniowieczny Czerwień i Grody Czerwieńskie na pograniczu polsko-ruskim // Geograficzne problemy pogranicza Europy Zachodniej i Wschodniej / Pod red. H. Maruszczaka, Z. Michalczyka. – Lublin, 2004. – Рис. 2; Волошин М. Хрест та кордон. Погані часи та хороші часи. Об'єкти християнської релігії з польсько-руського порубіжжя (Червенський міста). Минулі та сучасні дослідження // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 52–56; Sikora P., Wotoszyn M. "981 – Volodimer zog zu den Ljachen und nahm ihre Städte: Peremyśl, Červen und die anderen Städte." Forschungsgeschichte und neuere Untersuchungen zu den Červenischen Burgen // Der Wandel um 1000. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald, 23. bis 27. März 2009 / Hrsg. von F. Biermann, T. Kersting und A. Klammt. – Langenweißbach, 2011. – P. 235–239; Wotoszyn M., Janeczek A., Dobrowolski R., Rodzik J., Mroczek P., Zagórski P., Bałaga K., Pidek I. A., Hajdas I. Beyond boundaries... of medieval principalities, cultures and scientific disciplines. Červen Towns – insights from archaeology, cartography and paleogeography // "Castellum, civitas, urbs". Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europe / hrsg. von O. Heinrich-Tamáska, H. Herold, P. Straub, T. Vida / Castellum Pannonicum Pelsonense. – Leipzig etc., 2015. – Vol. 6. – P. 184–189 (etc.).

²⁸ Дет. див.: Ляска В. Червен та "Червенські гради": історіографічні міфи на тлі труднощів археології // Археологічні дослідження

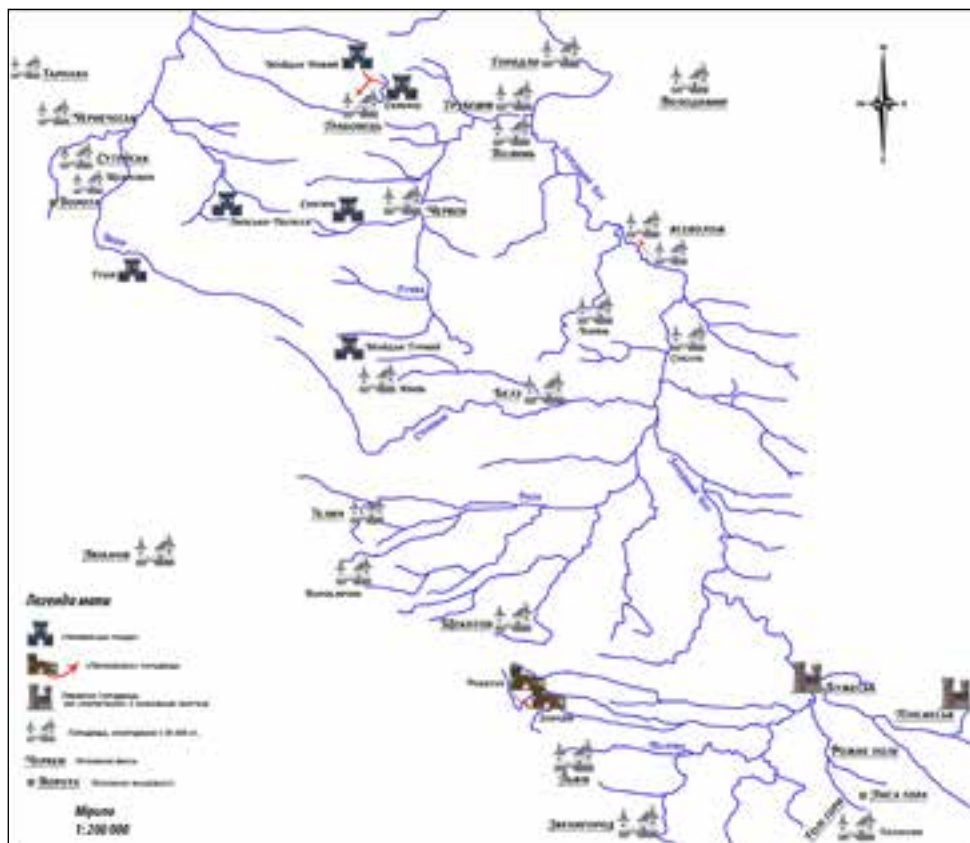

Рис. 1. Городища IX–XIII ст. у межиріччі верхніх течій Західного Бугу та Вепру

На окреслену суперечність між писемними та археологічними джерелами однією з перших відреагувала Ельжбета Ковальчик, висловивши гіпотезу про появу “Червєнських градів” у результаті редакції літопису наприкінці XI – на початку XII ст., що мала скоригувати відображену в початковому тексті історичну реальність X–XI ст.²⁹ Цей скепсис набув продовження у працях Марєка Фльорєка, на думку якого літописні “гради” з’явилися внаслідок писарської помилки, або ж маніпуляції, адже, на його переконня, не можна назвати жодної групи городищ кінця X – першої половини XI ст., здатної відповідати цій територіальній одиниці³⁰. Здавалося б, наведений у польського дослідника факт мав покласти край поширеному упродовж багатьох історіографічному міфів. Проте висловлена при цьому аргументація сприймається до певної міри ригористичною, позаяк ґрунтується на довільному трактуванні хронології городищ

Львівського університету. – Львів, 2014. – Вип. 18. – С. 185–188.

²⁹ Kowalczyk E. Momenty geograficzne... – S. 62.

³⁰ Florek M. Problematyka “Grodów Czerwieńskich” // Słowianie Wschodni... – S. 43–44; Ejsdem. Topografia plemienna międzyrzecza

Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie “Grodów Czerwieńskich” w świetle źródeł pisanych i archeologicznych // Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie. / Skarby z przeszłości / Pod red. E. Banasiewicz-Szykuły – Lublin, 2009. – T. 10. – S. 33.

значеного регіону. Зокрема, М. Фльорек відкликається до текстів Яцека Полеського³¹ та Єжи Кустнежа³², які час функціонування городищ у Гуцьові, Скибицях, Липську та інших місцевостях визначили в межах VIII–XI ст., висловлюючи водночас сумніви стосовно достовірності вказаної хронології³³.

Така позиція М. Фльорека щодо гіпотетичної відсутності городищ VIII–X/XI ст. у межиріччі верхніх течій Західного Бугу та Вепру має слабке підґрунтя й відверто суперечить наявному комплексів археологічних джерел. Зокрема, одне з найбільших городищ у цьому регіоні розташоване поблизу Гуцьова, на північних відрогах Розточчя. Його укріплення локалізовані на мисоподібному виступі (ур. Монастир), піднесеному на 100 м над долиною Вепру. Центральний майданчик городища, площею 9–10 га³⁴, вздовж периметру оточений валом, у кому від півночі й півдня збереглися сліди в'їздів. Від північно-західної, напільної, сторони (від шляху, який проходив долиною р. Вепр) підступи до центральної території захищали три лінії валів, висотою 0,3–1,0 м, та глибоких ровів. Окрім того, від півночі зафіксовано п'ять земляних насипів, ще одне валоподібне підвищення локалізовано у південній частині городища. Загальна площа території, охопленої укріпленням, сягає 20 га (рис. 3)³⁵. Перетин зовнішнього валу північно-західної лінії городища (№ V, згідно з нумерацією Х. Цолль-Адамікової) вказав на дві фази його функціонування, під час першої з яких ширина при основі земляного насипу сягала 3,5–4,0 м. Пізніше, можливо, у другій половині/наприкінці X–XI ст., вал додатково укріплено внутрішніми кам'яними конструкціями довжиною 1,0–1,3 м та висотою 0,5 м, що збільшило ширину насипу при основі до 6,5 м³⁶. Стосовно хронології городища в Гуцьові, то Х. Цолль-Адамікова на основі нечисленного керамічного матеріалу датувала його X–XI ст.³⁷, з чим погодилися Хенрик Марущак³⁸ та Томаш Дзеньковський³⁹, віднісши його до категорії племінних укріплень. На такі міркування наштотувує і контекст навколишніх пам'яток, зокрема суміжних до укріплення поселень (Гуців IX–X), де виявлено низку об'єктів IX–X ст. житлового та господарського призначення⁴⁰,

³¹ Poleski J. Grody plemienne i wczesnopóźnowie w Małopolsce // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu / Pod red. M. Parczewskiego i S. Czopka. – Rzeszów, 1996. – Tab. 1.

³² Kuśnierz J. Historia i stan badań... – Tabl. 1.

³³ Florek M. Problematyka... – S. 43.

³⁴ Зауважимо, що при визначенні площі городища ми спиралися на результати новіших досліджень Хенрика Марущака (Maruszczak H. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Guciowie na Roztoczu: wnioski z analizy jego topografii i warunków fizjograficznych regionu (przyczynek do studiów nad Grodami Czerwienskim) // Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 1997. – T. 2. – S. 228). Натомість Хелена Цолль-Адамікова подала дещо інші кількісні показники: 5 га для центрального майданчика та 9–10 га для усього городища: Zoll-Adamikowa H. Wyniki wstępnych badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Guciowie, pow. Zamość // Sprawozdania archeologiczne. – Kraków, 1974. – T. 26. – S. 153.

³⁵ Zoll-Adamikowa H. Wyniki... – S. 151–153. – Ryc. 18; Maruszczak H. Wczesnośredniowieczne grodzisko... – S. 228. – Ryc. 2; Eujśdem. Warunki posadowienia oraz koncepcja i technika budowy wałów obronnych wczesnośredniowiecznego grodziska w Guciowie, pow. Zamość, w świetle analizy ich przekroju geologicznego // Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 1999. – T. 4. – S. 146. – Ryc. 1.

³⁶ Zoll-Adamikowa H. Wyniki... – S. 157–160. – Ryc. 22.

³⁷ Ibidem. – S. 160.

³⁸ Maruszczak H. Wczesnośredniowieczne grodzisko... – S. 234–235.

³⁹ Dzieńkowski T. Plemienne i wczesnopóźnowie grody międzyrzecza Wieprza i Bugu. Zarys problematyki // Pogranicze polsko-ruskie... – S. 39. – Ryc. 1.

⁴⁰ Zoll-Adamikowa H. Wyniki wstępnych badań... – S. 161–164; Kuśnierz J., Urbański A. Badania archeologiczne w obrębie wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Guciowie na Roztoczu (pow. Zamość,

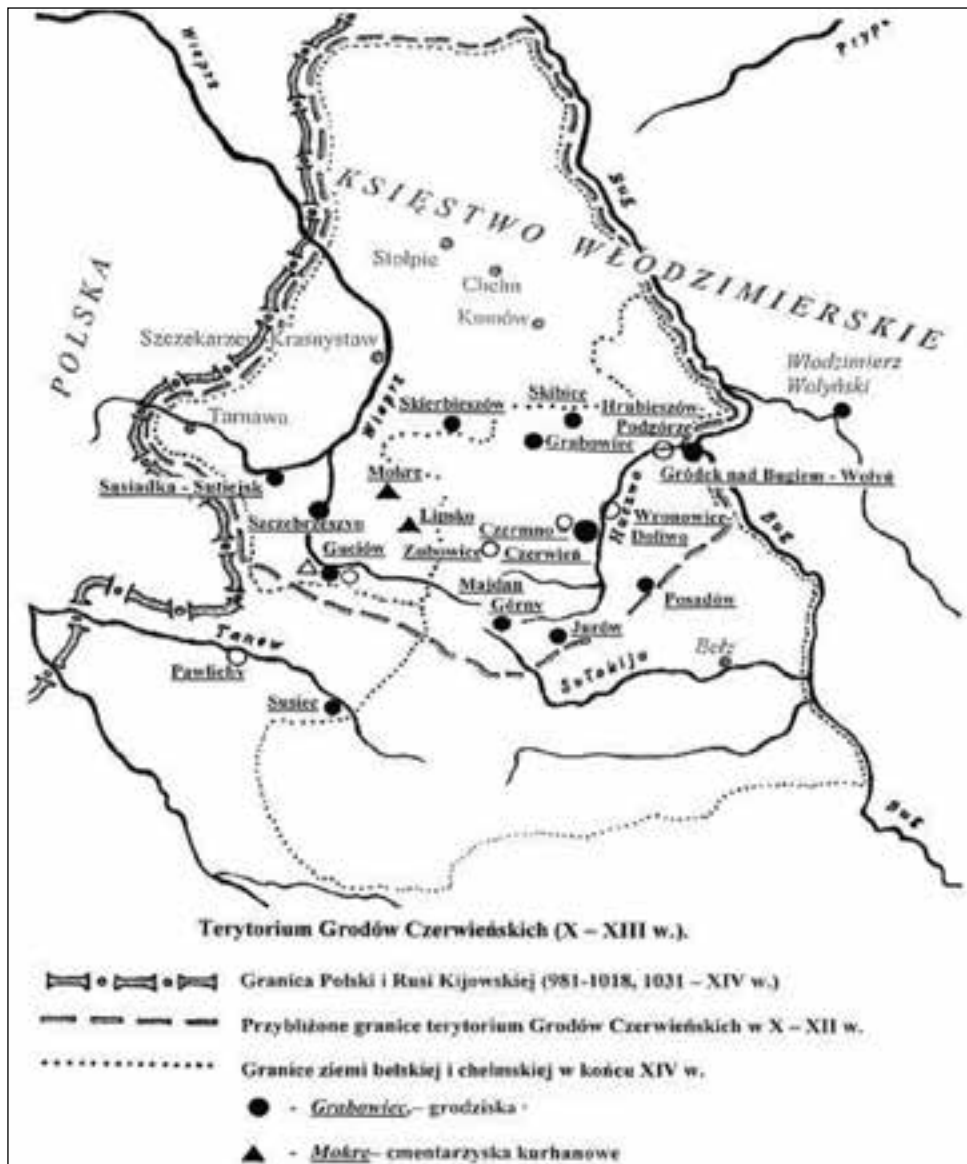

Рис. 2. “Червенські гради” у трактуванні Я. Ісаєвича з доповненнями Є. Кузьнежа (за: Kuśnierz, 2003)

і курганного кремаційного могильника (Гуців I–VI), датованого в межах VII/VIII–X/XI ст.⁴¹

woj. Lubelskie) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 305–313.

⁴¹ Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. – Wrocław etc., 1975. – Cz. 1: Źródła. – S. 80–91.

Схожий варіант планувальної структури має й городище у Майдані Гурному, розташоване на пагорбі Біла Гора (ур. Медно), неподалік від витоків Гучви. Його центральний майданчик, площею 1 га, вздовж усього периметру оточений валом, зі східної сторони додатково укріплював ще один земляний насип. Окрім того, від північної й південно-східної сторін городище захищала система валів та ровів. Північний вал, протяжністю 700 м, був найпотужнішим, його максимальна ширина при основі сягала 2,4 м, а висота зовнішніх ескарпів – 3–5 м. Від південно-східної сторони локалізовано три вали, висотою 0,5–1,2 м, та рови. Загальна площа, охоплена укріпленнями, сягає 40–50 га⁴² (рис. 4). У 1970–1971 рр. на городищі археологічні дослідження проводив Анджей Хуніч, який віднайшов тут матеріали IX–XII ст.⁴³ Той факт, що городище в Майдані Гурному було закладене у племінний час, засвідчує також хронологія його селищ-супутників. На північному схилі Білої Гори зафіксовано селище IX–XI ст. площею у кілька гектарів, ще одне поселення VIII–IX ст. локалізовано від південно-західного сторони укріплень⁴⁴.

Ранньосередньовічний поселенський простір межиріччя верхніх течій Західного Буту та Вепру репрезентує також комплекс пам'яток поблизу села Липсько-Полісся. Тут на гребені невеликого підвищення над одним із допливів р. Топорниці виявлено курганний кремаційний могильник, ще в 1920-х роках локалізований у двох групах: південній (щонайменше 52 насипи) та північній (щонайменше 12 насипів). Археологічні дослідження дали змогу з'ясувати, що південна група могильника почала функціонувати у другій половині VII ст., або ж на зламі VII/VIII ст., існування північної групи припадає на середину X ст.⁴⁵ Поруч із курганами, на протилежному березі струмка зафіксовано синхронне селище, де досліджено заглиблене житло та господарську яму⁴⁶. Окрім того, на віддалі 500 м у східному напрямку від некрополя розташовувалося городище округлої в плані форми, оточене двома лініями валів та ровів. Станом на 1955 р., коли дослідження пам'ятки проводив Міхал Древо, висота одного з насипів сягала 3 м, ширина його підніжжя – 9 м, а відстань між берегами рову – 3 м. На сьогодні оборонні споруди городища майже повністю зруйновані внаслідок сільськогосподарської діяльності. Зокрема, у 2008 р. Єва Прусіцька-Кольцон зафіксувала, що вали збереглися на окремих проміжках, протяжністю 15–30 м, а їхня висота сягала зазедве 0,2–0,5 м. На основі керамічного матеріалу хронологія городища у Липську-Поліссі визначена на VIII–IX ст.⁴⁷, хоча, з огляду на датування північної групи могильника, можливість функціонування цих укріплень й у X ст. виглядає цілком правдоподібно.

⁴² Maruszczak H. Grodzisko Biała Góra w Majdanie Górnym, pow. Tomaszów, woj. lubelskie // *Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej*. – Lublin, 1999. – Т. 4. – С. 159–161.

⁴³ Hunicz A. Majdan Górny, pow. Tomaszów // *Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1970*. – Warszawa, 1971. – С. 185; *Ejusdem*. Majdan Górny, pow. Tomaszów // *Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1971*. – Warszawa, 1972. – С. 293.

⁴⁴ Banasiewicz E. Grodziska i zamczyska Zamojszczyzny. – Zamość, 1990. – С. 81.

⁴⁵ Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska... – С. 156–160; Bondyra W., Lorentz E., Prusicka-Kolcon E., Korzeniowski M.

Dzieje miejscowości gminy Zamość. – Zamość, 2010. – С. 63.

⁴⁶ Hoczyk-Siwokowa S. Małopolska północno-wschodnia w VI–X wieku. Struktury osadnicze // *Lubelskie materiały archeologiczne*. – Lublin, 1999. – Т. 12. – С. 94; Петегурич В. Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. – Львів, 2007. – Вип 11. – С. 107.

⁴⁷ Bondyra W., Lorentz E., Prusicka-Kolcon E., Korzeniowski M. *Dzieje miejscowości...* – С. 63–64.

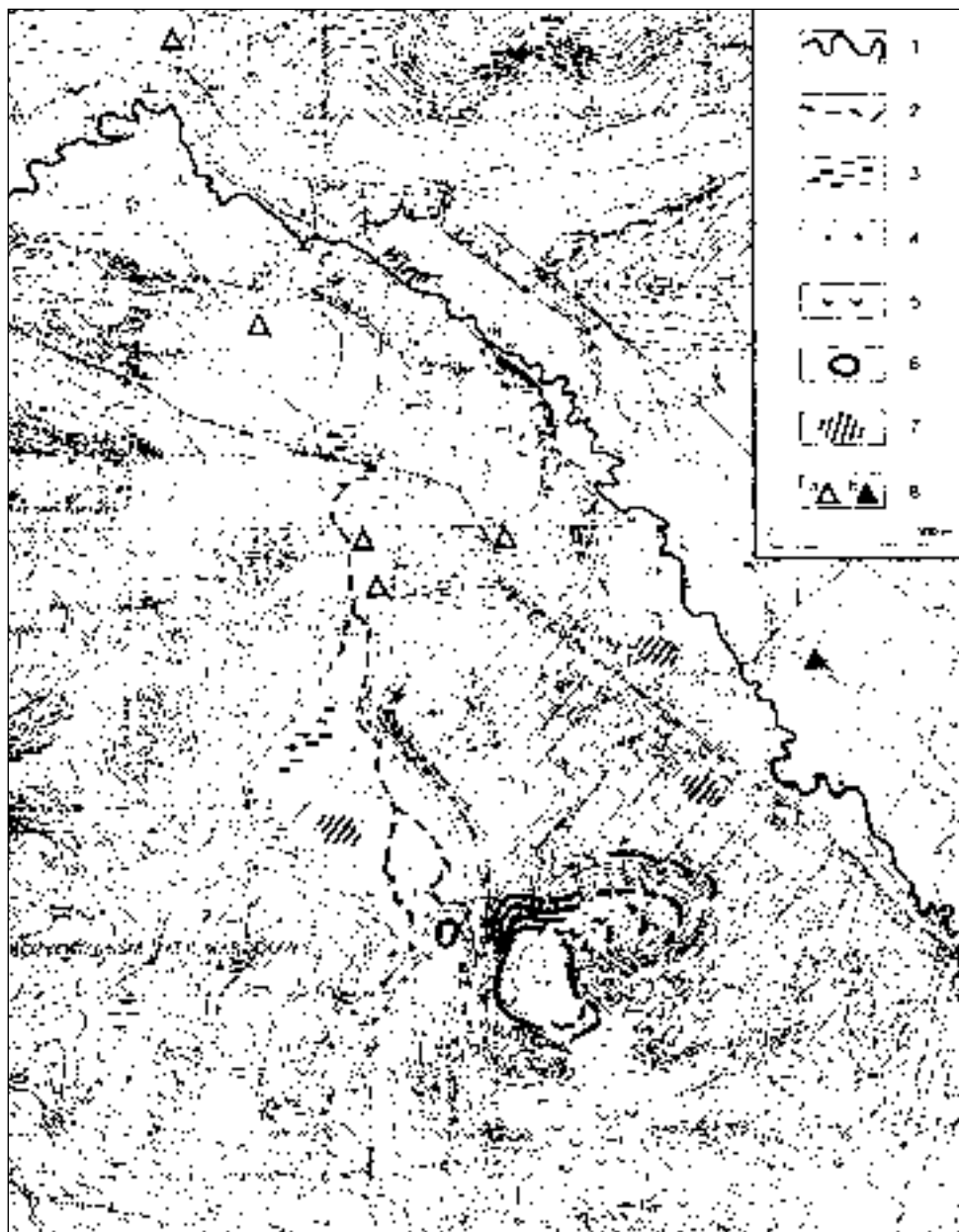

Рис. 3. Комплекс пам'яток поблизу Гуцьова: 1 – ріка, 2 – русло потоку, 3 – болотиста місцевість, 4–5 – джерела, 6 – вали городища, 7 – поселення, 8 – курганні могильники (за: Maruszczak, 1997)

До літописних “Червенських градів”, очевидно, належали й городища у Майдані Новому та Скибицях, локалізовані на Грабовецькому горбогір’ї з його непрохідними лісами, яке слугувало природним бар’єром для розселення черв’ян на північному напрямку. Укріплення в Майдані Новому розташовані на мисоподібному виступі (ур. Замчисько), неподалік витоків струмка Барбарка, допливу Войславки. Центральний майданчик городища округлої в плані форми має площу 0,126 га й вздовж периметру оточений валом та ровом. Висота земляного насипу коливається у межах 0,60–0,90 м, а ширина його підніжжя доходить до 5 м. Віддаль між берегами рову – 2,5–3 м, його максимальна глибина у північній частині сягає 2,0–2,5 м, а на решті проміжків зменшується до 1,0–1,4 м. Від північної, західної та східної сторін територію додатково захищала ще одна лінія оборони з валу, висотою до 0,2–0,8 м, та рову, шириною до 5 м. Її перебіг із південної сторони важко реконструювати з огляду на ерозійні процеси, пов’язані з поширенням яру на цю частину мису. У стратиграфічній колонці внутрішнього валу зафіксовано прошарок спалених дерев’яних конструкцій товщиною 0,20 м. Їх перекривав материковий ґрунт, викопаний при спорудженні рову, а для того, аби забезпечити розмивання насипу, його схили облицьовано дрібним камінням. Уздовж внутрішньої сторони обох оборонних валів існувала оборонно-житлова забудова, про що свідчать численні стовпові ямки та значна концентрація керамічного матеріалу в заповненні об’єктів. Попри західний відтинок зовнішньої лінії укріплень споруджено берму, шириною до 5 м, яка тягнеться над яром на близько 150 м. В’їзд на територію городища пролягав крізь його західну частину, тут розрив в обох лініях оборони сягає 2,5–3,0 м. Загальна площа території, охопленої укріпленнями, доходить до 0,75 га. Згідно з висновками Урсули Рушковської, городище у Майдані Новому належить до категорії племінних укріплень й збудоване в другій половині IX ст. та існувало до кінця X ст. – початку XI ст.⁴⁸

На віддалі близько 5 км у південно-східному напрямку від укріпленого поселення у Майдані Новому зафіксовано поселенський комплекс VIII–X ст. поблизу с. Скибиці, до якого входили городище, селище-супутник та курганный могильник. Городище у Скибицях, округлої в плані форми, локалізоване на мисоподібному виступі, врізаному в заболочену долину р. Калинівки, правої притоки р. Волиці. Воно оточене двома лініями валів, у зовнішньому з яких, на глибині 0,20–0,24 м від вершини насипу, зафіксовано шар звуглених дерев’яних балок та глиняного обмащення. На території центрального майданчика досліджено господарську яму грушеподібною в плані форми, датовану у межах VIII–X ст. Площа городища в Скибицях сягала 3,7 га⁴⁹. Біля західного підніжжя укріплень на підвищенні у заплаві р. Калинівки (ур. Острівець) функціонувало селище VIII–X ст., площею до 5 га, а на сусідньому місці знаходився курганный могильник⁵⁰.

Планувальну структуру, подібну до городищ у Майдані Новому та Скибицях, мало також укріплене поселення Снятичі XLV, локалізоване у басейні р. Синюхи, лівої притоки р. Гучви. Майданчик пам’ятки округлої в плані форми (діаметр вздовж довшої сторони – близько 140 м), оточений концентричними

⁴⁸ Ruszkowska U. Grodzisko wczesnośrednio-wieczne w Majdanie Nowym, pow. Chełm // Rocznik Chełmski. – Chełm, 2011. – T. 15. – S. 7–68.

⁴⁹ Niedźwiadkowie R. i A., Rozwałka A. Sprawozdanie z sondażowych badań wykopaliskowych i odwiertów na stanowisku nr I w Skibicach, woj. Zamojskie // Archeologia Polski

Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 1997. – T. 2. – S. 142.

⁵⁰ Archeologiczne zdjęcie Polski (AZP) // Archiwum zakładowe wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków w Lublinie. Delegatura w Zamościu. – Nr obsz. 85–91. – Nr inw. KA UMCS 7746; Niedźwiadkowie R. i A., Rozwałka A. Sprawozdanie... – S. 148.

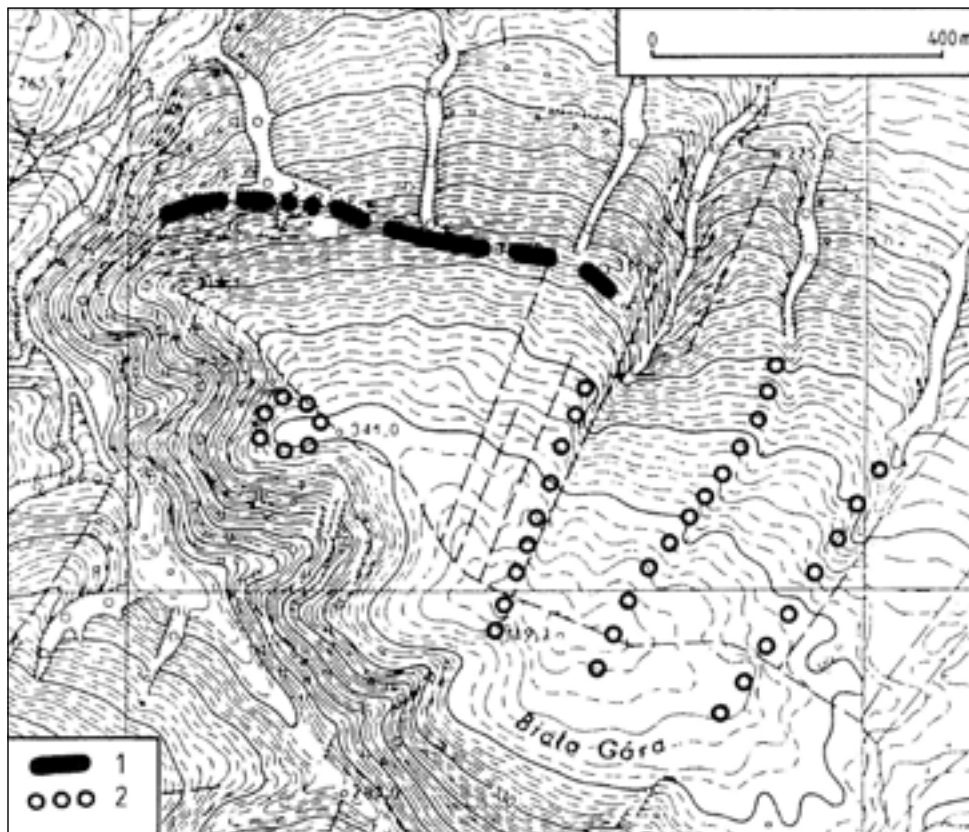

Рис. 4. Городище у Майдані Гурному: 1– добре збережені вали, 2 – частково збережені вали (за: Maruszczak, 1999)

лініями валів та ровів. Оборонні насипи найкраще збереглися зі східної, північної та західної сторін городища, їхня висота сягає 0,5–1,0 м, ширина підніжжя – 2,5–3,0 м, а віддаль між берегами ровів – близько 3,5 м. З півдня оборонні лінії не простежуються, можливо, їх зруйновано внаслідок антропогенної діяльності, або ж природним захистом тут слугувала заболочена заплава р. Синюхи. Щоправда, датування городища викликає чимало застережень, оскільки у культурному шарі віднайдено лише поодинокі зразки керамічних матеріалів VI–VII ст.⁵¹, що не можуть сприйматися надійним індикатором для визначення хронології спорудження цих укріплень.

Отож, численні дискусії привели до того, що “Червенські гради”, за влучним висловом Г. Марущака, мали перетворитися на *віртуальний регіон*⁵², проблематику формування території якого приховано за потужним напластуванням безапеляційних та аксіоматичних тверджень. Погоджуємося з думкою

⁵¹ Prusicka E. Śniatycze, stan. 45, gm. Komarów, woj. zamojskie // Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1992. – Warszawa, 1997. – S. 89.

⁵² Maruszczak H. Podziały geograficzne Eu-

ropy i problemy pogranicza Słowiańszczyzny zachodniej i wschodniej // Geograficzne problemy pogranicza Europy Zachodniej i Wschodniej / Pod red. H. Maruszczaka, Z. Michalczyka. – Lublin, 2004. – S. 22.

А. Поппе про тривкий зв'язок між дефініціями “Червень. и иные города” та “грады Червѣньскыя”. Водночас у нас майже не викликає сумнівів те, що редактор літопису, не акцентуючи на особливостях вже неактуальної на той час племінної географії цього регіону, або ж достеменно не знаючи її, окреслив штучною дефініцією “Червенські гради”, властиво, увесь ареал розселення черв'ян. Очевидно, становище черв'ян на перших порах після їх включення до складу Русі у 979/981 р. за своєю суттю мало чим відрізнялося від їхнього статусу під чеською зверхністю в 960–970-х роках. Позаяк союзницько-трибутарні відносини не могли передбачати чітких та цілеспрямованих заходів одержавлення, у межиріччі Західного Бугу та Вепру продовжували існувати старі поселенські осередки, зокрема в Ґуцові, Майдані Ґурному, Майдані Новому та, можливо, Липсько-Поліссі й Скибиці. Появу на сторінках літопису терміну “Червенські гради” варто пояснювати тим, що процес “окняжіння” черв'ян розтягнувся на декілька десятиліть й остаточно мав завершитися лише після завоювання цієї території на початку 1030-х років зусиллями князя Ярослава Мудрого⁵³. У цьому руслі ми близькі до думки Олександра Головка про певну специфіку управління “Червенськими градами” як територіальною одиницею, що лише частково належала до сфери державного контролю Русі внаслідок недавності входження до неї. Така традиція, передусім, – через пограничне становище цих земель, простежується і в пізніший час, а саме в 1213 р., коли Данило Романович “прия... всю Оукраину”, тобто “територію, де не було князівського правління, – “вольницю”, що знаходилась поблизу батьківщини, “країни” – “у країни”⁵⁴.

“Перенесення градів”: Рокитне та Завадів. Однією з характерних рис “окняжіння” племінних земель у X – на початку XI ст. було “перенесення” нових городищ на місце, розташоване неподалік укріплених племінних осередків⁵⁵. Вперше на таке явище звернув увагу Олександр Спіцин, згідно з думкою якого давній Смоленськ спершу знаходився у Гнездові, а в XI ст., за Ярослава Мудрого, його містотворче ядро змістилось на сучасне місце⁵⁶. Згодом, за допомогою археологічних досліджень, схожі тенденції простежили у низці міст Північно-Східної Русі (Новгород, Ростов, Білоозеро, Ярославль та ін.). На цій основі Володимир Мавродін виокремив декілька причин “перенесення градів”, серед них: неможливість подальшого розростання старих оборонних пунктів, зміщення осей поселенського простору через торгівельні чи економічні потреби київських князів, а також у тому випадку, коли в племінних центрах зосереджувалася ворожа князю місцева знать і боротьба з нею супроводжувалася руйнуванням укріплень⁵⁷.

⁵³ Ляска В. Червен... – С. 194–195.

⁵⁴ Головка О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Український історичний журнал. – Київ, 1991. – № 11. – С. 33–34; Його ж. Проблема дослідження історичних попередників українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси: У 2 т. / Відп. ред. В. А. Смолій. – Київ, 2006. – Т. 1. – С. 32, 35.

⁵⁵ Мавродін В. В. Образование Древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С. 144–145; Дубов И. В. К проблеме “переноса” городов в Древней Руси // Проблемы отечественной и всеобщей истории. – Ленинград, 1983. – Вып. 10: Генезис и развитие

феодализма в России / Ред. И. Я. Фроянов. – С. 70–82; Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси. – Ленинград, 1988. – С. 39–40; Жих М. Проблема переноса древнерусского города и вопрос о возникновении городов-государств Киевской Руси // Историческая наука и российское образование (актуальные проблемы). – Москва, 2008. – Ч. 1. – С. 224–237 (та ін.).

⁵⁶ Спицын А. А. Гнѣздовскіе курганы въ раскопкахъ С. И. Сергѣева // Извѣстія Императорской археологической комиссии. – Санктпетербург, 1905. – Вып. 15. – С. 7–8.

⁵⁷ Мавродін В. В. Образование Древнерусского государства... – С. 145.

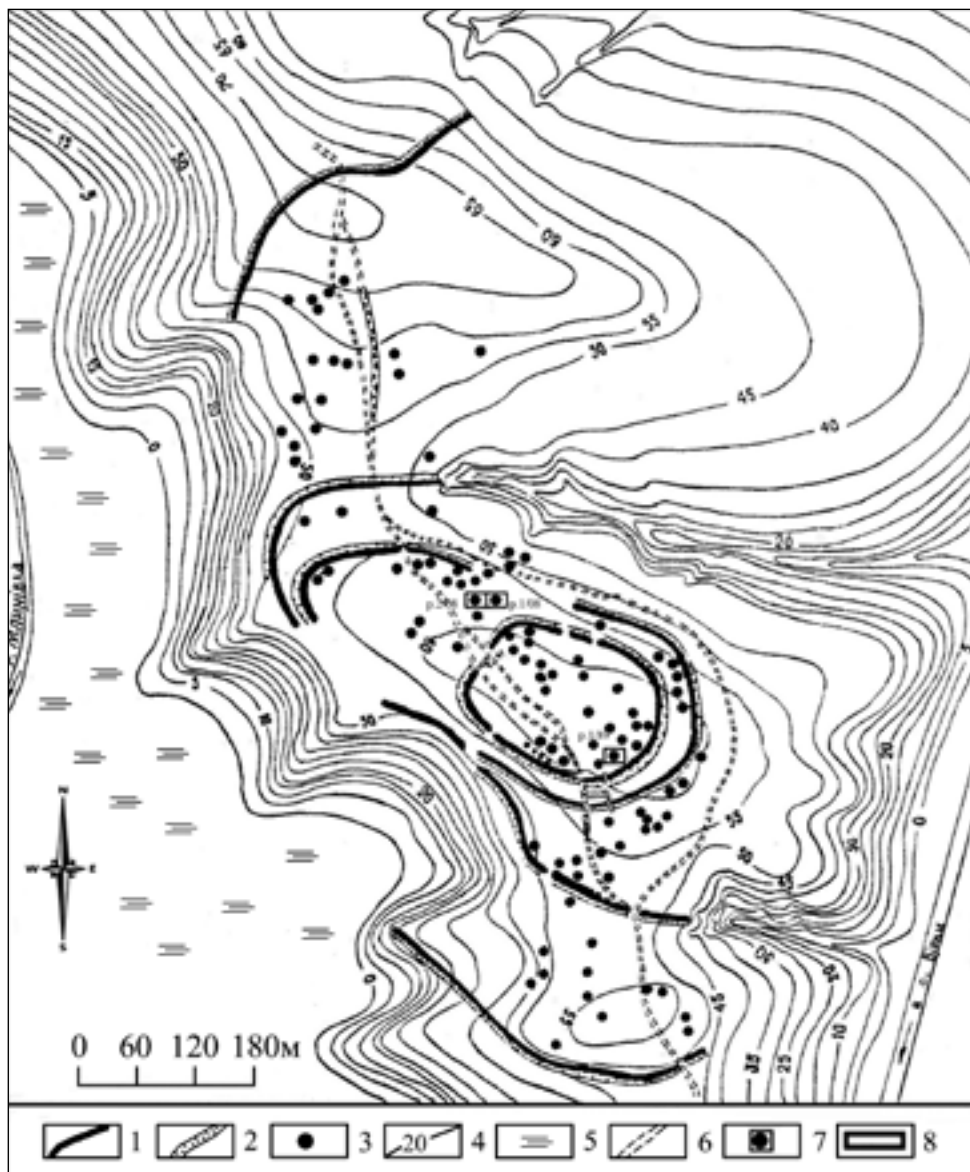

Рис. 5. План укріплень городища Рокитне. Топогеодезична зйомка М. Филипчука: 1 – вал, 2 – рів, 3 – западина, 4 – висотні відмітки, 5 – заболочене русло річки, 6 – стежка, 7 – розкопи на місці жител - “западин”, 8 – траншеї-перетини валів (за: Шишак, Погоральський, Ляска, 2012)

У межиріччі верхніх течій Західного Бугу та Вепру традицію “перенесення градів” репрезентують городища кінця X – початку XI ст. в Рокитному та Завадові, розташовані на віддалі 2 км одне від одного. Городище Рокитне⁵⁸ локалізоване

⁵⁸ На думку Івана Крип’якевича, городище біля Рокитного варто ототожнити з

“Борком” (“Боркоу”): Крип’якевич І. Деякі літописні назви з Галичини // Записки На-

на трьох підвищеннях гребеня мисоподібної гряди, оточеної долиною р. Млинівки. Воно має складну систему оборонних укріплень, збережену у вигляді земляних валів, поєднаних з ровами. Городище складається з центрального майданчика, трьох ліній укріплень з північної та південної сторін і невеликого відрізка валу між першою та другою лініями південної ділянки оборони центрального майданчика⁵⁹. Його ядро має овальну в плані форми й займає територію розмірами 130×180 м. Вздовж її периметру розташовані вал і рів. Загальна довжина валу – 500 м, середня висота насипу валу – 1,5–2,0 м над рівнем сучасної поверхні, ширина у підніжжі 7,0–10,0 м. Рів сягає глибини 1–1,5 м та ширини у верхній частині 4 м. Зі сходу та північного заходу чітко простежуються “розриви” валу, очевидно, – сліди в’їзду. Насипи інших оборонних ліній були не такими потужними, їхня висота доходить до 1,0–1,5 м, а ширина – 3,5–6,0 м. Глибина ровів поблизу цих валів – 0,5–1,0 м з шириною у горішній частині 2,5–4,0 м⁶⁰. Загальна площа території, охопленої укріпленнями, доходить до 26,6 га (рис. 5)⁶¹.

У південній частині городища досліджено вал другої лінії оборони, в якому на глибині 0,6–0,8 м від гребеня насипу простежено прямокутне за планом заповнення. Його репрезентують темно-сірі супіски зі шматками перепаленої до червоного кольору глини, деревним вугіллям та незначною кількістю уламків посуду X–XI ст. Довжина об’єкту доходила до 2,9 м, а висота – 0,6 м. Його нижній контур добре спланований, з вертикальними стінками й заглиблений у материк на 0,25–0,3 м⁶². За своїми розмірами та планіграфією дерев’яна конструкція у дослідженому насипі схожа до внутрішньовалової споруди, зафіксованої на городищі у Добростанах, синхронному до рокитнянського⁶³. Така технологія будівництва також має аналогії до спорудження укріплених ліній городищ IX–X ст. на Буковині, зокрема, Горішніх Шерівців, Добринівців, Грозинців та ін. На думку

укового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1991. – Т. 222: Праці Історико-філософської секції. – С. 313–314. Борок літопис згадує наприкінці весни 1242 р.: Іпатьевская летопись. – Стб. 794. Очевидно, в літописі йшлося не про саме городище, що в той час уже не існувало, а, власне, місцевість, від якої й пішла назва сучасного села Бірки. Етимологію слова “боръкъ” чи його варіації виводять від означення “соновий лісок”: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / І. М. Железняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко Л. Т., О. С. Стрижак; відп. ред. О. С. Стрижак. – Київ, 1985. – С. 24.

⁵⁹ Шишак В. Городище X–XI ст. в с. Рокитне на Львівщині // Еволюція розвитку слов’янських градів... – С. 43; Шишак В., Погоральський Я., Ляска В. Городище X–XI ст. Рокитне II на Розточчі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2012. – Вип. 16. – С. 309. – Рис. 1, 2.

⁶⁰ На думку Романа Береста, вали другої та третьої ліній, які захищали городище, залишилися недобудованими (Берест Р. Нові дані про городище біля с. Рокитне // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 1997. – Вип. 2. – С. 25; Його ж.

Нові відомості та матеріали про городище біля с. Рокитне // Львівський археологічний вісник. – Львів, 1999. – Вип. 1. – С. 105). Можливо, городище в Рокитному після певного часу додатково укріплювали, але з тих чи інших причин ці зусилля не отримали логічного завершення. У такому контексті цікаву ситуацію бачимо на городищі у Заваді Лянцкоронській (Малопольща), територія якого в першій половині IX ст. сягала 1 га, однак на кінець цього ж століття планувальна структура вже складалася з двох укріплених частин загальною площею 10 га (Poleski J. Grody plemienne... – S. 115). Проте, через недостатню археологічну вивченість оборонних споруд Рокитного, поки не випадало б робити аналогічні висновки стосовно його укріплень.

⁶¹ Шишак В. Городище... – С. 43; Шишак В., Погоральський Я., Ляска В. Городище... – С. 311–312. – Рис. 2.

⁶² Шишак В., Погоральський Я., Ляска В. Городище... – С. 313. – Рис. 5.

⁶³ Шишак В., Ляска В. Ранньосередньовічний поселенський комплекс поблизу села Добростани на Розточчі // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2013. – Вип. 17. – С. 99–101.

Бориса Тимощука, основу таких оборонних ліній укладали частоколи, або стіни з горизонтальних колод, укріплені з внутрішньої сторони зрубамі-опорами (іноді з основою, опущеною в материк), розташованими на певній відстані один від одного (“столпие”)⁶⁴. Все ж, як переконливо довів Віталій Козюба, “столпие” репрезентувало дещо інакший вид фортифікаційних споруд⁶⁵, аніж описаний у російського дослідника. Тому, очевидно, внутрішньовалові конструкції з Добростанів та Рокитного варто інтерпретувати як городні – зруби, щільно забутовані ґрунтом. Тим паче, для городищ X–XI ст., на відміну від пізнішого часу, характерна відсутність конструктивного взаємозв’язку між городнями⁶⁶.

На території Рокитного виявлено поверхневі сліди близько 100 заглиблених у материк нижніх частин житлових будівель, що збереглися у вигляді так званих “западин” (деструкції житлових споруд), глибиною у центральній частині 0,2–0,5 м й діаметром 4–5 м. На місці трьох “западин” досліджено три житла розмірами 3,2×3,6 м з печами-кам’янками в одному з кутів. Віднайдений керамічний матеріал із заповнення котлованів та долівки за сукупністю ознак можна датувати кінцем X – першою половиною XI ст.⁶⁷

Для городища у Рокитному характерна складна багаторядна система оборони, значною мірою підпорядкована рельєфу, укріплення тут захищали чималу за площею територію (рис. 5). Аналоги такій планувальній структурі бачимо, передусім, на хорватських городищах Прикарпаття, зокрема в Стільську⁶⁸, Пліснеську⁶⁹, Крилосі⁷⁰, Добростанах⁷¹, Солонську⁷², Ганачівці⁷³, Жидачеві⁷⁴ (ур. Базійівка) та ін. Характерною ознакою укріплень Рокитного можна вважати те, що вали на окремих ділянках зливаються аналогічно до укріплень у Добростанах, Гологірках, Которинах V, Тулігловах, Трепчі, Аксманіцах (Яксманичах), Нашацовіцах та Саришських Соколовцях⁷⁵. Складні городища округлої форми з концентричними лініями валів (“ходліковського” типу⁷⁶, або ж типу ІІІС за

⁶⁴ Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина... – С. 132, 164, 167.

⁶⁵ Козюба В. Давньоруське “столпие” за історико-лексичними та археологічними матеріалами // Археологія. – Київ, 2010. – № 2. – С. 42–50.

⁶⁶ Моргунов Ю. Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков. – Москва, 2009. – С. 47–49.

⁶⁷ Погоральський Я., Ляска В., Вітвіцька Г. Дослідження ранньосередньовічного городища Рокитне II на Розточчі // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2010. – Вип. 13. – С. 345–358. – Рис. 2–9; Шишак В., Погоральський Я., Ляска В. Городище... – С. 314–327. – Рис. 2, 6–14.

⁶⁸ Корчинський О. Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 267–282.

⁶⁹ Филипчук М. А. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов’янській та давньоруській час // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 5–7.

⁷⁰ Томенчук Б. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Етно-

культурні процеси в Південно-Східній Європі / Відп. ред. Р. Терпиловський. – Київ; Львів, 1999. – С. 301–303.

⁷¹ Шишак В., Ляска В. Ранньосередньовічний поселенський комплекс... – С. 97–99. – Рис. 2.

⁷² Филипчук М. Дослідження городищ у Верхньому Подністров’ї // Львівський археологічний вісник. – Вип. 1. – С. 75–79.

⁷³ Корчинський О. М. Городища IX–XIV ст. в басейні Верхнього Подністров’я. Дис... канд. іст. наук. – Львів, 1996 // Науковий врхів Інституту археології НАН України. – № 1996 / 111. – С. 160–161.

⁷⁴ Його ж. Зудеч (короткий підсумок археологічних досліджень) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 266–271.

⁷⁵ Його ж. До питання про типологію оборонних укріплень городищ Верхнього Подністров’я VIII–XIV ст. // Фортеця: збірник заповідника “Тустань”. – Львів, 2009. – Кн. 1: На пошану Михайла Рожка. – С. 244.

⁷⁶ Dulnicz M. Mazowsze we wczesnym średniowieczu. Jego związki z “państwem gnieźnieńskim” // Civitas Schinesghe cum pertinentiis / Red. W. Chudziak. – Toruń, 2003. – S. 107.

класифікацією Я. Полеського⁷⁷) відомі також на території Малопольщі (Нашацове, Завада Лянцкоронська, Ходлік, Гуців та ін.)⁷⁸. Значна площа укріплень Рокитного є показником, який, з поміж іншого, свідчить на користь твердження про функціонування цього городища за племінного часу. Для прикладу, всі добре датовані городища в польській частині Західних Карпат площею понад 5 га, належать до передп'ятівського періоду (за винятком феодального осередку в Нашацове, що існував на місці колишнього племінного осередку)⁷⁹. Схожа ситуація спостерігається і на території Малопольщі загалом, хоча цікаво відзначити: великі городища виявляються домінантою для її південно-західної частини, в той час як на східних теренах відомо лише кілька укріплень таких розмірів (Ходлік, Гуців)⁸⁰. Важливими в цьому випадку сприймаються також відомості про ранньосередньовічні городища Словаччини: кількість городищ із площею 10–25 га тут сягає 16 %, ще 4 % – це укріплення, територія яких охоплює понад 25 га (щоправда, останні, ймовірно, збудовано ще в ранньозалізного віці)⁸¹.

Городище у Рокитному контролювало один із відтинків шляху з Волині на Прикарпаття, який пролягав “прохідною долиною” через Розточчя, орієнтовно по лінії Зашків – Брюховичі – Рясне⁸². Наприкінці X ст. цю роль перебирає на себе Завадівське городище, споруджене по інший бік долини Млинівки. Цей оборонний пункт локалізовано на мисоподібному підвищенні (ур. Бобелика) з доволі стрімкими схилами з північної, західної та південної сторін. Майданчик городища має неправильну овальну форму розмірами 70×45 м. Вздовж периметру городище укріплене земляним валом, ровом та ескарпом. Найбільша висота насипу зафіксована у східній частині, де вона доходить близько 1 м від рівня сучасної поверхні, ширина валу при основі сягає 5 м. Із зовнішньої сторони його оточує рів, відстань між берегами якого у верхній частині доходить до 4,0–4,50 м, а глибина коливається в межах 1,0–1,20 м. Від півночі та півдня вал ледь простежується. Іззовні в цьому місці пролягає штучно влаштована тераса шириною приблизно 2,0–3,0 м. У західній частині городища висота валу помітно зростає, доходячи до 0,80–1,0 м над рівнем давнього горизонту з шириною при основі близько 3,0–3,50 м. Тут рів сягає глибини 0,50 м з відстанню між берегами 1,0–1,50 м. У східній та західній частинах городища простежено “розриви” валу та рову шириною 6,00 м та 3,00 м відповідно, що може свідчити про місця в'їздів на територію (рис. 6)⁸³. Здійснений у західній частині городища перетин оборонної лінії вказав, що вал насипано поверх давнього горизонту з сірих, темно-сірих, світло-жовтих супісків та темно-жовтих суглинків. При спорудженні земляного валу використано вапнякову гальку й каміння, зафіксовані з внутрішньої сторони насипу, окремі камені виявлено також на дні рову⁸⁴.

⁷⁷ Poleski J. Wczesnośredniowieczne grody plemienne i państwowe w polskiej części Karpat Zachodnich // Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich / Red. J. Gancarski. – Krosno, 2006. – S. 201.

⁷⁸ Wojenka M. Wielkość i rozplanowanie umocnień wczesnośredniowiecznych grodzisk słowiańskich okresu plemiennego z ziem polskich // Wczesne średniowiecze w Karpatach... – Ryc. 4.

⁷⁹ Poleski J. Wczesnośredniowieczne grody... – S. 198.

⁸⁰ Wojenka M. Wielkość i rozplanowanie

umocnień... – S. 278–279.

⁸¹ Lulewicz D. Stan badań nad wczesnośredniowiecznymi grodziskami z terenu Słowacji // Wczesne średniowiecze w Karpatach... – S. 325. – Ryc. 1.

⁸² Природа Львівської області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1972. – С. 117.

⁸³ Шишак В., Ляска В. Городище X–XI ст. Завадів на Розточчі // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2010. – Вип. 13. – С. 322–323. – Рис. 1, 2.

⁸⁴ Там само. – С. 323–324. – Рис. 3.

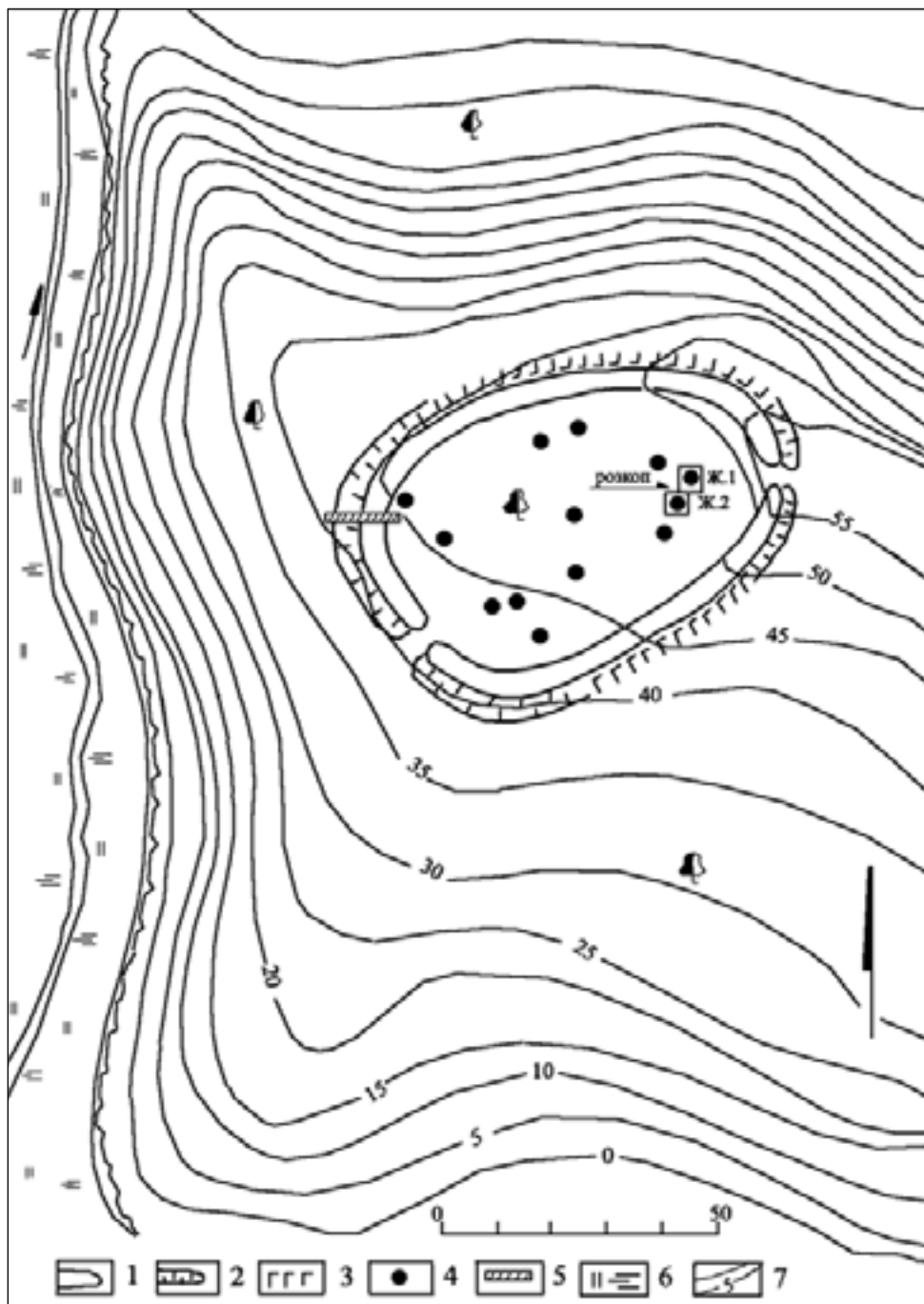

Рис. 6. Схематичний план городища Завадів: 1 – вал, 2 – рів, 3 – ескарпи, 4 – западини, 5 – перетин валу, 6 – заболочене русло ріки, 7 – висотні відмітки (за: Шишак, Ляска, 2010)

На центральному майданчику городища зафіксовано рештки тринадцяти споруд, збережені у вигляді “западин”, розташованих групами по два-три об’єкти, переважно вздовж внутрішньої сторони валу. Вони мають округлу в плані форму з діаметром у верхній частині 3–5 м; їхня глибина коливається в межах 0,6–1,0 м. На місці двох “западин” у східній частині городища досліджено два заглиблені житла кінця X – початку XI ст. з печами-кам’янками одному з кутів. За планувальною структурою укріплень та виявленим археологічними матеріалами спорудження Завадівського городища можна датувати кінцем X – початком XI ст.⁸⁵ Надійним індикатором для визначення долішньої хронологічної межі функціонування городища у Завадові є два шиферні пряслиця, виявлені в одному з жител. Відомо, що поява на Русі шиферних пряслиць червоного та сірого кольорів співпвдвє з кінцем X ст., а масове їх поширення, очевидно, в процесі “окняжіння” племінних земель, припало на початок XI ст.⁸⁶

Дещо інший варіант “перенесення градів”, з більшим часовим хіатусом, зафіксовано на Грабовецькому горборгір’ї, де, як уже згадувалося, у IX – на початку XI ст. функціонували городища в Майдані Новому та Скибицях. Після їхнього занепаду, за століття-два, коли процеси територіальної організації верхньобузького відтинку західного порубіжжя Русі набрали обертів, на віддалі 6–8 км від укріплень у Майдані Новому та Скибицях споруджено городище літописного Грабовця (1266⁸⁷). Воно займає Замкову гору, від півдня та заходу омиту Калинівкою, лівою притокою Волиці. Зі сходу до дитинця прилягав неукріплений посад, більше відомий як поселення XII/XIII ст. Броніславка I⁸⁸. Дитинець городища овальної в плані форми й має розміри 60×110 м. З його південної та східної сторін простежується рів, який у західному напрямку переходить у невелике плато. Зі східної (нагільної) сторони літописний Грабовець оточував ще й потужний вал, висота якого сьогодні сягає 6 м. Найінтенсивніші процеси заселення Замкової гори датуються XII–XIV ст., головно, – XIII ст. Перед будівництвом валу в XII/XIII ст. частину гори штучно знівельовано й лише після цього споруджено земляний насип. Згідно з гіпотезою Марії Суприн, праця відбувалася двома етапами. Спершу вал насипано до певної висоти й згодом, після перерви, його додатково укріплено, найперше в північній частині оборонної лінії⁸⁹.

Відзначимо, що тенденції “перенесення градів” зафіксовано також у Західному Поділлі, де із руйнуванням племінної поселенської структури, центром якої було городище IX–X ст. Біле III, його функції перебирають розташовані неподалік фортеці XII – першої половини XIII ст. Біле I–II⁹⁰. Окрім того, аналогії бачимо і в Східному Надсянні, де городище Вишня II споруджене поблизу племінного

⁸⁵ Шишак В., Ляска В. Городище... – С. 325–336. – Рис. 2, 4–12.

⁸⁶ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – Москва, 1948. – С. 195; Петраускас А. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров’я в IX–XIII ст. – Київ, 2006. – С. 82.

⁸⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 865. Пор.: Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. – Львів, 1901. – Т. 91: Праці історично-філософичної секції. – С. 46.

⁸⁸ Archeologiczne zdjęcie Polski... –

Nr obsz. 86–91. – Nr inw. 6990.

⁸⁹ Supryn M. Grabowiec, pow. Hrubieszów // Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1971. – Warszawa, 1972. – S. 170–171; Prusicka E. Zamek Grabowiec – wyniki badań archeologicznych // Zamki Lubelszczyzny w źródłach archeologicznych / Red. E. Banasiewicz-Szykuła. – Lublin, 2015. – S. 115–120.

⁹⁰ Миська Р., Погоральський Я. Дослідження городищ поблизу села Біле на Чортківщині // Археологія і давня історія України. – Київ, 2010. – Вип. 2: Археологія Правобережної України. – С. 217.

укріпленого поселення Вишня I⁹¹, та на Буковині, де збудована наприкінці X ст. фортеця у Горішніх Шерівцях обійняла округу Чорнівського гнізда поселень⁹².

Вірогідно, житлова забудова кінця X – початку XI ст. на городищі у Рокитному (аналогічно до укріплень “Червенських градів”) продовжувала існувати ще й після походу Володимира Святославовича на хорватів. Виглядає на те, що споруди з Рокитного є синхронними до жител у Завадові, позаяк виявлений тут керамічний посуд з багатопрофільним манжетоподібним завершенням вінець можна датувати кінцем X – першою половиною XI ст.⁹³ На нашу думку, заселення території городищ – обцинних центрів типу Рокитного ще на початку XI ст. можна пояснити двома причинами: 1) походи князя Володимира не були настільки руйнівними для суспільно-політичного укладу місцевих племен і процес занепаду давніших обцинних укріплених центрів розтягнувся на кілька наступних десятиліть; 2) уже після припинення функціонування укріплень городища місцеве населення продовжувало проживати на цій ділянці, експлуатуючи ще певний час звичну ландшафтно-господарську нішу та зберігаючи тяглість традицій матеріальної культури⁹⁴.

Характерно, що схожі дискусії про долю племінних городищ після їх включення до державного утворення П’ястів точаться і серед польських дослідників. Наприклад, Анджей Жакі вказував на те, що горішню часову межу існування племінних осередків варто відносити до кінця X ст.⁹⁵ Цій тезі суперечив Міхал Парчевський, який дотримується думки про продовження функціонування городищ такого типу в XI–XII ст.⁹⁶, підтвердженням чому є укріплення у Краківській землі – Краків, Страдов та Нашацовіце⁹⁷. У цьому руслі виважену позицію зайняв Анджей Буко. Не заперечуючи руйнування городищ внаслідок експансії П’ястів на Великопольщу, Мазовше та Шльонськ, він пояснив традиції існування вісянських племінних городищ Краківщини в XI–XII ст., тим, що цей регіон перед польською інвазією вже знаходився у посіданні Болеслава, сина Мешка I, й тому руйнувати його поселенську структуру було невигідно ані економічно, ні стратегічно⁹⁸. Цілком можливо, що наступні археологічні дослідження дадуть змогу розглядати городища у Рокитному та Завадові не лише з огляду їх генетичної спадкоємності, а й з позиції їх співіснування чи суперництва. Володимир Петрухін і Тамара Пушкіна – автори концепції про так

⁹¹ *Багрий Р.* Вишня // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский период) / Отв. ред. А. П. Черныш. – Киев, 1990. – С. 136–140; *Піцишин М., Овчінніков О.* Судова Вишня I та процес феодалізації Прикарпаття // Еволюція розвитку слов’янських градів... – С. 44–46.

⁹² *Возний І. П.* Історико-культурний розвиток... – С. 61.

⁹³ *Малевская-Малевич М. В.* Керамика западнорусских городов X–XIII вв. / Труды Института истории материальной культуры. – Санкт-Петербург, 2005. – Т. 17. – С. 33. – Рис. 9; *Петегрич В., Павлів Д., Принада І.* Поселення X–XI ст. біля с. Черчика на Яворівщині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів,

2005. – Вип. 9. – С. 286–294; *Михайлина А. П.* Слов’яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. – Київ, 2007. – С. 41; *Филичук М.* Райковецька культура... – С. 80–82, 100; *Чайка Р.* Давньоруське городище Листвин і його околиці у X–XI ст. – Львів, 2009. – С. 58–59. – Рис. 40–41.

⁹⁴ *Шишак В., Погоральський Я., Ляска В.* Городище... – С. 327.

⁹⁵ *Żaki A.* Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – S. 375.

⁹⁶ *Parczewski M.* Początki... – S. 32, 47.

⁹⁷ *Poleski J.* Grody plemienne... – S. 119.

⁹⁸ *Buko A.* Małopolska “czeska” i Małopolska “polańska” // *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy* / Pod red. H. Samsonowicza. – Kraków, 2000. – S. 159–161.

звані “парні” центри – розглядають городища подібного гатунку крізь призму боротьби князівської влади та місцевої племінної знаті. Згідно з цією гіпотезою, на початках “окняжіння” земель сили Києва і племінних етнопотестарних структур виявилися рівнозначними і тому, поруч з племінними центрами, які продовжують існувати, виникають нові городища – погости, орієнтовані на подальше одержавлення завойованих теренів⁹⁹.

“Переростання” племінних осередків на князівські фортеці: Пліснеськ та Бужеськ. У процесі “окняжіння” деякі городища VIII–X ст. “переростали” в осередки князівської влади, змінювалися їх планувальна структура та конструктивні особливості захисних ліній. Найкраще цю модель ілюструє Пліснеський археологічний комплекс, у функціонуванні якого чітко виокремлюються два культурно-хронологічних горизонти – слов’янський (IX–X ст.) та руський (XI–XIII ст.). Розквіт слов’янського городища припадає на кінець X ст., тоді його площа сягала 450 га. У IX – першій половині X ст. тут зведено сім внутрішніх ліній оборони, які оточували так зване високе плато (ур. “Оленин Парк”, ур. “Замчисько”, ур. “Високе городиско”), а в середині – другій половині X ст. зовнішні лінії укріплень охопили, – так зване низьке місто (рис. 7). Внутрішні оборонні рубежі мають дві, рідше три перебудови, здійснені, головню, у першій половині – середині X ст. Як внутрішні, так і зовнішні лінії захисту Пліснеського городища перестали функціонувати наприкінці X ст. внаслідок походу Володимира Святославовича на хорватів¹⁰⁰.

Після занепаду слов’янських укріплень в XI ст. заселення Пліснеська продовжилось, однак уже як неукріпленого поселення, до якого від півночі приймав курганний могильник XI – початку XII ст. в урочищі Поруби. В останній чверті – наприкінці XI ст. на Пліснеську зафіксовано трансформацію заглиблених житлово-господарських споруд у наземні, а також зміну опалювальних пристроїв – перехід від кам’янок до глинобитних печей¹⁰¹. Наприкінці XI – на початку XII ст. відкрите поселення почали обносити оборонними лініями, спорудженими на місці окремих не функціонуючих слов’янських валів. Важливо, що у XII–XIII ст. укріплення охопили лише частину колишнього слов’янського городища: ур. Замчисько та ур. Оленин парк (загальною площею 2,8 га), де, після перерви в XI ст., відновили функціонування шоста та сьома оборонна лінії (рис. 7)¹⁰². Прикладом такої перебудови є укріплення у східній частині ур. Замчисько, які за слов’янських часів репрезентував невеликий насип, а в другій половині XII ст. тут споруджено зрубну будівлю шириною 3,60 м – забороло (?). Її деструкції збереглися у вигляді земляної платформи, поверх якої зафіксовано три паралельні рівчаки від горизонтальних колод¹⁰³. Отож, як вказують археологічні джерела, планувальна структура літописного Пліснеська, де у 1233 р.

⁹⁹ Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. К предьстории древнерусского города // История СССР. – Москва; Ленинград, 1979. – № 4. – С. 100–112.

¹⁰⁰ Филитчук М. Структура та основні проблеми у вивченні Пліснеського археологічного комплексу // Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць Адміністрації історико-культурного заповідника “Давній Пліснеськ” на пошану Михайла Андрійовича Филитчука. – Львів, 2016. – С. 38–41.

¹⁰¹ Там само. – С. 41–43.

¹⁰² Його ж. Структура Пліснеського археологічного комплексу... – С. 7; Шелеп В. М., Филитчук А. М. До питання про формування та структуру Пліснеського городища у давньоруський період // Науковий семінар “Пліснеський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження” (Львів, 15 квітня 2016 р.). Тези доповідей. – Львів, 2016. – С. 14.

¹⁰³ Филитчук М. Основні підсумки вивчення ліній захисту Пліснеського городища в 2007–2013 рр. // Археологічні студії. – Київ; Чернівці, 2014. – Вип. 5. – С. 300–301.

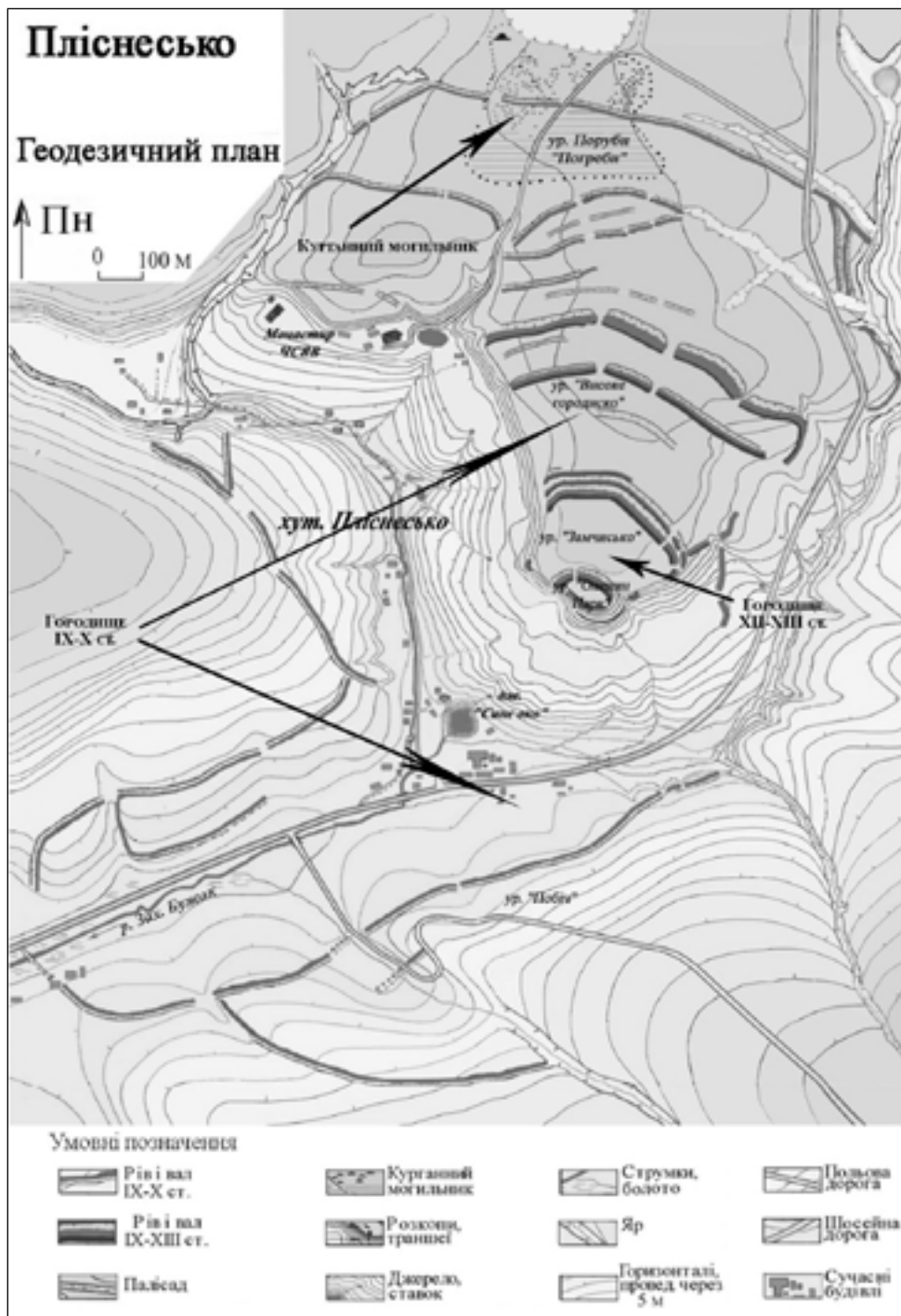

Рис. 7. План Плісьнеського археологічного комплексу (за: Филипчук, 2009)

сиділи бояри Арбузовичі¹⁰⁴, складалася з дитинця та неукріплених посаду й “окольного города”. Прикметно, що на терені городища могло знаходитись кілька християнських храмів, зокрема в ур. Оленин Парк та ур. Церквиська. Попри сумніви Теофіла Коструби¹⁰⁵, саме з ур. Оленин Парк, на території якого виявлено фундаментні рови, полив'яну керамічну плитку та бронзове окуття від вікна, варто пов'язувати монастир, заснований, за легендою, наприкінці XII ст. заходами княжни Олени, донки князя Всеволода Мстиславовича¹⁰⁶.

Важливим індикатором “окняжіння” Пліснеська є курганний могильник в ур. Поруби, на якому локалізовано 143 поховальні насипи. У них ще в 1881 р. Тадеуш Земеньцький виявив парні та ординарні поховання, орієнтовані головою на захід, з багатим супровідним інвентарем¹⁰⁷. У зубах померлих зафіксовано золоті бляшки – “оболи мертвих” (“оболи Харона”), а поблизу кістяків віднайдено предмети озброєння та обладунку (кольчуга, мечі, сокира, ножі), прикраси, серпи, відра та ін.¹⁰⁸ Характерною ознакою супровідного інвентарю парного поховання у кургані “Wielka mogiła bliźniacza Nr 1” є два срібні хрести кінця X – першої половини XI ст., в літературі відомі за назвою “підвіски скандинавського типу” (варіант В. 1 типу 1. 4. 3 за типологією Йорна Штекера). Радослав Лівох розглядає ці хрести, відлиті в одній формі, як хрещальні символи й, можливо, що і чоловік, і жінка прийняли хрещення водночас. Хоча, варто відзначити, – зазначені хрести могли використовувати і як прикраси¹⁰⁹. Окрім того, у кургані “Wielka mogiła bliźniacza Nr 2” знайдено ще два хрести: бронзовий енколпійон XI ст. з рельєфними зображенням Розп'яття і Богородиці-Оранти, виготовлений у візантійській традиції, та срібний хрестик св. Петра кінця X – першої половини XI ст. (варіант А типу 1. 1. 2 за типологією Й. Штекера)¹¹⁰. Варто відзначити, що срібний хрест виконаний доволі недбало і вельми простий за формою (рис. 8). Подібні хрести виготовляли досить кустарно, що виключає їх використання як прикрас. На думку Р. Лівоха, така

¹⁰⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 770.

¹⁰⁵ Коструба Т. “Середньовічна традиція” Пліснесько-Підгорського монастиря // Четверті “Ольжині читання”, Пліснеськ, 16 травня 2009 р. – Львів, 2010. – С. 73–76.

¹⁰⁶ Филищук М. А. Структура Пліснеського археологічного комплексу... – С. 11.

¹⁰⁷ Ziemięcki T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1881 dokonanej (Sienawa, Trynca, Grodzisko, Leżajsk, Podhorce) // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1882. – Т. 6. – Ś. 58–61; *Ejusdem*. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Podhorzec w roku 1882 dokonanej // Zbiór Wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1883. – Т. 7. – S. 45–48.

¹⁰⁸ Liwoch R. Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach // Acta Militaria Mediaevalia. – Kraków; Sanok, 2005. – Т. 1. – S. 37–59; *Ejusdem*. Wczesnośredniowieczne ozdoby rąk z grodziska i cmentarzyska w Podhorcach na Ukrainie // Świat Słowian wczesnego średniowiecza / Red. M. Dworaczyk A. B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębowski. – Warszawa, 2006. – S. 457–463; *Ejus-*

dem. Zabytki z wykopalisk T. Ziemięckiego w latopisowym Pleśniku // Конференція “Ольжині читання”. Пліснеськ, 10 жовтня 2005 р. – Львів, 2006. – С. 5–15; *Ejusdem*. Wielkie kurhany latopisowego Pleśnika // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 11. – С. 367–378; *Ejusdem*. On the new border of Christian civilisations. Archaeological material from the early Rus' Plisnensk // Rome, Constantinople and New-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence / Eds. M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska. – Kraków etc., 2012. – Vol. 2. – S. 611–619; *Liwoch R., Müller-Wille M.* “Druzhina” graves dating to the time around AD 1000 from Pidgirci (western Ukraine) // Archäologisches Korrespondenzblatt. – Mainz, 2012. – Jahrgang 42, Heft 3. – P. 421–438 (etc.).

¹⁰⁹ *Ejusdem*. Wielkie kurhany... – С. 373/ – Рис. 8А; *Ejusdem*. On the new border... – S. 611. – Fig. 2, 7.

¹¹⁰ *Ejusdem*. Wielkie kurhany... – С. 375–376. – Рис. 5Б, 6, 4, 7Б, 9; *Liwoch R., Müller-Wille M.* “Druzhina” graves... – Fig. 7.

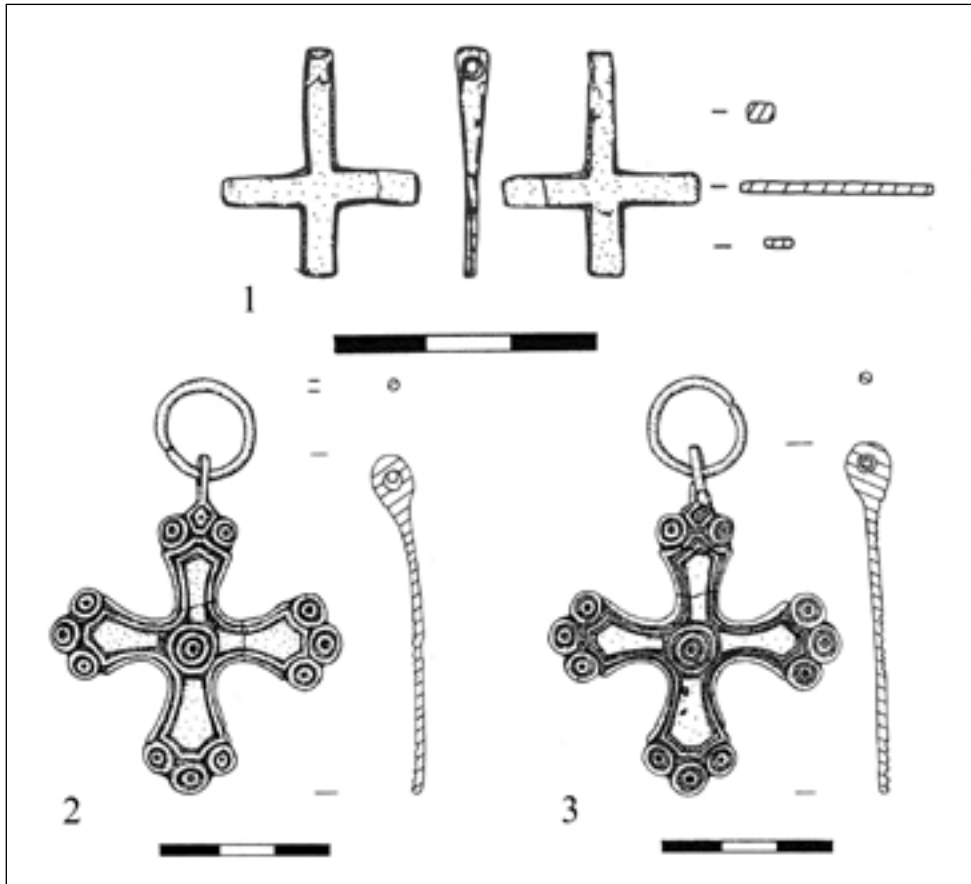

Рис. 8. Хрести з Плісеського курганного могильника (ур. Поруби): 1: хрест з кургану “Wielka mogiła bliźniacza Nr 2”, 2–3: хрести з кургану “Wielka mogiła bliźniacza Nr 1” (за: Liwoch, 2007)

технологія виробництва підтверджує припущення про використання подібних хрестів при хрещенні¹¹¹.

Поховання Плісеського курганного могильника якнайкраще ілюструють явище релігійного синкретизму, яке склалося на ґрунті симбіозу язичництва та християнства. Язичницькі риси поховального обряду, передусім, репрезентує багатий супровідний інвентар, а на поступове проникнення християнства вказує західна орієнтація похованих та знахідки хрестів. На користь розбудованих язичницьких традицій свідчить часткове збереження практики спалення померлих. Для прикладу, в деяких похованнях в ур. Поруби не виявлено остеологічних решток, натомість зафіксовано вугільний шар¹¹². Схожу ситуацію простежив свого часу Іван Старчук, який у чотирьох курганах, досліджених

¹¹¹ Liwoch R. On the new border... – S. 612. – Fig. 9.

¹¹² Ziemięcki T Sprawozdanie z wycieczki

archeologicznej w r. 1883 dokonanej (Halicz, – Kryłos, – Podhorce) // Zbiór Wiadomości do antropologii krajowej. – Kraków, 1884. – T. 8. – S. 95, 99.

1946 р. та 1949 р., побачив так зване “часткове трупосталення”¹¹³, що дало підстави Михайлу Филипчуку стверджувати про паралельне побутування на могильнику інгумаційних та кремаційних захоронень¹¹⁴. Зазначимо, подібна практика біритуалізму простежена у “дружинних” курганних могильниках в Горішніх Шерівцях та Галичі (ур. Глинне-Воротиська)¹¹⁵. Окремі насипи Пліснеського некрополю, з огляду на відсутність слідів поховального обряду, очевидно, варто трактувати як кенотафи¹¹⁶.

Отож, за сукупністю ознак, зокрема, особливостями поховальної практики та супровідним інвентарем, Пліснеський курганний могильник варто пов'язувати із середовищем варязької дружини київських князів, яка брала участь в “окняжінні” племінних територій Прикарпаття та Волині¹¹⁷. Нижню хронологічну межу існування некрополю в ур. Поруби визначає припинення функціонування оборонної лінії слов'янського городища наприкінці X ст., яку перекидали кургани¹¹⁸. На загал, верхнє датування цих поховань визначається на першу третину – середину XII ст.¹¹⁹, що відповідає датуванню матеріалів з Пліснеського могильника за Р. Лівохом. З тим, що побутування деяких прикрас з-поміж супровідного інвентарю припадає на другу половину XII ст. чи навіть середину XIII ст.¹²⁰ Синхронні підкурганні інгумації з чітко вираженими рисами варязького поховального обряду трапляються у Городниці, Галичі (“Галичина могила”)¹²¹, Новосілках поблизу Володимира¹²² та ін.

У верхів'ях Західного Бугу модель “переростання” племінних центрів на князівські фортеці також добре ілюструє Бужеськ – осередок племені бужан, що упродовж XI–XIII ст. функціонував як осередок окремої волості. Містотворче ядро долітописного Бужеська співвідноситься з городищем, локалізованим у центрі сучасного міста. Воно розташоване на плато шириною 200–300 м і

¹¹³ Старчук І. Розкопки городища Пліснеська в 1947–1948 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Київ, 1952. – Т. 3. – С. 394; Його ж. Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Київ, 1955. – Т. 5. – С. 34.

¹¹⁴ Филипчук М. А. Структура Пліснеського археологічного комплексу... – С. 8–9.

¹¹⁵ Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 14–21, 78–79.

¹¹⁶ Пелешин Н. А., Чайка Р. М. Раскопки летописного Плеснеска // Археологические открытия 1980 года. – Москва, 1981. – С. 300; Филипчук М. А. Дослідження Пліснеського археологічного комплексу у 2007 р. // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 143–144.

¹¹⁷ Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині // Науковий збірник Українського вільного університету. – Мюнхен, 1948. – Т. 5. – С. 146–148; Томенчук Б. Археологія некрополів... – С. 80; Филипчук М., Шуй Н. Могильники Пліснеського археологічного комплексу IX–XIII ст. як джерело до вивчення етнокультурних взаємовпливів на мікро-

регіональному рівні // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2006. – Вип. 1. – С. 81–82; Liwoch R. Wielkie kurhany... – С. 377; Liwoch R., Müller-Wille M. “Druzhina” graves... – Р. 412–438.

¹¹⁸ Филипчук М. Пліснеський археологічний комплекс (стан і перспективи дослідження) // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Т. 1: Пам'яті І. К. Свешнікова. – С. 281–282; Филипчук М., Шуй Н. Могильники... – С. 77.

¹¹⁹ Филипчук М., Шуй Н. Могильники... – С. 77; Филипчук М. А. Структура Пліснеського археологічного комплексу... – С. 10.

¹²⁰ Liwoch R. Wczesnośredniowieczne ozdoby... – S. 459; Ejsudem. Uwagi o chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk na zachodzie Ukrainy // In silvis, campis et... urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim / Pod. red. S. Cygan, M. Glinianowicza, P. Kotowicza. – Rzeszów; Sanok, 2010. – S. 98.

¹²¹ Томенчук Б. Археологія некрополів... – С. 14–21, 81–82.

¹²² Olechnowicz W. Cmentarzysko w Nowosiłkach pow. Włodzimierski, gub. Wołyńska // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. – Kraków, 1903. – Т. 6. – S. 3–12.

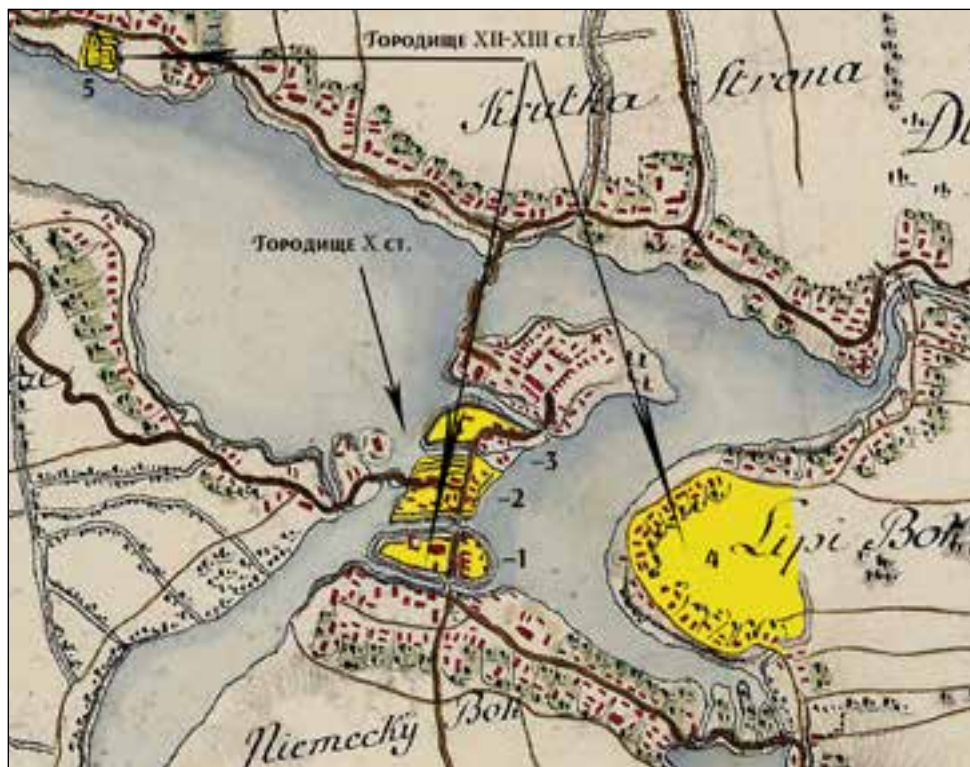

Рис. 9. Планувальна структура городища літописного Бужеська на мапі Міла (1779–1783 рр., мірило в оригіналі 1: 28 800): 1, 2, 3 – городище в центрі сучасного Бужська (1 – Велике городище), 4 – городище на Ліпибоках, 5 – городище на Волях

висотою 10–15 м з крутими схилами, які омивають води Західного Бугу та Полтви, і займає домінуюче становище над навколишнім тереном. Територія, охоплена укріпленнями, має окремі північно-східну, центральну та південну ділянки, відмежовані одна від одної глибокими ровами¹²³. Північно-східну частину, площею 1,4 га, з трьох сторін омиває Західний Буг: із півночі та заходу – його стариця, а від півдня – сучасне русло ріки, що проходить дном рову шириною 15–40 м та глибиною 9 м¹²⁴, викопаного ще за племінної доби¹²⁵. Нижче русла Західного Бугу локалізовано центральний майданчик городища площею 2,8 га. Південна частина – так зване Велике городище площею понад 5 га, – з північного сходу відмежована від центрального майданчика ровом

¹²³ Филипчук М. А. Звіт про рятувні роботи Бужської госпдогвірної археологічної експедиції № 61 в 1988 р. на місці будівництва заводу “Автопромпокриття”. – Львів, 1988 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Од. обл. 1989/127. – С. 2. – Рис. 1; Довгань П., Стеблій Н. Система оборони літописного Бужеська // Фортеця: збірник заповідника “Тустань”. – Кн. 1. – С. 279–280. – Рис. 1, 2.

¹²⁴ Филипчук М. А. Звіт про рятувні робо-

ти... – С. 2.

¹²⁵ Довгань П. Особливості північно-східної площадки городищ літописного Бужеська // Вісник інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 22–23; Його ж. Північно-східна ділянка городища літописного Бужеська // Археологія і давня історія України. – Київ, 2010. – Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 358.

шириною 8–35 м та глибиною 10 м. З напільної, південної сторони воно захищене валом шириною 20 м та висотою 3 м та ровом, віддаль між берегами якого сягає 15–40 м, а глибина – 10 м (рис. 9, 1, 2, 3)¹²⁶. У 2001 р. досліджено залишки цього земляного насипу. Його перетин засвідчив три періоди функціонування: слов'янський, руський та пізньосередньовічний. Під час першого з них насип мав близько 3,2 м й був укріплений оборонною кліттю. Від неї зберігся вугільно-зольний прошарок та випалений до червоного кольору ґрунт шириною 4,2 м. На долівці цієї спаленої споруди віднайдено декілька фрагментів кружалних горщиків, що дає підстави віднести її побудову, орієнтовно, до кінця X ст. Тим самим часом можна датувати три стовпові ямки, виявлені у товщі валу, – ймовірно, від оборонних дерев'яних конструкцій¹²⁷. Окрім того, у насипі валу зафіксовано значне скупчення кісток тварин, пов'язане із здійсненням тризни перед спорудженням цієї оборонної споруди. Під цими остеологічними матеріалами виявлено поховання дитини, кістяк якої, довжиною 0,5 м, зорієнтований головою на схід. Він знаходився у правильному анатомічному порядку в неглибокій ямі підовальної форми, глибиною 0,25 м, поруч з ним зафіксовано фрагменти керамічного матеріалу X ст. На думку Петра Довганя, це поховання та тризну можна пов'язати із ритуальним жертвоприношенням під час спорудження первісного оборонного валу¹²⁸.

На території Великого городища зафіксовано низку об'єктів житлового та господарського призначення, функціонування яких припадає на середину X–XI ст.¹²⁹ З-поміж них варто виокремити заглиблене житло кінця X – початку XI ст., котлован якого після припинення функціонування споруди з певною метою – повторного використання чи ритуально-гігієнічною – засипано шаром материкової глини. Однак, спалення племінного Бужеська під час походу київського князя Володимира Святославовича перешкодило реалізації цього наміру. На користь такої тези свідчить зафіксований над перевідкладеним материковим ґрунтом прошарок товщиною 16–40 см, у якому переважали суцільні вугільні плями, дрібне каміння, фрагменти обмазування та золи¹³⁰.

Дослідження, які П. Довгань провів на центральній та північно-східній частинах долітописного Бужеська, дали можливість скоригувати тезу Володимира Петегирича про заселення цієї території лише в XI–XIII ст.¹³¹ Зокрема, в південній частині центрального майданчика зафіксовано знівельований за пізніших часів вал, спорудження якого на підставі віднайденого керамічного матеріалу можна датувати серединою X ст.¹³² Слов'янську метрику заселення центрального майданчика підтверджує також житлова й господарська забудова, часові межі якої визначено на VII – початок VIII – середину X ст.¹³³ Окрім

¹²⁶ Филипчук М. А. Звіт про рятівні роботи... – С. 2.

¹²⁷ Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження // Вісник Інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2008. – Вип. 3. – С. 139–140, рис. 7, 9; Довгань П., Стеблій Н. Система оборони... – С. 281. – Рис. 4, 5.

¹²⁸ Довгань П. Буський археологічний комплекс... – С. 140; Довгань П., Стеблій Н. Система оборони... – С. 281.

¹²⁹ Довгань П. Буський археологічний комплекс... – С. 142–143.

¹³⁰ Там само. – С. 146–147.

¹³¹ Петегирич В. Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст. // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 205.

¹³² Довгань П. Дослідження центральної площадки Буського городища в 2009 р. // Вісник інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2011. – Вип. 6. – С. 217–218. – Рис. 5.

¹³³ Довгань П. Буський археологічний комплекс... – С. 144–145; Довгань П. М., Стеблій Н. Я. Дослідження Буської археологічної

того, археологічні дослідження дають змогу припускати інтенсивне заселення північно-східної частини городища Бужеська у X ст.¹³⁴

Від XII ст. планувальна структура Бужеська набуває нових рис. Однак, як і раніше, основним урбаністичним ядром виступало городище, розташоване в центрі сучасного міста. Під час другого періоду функціонування валу Великого городища його висота сягала 4 м, а в насипі також виявлено сліди спаленої дерев'яної кліті. Її деструкції, шириною 5,7 м та товщиною 7 см, зафіксовано у вигляді вугільно-зольного прошарку, шматків згорілої деревини та випаленої до червоного кольору долівки. Виявлені фрагменти керамічного посуду дають підстави датувати цю споруду XII–XIII ст.¹³⁵ У північно-східній частині городища, локалізованого в центрі сучасного Буська, лише упродовж трьох польових сезонів (2004 р., 2007 р. та 2008 р.) П. Довгань дослідив вісім заглиблених та наземних об'єктів житлово-господарської забудови, часові межі функціонування яких визначено на XI–XIII ст.¹³⁶ За княжої доби інтенсивне заселення відбувалося й на центральній частині городища, з якою, нагадаємо, пов'язані початки долітописного Бужеська¹³⁷, а також на території Великого городища¹³⁸.

У XII ст.¹³⁹ на правому березі Рокитни споруджено ще одне городище, локалізоване на Волянах, передмісті Буська, на віддалі 1,5 км у північно-західному напрямку від центру сучасного міста. Майданчик городища прямокутної в плані форми, площею 0,15 га, по периметру оточений валом, висотою 3 м і шириною основи 10–12 м. Зі східної, західної та північної сторін додатковим укріпленням слугував рів, віддаль між берегами якого коливається в межах 10–25 м, а глибина сягає 6 м (рис. 9, 5). 1988 р. М. Филипчук у східній частині валу виявив зрубну конструкцію внутрішньої оборонної стіни, до якої прилягали кам'яна кладка, товщиною 0,6 м, та рештки господарської кліті. Під плахами зрубу знайдено бойову сокиру, а на долівці кліті зафіксовано кераміку кінця XII – першої половини XIII ст. та обвуглені зерни пшениці, жита і ячменю. Неподалік укріплень, на правому березі Рокитни знайдено хрест-енколпійон XII ст., а також скраб залізних знарядь, з п'яти серпів, наральника, чересла та коси-горбуші¹⁴⁰. Значна кількість перепаленої глини і кераміки та наявність горілого дерева в культурному шарі й заповненні споруд дають підстави пов'язувати запад описаних укріплень з масштабною пожежею, яка трапилася у XIII ст.¹⁴¹

експедиції у 2012 р. // Вісник інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2012. – Вип. 7. – С. 187; *Іх же*. Дослідження центральної площадки городища літописного Бужеська у 2012 р. // Вісник інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2014. – Вип. 9. – С. 144.

¹³⁴ *Довгань П.* Буський археологічний комплекс... – С. 145, 151; *Його ж.* Особливості... – С. 23–25; *Його ж.* Північно-східна ділянка... – С. 359–362.

¹³⁵ *Довгань П.* Буський археологічний комплекс... – С. 140; *Довгань П. М., Стеблій Н. Я.* Дослідження Буської археологічної експедиції у 2013 р. // Вісник інституту археології / ЛНУ імені Івана Франка. – Львів, 2013. – Вип. 8. – С. 347.

¹³⁶ *Довгань П.* Особливості... – С. 23; *Його ж.* Північно-східна ділянка... – С. 359–360.

¹³⁷ *Його ж.* Буський археологічний комп-

лекс... – С. 144; *Його ж.* Дослідження центральної площадки... – С. 217–232; *Довгань П. М., Стеблій Н. Я.* Дослідження Буської археологічної експедиції у 2012 р. – С. 187; *Іх же*. Дослідження центральної площадки... – С. 143–144, 146–148.

¹³⁸ *Довгань П.* Буський археологічний комплекс... – С. 148–150.

¹³⁹ *Петегрич В. М.* Звіт про роботу Буської господарської археологічної експедиції в 1989 р. – Львів, 1991 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Од. обл. 1989/221. – С. 5. – Рис. 20; *Довгань П.* Археологічні дослідження городища в Буську, на передмісті Воляни // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 255, 257. – Рис. 3–9.

¹⁴⁰ *Довгань П.* Буський археологічний комплекс... – С. 138.

¹⁴¹ *Довгань П.* Археологічні дослідження... – С. 257.

До містобудівельної структури літописного Бужеська входило також мисо-ве городище XII–XIII ст. в ур. Ліпибоки, розташоване на лівому березі Солотвини. З півдня оборонним рубезем городища слугував вал, ширина підніжжя якого сягає 12 м, а висота – 3 м, та рів шириною 8 м і глибиною 3 м (рис. 9, 4). Цей оборонний пункт, який має лише 0,15 га площі, за зібраним матеріалом датується XII–XIII ст.¹⁴² Зі східної сторони городища знаходилося селище X–XI ст.¹⁴³, на якому у 1988 р. М. Филипчук дослідив заглиблене житло каркасно-стовпової конструкції, розмірами 3,2×3,2 м, з піччю-кам'яною у північно-західному куті котловану¹⁴⁴. Аналогічне датування має й інше заглиблене житло з глинобитною піччю у його північно-західному куті, яке 1989 р. розкопав В. Петегирич¹⁴⁵.

Ймовірно, городища в урочищах Воляни та Ліпибоки можна трактувати пригороддям, основою якого були заміські укріплені резиденції представників боярсько-князівського середовища. Прикметно, що літопис при викладі подій початку 1212 р.¹⁴⁶ згадує бужеських бояр – “...Глѣбъ же Потковичъ... и Станиславичъ Иванко и братъ его. Збѣславъ...”¹⁴⁷, які при наближенні військ пересопницького князя Мстислава Німого втекли з міста¹⁴⁷. Поява укріплень в урочищах Воляни та Ліпибоки, відповідно до археологічних джерел, датується XII ст. Така хронологія, звісно, – не без певні міри умовності, дає підстави співвіднести розростання містобудівельної структури Бужеська з виділенням міста 1157 р. в окремий уділ для князя Ярополка Ізяславовича¹⁴⁸.

Подібну трансформацію планувальної структури пережили й інші значні племінні осередки Прикарпаття (Теребовль¹⁴⁹, Галич¹⁵⁰), які згодом стали столицями однойменних князівств. Наприклад, на другу половину X ст. Крилоське городище – долітописний Галич – мало багаторядну внутрішню (близько 50 га) та зовнішню захисні системи. Наприкінці X ст. ці укріплення спалено й оборонна традиція відродилася тут лише в першій половині XII ст. завдяки князеві Володимирку Володаревичу. Проте терен хорватського городища тоді ужиткували лише частково, зокрема, не використовувалися зовнішні оборонні лінії, а територія княжого дитинця сягала близько 20 га. Натомість у XII ст. на березі Дністра сформувалися дві укріплені князівські резиденції: Володимирка Володаревича з літописною церквою Спаса (ур. Карпиця-Цегольня) та Романа Мстиславовича з храмом святого Пантелеїмона (тепер с. Шевченкове)¹⁵¹.

Як бачимо, для окресленої моделі “окняжіння” притаманне так зване переростання племінних центрів на осередки князівської влади. Щодо характерних рис цього процесу, то першочергово впадає у вічі значний хронологічний хіатус, який виник між спаленням племінних укріплень наприкінці X ст. та відновленням їхнього функціонування у першій половині – середині XII ст. Попри те, життя на теренах зруйнованих племінних осередків тривало і в XI ст., щоправда, – лише у відкритих поселеннях. Інша ключова ознака полягає

¹⁴² Довгань П., Стеблій Н. Я. Система оборони... – С. 283.

¹⁴³ Довгань П. Буський археологічний комплекс... – С. 138.

¹⁴⁴ Филипчук М. А. Звіт про рятівні роботи... – С. 2–3.

¹⁴⁵ Петегирич В. М. Звіт про роботу Буської госпдоговорної археологічної експедиції... – С. 8–9.

¹⁴⁶ Грушевський М. Хронологія... – С. 30.

¹⁴⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 728.

¹⁴⁸ Там же. – Стб. 528; Ляска В. Від племінного союзу...

¹⁴⁹ Миська Р. Долітописний Теребовль // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 292–303; Його ж. Літописний Теребовль у світлі археологічних джерел // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 313–323.

¹⁵⁰ Томенчук Б. Три періоди... – С. 301–303.

¹⁵¹ Там само. – С. 301–303.

у частковому використанні території колишніх укріплень й перебудові лише окремих оборонних ліній (Пліснеськ), або ж зміщенні поселенських осей та розплануванні території поза межами племінних городищ (Бужеськ).

“Осердя” княжих волостей: Белз, Червен та інші гради. У процесі “окняжіння” племінного ареалу у верхів'ях Західного Бугу та Вепру виникає низка городищ, заснування яких зумовила не лише потреба контролю над щойно завойованими землями, а й проведення тут територіальної реорганізації. На відміну від племінних ареалів, формування князівських волостей відбувалося з домінуванням доцентрових сил, спрямованих до новоспороджених міст, – “осердя” влади. Тобто, поселенська вісь концентрувалася навколо волосного центру як ядра розселення (наприклад, Белза), а також тяжіла до оборонних вузлів на границях земель (зокрема, Червенської), особливо, коли вони збігалися з державним кордоном Русі¹⁵².

Добрим прикладом такої моделі “окняжіння” є міська округа Белза, що почала формуватися в XI ст. на території межиріччя Солокії та Рати, яка у VIII–IX ст. була ще малозаселеною. Перебування цього регіону у племінний період на маргінесі поселенських процесів В. Петегірич пояснював недостатнім рівнем його археологічної вивченості чи несприятливими природними умовами (заболоченість та залісненість земель на південь від Белза)¹⁵³. Хоча, вірогіднішою видається пропозиція Віктора Войнаровського сприймати такі чітко виражені незавоєвані територіальні простори між окремими регіонами щільного заселення своєрідними “нейтральними” зонами між різними етнічними спільнотами¹⁵⁴. Характерно, що Белз споруджено на такій “нейтральній” зоні, покликаний відгороджувати племінні ареали бужан та черв'ян. Вказане розміщення Белза не випадкове. З одного боку, для розвитку поселенських структур за княжої доби характерне перетворення колишньої племінної границі на вісь розселення та її подальше освоєння¹⁵⁵, а, з іншого, – “міжграничне” розташування міста зумовлювало його винятково важливу стратегічну роль у процесі “окняжіння” щойно завойованих земель. На середині XIII ст. бачимо схожу ситуацію з будівництвом Львова на стику кордонів Белзького, Звенигородського та Перемишльського князівств задля максимального послаблення адміністративно-політичних функцій столичних осередків згаданих уділів¹⁵⁶.

Центральним містоутворюючим ядром Белза був комплекс укріплень, локалізований на невеликому витягнутому підвищенні овалоподібної форми (ур. Замочок) (рис. 10, 1). На зламі X–XI ст. в ур. Замочок виникло поселення; його первісні укріплення, на думку В. Петегірича, репрезентував частокіл, який виявив Ярослав Пастернак ще в 1935 р. на південно-західному куті дитинця¹⁵⁷. За словами Я. Пастернака, “...щоб цей кілька метрів високий глиняний насип краще держався, в більших городищах не раз на місці наміченої оборонної лінії робили довгий ряд комор, рублених з сильних бальків, насипали в них

¹⁵² *Петришин Г.* Історичне становлення форм взаємодії розселення природної основи у західноукраїнському регіоні // ЗНТШ. – Львів, 1994. – Т. 227: Праці Секції мистецтвознавства. – С. 247–248.

¹⁵³ *Петегірич В.* Поселенські структури... – С. 108. – Рис. 3.

¹⁵⁴ *Войнаровський В.* Верхнє Побужжя як Балто-Чорноморське роздоріжжя (I тис. н. е.) // Матеріали і дослідження з архео-

логії Прикарпаття і Волині. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 178.

¹⁵⁵ *Петришин Г.* Історичне становлення... – С. 257.

¹⁵⁶ *Книш Я.* Заснування Львова // Семінарії “Княжі часи” / Наук. ред. І. Мицько. – Львів, 2002. – С. 9–10.

¹⁵⁷ *Петегірич В.* Про час виникнення Белза // Белз та Белзька земля. – Белз, 2004. – Вип. 1. – С. 21–22.

повно землі, відтак обсіпали ще зверху землею – і так повстав вал, на якому ставили частокіл з отворами для стріляння. У Белзі таке не знайшлося, але все ж таки ті, що будували городище, старалися зміцнити деревом хоч бодай зовнішню стіну валу, бо на самому західньому кінці зони, вже майже над самим багном, що окружає городище, найшовся в глибині півметра нині ще 10 см грубий, а колись далеко грубший дубовий бальок, покладений вздовж валу, а півметра глибше другий подібний бальок поперек валу. Біля нього лежало кілька глиняних черепків, мабуть з XI ст.¹⁵⁸. Оперуючи скупою інформацією з 1930-х років та базуючись на хронології добре досліджених у північно-західному куті дитинця внутрішньовалових конструкцій (друга чверть XI ст.), В. Петегирич припустив, що “після взяття Белза Ярославом Мудрим у 1030 році, його первісні укріплення, які до того часу вже стали непридатними, замінили”¹⁵⁹.

Щоправда, така гіпотеза стосовно датування найдавніших оборонних споруд Белза викликала певний скепсис¹⁶⁰ й, напевно, стала поштовхом до її археологічної верифікації. У червні 2016 р. Белзька археологічна експедиція на чолі з Остапом Лазурком провела дослідження* у південно-західній частині дитинця. Тут на глибині 2,3 м від рівня сучасної поверхні зафіксовано внутрішньовалові дерев’яні конструкції у вигляді горизонтально покладених балок, які перепліталися під прямим кутом. На віддалі 0,7 м у східному напрямку від них простежено чотири вертикально забиті палі з кроком в 0,8 м. Обидві виявлені конструкції орієнтовані з північного заходу на південний схід. Їх покривали суглинкові шари, насичені білою мергелевою глиною, які у стратиграфічному профілі утворювали валоподібний насип. Згідно з попередніми висновками, можна інтерпретувати ці конструкції як найдавніші оборонні укріплення Белза й датувати їхнє спорудження кінцем X – початком XI ст. (рис. 11)¹⁶².

У другій чверті XI ст.¹⁶³ дитинець Белза укріплено побудовою внутрішньовалових дерев’яних зрубів. Ці конструкції дослідив В. Петегирич упродовж 1985–1986 рр. у північно-західному куті городища на відтинку 19 м. Зруби, розмірами 2,7–3,5×1,3–1,7 м, збудовані способом “в обло” з соснових колод діаметром 0,25–0,4 м й довжиною 4,5–5,0 м. Для надання усій конструкції більшої міцності поздовжні соснові колоди сусідніх секцій чергувалися по товщині в різні сторони, перекривали одна одну і складали суцільну стіну, в окремих місцях збережену на висоту трьох-чотирьох вінців. Під північно-західним, південно-східним та південно-західним кутами зрубу № 2 виявлено два черепи корови та один череп коня¹⁶⁴, покладені, як і в Червені¹⁶⁵ та Бужеську, з ритуальною

¹⁵⁸ Пастернак Я. Праісторичні та княжі часи Белзької землі у світлі археології // Надбужанщина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк і ін., 1986. – Т. 1. – С. 158.

¹⁵⁹ Петегирич В. Про час виникнення Белза. – С. 22.

¹⁶⁰ Ляска В. Червен... – С. 180, прим. 10.

* Роботи проводилися у рамках проекту “Локальна історія” (керівник Віталій Ляска) за сприяння ГО “Українська Галицька асамблея”.

¹⁶² Лазурко О. Р., Ляска В. М. Дослідження на городищі літописного Белза у 2016 р. // Археологічні дослідження в Україні 2016 р. – Київ, 2017 (друкується).

¹⁶³ Петегирич В. Про час виникнення Белза. – С. 22.

¹⁶⁴ Петегирич В. М. Звіт про роботу Сокальської новобудовної археологічної експедиції в 1985 р. – Львів, 1986 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 21884. – С. 5–6; *Ego же*. Работы в древнем Белзе // Археологические открытия 1985 г. – Москва, 1987. – С. 392.

¹⁶⁵ Волошин М., Піотровський М., Фльоркевіч М., Грохецький К. Комплекс городища в Чермно: підсумки археологічних досліджень у 2013 році. Поселення і могильник Чермно-3 (археологічний аналіз) // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів, 2014. – Вип. 7. – С. 235.

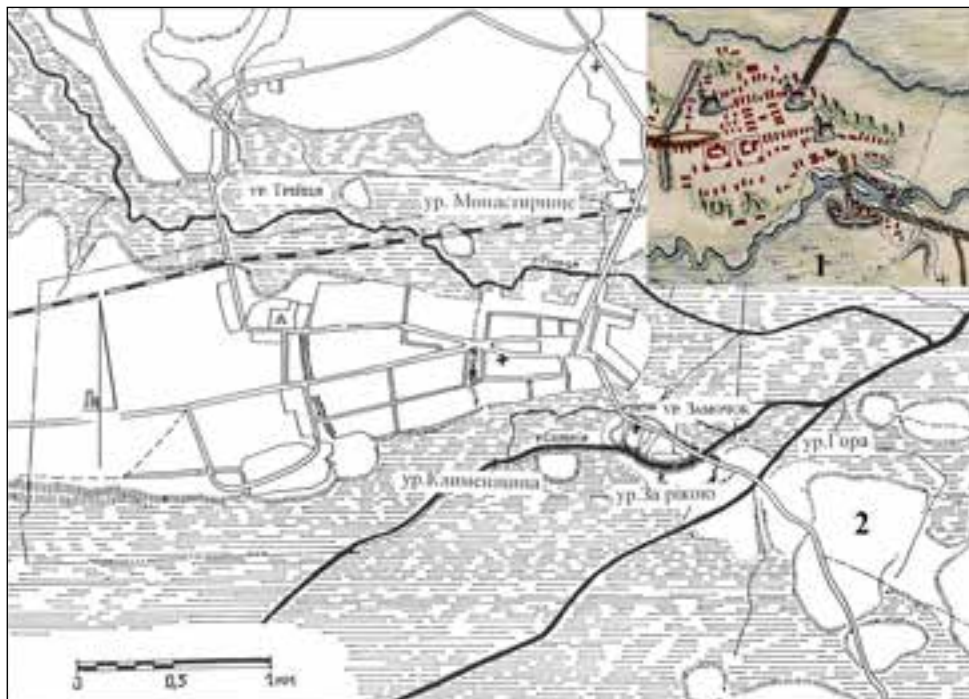

Рис. 10. 1: дитинець Белза на мапі Міґа, 2: містобудівельна структура літописного Белза (за Петегирич, 2004)

метою. Після побудови описаної оборонної лінії на дитинці прокладено вимощену деревом вулицю, яку досліджено на проміжку 35 м. Її вивчений відрізок складався з двох ярусів: горішнього шириною 4,2–4,4 м, відкритого на глибині 0,8–1,05 м, та долішнього шириною 4 м, рештки якого простежено на глибині 1–1,3 м. Основу мощення вулиці укладали поздовжні соснові (зрідка дубові) лаги з розколених балок діаметром до 0,3 м та довжиною до 5 м, покладені плоскою стороною на землю в два чи три ряди. Лаги були покриті щільно підігнаними одна до одної поперечними плахами, поверненими плоскою стороною доверху, які знизу мали напівкруглі вирубки. Як правило, довжина цих плах сягала 3–3,85 м, а їхня ширина коливалася від 0,12 до 0,25 м. В окремих випадках використовувався і примітивніший спосіб кріплення, а саме поздовжні лаги перекривалися поперечними колодами або плахами¹⁶⁶. За стратиграфічними даними та археологічним матеріалом долішній ярус мощення датується другою половиною XI ст., а горішній – початком XII ст.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Петегирич В. М. Звіт про роботу Белзького загону Львівської обласної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1981 р. – Львів, 1982 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 20245. – С. 8; Його ж. Звіт про роботу Белзького загону Львівської обласної археологічної експедиції в 1982 р. – Львів, 1983 // Науковий архів Інституту археології НАН

України. – № 20183. – С. 5–6; Його ж. Звіт про роботу Сокальської новобудовної археологічної експедиції в 1985 р. – С. 5–6; Еґо ж. Сооружения древнерусского Белза // Археологические открытия 1984 г. – Москва, 1986. – С. 291–292; Його ж. Белз // Археология Прикарпатья... – С. 127–128 (та ін.).

¹⁶⁷ Його ж. Сооружения... – С. 292; Його ж. Белз... – С. 168.

На схід від дитинця Белза знаходився “окольний город”, початки заселення якого сягають XI ст. У другій половині XI ст. поруч з городищем виникли посадські райони, один з яких тягнувся вузьким пасмом підвищеною частиною берега Солокії до ур. Гора, а інший (тепер центральна частина сучасного міста) знаходився між Річицею з північного боку та Солокією – з півдня. Уже в XII–XIV ст. процес міського розвитку перейшов також на неосвоєні доти островці (ур. Монастирище, Трійця та Клименщина) у заболоченій заплаві Солокії й Річиці (рис. 10, 2)¹⁶⁸.

За схожим до Белза перебігом ситуації і в подібних топографічних умовах упродовж XI ст. сформувалася також планувальна структура Червена. Перша літописна згадка про нього внесена до розповіді під 981 р., однак міждисциплінарний підхід дав змогу критично оцінити цю літописну статтю й інтерпретувати її як писарську інтерполяцію кінця XI – початку XII ст., що, зрештою, зі свого боку, підтвердили археологічні дослідження¹⁶⁹. Поселенський комплекс Червена, який охоплює територію площею від 70 до 150 га, локалізований на декількох окремих підвищеннях у долині Гучви та її лівій притоки Синюхи (рис. 12). Центральне місце в структурі княжого Червена займав дитинець (ур. Замчисько) овальної в плані форми, розмірами 190×120 м, оточений вздовж периметру валом, що досягав в окремих місцях 6 м висоти (рис. 13)¹⁷⁰. У результаті археологічних досліджень 1977 р. вивчено структуру валу дитинця та зафіксовано дві фази його функціонування в XI–XIII ст.: першу, пов’язану з “руштовими” (перекладними) конструкціями, та другу, під час якої існували зруби-кліті¹⁷¹. Відтак, достеменно окреслити час спорудження укріплень допомогли дослідження Анджея Урбанського (1997 р.), основною метою яких була верифікація хронології пам’ятки через проведення дендрохронологічного аналізу¹⁷². Взірці деревини взято у східній та західній частинах городища з конструкції валу першої фази функціонування укріплень. На жаль, погане збереження дерева, зокрема, відсутність заболони – периферійної частини деревини, дало змогу встановити лише найраніші можливі дати його зрубання, які припадають на час після 1007 р., 1027 р. (?), 1030 р. та 1050 р. (?)¹⁷³. Професор Краківської гірничо-металургійної академії Марек Кронпец, автор цього дендрохронологічного аналізу, припускає, що досліджена дерев’яна конструкція споруджена в другій чверті XI ст., можливо пізніше від 1050 р.¹⁷⁴ Заради справедливості відзначимо, що апологетизувати цю хронологію не варто через певні сумніви у методиці відбору взірців для аналізу, зокрема, відсутності чіткого стратиграфічного окреслення тих фрагментів, які походять із найдавніших конструкцій¹⁷⁵.

¹⁶⁸ Петегирич В. М. Початки Белза... – С. 200–202.

¹⁶⁹ Докладніше див.: Ляска В. Між Прагою... – С. 22–26; Його ж. Червен... – С. 179–183.

¹⁷⁰ Florek M. Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Czerwnie nad Huczwą (do 2008 roku) // Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy. Červen’ – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog. Červen’ – un castrum tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra. Червень – град між Сходом і Заходом. Каталог виставки. – Tomaszów Lubelski etc., 2012. – S. 117, – Ryc. 1, 2.

¹⁷¹ Gurba J., Urbański A. Nowe materiały do da-

towania drewnianych konstrukcji zespołu grodowego “Czerwień” // Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 1998. – T. 3. – S. 159.

¹⁷² Ibidem. – S. 159–165.

¹⁷³ Ibidem. – S. 159. – Tabl. 1.

¹⁷⁴ Krapiec M. Wyniki analizy dendrochronologicznej prób drewna z Czerwna // Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej. – T. 3. – S. 166; Poleski J., Krapiec M. Archeological and dendrochronological dating of selected early mediaeval from area of Małopolska // Geochronometria. – Gliwice, 2000. – Vol. 19. – P. 24.

¹⁷⁵ Kowalczyk E. Momenty geograficzne... – S. 61; Poleski J., Krapiec M. Archeological and dendrochronological dating... – P. 24–25; Urbański A.

Рис. 11. Деструкції найдавніших оборонних укріплень дитинця Белза (кінець X – початок XI ст.). Світлина О. Лазурка

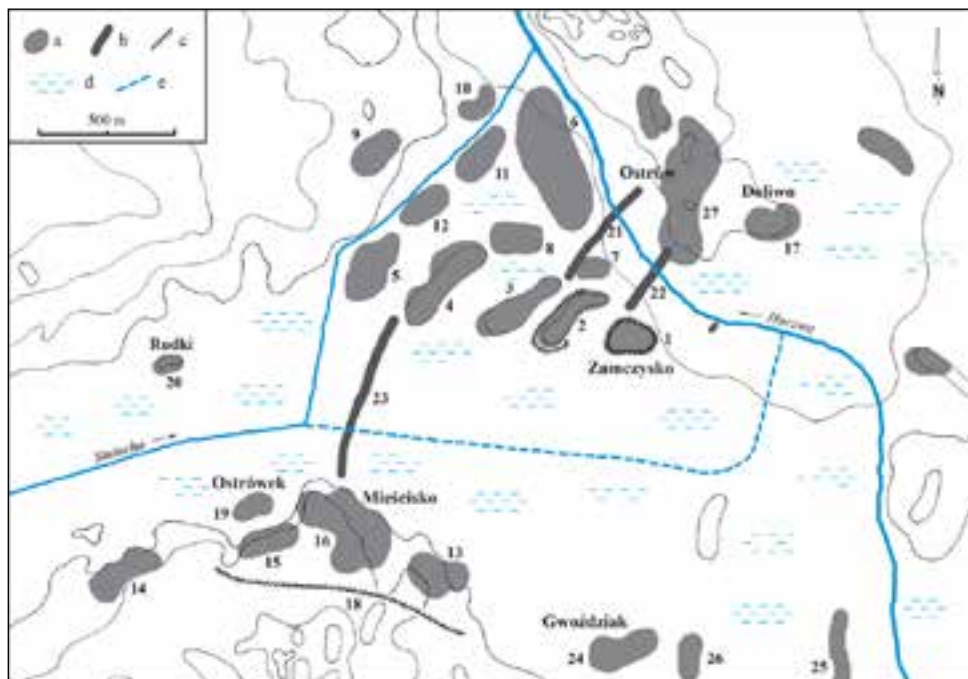

Рис. 12. Комплекс пам'яток у Чермні: а – поселення, б – греблі і дерев'яні помости, с – вали, d – болотиста місцевість; е – русло Синюхи до меліорації 1960-х років (за: Florek, 2012)

Натомість вибір взірців деревини з долішньої частини валу в північно-західній ділянці дитинця подібних застережень не викликає. У п'яти взірцях дерева, відібраних з однієї внутрішньовалової конструкції, найраніші дати зрубання визначено на час після 983 р., 985 р., 989 р. та 1001 р.¹⁷⁶ Отож, вірогідно, що *будівництво валу дитинця Червена розпочалось після 1001 р.* Ця хронологія дала змогу уточнити датування суміжних внутрішньовалових конструкцій (також з досліджень 2014–2015 рр.), окреслене за допомогою радіовуглецевого аналізу у широких межах 772–1011 рр. та IX – початку XI ст. Таке абсолютне датування безпосередньо корелюється з результатами археологічних досліджень, позаяк сучасні польські вчені визнають, що частка матеріалів IX–X ст. серед загальної кількості знахідок із Червена виявляється порівняно незначною (рис. 14)¹⁷⁷. Характерним є і те, що артефакти цього часу, принаймні на території городища, не зафіксовані *in situ*, а віднайдені в культурному шарі¹⁷⁸, що, відповідно, відносить їх до категорії малодостовірних, а то й недостовірних археологічних джерел¹⁷⁹.

Паралельно з побудовою укріплень дитинця Червена від середини XI ст. почала розростатися його планувальна структура, проте докладніше хронологічне окреслення її одиниць ще потребує масштабних археологічних досліджень. Від заходу через вузьку болотисту низовину до дитинця прилягав “окольний город” – так зване “Ближнє Підгороддя”, за допомогою валу, що оточував його із західного та південного боку, об'єднаний з дитинцем в єдину фортифікаційну систему площею 3,5 га. Комунікацію між дитинцем та “окольним городом” забезпечувала дорога, вимощена деревом¹⁸⁰. На північний захід від “окольного городу” локалізовано “Дальнє Підгороддя” на найвищому островці заплави (ур. Підзамче). На його території у другій половині X–XII ст. функціонувала житлово-господарська забудова, а в XII–XIII/XIV ст. тут існував ґрунтовий інгумаційний могильник¹⁸¹. Можливо, що цей некрополь займав лише частину “Дального Підгороддя”, а на іншій, у XII–XIII ст. (згідно з датуванням Ірени Кутильовської) розташовувалися ремісничі майстерні, пов'язані

Nowe datowanie grodziska w Czermnie nad Huczwą // Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego / Pod red. A. Buko, Z. Świechowskiego. – Warszawa, 2000. – S. 242; Sikora P., Wołoszyn M. “981 – Volodimer zog...” – P. 242–243; Wołoszyn M., Janeczek A., Dobrowolski R., Rodzik J. et al. Beyond boundaries... – P. 184.

¹⁷⁶ Wołoszyn M., Florkiewicz I., Dzieńkowski T., Sadowski S., Nosek E. M., Stepiński J. Cherven before Cherven Towns. Some Remarks on the History of the Cherven Towns area (Eastern Poland) until the end of 10th century // Zwischen Byzanz und der Steppe: Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag. Between Byzantium and the Steppe: Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday / Edited by A. Bollók, G. Csiky, T. Vida. – Budapest, 2016. – P. 697, 708–709. Результати дендрохронологічного аналізу деревини виклав Маріан Кронпец у доповіді “Czermno, stan. 1. Badania w latach 2014–2015. Datowanie przyrodnicze”, виголошеній на семінарі

“Grody Czerwieńskie – złote jabłko polskiej archeologii” (Люблін, 25–27.11.2015 р.).

¹⁷⁷ Florek M. Problematyka... – S. 43–44; Wołoszyn M. Grody Czerwieńskie i problem wschodniej granicy monarchii pierwszych Piastów. Stan i perspektywy badań // Studia nad dawną Polską / Red. T. Sawicki. – Gniezno, 2013. – T. 3. – S. 112; Wołoszyn M., Florkiewicz I., Dzieńkowski T., Sadowski S., Nosek E. M., Stepiński J. Cherven... – Fig. 5.

¹⁷⁸ Florek M. Problematyka... – S. 41.

¹⁷⁹ Филіпчук М. Райковецька культура... – С. 70–71.

¹⁸⁰ Florek M. Badania archeologiczne... – S. 117, 120. – Рyc. 2.

¹⁸¹ Kozak-Zychman W. Wczesnośrednio-wieczne cmentarzyska kompleksu grodowego “Czermna-Czerwienia” w świetle badań archeologiczno-antropologicznych // Минувле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції, Луцьк, 20–23 січня 1998 р. – Луцьк, 1998. – С. 147; Волошин М., Піотровський М., Фльоркевіч М., Грохецький К. Комплекс городища... – С. 229–

Рис. 13. Городище літописного Червена: 1–2 – вигляд на дитинець з висоти пташиного польоту, 3 – локалізація дитинця на мапі Міга (1779–1783 рр., мірило в оригіналі 1: 28 800) (за: Wołoszyn, 2012; Janeczek, 2012)

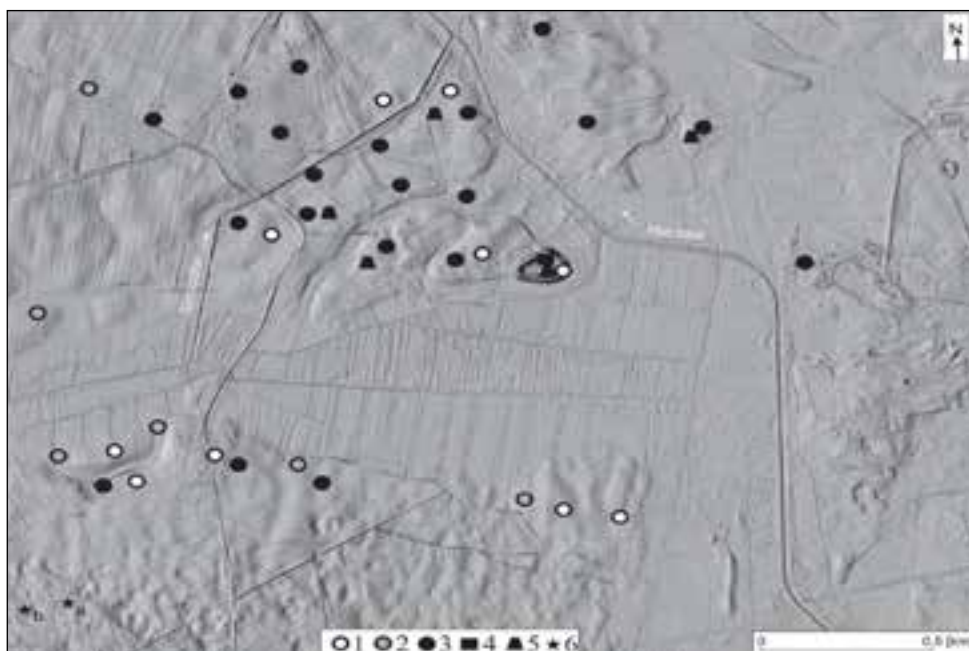

Рис. 14. Локалізація ранньосередньовічних пам'яток Червена: 1 – поселення VIII–IX ст. та IX–X ст., 2 – поселення, датовані в широких хронологічних рамках (VI–XIII ст.), 3 – поселення кінця X / початку XI – XIII ст., 4 – дитинець, 5 – цвинтарі, 6 – місцезнаходження скарбів, віднайдені у Пересні (2014 р., 2015 р.) (за: Wołoszyn, Florkiewicz, Dzieńkowski et al., 2016)

з металургійним, каменеобробним та склоробним виробництвами¹⁸². На протилежному березі Гучви локалізовано велике селище (Чермно-65) та могильник у Вроновіце–Долівах¹⁸³, сполучені з дитинцем міста дерев'яними помостами, які, за дендрохронологічним датуванням, прокладено в 1186–1190 рр., в наступному столітті двічі ремонтвані¹⁸⁴. Можливо, ще одна дорога (Чермно-70), яка з'єднувала лівобережжя та правобережжя Гучви, знаходилася південніше описаних дерев'яних конструкцій. Вертикально забиті дубові палі, які складали основу цього гіпотетичного помосту, згідно з дендрохронологічним аналізом, зрубані після 999 р.¹⁸⁵ Інший поміст, довжиною 0,75 км, перетинав заболочену долину Синюхи і з'єднував “Дальне Підгороддя” зі ще однією укріпленою частиною міста на правому березі її стариці. До складу цієї ділянки входили поселення Чермно-38, 51, 63, 64, Тишовце 29, 46, локалізовані на берегах Синюхи та низьких заплавних острівців. Від півдня описаний комплекс замикає поздовжній земляний вал, що в літературі фігурує як Чермно-66, довжиною майже 2 км, сполучаючи береги долин Гучви та Синюхи. Зараз він зберігся лише частково, але в 1950-х роках насип мав висоту близько 0,5 м, а ширина його основи сягала 6 м (рис. 12)¹⁸⁶.

Поблизу Червена знаходиться городище в Городку Надбужному, яке ще Ян Длугош пов'язав з літописним Волинем¹⁸⁷, і, як наслідок, ця інтерпретація стала усталеною в історіографічній традиції й згодом отримала підтвердження в археологічних дослідженнях. Град Волинь вперше згаданий у літописі під 1018 р., коли “...поиде Болеславъ съ Стополкомъ на Йрослава с Ляхы. Йрославъ же множество совокупи Руси. Варагы Словены поиде противу Болеславу и Стополку. и приде Вельню и стаща вбаполь рѣкы Буга...”¹⁸⁸. Планувальна структура городища сформувалася за традиційним для руських міст співвідношенням: укріплені дитинець та торгово-ремісничий посад, до яких примикали неукріплені пригороддя. Дитинець Волиня округлої в плані форми локалізований на мисоподібному виступі при впадінні Гучви до Західного Бугу (ур. Замчисько, ур. Городисько). Вздовж периметру він оточений валом, висота якого сягає 2–4 м, а ширина північ–південь – 5–10 м. Від високої надзаплавної тераси Гучви центральний майданчик городища відділений ровом шириною 10–20 м. Загальна протяжність дитинця за периметром доходить до близько 260 м, довжина за віссю північ–південь – 97 м, а за віссю схід–захід – 112 м¹⁸⁹. У результаті вивчення конструкцій валу дитинця з'ясовано, що його основу укладали два ряди зрубів, забутовані землею, викопаною під час прокладання рову. Довжина стін п'яти вивчених зрубів коливалася від 2,7 до 5 м, перерви

232.

¹⁸² Kutylowska I. Osada rzemieślnicza w Czermnie Kolonii, stan. №3, woj. Zamojskie // Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej. – T. 3. – S. 167. – Ryc. 1, 2.

¹⁸³ Kozak-Zychman W. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska... – С. 147–148.

¹⁸⁴ Krapiec M. Wyniki... – S. 166.

¹⁸⁵ Wołoszyn M., Florkiewicz I., Krapiec M., Nosek E. M., Stępiński J., Lityńska-Zajac M. Czerмно, Site No. 70. From the 2014 Rescue Excavation on the Huczwa River Bank // Meeting at the borders. Studies dedicated to Professor Władysław Duczko // Acta Archaeologica Pul-

tuskiensia. – Pułtusk, 2016. – Vol. 5 / Ed. by J. Popielska-Grzybowska, J. Iwaszczuk, B. Józefów-Czerwińska. – S. 242, 247. – Fig. 64–65, 73.

¹⁸⁶ Florek M. Badania archeologiczne... – S. 117. – Ryc. 2.

¹⁸⁷ Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. – Warszawa, 1964. – Lib. 1–2. – S. 84.

¹⁸⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 830.

¹⁸⁹ Петегирич В. М. Волинь // Археология Прикарпатья... – С. 133; Kuśnierz J. Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołyńia) we wczesnym średniowieczu // Acta Militaria Mediaevalia. – Kraków;

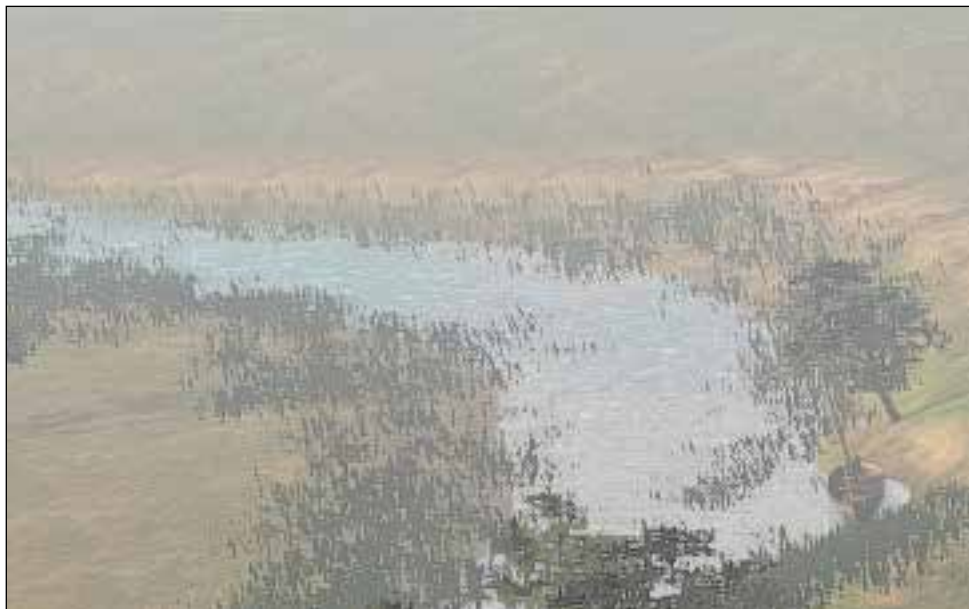

Рис. 15. Гіпотетична 3 D реконструкція дитинця літописного Волиня. 2015 р. “Polygon Studio”.

між окремими зрубамі, звичайно, не перевищували 0,5 м. Їхній зовнішній пас був вищим за тильний і мав похилу лицеву сторону. Ближче до зовнішнього краю пасу зрубів простежено два ряди вертикальних стовпових конструкцій, очевидно, – деструкцій частоколу (рис. 15)¹⁹⁰. Досліджений вал датується кінцем XI ст.¹⁹¹, а думка про спорудження первинних укріплень Волиня в IX ст. та їх повне руйнування внаслідок перебудови чи під час русько-польських війн в XI ст.¹⁹² виглядає, радше, здогадом, що потребує додаткової аргументації археологічними джерелами. Заради справедливості зазначимо віднайдення на дитинці Волиня будівельного горизонту рубежу X–XI ст. із садибою, що мала заглиблене житло та господарської споруди з піччю для випікання хліба¹⁹³. Однак, відкритим залишається питання чи описана садиба належала до початкового етапу існування городища, чи була частиною неукріпленого поселення, в XI ст. обнесеного оборонним насипом.

На південь від Волинського городища у межах поселення Городок Надбузьний ІС виявлено підкурганне (?) поховання дружинника. Згідно з антропологічними дослідженнями Ванди Козак-Зихман, небіжчик – чоловік 45–50 років, зростом 167 см. За антропологічним типом він відносився до фінно-угорських народностей, повсюдно репрезентованих на східнослов'янських теренах. За своє

¹⁹⁰ Rauhut L. Sprawozdanie z badań w 1954 r. nad konstrukcją wału grodowego w Gródku Nadbużnym // Sprawozdania Archeologiczne. – Wrocław, 1956. – Т. 2. – С. 65–67. – Рис. 1.

¹⁹¹ Ibidem. – С. 67.

¹⁹² Rajewski Z. Sprawozdanie z badań na gro-

dach Czerwieńskich w 1954 r. // Sprawozdania Archeologiczne. – Т. 2. – С. 50; Poppe A. Wołyń // Słownik Starożytności Słowiańskich. – Wrocław etc., 1977. – Т. 6. – С. 588 (etc.).

¹⁹³ Bender W., Kieszkowska E., Kieszkowski K., Bronicka-Rauhutowa J. Badania w Gródku Nadbużnym w pow. Hrubieszowskim w 1955 r. // Sprawozdania Archeologiczne. – Wro-

життя похований пережив декілька важких поранень, про що свідчать отвір у грудях, можливо від стріли, та сліди рубаного удару у верхній частині стегна¹⁹⁴. До супровідного інвентарю цього поховання входили меч типу ХІА1а (за Евартом Окшоттом) з написом “+INHO ME FEC[IT]+” “+INGELIR ME F[E]CIT+” (“Інго Інтелір мене зробив”), десять кістяних елементів рефлексійного лука і сагайдака, залізне кільце для кріплення сагайдака та ніж, призначений для виробництва стріл (рис. 16). Цей набір озброєння цікавий поєднанням зброї, яка мала різне територіальне походження, – меч, виготовлений на прирейнських територіях, а лук із сагайдаком – східного родооводу¹⁹⁵. Щоправда, дотеперішнє недокладне часове визначення самого поховання (його відносять до ХІ – першої половини ХІІ ст.¹⁹⁶, ХІІ ст.¹⁹⁷, другої половини ХІІ – початку ХІІІ ст.¹⁹⁸) не дає підстав впевнено пов'язати його з процесами “окняжіння” лівобережжя Західного Бугу.

Окрім Белза, Червена та Волиня, форпостом князівської влади на території Верхнього Побужжя в ХІ ст. був Всеволож, вперше згаданий у літописі під 1097 р.¹⁹⁹ Вірогідно, це місто заснував Всеволод Володимирович²⁰⁰, який на рубежі 980–990-х років отримав в уділ Волинь²⁰¹. Виглядає на те, ніби на початках свого функціонування Всеволож був звичайним сторожовим пунктом на південних рубежах Волині і не відігравав значнішої адміністративної функції. Цю тезу здатна підтвердити й топографія городища в Старгороді²⁰², спорудженого на одному з останців (ур. Ливень) серед заплави Західного Бугу, яке підіймається до 3 м на рівнем навколишньої дугової тераси. Планувально-просторову структуру Всеволожа максимально адаптовано до конфігурації природнього підвищення трикутної у плані форми. Зі східної та західної сторін підступи до городища утруднювала заболочена заплава, а з північної протікало русло (нині – старе) Західного Бугу.

claw, 1957. – Т. 3. – С. 180, 183. – Рис. 10–13.

¹⁹⁴ Kozak-Zychman W. Wczesnośredniowieczny grób z Gródka nad Bugiem, woj. zamojskie. Analiza antropologiczna // Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej / Pod red. G. Labudy, S. Tabaczyńskiego. – Wrocław etc., 1988. – Т. 2. – С. 62–63.

¹⁹⁵ Дег. див.: Kuśnierz J. Przyczynek do handlowego i militarnego znaczenia Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu // Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka. – Zamość, 2000. – С. 20–22; *Ejusdem*. Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu // Acta Militaria Mediaevalia. – Т. 2. – С. 91–95. – Tabl. IX–XI; *Ejusdem*. Wczesnośredniowieczny grob ruskiego wojownika z Grodka nad Bugiem // Русский сборник. Труды кафедры отечественной истории древности и средневековья Брянского государственного университета им. акад. И. Г. Петровского. – Брянск, 2006. – Вып. 2–3. – С. 135–137. – Рсс. 2–4; *Wołoszyn M.* Między wschodem a zachodem: pochówek wojownika ze stanowiska 1C w Gródku, pow. Hrubieszowski, woj. Lubelskie // Acta Militaria Mediaevalia. – Т. 1. – С. 87–99. – Рис. 1–3.

¹⁹⁶ *Wołoszyn M.* Między wschodem... – С. 96.

¹⁹⁷ Jastrzębski S., Maciejczuk J. Grób wczesnośredniowieczny z Gródka nad Bugiem, stan. 1C, woj. zamojskie // Studia nad etnogenezą Słowian... – С. 61.

¹⁹⁸ Kuśnierz J. Przyczynek... – С. 22; *Ejusdem*. Z badań... – С. 95; *Ejusdem*. Grob wczesnośredniowieczny... – С. 135–137.

¹⁹⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 239.

²⁰⁰ *Раннопорт П. А.* Новые данные по исторической географии Волини // Краткие сообщения Института археологии СССР. – Москва, 1964. – Вып. 99. – С. 57; *Коструба Т.* Всеволож і Всеволозька волость // ЗНТШ. – Т. 222. – С. 309; *Мердуч Ю.* Всеволод Володимирович – правнук княгині Ольги // Треті “Ольжині читання”, Пліснеськ, 31 травня 2009 р. – Львів, 2009. – С. 50.

²⁰¹ *Рапов О. М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII века. – Москва, 1977. – С. 37; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 273.

²⁰² Ідентифікація цього городища з літописним Всеволожем після гіпотези Антіна Демчука стала загальноприйнятною в історіографічній традиції: *Демчук А.* Де лежав літописний Всеволож // волость // ЗНТШ. –

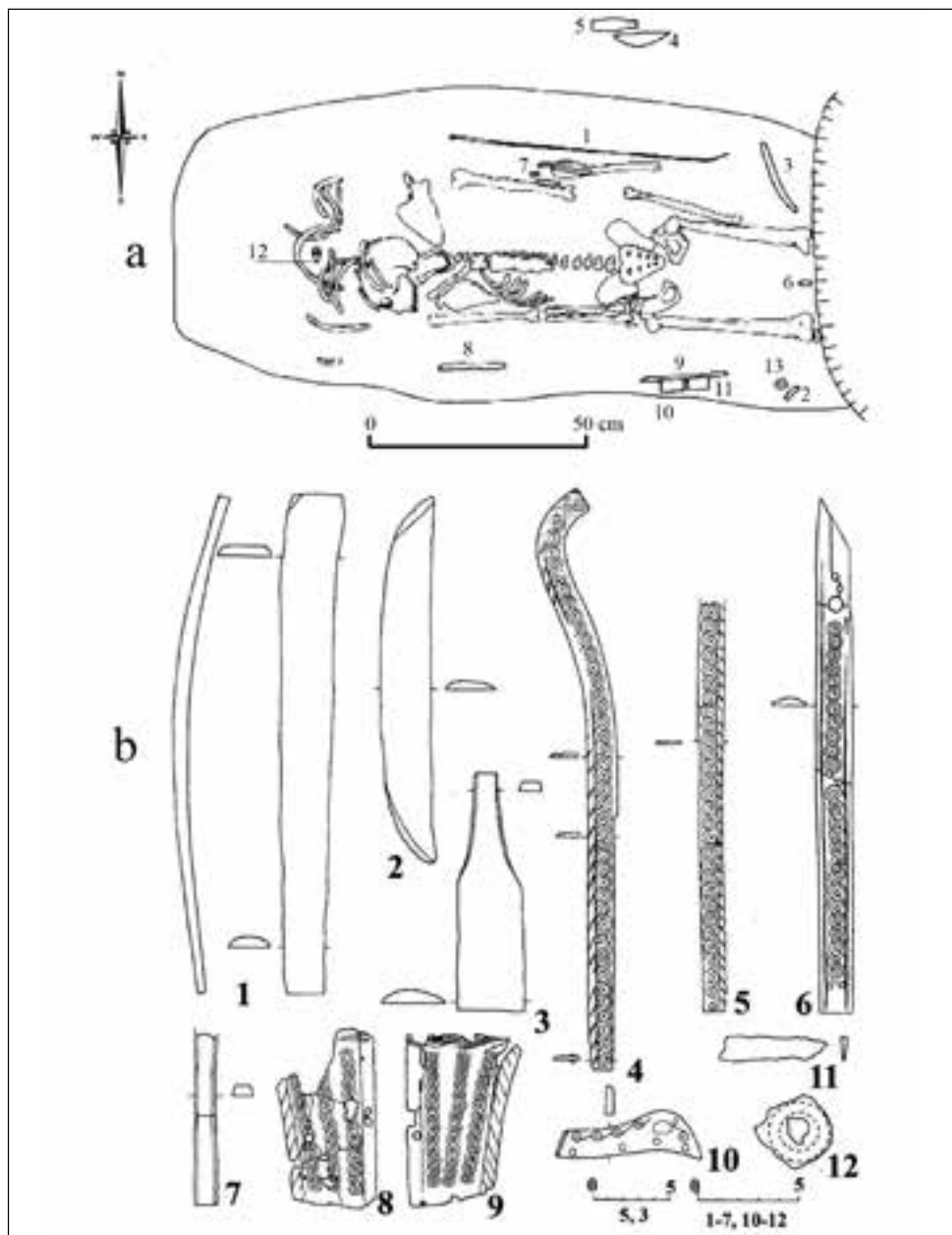

Рис. 16. Поховання дружинника на поселенні 1С у Грудку Надбужному: а: план поховання та розміщення елементів супровідного інвентарю: 1: меч, 2: фрагмент залізного ножа для виготовлення стріл, 2–12: кістяні елементи рефлексійного лука і сагайдака, 13: залізне кільце для кріплення сагайдака, б: супровідний інвентар: 1–10: кістяні елементи рефлексійного лука і сагайдака, 11 – фрагмент залізного ножа для виготовлення стріл, 12: залізне кільце для кріплення сагайдака (за: Kuśnierz, 2000; Wołoszyn, 2005)

Вздовж периметру Всеволож оточений валом, висота якого зі зовнішньої сторони сягала 2–4 м, а з внутрішньої – 1,5 м. Від південної та південно-східної сторін додатковим укріпленням городища слугував також рів. У південно-західній частині оборонної лінії простежується в'їзд шириною до 8 м. Загальна площа території, охопленої укріпленнями, доходила до близько 0,8 га²⁰³. Незначні за обсягом та охопленням терену археологічні дослідження засвідчили слабку насиченість культурного шару пам'ятки артефактами, серед яких – незначна кількість кераміки, залізний ніж та точильний брусок. На віддалі 60 м у південному напрямку від Всеволожа на підвищенні розмірами 270×70 м у заплаві Західного Бугу виявлено синхронне селище-супутник X–XI ст. Отож, навіть само розташування укріплень не створювало сприятливих умов для функціонування адміністративного осередку. З тих же, зрештою, міркувань обране місце виявлялося непридатним для тривалої життєдіяльності, особливо через весняні та осінні повені²⁰⁴.

Навесні 1098 р. Всеволож здобуло військо Ростиславовичів, проте невдовзі укріплення відбудовано, щоправда, – за 2 км нижче за течією Західного Бугу – в ур. Замок (рис. 17)²⁰⁵. Відразу скажемо, що “перенесення” Всеволожа – явище, генетично відмінне від розглянутої традиції рубежу X–XI ст., й за своєю суттю наближається до закладення у 1152 р. на теренах Північно-Східної окраїни Русі Переяслава. Тоді князь Юрій Довгорукий “...Переяславль переведе отъ Клещина и заложи град великъ, и церковь постави святого Спаса въ Переяславль”²⁰⁶. Нове городище Всеволожа – овальне в плані, розміщувалося на високому мисоподібному виступі плато, від південної, західної та східної сторін оточеного течією Західного Бугу. З напільної, східної сторони городище відокремлене від плато двома ровами й лінією з валу, висотою 6–13 м, та рову. Глибина ровів коливається в межах 8–14 м, а віддаль між їхніми берегами доходить до 3–6 м. Цікаво, що біля обох перших ровів не виявлено насипів, які мали б утворитися з видобутої при їх копанні землі. Очевидно, її використали для вирівнювання поверхні мису, зокрема, – його південного схилу. У всіх трьох лініях оборони простежено в'їзди шириною до 4 м, у перших двох випадках вони схожі на дамбу, творену внаслідок засипання ровів ґрунтом. Загальна площа території, охопленої укріпленнями, сягає 4,3 га. У процесі археологічних досліджень на території городища виявлено деструкції двох заглиблених жител та численний керамічний матеріал, який дав змогу датувати функціонування городища в межах XII–XVI ст.²⁰⁷

Можливо, синхронно разом зі Всеволожем виник також Варяж, який, на думку дослідників, заснували на початку 990-х років варязька дружина Всеволода Володимировича²⁰⁸, або ж znana з літопису Варяжко, колишній воєвода Ярополка

T. 222. – С. 304–307.

²⁰³ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, 1967. – № 140. – С. 42–43; Чайка Р. Звіт про археологічні дослідження у верхів'ях Горині, Стиру, Зх. Бугу у 1979 р. – Львів, 1980 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 2002/100. – С. 5–6; Його ж. Літописне городище Всеволож на Західному Бугу // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 75–77; Його ж. Дослідження літописного городища Всеволож // Львівський археологічний вісник. – Вип. 1. – С. 87–88.

²⁰⁴ Чайка Р. Літописне городище... – С. 75–77; Його ж. Дослідження літописного городища... – С. 87–89.

²⁰⁵ Раппопорт П. А. Военное зодчество... – С. 42–43; Чайка Р. Дослідження літописного городища... – С. 88.

²⁰⁶ Новгородские и псковские летописи // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1848. – Т. 4. – С. 8.

²⁰⁷ Чайка Р. Работы у с. Литовеж на Буге // Археологические открытия 1979 г. – Москва, 1980. – С. 349–350; Його ж. Звіт про археологічні дослідження... – С. 1–5; Його ж. З історії досліджень городища Литовеж // Галицько-Волинська держава (матеріали і дослідження). – Львів, 1999. – С. 63–67.

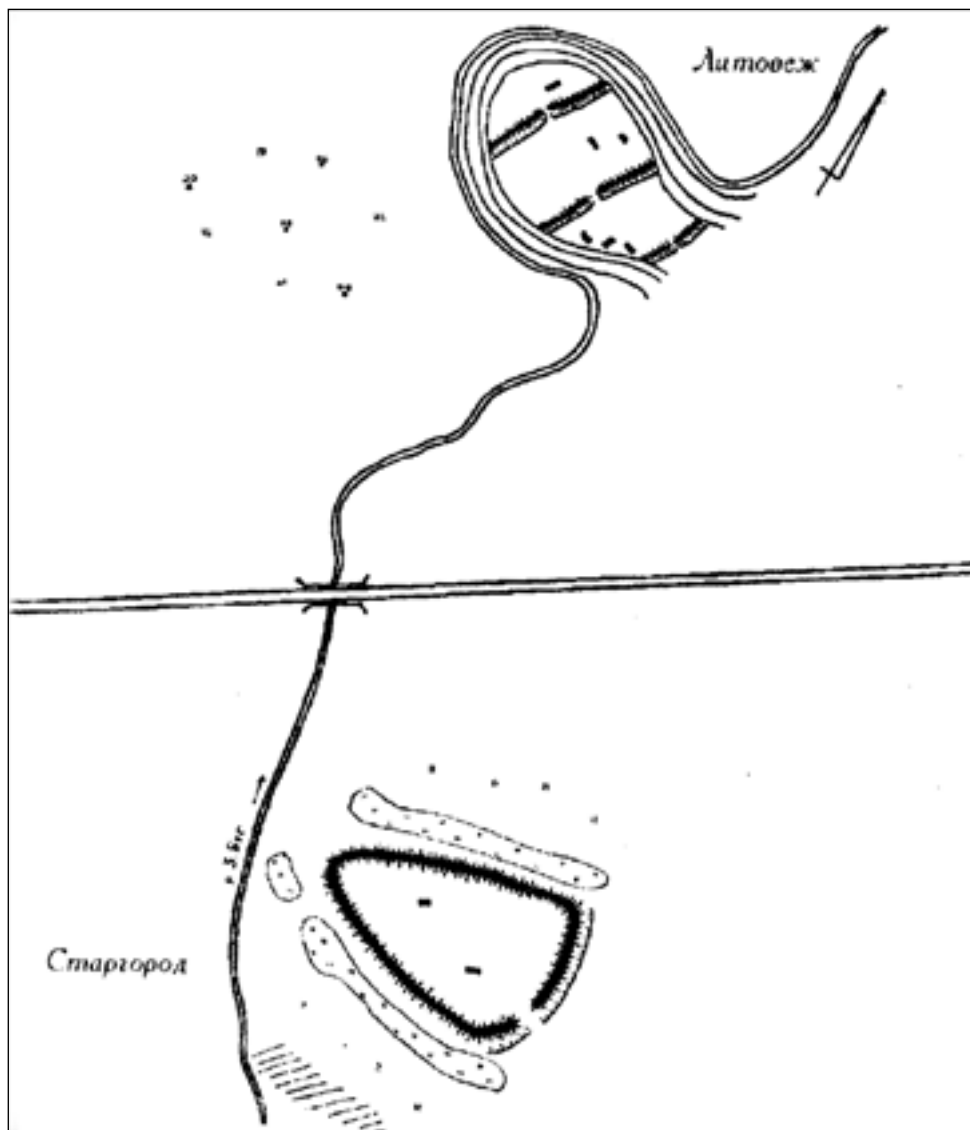

Рис. 17. Локалізація городищ літописного Всеволожа у Старгороді та Литовежі (за: Чайка, 1996)

Святославовича²⁰⁹. Згадка Олександра Цинкаловського про городище у Варяжі²¹⁰ підкріплюється інформацією з топографічних мап кінця XVIII – першої третини XX ст., на яких поблизу західної околиці села Варяж (правий берег Варенжанки) зафіксовано характерний топонім “Horodyszczе Waręskie”²¹¹. Сучасні археологічні

²⁰⁸ Войтович Л. Княжа доба... – С. 273.

²⁰⁹ Мердух Ю. Всеволод Володимирович... – С. 50.

²¹⁰ Sunkatowski A. Materiały do pradziejów

Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S. 196.

²¹¹ The First Military Survey (1763–1787) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

дослідження не підтвердили існування укріплень у Варяжі (можливо, вони зруйновані внаслідок антропогенної діяльності), однак завдяки їм виявилось, що цю територію активно заселяли в XI–XIII ст.²¹² На південь від Варяжа знаходиться село Русин (перша згадка – 1531 р.²¹³), найменування якого близьке до населених пунктів Русів, Русовичі поблизу Володимира. На думку Юрія Диби, походження згаданих топонімів повинно сягати княжої доби й може виводитися “від варяго-руських поселенців, спроваджених заходами київської адміністрації на новопрієдану підконтрольну територію”²¹⁴.

На південь від Белза у другій половині XI ст. на місці відкритого поселення X – початку XI ст.²¹⁵ споруджено городище літописного Щекотова (1242 р.)²¹⁶. Його укріплення локалізовано на південно-західній околиці с. Глинське Жовківського р-ну Львівської обл. (ур. Замок, ур. Цвинтар), на відокремленому з трьох боків вузькими ярами мисі, піднесеному над долиною на висоту близько 70 м. Загальна площа городища з прилеглою територією – 6 га. Дитинець округлий у плані, розмірами 83×64 м, оточений земляним валом висотою 6 м та ровом глибиною 14 м від вершини насипу. На віддалі 120 м на північний схід від центрального майдану, на північному краю мису знаходився посад розмірами 140×212 м, укріплений валом висотою 0,5–1,0 м та ровом шириною 2–4 м і глибиною 2 м. Окрім того, дитинець та посад від південної сторони захищав ще один оборонний рубіж у вигляді валу та рову, локалізованих на відстані 106 м на південь від дитинця (рис. 18)²¹⁷. На істотний суспільний статус мешканців городища вказують виявлені тут ювелірні вироби (скляні та срібні браслети й намистини, бронзові хрест і лунниця), а також предмети військового спорядження (бойова сокира, наконечник списа, наконечники стріл, елементи кінської зброї та ін.)²¹⁸. Навколо Щекотова локалізувалася його сільськогосподарська округа з кільканадцяти синхронних селищ, на одному з них виявлено гончарний виробничий комплекс XI–XIII ст.²¹⁹

<https://goo.gl/ZYEJdc>; The Second Military Survey (1806–1869) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/BORu71>; Mapa Taktyczna Polski 1:100 000 (1924–1939). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/Rk/xoc>.

²¹² Archeologia doliny polsko-ukraińskiej rzeki Wareżanka. Archeologia basenu polсько-української ріки Варенжанки / Red. J. Kuśnierz, T. Mylián, O. Osaulczuk, A. Urbański. – Zamość, 2011. – S. 151, 156–157, 177, 180.

²¹³ Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Warszawa, 1902. – Т. 7, cz. 1: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona / Opisane przed Aleksandra Jabłonowskiego (Źródła dziejowe. – Т. 18). – S. 243.

²¹⁴ Дибя Ю. Історично-географічний контекст літописного повідомлення про народження князя Володимира Святославовича: локалізація Будаїного села // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 44.

²¹⁵ Корчинський О. М. Звіт про археологічні дослідження давньоруського заgonу по вивченні городищ Львівщини у 1982 р. –

Львів, 1983 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1982/162. – С. 4.

²¹⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 794; Ковшевичь Р. Изслѣдование мѣстоположенія старинного города Руси Галицкой Щекотова или Щекотина // Науковий Сборник ъиздаваемый Литературным обществомъ Галицко-Русской матицы. – Львовъ, 1865. – Вып. 1–4. – С. 161–170.

²¹⁷ Чайка Р. Княже місто Щекотин. – Львів, 2003. – С. 9–10.

²¹⁸ Пастернак Я. Перші археологічні розкопки з рамени гр.-кат. Богословської Академії у Львові // Богословія. – Львів, 1936. – Т. 14, кн. 2–3. – С. 176–178; Терський В. С. Звіт про роботу госпдоговірної експедиції в сс. Мокротин та Глинське Нестерівського р-ну Львівської обл. – Львів, 1982 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1981/100. – С. 2–3; Корчинський О. М. Звіт про археологічні дослідження... – С. 1–4; Чайка Р. Княже місто... – С. 10–14 та ін.

²¹⁹ Мацкевий Л., Гуньовський І., Лещух Д. Нові пам'ятки Грядового Побужжя, Городоцької рівнини та Опілля // Studia

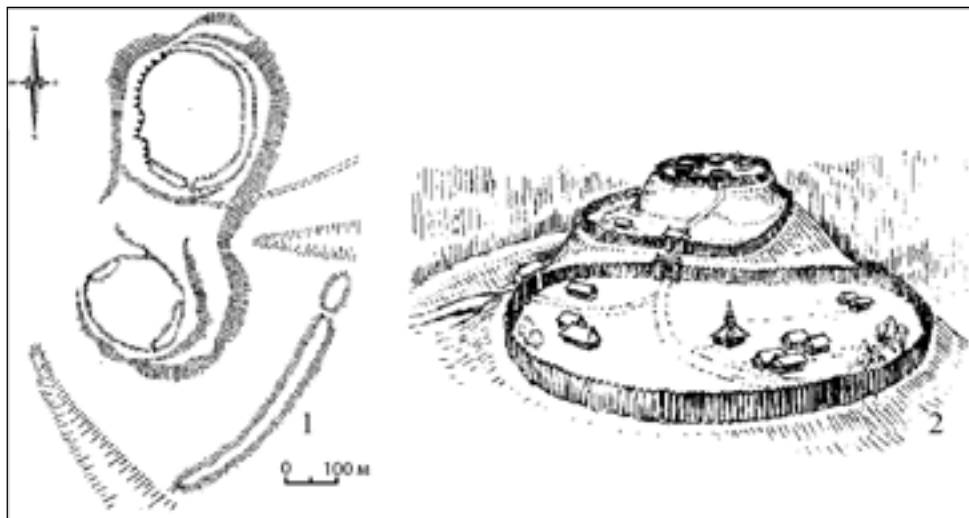

Рис. 18. Укріплення літописного Щекотова: 1 – план городища, 2 – реконструкція городища (за: Чайка, 2003)

Спорудження кількох городищ у межиріччі верхніх течій Західного Бугу та Вепру нерозривно пов'язане з потребою забезпечення західного порубіжжя Русі від наростаючих зазіхань з боку держави П'ястів. Маємо на увазі, передусім, городище поблизу с. Сонсядка (літописний Сутейськ), I фаза будівництва якого, згідно з дослідженнями Софії Вартоловської, припадає на 1031–1039 рр.²²⁰ Тобто, воно розпочалося відразу після відвоювання Забужжя зусиллями князя Ярослава Мудрого²²¹. Приграничний характер цього оборонного пункту підтверджує також згадка про нього у тексті “Повчання Володимира Мономаха”, за інформацією якого молодий Володимир Всеволодович у квітні 1069 р. ходив “на Сутейську

archeologica. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 79–80; Чайка Р. До питання історіографії та попередніх досліджень літописного городища Щекотин // Львівський археологічний вісник. – Вип. 1. – С. 95; Його ж. Науковий звіт про підсумки досліджень на території сіл Нова Скварява та Глинське Жовківського району Львівської області у 2002 році. – Львів, 2002 // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 2002/17. – С. 6–7; Конопля В., Яворівський З. Нова Скварява. Пам'ятки археології. – Львів, 2003. – С. 7, 11, 13–14, 16–17; Чайка Р. Новий гончарний комплекс із Розточчя // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2007. – Вип. 10. – С. 194–199.

²²⁰ Wartolowska Z. Grod czerwieński Sutejsk na pograniczu polsko-ruskim // Swiatowit. – Warszawa, 1958. – Т. 22. – С. 98, 114.

²²¹ Щоправда, Йоанна Каляга на основі опрацювання рухомих та нерухомих пам'яток зі Сонсядки обережно висловлює

гіпотезу про “початок функціонування підгороддя і, мабуть, внутрішнього граду (дитинця – В. Л.) у X ст... Очевидно, це лише гіпотеза, яка мусить бути підтверджена або виключена студіями над хронологією інших, аніж виокремлені пам'ятки, джерел з цього укріпленого комплексу” (Sutejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego w X–XIII wieku. Studium interdyscyplinarne / Red. J. Kalaga. – Warszawa; Rękowice, 2013. – S. 193–194). Справді, нижня хронологічна межа функціонування укріплень Сутейська мала б визначатися, передусім, датуванням “інсїтного” матеріалу з оборонних споруд, а не лише хронологією тих чи інших артефактів, які походять із культурного шару чи заповнення об'єктів житлово-господарської забудови. Тим паче, С. Вартоловська пов'язувала культурний шар і об'єкти IX–X ст., відкриті на дитинці і посаді Сутейська, з відкритим поселенням, яке існувало перед спорудженням укріплень у 1030-х роках: Wartolowska Z. Grod czerwieński... – С. 66.

мира творить. с Лакы²²². Планувальна структура Сутейська сформувалася у дуалістичній моделі, укріплених дитинця та посаду. Дитинець прямокутної форми, розмірами 35×35 м, вздовж периметру оточений валом. Його висота доходить до 3,5–6 м, а ширина підніжжя коливається від 12 м до 15 м. Від півночі до дитинця прилягає посад, зі сходу оточений валом висотою до 5 м, шириною до 15 м у підніжжі. З напільної (південно-східної) сторони городища проходив ще один вал (висота – 4 м, ширина основи – 30 м), обабіч якого викопано рови глибиною 8–9 м з віддалю поміж берегами близько 17 м. Між зовнішньою оборонною лінією та валом, що захищав посад, знаходилося так зване “міжвалля”, яке Й. Каляга трактує пригороддям (рис. 19, 1). Загальна площа городища понад 2 га. Під час першої фази функціонування на валах дитинця та посаду споруджено дерев'яні зруби розмірами 3×3 м та висотою до 5–6 м, на віддалі 1–1,2 м один від одного. Додатково переділля валів посилювала берма шириною 3–4 м. У північно-східному куті дитинця, при в'їзді зафіксовано прямокутну в плані дерев'яну вежу (розміри 2×8 м), при внутрішньовалових зрубках (рис. 19, 2)²²³. Другу фазу городища С. Вартоловська пов'язує з перебудовою Сутейська зусиллями Болеслава Сміливого в 1069 р., а під час третьої фази начебто це літописне місто використовувався як воєнна база Болеслава Кривовустого²²⁴. Однак, така реконструкція є малоімовірна, навіть – тенденційна, – повідомлення Яна Длугоша²²⁵ про відвоювання заходами Болеслава II Сміливого (Щедрого) “Червенських градів” (втім і Сутейська) у 1069–1074 рр., або 1077 р. не підтверджує ані критична оцінка цієї частини його анналів²²⁶, ні розгляд “руської” політики короля²²⁷.

Одним з важливих оборонних пунктів на західному пограниччі Русі був Щебрешин на лівому березі Вепру, згаданий під 1352 р. як “oppido ruthenicali”²²⁸. Він посідав важливу стратегічну роль з огляду на контроль переправи через Вепр поблизу сіл Броди Малі та Броди Дужі, де перетиналися магістраль із Києва через Володимир на Завихвіст та річковий шлях Вепром, з півдня на північ. Останній відомий з писемних джерел XV–XVI ст. як купецька “antiqua via”, з Перемишля через Любачів і Щебрешин до Любліна²²⁹. Південніше Щебрешина пагорби Розточчя прорізали Ворота (рис. 1)²³⁰ – “...мѣсто твердо. зане немоцно бы^с вбиити его никоуда же...”, згадані у літописі під 1266 р.²³¹

Містотворчим ядром давнього Щебрешина була Замкова гора площею до 1 га, локалізована на мисоподібному виступі лівого берега Вепру. Від півдня і

²²² Лаврентьевская летопись. – Стб. 247; Кучкин В. А. “Поучение” Владимира Мономаха и русско-польско-немецкие отношения 60–70-х годов XI века // Советское славяноведение. – Москва, 1971. – № 2. – С. 25–33.

²²³ Wartolowska Z. Grod czerwieński... – S. 48–53, 78–96; Sutijski... – S. 14.

²²⁴ Wartolowska Z. Grod czerwieński... – S. 114.

²²⁵ Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. – Warszawa, 1970. – Liber 3–4. – S. 110–111.

²²⁶ Semkowicz A. Krytyczny rozbiór “Dziejów polskich” Jana Długosza do roku 1384. – Kraków, 1887. – S. 130.

²²⁷ Powierski J. Kryzys rządów Bolesława Śmiałego: polityka i jej odzwierciedlenie w literaturze średniowiecznej. – Gdańsk, 1992. – S. 187–189.

²²⁸ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rze-

czypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – Lwów, 1875. – T. 5. – Nr III. – S. 4.

²²⁹ Kutylowska I. Castrum w Szczebreszynie koło Zamościa // Archaeologia Historica Polona. – Toruń, 1996. – T. 3: Materiały z 2 międzynarodowej sesji naukowej Uniwersyteckiego Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności. Łódź, 18–19 października 1993 roku. – S. 183. – Ryc. 1, 2.

²³⁰ Бунинъ А. Й. Гдѣ находились ворота, упоминаемыя в літописи въ 1268 г. // Труды одиннадцатаго Археологическаго съезда въ Киевѣ. – Москва, 1902. – Т. 2. – С. 144–145.

²³¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 865–866; Грушевський М. Хронологія... – С. 46.

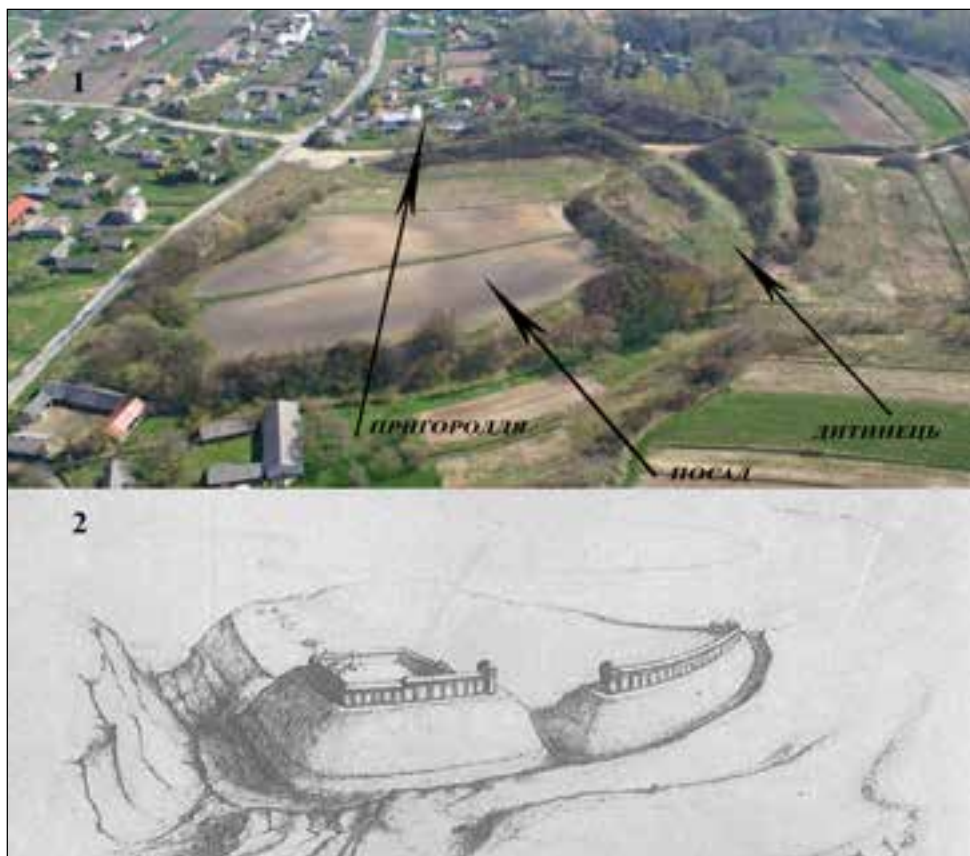

Рис. 19. Літописний Сутейськ: 1: вигляд на городище 2: реконструкція першої фази функціонування укріплень (за: Sutiejsk..., 2013; Wartołowska, 1958)

сходу ця ділянка захищена стрімкими ескарпами висотою понад 13 м, а від заходу і північного-заходу побудовано вал, облицьований камінням іззовні та з внутрішньої сторони, й рів. На вершині валу зафіксовано деструкції частоколу у вигляді стовпових ямок діаметром близько 20 см, розмішених в ряд паралельно до лінії валу²³². На Замковій горі з рубежу VII–VIII ст. існувало поселення, на території якого виявлено господарську яму і заглиблене житло з піччю-кам'янкою, датоване X ст.²³³ Щоправда, актуальний стан археологічного вивчення не дає однозначної відповіді на питання: чи Щебрешинське городище споруджено в процесі “окняжіння” в XI ст., чи його нижня часова межа належить уже до XII–XIII ст. До речі, саме XII–XIII ст. датується інгумаційний могильник²³⁴, можливо, навколо невеликої одноапсидної церкви княжої доби²³⁵.

²³² Sławkowska S. Szczepieszyn (badania 1978 i 1979 r.) // Sprawozdania z badań archeologicznych w województwie zamojskim 1979 roku. – Lublin, 1979. – S. 11, 13; Banasiewicz E. Grodziska... – S. 103. – Ryc. 27.

²³³ Sławkowska S. Szczepieszyn... – S. 11.

²³⁴ Ibidem. – S. 13.

²³⁵ Rozwałka A. Nadzory i badania archeologiczne przy cerkwi pounickiej w Szczepieszynie, woj. zamojskie // Sprawozdania Katedry Archeologii UMCS. – Lublin, 1991. – S. 46–48. – Ryc. 3, 4.

Отож, попри різноманітність моделей виникнення та функціонування городищ IX–XI ст. у верхів'ях Західного Бугу та Вепру, бачимо стійку тенденцію до еволюції планувальної структури укріплень у напрямі бургівської системи заселення²³⁶. Бург відрізнявся від общинного центру (полісу) планувальною структурою і тим, що його створювали під патронатом князівської влади. Очевидно, на початках “окняжіння” укріплення споруджувалися за принципом “каштелянських градів”²³⁷. Критерії для виокремлення городищ такого типу на терені Малополющі навів Яцек Полеський: 1) незначна, порівняно з племінними центрами, площа: від 0,3–0,4 (Подегродзе “Гробля”) до понад 5 га (Войнеч, Стави-Чехув); 2) одночленна планувальна структура (лише чотири такі городища мали два укріплені майданчики) та конструктивні особливості спорудження валів; 3) мінімальна внутрішня забудова²³⁸. Основне призначення “каштелянських градів” варто шукати у мілітарній та адміністративній сферах²³⁹, адже археологічні матеріали не підтверджують їх трактування як ранньоміських осередків із розвиненим ремісничим виробництвом²⁴⁰.

Подальше набуття цими городищами міських рис (як в адміністративній, так і торгівельно-ремісничій сферах) й пов'язану з ним еволюцію їх планувальної структури (зокрема, ускладнення через виникнення й розбудову посадських районів та пригородів), ми трактуємо як наслідок остаточної інтеграції Забужжя до Київської держави. Часовим індикатором цього процесу виступає 1031 р., коли князь Ярослав Мудрий з братом Мстиславом “...собраста воїи многы. и идоста на Ляхы. и зайїста градъ Червеньскыи ипать...”²⁴¹. Містобудівельний розвиток городищ регіону став добрим підґрунтям формування Червенської та Бужеської земель, виокремлення яких в окремі адміністративні одиниці в'язане активною діяльністю князя Давида Ігоревича наприкінці 1090-х років²⁴². Ці літописні відомості, зі свого боку, підтверджують і княжі печатки з написом на аверсі: “+ K[ύρι]ε βο[ή]θει τω σω δ[ι]ο[ύ]λω Δα[β]ιδ[ου] βαρχοντ[ου] Ρωσ[σ]ίας” (“Господи, допоможи слугі Твоєму Давиду, архонту Русі”) та зображенням на реверсі пророка Давида, виявлені в Сутейську (5 екз.) (рис. 20, 1–5)²⁴³, Червені (2 екз.) (рис. 20, 6–7)²⁴⁴, Волині (1 екз.)²⁴⁵ та Володимирі²⁴⁶ (1 екз.).

²³⁶ Овчинніков О. Від полісу... – С. 25–26; Филипчук М. А. Структура Пліснеского археологічного комплексу... – С. 6–7.

²³⁷ Gurba J., Banasiewicz E., Florek M., Gotub S., Rozwałka A. Formowanie się wczesnośredniowiecznego osadnictwa... – S. 69–70; Gurba J. Roztocze w średniowieczu // Archeologia Roztocza. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy / Pod red. E. Banasiewicz-Szykuły. – Lublin, 2005. – S. 125.

²³⁸ Poleski J. Grody plemienne... – S. 118; Ejsudem. Wczesnośredniowieczne grody plemienne... – S. 216.

²³⁹ Наприклад, більшість “каштелянських гродів” польської частини Західних Карпат розташовані вздовж Вісли як важливого водного шляху; ще чотири городища на схід та північний схід від Вісли (Люблін, Войнеч, Беч та Сонч) слугували сторожовими прикордонними пунктами між Польщею, Русю та Угорщиною (Poleski J. Wczesnośredniowieczne grody... – S. 218). У цьому руслі бачимо виразні паралелі з кільканадцятьма городищами на правому березі р. Сули, на

відстані близько 10 км одне від одного, спорудженим задля захисту від кочівників: Довженок В. И. Сторожевые города на юге Киевской Руси // Славяне и Русь / Отв. ред. Е. И. Крупнов. – Москва, 1968. – С. 37–39. – Рис. 1.

²⁴⁰ Докладніше див.: Mozdziuch S. Wczesnomiejskie zespoły osadnicze na Śląsku w XI–XII wieku // Miasto zachodniosłowiańskie w XI–XII wieku. Społeczeństwo-kultura / Pod red. L. Leciejewicza. – Wrocław etc., 1991. – S. 85–102.

²⁴¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 137.

²⁴² Там же. – Стб. 241, 244, 246, 249.

²⁴³ Wartołowska Z. Grod czerwieński... – S. 29. – Рис. 14; Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Москва, 1970. – Т. 1: Печати X – начала XIII вв. – С. 171.

²⁴⁴ Piotrowski M., Wołoszyn M. Czerwno (Czerwień) – badania w latach 2010–2011 // Czerwień – gród między Wschodem... – S. 190. – Рис. 8, 2–3.

²⁴⁵ Петегирич В. Писемна культура еліти та “мовчазної більшості” у містах Надбужанщини княжої доби // Матеріали і

Рис. 20. – Печатки князя Давида Ігоревича з Сутейська (1–5) та Червена (6–7) (за: *Wartofowska, 1958; Piotrowski, Wołoszyn, 2012*)

Насамкінець зазначимо, що припинення функціонування племінних осередків, заснування князівських фортець та, загалом, трансформація планувальної структури укріплень від “полісної” до бургівської моделі виступили лише початковим етапом “окняжіння” племінних земель у верхів’ях Західного Бугу та Вепру. Далі інтеграція в умови державного організму Русі привела до поступових еволюційних змін у матеріальній культурі місцевого населення, зокрема, – житлобудуванні чи поширенні інноваційних технологій виробництва на кшталт двоярусних гончарних горнів у Переспі коло Червена²⁴⁷ та Грубешові²⁴⁸. Процеси одержавлення колишніх племінних ареалів, щоправда, – не без певного запізнення в остаточному утвердженні, супроводжувала християнізація й масове поширення в XI–XIII ст. у межиріччі Західного Бугу та Вепру тих або інших

дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 139.

²⁴⁶ Янин В. Л., Гайдук П. Г. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Москва, 1998. – Т. 3: Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. – С. 114. – Рис. 26.

²⁴⁷ Kłosińska E., Piotrowski M. Wstępne wyniki badań wykopaliskowych na wielokulturowym stanowisku 54 w Perespie, gm. Tyszowce, w sezonach 2003–2004 // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Rzeszów, 2006. – Т. 26. – S. 397–398.

²⁴⁸ Banasiewicz T., Buszewicz J., Koman W., Panasiewicz W. Badania ratownicze w Hrubieszowie-Podgórzu na stan. 5 // Sprawozdania z badań terenowych w województwie Zamojskim w 1991 r. – Zamość, 1992. – Zesz. 7. – S. 45; Niedźwiedz J., Panasiewicz W. Wyniki nadzorów archeologicznych na osadzie wielokulturowej w Hrubieszowie-Podgórzu stan. 5 // Sprawozdania z badań archeologicznych w województwie Zamojskim w 1993 roku. – Zamość, 1994. – S. 54; Niedźwiedz J., Koman W. Okolice Hrubieszowa w pradziejach i we wczesnym średniowieczu. – Hrubieszów, 1996. – S. 86–90 (etc.).

предметів, пов'язаних з руським чи, радше, візантійським – у його вихідних основах – релігійним простором²⁴⁹. У цьому контексті особливо суперечливим постає намагання окремих польських дослідників розглядати зазначені процеси не в контексті “окняжіння” племен карпато-волинської традиції, а як “рутенізацію”, начебто, місцевої лендзянської (прапольської) людності. З огляду такої позиції практично всі категорії археологічних матеріалів XI–XIII ст. у межиріччі Вепру та Західного Бугу польські автори схильні трактувати такими, що виступали “руськими впливами”, “з аналогами на території Русі”, “східного / руського походження”, “із західноруськими рисами”, “чужими впливами”, “наслідком контактів з Руссю”²⁵⁰. У контексті так сформованої школи цілком закономірною сприймається, наприклад, очевидна й безперечна розгубленість Й. Каляги з приводу того, що Сутейськ, розташований на самому краю границі Русі з Польщею, має “...однорідний, руський культурний образ при одночасній відсутності культурних елементів, характерних для п'ястівських земель...”²⁵¹.

Зрештою, окреслене широке коло різнорідних проблем, до якого безпосередньо дотикається ще й не зафіксована в давньоукраїнських джерелах участь в ранньому етапі “окняжіння” межиріччя Західного Бугу та Вепру варязьких дружин, відома як зі скандинавських саг²⁵², так і археологічних матеріалів²⁵³, потребує подальших всесторонніх міждисциплінарних досліджень.

Громадська організація “Українська Галицька Асамблея”

²⁴⁹ Wołoszyn M. Europa Środkowo-Wschodnia a cywilizacja bizantyjsko-ruska w X–XIII w. Próba interpretacji źródeł archeologicznych // Prace Komisji Środkowo-europejskiej Polskiej Akademii Umiejętności. – Kraków, 2006. – T. 14. – S. 24–28; *Ejusedem*. Miedzy Gniezmem, Krakowem a Kijowem. Archeologia o wczesnośredniowiecznych relacjach polsko-ruskich i formowaniu polsko-ruskiego pogranicza // U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych / Red. M. Dębiec, M. Wołoszyn. – Rzeszów, 2007. – S. 202; *Юго ж. Хрест та кордон...* – С. 52–65; *Ejusedem*. Die frühmittelalterlichen orthodoxen Devotionalien in Polen und die Entstehung der ältesten Ostgrenze Polens. Forschungsgeschichte und Forschungsperspektiven // Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe: Archaeological and Historical Evidence / Edited by M. Salamón, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska. – Kraków etc., 2012. – Vol. 2. – S. 225–289 (etc.).

²⁵⁰ Piotrowski M., Kępka M., Żuchowska M. Wybrane wczesnośredniowieczne zabytki archeologiczne z pogranicza polsko-ruskiego na Lubelszczyźnie // Pogranicze polsko-ruskie... – S. 83–138.

²⁵¹ Sutiejsk... – S. 192.

²⁵² Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – середина XIII в.). – Москва, 2000. – С. 100, 114, 124, 133; Banaszekiewicz J. “Lestek” (Lesir) i “Lechici” (Lesar) w średniowiecznej tradycji skandynawskiej // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 2001. – T 108, zes. 2. – S. 6–9.

²⁵³ Kuśnierz J. Znaleźiska wczesnośredniowiecznych militariów w międzyrzeczu Wisły i Bugu jako materialne ślady konfliktów zbrojnych na pograniczu polsko-ruskim // Pogranicze polsko-ruskie... – S. 150. – Ryc. 2: 1, 2; Panasiwicz W., Wołoszyn M. Staroruskie miniaturowe toporki z Gródka, pow. Hrubieszów // Archeologia Polski. – Warszawa, 2002. – T. 47, zes. 1–2. – S. 245–286; Петегриуч В. Поселенські структури... – С. 114 (та ін.).

КНЯЗЬ ВЛАДИМИР СВЯТОЙ И КУЛЬТУРА КИЕВСКОЙ РУСИ ГЛАЗАМИ ТИТМАРА МЕРЗЕБУРГСКОГО

Титмар Мерзебургский в своем благом намерении не умолчать о “достойном сожаления бедствии, постигшем Русь”¹, сохранил для нас уникальные подробности, касающиеся восточноевропейского общества и культуры начала XI в. Правильное понимание таких подробностей во многом зависит от ответа на вопросы, как и когда сведения о недавно обращенной в христианство стране попали в его Хронику. В настоящей статье я хотел бы предложить контекстуальный анализ “древнерусских” глав Хроники Титмара в рамках антропологического подхода сквозь призму исследования различных источников, как письменных, так и археологических. Новый взгляд на ставшие хрестоматийными тексты и интерпретации может способствовать углубленному пониманию сообщаемых Титмаром сведений и его отношения к описываемым событиям².

1. Титмар Мерзебургский в историографическом контексте

Считается, что Титмар как историк хорошо известен современной исторической науке. Исследователи полагают, что цитаты, приводимые Титмаром, свидетельствуют о высокой образованности автора, хотя точное и непосредственное цитирование встречается редко, будучи в основном представлено воспроизведением по памяти; иногда эти источники, особенно касающиеся числовой

¹ *Nec tacendum est, quod in Ruscia contigit lugubre damnum. Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung / R. Holtzmann (Hrsg.) // Monumenta Germaniae historica. Scriptores. Vol. 6. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series. – Berlin, 1935. – Vol. 9. – S. 529 (VIII: 31); Thietmar von Merseburg. Chronik [Chronicon Thietmari Merseburgensis Episcopi] / W. Trillmich (Hrsg.) // Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe. – Berlin, 1957. – Bd. 9. – S. 472, 473. Ср.: Западноевропейские источники / А. В. Назаренко (изд.) // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. – Москва, 2010. – Т. 4. – С. 78.*

² Число русских переводов Хроники Титмара, особенно его “восточноевропейских эпизодов”, весьма значительно: Свердлов М. Б. Известия о Руси в хронике Титмара Мерзебургского // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и иссле-

дования. 1975 год / В. Т. Пашуто (ред.). – Москва, 1976. – С. 102–112; Панов О. М., Ткаченко Н. Г. Русские известия Титмара Мерзебургского // Вестник Московского университета: Серия 8: История. – Москва, 1980. – № 3. – С. 57–67 (с необъяснимыми погрешностями перевода); Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1993. – С. 134–137; Древняя Русь в свете зарубежных источников / Е. А. Мельникова (изд.). – Москва, 1999 (2 изд., 2003). – С. 313–317; Титмар Мерзебургский. Хроника (Chronicon): в 8 книгах / И. В. Дьяконов (изд., пер.). – Москва, 2005 (2-е изд., 2009); Западноевропейские источники. – С. 63–83. В нашей статье мы будем преимущественно следовать переводу Александра Назаренко. Существует еще исследование Федора Фортинского (см.: Фортинский Ф. Я. Титмар Мерзебургский и его хроника. – Санкт-Петербург, 1872), однако оно специально не затрагивает интересующие нас “русские” известия.

информации, определить затруднительно³. В посвященных ему трудах отмечается высокая степень осведомленности Титмара о европейских делах благодаря устным известиям⁴. Так, рассказы мерзбургского епископа о деятельности Кнута Великого, короля Дании и Англии, и его отца Свейна Вилобородого практически одновременно происходившим событиям (см.: VII: 36–43 [1014–1016], они ведутся со ссылкой на некоего *Seuvaldus*, возможно, скандинава – *relatio predicti hominis Seuvaldi*; VIII: 7 [1018]). Однако зачастую предлагаемая реконструкция реальности и свойственные Титмару представления о соседях основываются на средневековой ментальности и схоластических стереотипах своего времени⁵.

Согласно некоторым взглядам, описание Титмаром событий, происходящих в Древней Руси, демонстрирует позитивное отношение к этим землям и ее жителям⁶. Многие “русские” известия Титмара находят параллели и подтверждение в древнерусских летописях, однако в целом ряде случаев осведомленность Титмара оказывается исключительной в силу деталей и необычной трактовки, а иногда и противоречит официальной версии киевской истории, нашедшей отражение в Повести временных лет. Впрочем, можно столкнуться и с мнением, что полученная Титмаром информация происходила из “вторых рук”, т. е. от людей, которые плохо разбирались в восточноевропейской ситуации. Это заставляет некоторых исследователей рассматривать все особенности его Хроники, не находящие подтверждения в древнерусских памятниках, как недостоверные⁷. Более того, в российской историографии широко распространен взгляд, согласно которому наибольший объем “древнерусской информации” был получен Титмаром из одного источника, а именно от участника киевской кампании 1018 г., предпринятой польским князем Болеславом. Предположительно, это был саксонский рыцарь *ex nostris*, как обозначает немецких участников похода сам хронист. Лишь впоследствии известия, полученные единым блоком, были, как считается, искусственно разделены между главами IV: 58, VI: 91, VII: 65, VII: 72–74 и VIII: 31–32⁸.

Напомним основное содержание “древнерусских глав” Хроники Титмара. Обычно исследователи насчитывают 6 таких “эпизодов” или даже 7, если включать в них рассказ о миссии и мученичестве Бруно из Кверфурта. Это справедливо, поскольку с Русью этого миссионера связывает не только кончина вблизи ее границ, но и поездка к печенегам через пределы Киевской Руси⁹. Оставляя в стороне историю миссии епископа Адальберта (962 г., эпизод 1, II: 22), не относящуюся к событиям начала XI в., охарактеризуем остальные пассажи.

³ *Holtzmann R.* Einleitung // *Die Chronik des Bischofs Thietmar...* – S. VIII–XLII (здесь S. XXX, XXXI).

⁴ *Lippelt H.* Thietmar von Merseburg: Reichbischof und Chronist // *Mitteldeutsche Forschungen.* – Köln, 1973. – Bd. 72. – S. 117; *Schröder F.* Völker und Herrscher des östlichen Europa im Weltbild Widukinds von Korvei und Thietmars von Merseburg. Univ. Philos. Fak. Diss. – Münster, Westfalen 1977. – S. 42.

⁵ *Rossignol S.* Die Spukgeschichten Thietmars von Merseburg. Überlegungen zur Vorstellungswelt und zur Arbeitsweise eines Chronisten aus dem 11. Jahrhundert // *Concilium medii aevi.* – Göttingen, 2006. – Vol. 9. – P. 47–76.

⁶ *Доннерт Э.* Данные немецких источников раннего средневековья и программа восточной экспансии у Титмара Мерзбургского // *Средние века.* – Москва, 1965. – Т. 27. – С. 26–38 (здесь С. 37).

⁷ *Рапов О. М., Ткаченко Н. Г.* Русские известия... – С. 67.

⁸ *Свердлов М. Б.* Известия о Руси... – С. 111.

⁹ *Гильфердинг А. Ф.* Неизданное свидетельство современника о Владимире Святом и Болеславе Храбром // *Русская беседа.* – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 1. – С. 1–34; *Epistola Brunonis ad Henricum regem / J. Karwasńska (red.) // Monumenta Poloniae Historica. Series Nova.* – Warszawa, 1973. – Т. 4(3). – S. 97–106.

Эпизод 2 (IV: 58) повествует о браке между не названной по имени третьей дочерью польского князя Болеслава и сыном князя Владимира Святого, очевидно, Святополком, который состоялся, по моему мнению, в конце 1013 г. Здесь же Титмар обещает в дальнейшем поведать читателю пока неизвестные нам подробности древнерусской истории.

Эпизод 3 (VI: 91) описывает встречу германского императора Генриха и польского князя Болеслава в Мерзебурге на праздник Троицы 1013 г., принятие германского вассалитета Болеславом и польско-русскую войну, пришедшую на тот же год, иным источникам неизвестную. Похоже, что Пяст заключил мир на западе, чтобы развязать себе руки на востоке. Судя по всему, война была не вполне удачной для Болеслава, что объясняет конфликт между польским войском и союзниками-печенегами.

Эпизод 4 (VI: 94–95) возвращает нас в недалекое прошлое и повествует об истории Бруно из Кверфурга (1009 г.).

Эпизод 5 (VII: 65) – один из самых хронологически сложных. Он начинается с возвращения императора в Мерзебург в октябре 1017 г., куда польский князь намеревается отправить свое посольство, дабы снискать “благорасположение” Империи. В процессе переговоров немецкой стороне становится известно, что за некоторое время до этого русский князь, очевидно, Ярослав овладел неназванным городом, находившимся под властью Пястов. Этот поход явился результатом германо-русского союза, неизвестного другим источникам. После захвата города (*postea*), но, вероятно, до немецко-польских переговоров состоялось вторжение Болеслава на Русь, вокняжение здесь Святополка и последующее возвращение Пяста в Польшу.

Титмар подчеркивает, что поход на польский город был следствием некоего “обещания” русского князя императору, переданного через посла. Иногда это известие связывают с походом князя Ярослава на Берестье, согласно Новгородской первой летописи, относящемуся к 1017 (6525) г.¹⁰ Само вторжение Болеслава на Русь, упомянутое в этой главе, исследователи обычно соотносят с событиями 1018 г. По свидетельству Титмара, именно тогда, после поражения Ярослава на реке Буг, русский князь, отступая, захватывает, некий город во владениях Святополка (VIII: 31–32), что традиционно сопоставляется с известием о взятии неназванного города в главе VII: 65. Но такое предположение хронологически невозможно и вступает в противоречие с логикой изложения Хроники: осада города и состоявшееся за этим польское вторжение на Русь, описанные в главе VII: 65, предшествовали событиям осени 1017 г. Одновременно Титмар сообщает, что после похода Болеслав вернулся в Польшу. Совершенно очевидно, что в то время знать об окончании русской компании Болеслава 1018 г. и его возвращении из Киева хронист просто не мог.

Существует противоречие и между древнерусской летописью и Хроникой в изложении военных действий 1018 г. Летопись описывает отступление Ярослава с поля битвы на Буге как паническое бегство в Новгород с 4-мя мужами. В такой ситуации взятие города соперника представляется затруднительным¹¹. Если же допустить, что речь идет о вокняжении Святополка в Киеве в 1015–1016 гг., то остается необъяснимым серьезное запаздывание известий, поступивших в

¹⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / А. Н. Насонов (ред). – Москва; Ленинград, 1950. – С. 15.

¹¹ Лаврентьевская летопись // Полное со-

брание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Ленинград, 1926. – Т. 1. – Стб. 143; Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 131.

Саксонию только во второй половине 1017 г. В это время власть в Киеве уже определенно находилась в руках Ярослава, бывшего союзником империи.

Вообще же, упоминаемое в VII книге руськое посольство к германскому императору могло быть связано с событиями 1016/1017 г., когда Ярославу было необходимо заручиться поддержкой в борьбе с союзом Болеслава и Святополка. Возможно, стоит уточнить дату вступления князя Ярослава в Киев после битвы под Любечем. Последнее событие может быть смещено к весне 1017 г., тем более, что Повесть временных лет “вынуждает” князя Ярослава дважды вступать в Киев – в 6524 и 6525 гг.¹² В этом случае отсутствие у германской дипломатии осенью 1017 г. новых сведений о киевских делах теоретически могло объясняться тем, что смена власти на Руси произошла относительно недавно.

Однако предпочтительней считать, что в VII книге все-таки изложены события, связанные с неизвестным нам утверждением Святополка на западных границах Руси в 1017 г., возможно, в Берестье или Турове, что не загронуло власть Ярослава над собственно Руськой землей. Как и в событиях 1018 г., польский тесть сыграл тогда важную роль, не зафиксированную летописью. В таком случае мы видим продуманные этапы достаточно динамичной польской и руськой политики в отношении Германии. После битвы под Любечем Святополк бежит в Польшу, а Ярослав, заключив договор с императором, продолжает теснить Болеслава и Святополка на западных границах. Однако к осени 1017 г. союзники смогли частично восстановить свои позиции в этом регионе. Поход Болеслава, приведший к вокняжению Святополка на западе Руси (Туров или Берестье), создает необходимый плацдарм для развития наступления на восток, будущей победы над Бугом и взятия Киева в 1018 г. Одновременно Болеслав, отправив посольство в Мерзебург, сумел заручиться поддержкой императора Генриха в своей будущей восточной политике.

Эпизод 6 (VII: 72–74) вновь ретроспективен, возможно, во исполнение обещания, данного Титмаром ранее (IV: 58). Он посвящен истории князя Владимира, его женитьбе на византийской принцессе, якобы невесте германского императора, сластолюбию и обращению, гонениям на сына Святополка и епископа Рейнберна, а также кончине Владимира, легендарному мотиву разделения царства между тремя сыновьями и началу гражданской войны (1015 г.).

Последние известия, объединенные в эпизоде 7 (VIII: 31–32), описывают кампанию Болеслава 1018 г., захват Киева и второе вокняжение Святополка (после упомянутого в главе VII : 65), сведения о которых поступили к хронисту незадолго до его кончины осенью того же года.

Как можно увидеть, не все “восточноевропейские эпизоды” приведены в хронологической последовательности, что предполагает постоянное “обращение к прошлому” – прием, характерный для средневекового книжника. Однако автор естественным образом старается придерживаться временной последовательности при изложении событий, соответствующей порядку поступления информации. Его известия пронизаны единым стилем и фразеологией и, похоже, общей повествовательной целью, несмотря на то, что отдельные блоки этой информации могли попасть к нему различными путями и неодновременно.

¹² Лаврентьевская летопись. – Стб. 142; Ипатьевская летопись. – Стб. 130.

2. Титмар Мерзбургский как историк: некоторые наблюдения

Чтобы понять особенности соответствующих мест Хроники Титмара как исторического нарратива о Восточной Европе, стоит кратко упомянуть об отражении немецкими латиноязычными источниками германо-русских контактов середины-конца X в.¹³ Империя Оттонов и государство Рюриковичей консолидировались практически одновременно в середине X в. Титмар не был единственным немецким интеллектуалом, упомянувшим о контактах двух политических образований. Однако его индивидуальные особенности как историка подчеркиваются следующим фактом. При описании бегства Адалберта из Руси, куда тот был рукоположен епископом (959–962 гг.; эпизод 1, II: 22), лишь сообщается об изгнании его народом: *hinc a gentilibus expulsum*¹⁴. Титмар не добавляет никаких нравственных сентенций, присущих другим анналам. Так, Продолжатель Регинона, кроме утверждения о том, что епископ был приглашен “притворно, как выяснилось впоследствии” (*ficte, it post claruit... petebant*), приводит подробности миссии, происхождение которых установить невозможно, а авторы, зависящие от “херсфельдской традиции”, представленной в Кведлинбургских, Хильдесхаймских и Альтайхских анналах и Хронике Ламперта Херсфельдского, воспринимают эту морализаторскую тенденцию, утверждая, что послы руси “во всем солгали” (*omnia mentiti sunt*)¹⁵.

Еще один сюжет связан с описанием празднования Пасхи в Кведлинбурге в 973 г., когда Титмар упоминает среди посланников, прибывших ко двору императора, лишь греков, беневентанцев, венгров, болгар и славян¹⁶. Русские послы (*Rusci*) не представлены этим перечнем, точно также, как их нет и в Хильдесхаймских анналах, что противопоставляет эти сообщения известиям Хроники Ламперта Херсфельдского середины XI в., где русы уже упоминаются¹⁷.

¹³ Исследования см. в: Васильевский В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1888. – Т. 7. – С. 121–150; Bloch R. Verwandtschaftliche Beziehungen des sächsischen Adels zum russischen Fürstenhause im XI. Jahrhundert // Festschrift Albert Brackmann dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern / L. Santifaller (Hrsg.). – Weimar, 1931. – S. 185–206; Свердлов М. Б. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. // Проблемы истории международных отношений: Сб. статей памяти академика Е. В. Тарле / В. И. Рутенбург (ред.). – Санкт-Петербург, 1972. – С. 282–297; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. – Москва, 2001. – С. 286–310, 311–338, 339–390, 391–434.

¹⁴ Die Chronik des Bischofs Thietmar. – S. 64 (II: 22).

¹⁵ Die Annales Quedlinburgenses / M. Giese (Hrsg.) // Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum. – Hannover, 2004. – Vol. 72. – S. 469 (*sub anno* 960); Annales Hildesheimenses / G. Waitz (Hrsg.) // Monumen-

ta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum. – Hannover, 1878. – Vol. 8. – S. 21–22 (*sub anno* 960); Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi / F. Kurze (Hrsg.) // Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum. – Hannover, 1890. – Vol. 50. – S. 169–172 (*sub anno* 959–962). См. объяснения А. Назаренко в: Западноевропейские источники. – С. 106, прим. 3.

¹⁶ Die Chronik des Bischofs Thietmar. – S. 77 (II: 31). Гипотезу о том, что Титмар заимствовал это известие из Кведлинбургских анналов, проверить затруднительно, поскольку статья *sub anno* 973 в этой хронике не сохранилась.

¹⁷ Annales Hildesheimenses. – S. 23 (*sub anno* 973). Ср.: Lamperti Hersfeldensis Annales / O. Holder-Egger (Hrsg.) // Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum. – Hannover; Leipzig, 1894. – Vol. 38. – S. 42 (*sub anno* 973). Несмотря на уникальность этого известия, не связанного с “херсфельдской традицией” и заставляющего предположить здесь непосредственную интерполяцию XI в., А. Назаренко выступает за достоверность этого сообщения. См.: Западноевропейские источники. – С. 117, прим. 19.

Епископ-историк избирательно подходил к информации, отраженной другими хронистами. Так, он никак не упоминает об известном автору Хильдесхаймских анналов русьско-польском противостоянии 992 г., вероятно, в Червенской земле, что помешало князю Мешко лично предстать перед императором¹⁸. Однако смерть самого Мешко становится для Титмара поводом не только сообщить о его нечестивом сыне Болеславе, но и впервые ввести в повествование IV книги детали русской истории: этот князь выдал свою дочь за сына князя Руси. Вслед за этим известием следует авторская ремарка с обещанием еще вернуться к этой теме: *sicut dicturus sum*¹⁹.

3. Титмар Мерзубургский и Бруно Кверфуртский: неизвестный источник?

Все исследователи согласны, что IV книга написана, по всей вероятности, во второй половине 1013 – начале 1014 г.²⁰ Остается непонятным, что Титмар намеревался сообщить: касалось ли это деталей брачного альянса и будущих репрессий против Святополка и его польского окружения, или же речь шла о самом князе Владимире? Если мы принимаем первую последовательность событий, то нам стоит согласиться, что сам брак состоялся до войны между Польшей и Русью 1013 г., поскольку гонения вполне могли стать ее причиной²¹. Об этой войне, неизвестной древнерусским источникам, повествует лишь один Титмар несколько позднее в книге VI: 91²². Однако предпочтительнее иная хронология: брак состоялся в результате этого военного противостояния и может быть датирован осенью 1013 г.²³

Если это так, то мы должны допустить, что Титмар уже к 1013 г. обладал важной информацией о Руси и ее князе Владимире. Тогда он еще лишь намеревался поделиться с нами этими сведениями. Несколько позднее Титмар предваряет свой рассказ о Бруно Кверфуртском (эпизод 4; VI: 93) предложением, которое отсылает нас к предшествующим намерениям: “но прежде чем приступить к [рассказу об] этом, постараюсь присовокупить к сказанному выше то, о чем по забывчивости упустил сказать ранее” (*sed priusquam haec aggrediar, quae superius indiscussa oblivione preterii, prescriptitis interponere conor*), тогда как эпизод 2 (IV: 58), как нам уже известно, заканчивается фразой *sicut dicturus sum*, обещающей продолжить повествование. Добавим, что глава VII: 72, повествующая о князе Владимире, также начинается риторической формулой, связанной с намерением продолжить повествование: *amplius progrediar disputando*²⁴.

¹⁸ *Annales Hildesheimenses*. – S. 25 (*sub anno* 992).

¹⁹ *Die Chronik des Bischofs Thietmar*. – S. 198 (IV: 58).

²⁰ *Holtzmann R. Die Chronik des Bischofs Thietmar*. – S. XXVIII–XXX.

²¹ Этот брак датируется в историографии различными периодами: 1002–1008/1009, 1008/1009–1013 и 1013–1015 гг., что зависит от взглядов историков на русьско-немецко-польские взаимоотношения. См.: *Рапов О. М., Ткаченко Н. Г. Русские известия...* – С. 60; *Западноевропейские источники*. – С. 68, прим. 29.

²² *Die Chronik des Bischofs Thietmar*. – S. 383 (VI: 91).

²³ А. Назаренко не исключает, что война

была вызвана гонениями князя Владимира Святого на своего сына Святополка и его польско-латинское окружение. В соответствии с такой позицией, брак между Рюриковичами и Пястами должен был быть заключен до 1013 г. Дискуссию на эту тему см.: *Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники...* – С. 151–154; *Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв.* – Москва, 1964. – С. 227; *Паушто В. Т. Внешняя политика Древней Руси*. – Москва, 1968. – С. 35, 122, 123, 326. Тема репрессий против польского окружения князя Святополка будет развита Титмаром позднее в эпизоде 6 (VII: 72–73).

²⁴ *Die Chronik des Bischofs Thietmar*. – S. 432 (VII: 72).

Итак, мы располагаем замкнутой композицией изложения части “русских” эпизодов Титмара. Означает ли это, что упомянутые пассажи принадлежат одной сюжетной линии? Такая структура текста могла указывать на различные пути и источники получения информации, как и на авторскую целесообразность ее изложения в разных частях хроники. К тому же, латинское выражение *sicut dicturus sum* обладает достаточно широким значением, не исключаящим и намерения поделиться сведениями о персоне, а не просто о событиях.

Предположительно, Титмар уже тогда намеревался поведать нам историю греха и обращения князя Владимира Святого, о чем речь пойдет лишь в 6-м эпизоде (VII книга)²⁵. К концу 1013 г. епископ мог получить эти сведения практически из единственного источника – от своего *conscolasticus* Бруно Кверфуртского, который провел месяц при князе Владимира около 1008/1009 г. Как нам известно, Бурно поделился информацией о своем посещении Восточной Европы с императором Генрихом²⁶, и его венценосный корреспондент мог быть не единственным, с кем миссионер общался во время пребывания в Магдебурге после возвращения из степей²⁷.

Возможным дополнительным свидетельством на подтверждение предлагаемой гипотезы может послужить интерес Титмара к печенегам. В VI книге он, похоже, с сочувствием повествует под 1013 г. об избиении польским войском печенегов²⁸, именуя их *hospites Pezineigos*. Некоторые переводы передают это слово как “гостеприимные” (*generally hospitable, befreundet*)²⁹. Вспомним, что именно печенеги были объектом миссионерской проповеди Бруно. Естественным образом они представлены как самые жестокие среди язычников, однако здесь стоит видеть лишь тоpos средневековой книжности, восходящий к *crudelitas humorum* и дополнительно объясняемый целью письма к императору – подчеркнуть трудности христианской миссии среди язычников-номадов, заслуживающей поддержки. Титмар же мог рассматривать этих кочевников как духовных чад Бруно и относиться к ним с объяснимым сочувствием³⁰.

Мы должны признать, что непосредственные заимствования из *Epistola Brunonis ad Henrici regem* в Хронике Титмара, как и конкретные указания на контакты этих двух персонажей после возвращения Бруно из печенежской степи, не прослеживаются. Однако некоторые определенные смысловые параллели между письмом Бруно и Хроникой могут быть отмечены. Это дополнительно подкрепляет выдвигаемую гипотезу. Как мы увидим в дальнейшем, речь идет не только об отношении к печенегам.

Таким образом, не исключено подчинение “русских” эпизодов Титмара конкретной логической схеме, их расположение не случайно, а роль Бруно при формировании соответствующих рассказов вполне допустима. Если

²⁵ Ibidem. – S. 486–490 (VII: 72–74).

²⁶ *Epistola Brunonis ad Henricum regem*. – P. 97–106.

²⁷ *Falkowski W. The Letter of Bruno of Querfurt to King Henry II // Frühmittelalterliche Studien*. – Berlin, 2009. – Bd. 43. – P. 417–438.

²⁸ *Die Chronik des Bischofs Thietmar*. – S. 340, 341 (VI: 91).

²⁹ Ср.: *Ottoman Germany. The Chronicon of Thietmar of Merseburg / D. A. Warner (ed., trans.)*. – New York, 2001. – P. 298. А. Назаренко предлагает переводить это место иначе, как “пришлые печенеги”, подчеркивая

специфику употребления терминов *hospites, hospitibus, hospes* в Хронике Титмара, где они могут прилагаться как к пришлому элементу, гостям, иностранцам и даже дружинникам и сторонникам (III: 12, IV: 26, V: 23, 35, VII: 2, 56). См.: Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники... – С. 197–198, прим. 101; Западноевропейские источники. – С. 68, прим. 30.

³⁰ См. новую работу на тему миссии: *Paron A. Brunona z Kwerfurtu wyprawa do Pieczungów – aspekty misyjne i polityczne // Slavia Antiqua*. – Poznań, 2013. – T. 54. – S. 97–116.

настоящий подход имеет право на существование, то можно предположить следующее. Титмар обещает нам поведать историю князя Владимира уже в 1013–1014 гг. (эпизод 2), которую он предположительно узнал ранее, около 1008/1009 гг. непосредственно от Бруно. Эпизод 3 впервые раскрывает детали русской истории 1013 г. перед рассказом о мученичестве Бруно Квертфурского вблизи границы с Русью в 1009 г. (эпизод 4)³¹. Повествование 5-го эпизода несколько забегает вперед, рассказывая о событиях неудачного германо-русского союза против Болеслава и о подключении последнего к сложной киевской политике (1015–1017 гг.)³². Лишь затем автор возвращается к объяснению причин русских политических нестроений, порожденных судьбой и кончиной князя Владимира, выполняя тем самым давнее обещание (эпизод 6).

Отметим, что повествуя о восточно-европейской истории начала XI в., Титмар словно сознательно переплетает персональные судьбы двух латинских миссионеров: Бруно и Рейнберна. Деятельность епископа Рейнберна из Колобжега, брошенного в заключение князем Владимиром, описана во многом схожим образом с миссионерскими деяниями Бруно из Кверфурта. Однако неприязненное отношение князя Владимира к Рейнберну, известное из Хроники, составляет разительную противоположность тому, что можно прочесть о гостеприимстве правителя Киева по отношению к Бруно (см. выше). Эти две параллели – через сходство и различие – подчеркивают, по нашему мнению, сознательную связь между житиями двух миссионеров-епископов, заложенную Титмаром в свою хронику.

Очевидно, окончание 6-го эпизода (VII : 74) было написано непосредственно после смерти князя Владимира 15 июля 1015 г. Однако, как представляется, это сделано задолго до осени 1018 г., когда Титмар получил последние свидетельства о Киевской Руси. История текста и кодикологические наблюдения над Дрезденской рукописью Хроники – автографом Титмара Мерзебургского позволяют сделать вывод, что окончание истории князя Владимира с ее ключевыми словами главы VII: 74 *chrisianitas oret* действительно добавлено непосредственно под последней строкой (Mscr. Dresd. R. 147, f. 175r)³³. На это обращает внимание А. Назаренко³⁴. Следующая глава VII: 75 начинается с нового *folio verso*. Она повествует о событиях 1017 г., упоминая пожары, уничтожившие большую часть императорского двора в Пельде и собор с

³¹ Die Chronik des Bischofs Thietmar. – S. 386–388 (VI: 94–95).

³² Die Chronik... – S. 479 (VII: 65).

³³ Sächsischen Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek (SLUB): Mscr. Dresd. R. 147, ff. 174 r–176 v (<http://www.sachsendigital.de/ressourcen/quellen/chronik-des-thietmar-von-merseburg/>). См. также: Die Dresdner Handschrift der Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg / L. Schmidt (Hrsg.). – Dresden, 1905. – F. 174a–176b.

³⁴ А. Назаренко считает, что глава VII: 74 добавлена в текст Хроники непосредственно Титмаром позже, в то же время, что и последние главы VIII-й книги. Когда Титмар писал главы VII: 72–73, он якобы не располагал такой информацией (Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источ-

ники... – С. 179–180, прим. 77; Западноевропейские источники. – С. 76, прим. 87). Согласно исследователю, информация для глав VII: 72–73 была получена хронистом непосредственно из окружения князя Святополка, а для VII: 74 – от саксонских наемников, участвовавших в кампании князя Болеслава 1018 г. Дополнительно, согласно его мнению, на это указывает якобы имеющееся в тексте противоречие, касающееся последствий обращения князя Владимира: если в главе VII: 72 говорится, что он не украсил свою веру добрыми делами, то в главе VII: 74 пишется, что он смыл свои грехи милостыней. Однако, как я постараюсь показать ниже, это противоречие мнимое и весь комплекс житийной информации о князе не исключает возможности ее

епископским дворцом в Трире. Здесь Титмар вновь подчеркивает: ранее он отвлекся от темы и теперь должен вернуться к последовательному изложению событий (*Quia nunc paulium declinavi, redeam, quae in predicto evenrint anno, supperius indiscussa succincte aperiens*, f. 175 v).

Однако такая организация текста не позволяет нам утверждать: хронист начал главу VII: 75 раньше, чем он закончил предыдущий пассаж только лишь на основании отсутствия строго рассчитанного пространства листа для 12 букв последней строки главы VII: 74. Подобным образом затруднительно допустить, чтобы Титмар закончил VII книгу о событиях 1017 г. уже после того, как он начал книгу VIII, повествующую о происшедшем в 1018 г. (f. 176 v), только лишь на основании увеличения размера букв последней строки листа f. 176 r, дабы заполнить пустое пространство в конце страницы. В результате мы не имеем никаких указаний и подтверждений тому, что история князя Владимира была завершена на основании рассказов саксонцев, вернувшихся из похода на Русь в 1018 г. Соответственно, мы можем датировать запись Титмара в VII главе о смерти князя Владимира и гражданской войне на Руси второй половиной – концом 1017 г. и предполагать иной источник информации.

Эти известия, весьма общие и неконкретные, отразили ситуацию предшествующего времени, которая сложилась в 1015–1017 гг. Очевидно, до Титмара долетело лишь эхо древнерусских событий, возможно, донесенное до Саксонии русским посольством князя Ярослава (?) 1015–1016 гг., о котором говорится в главе VII: 65³⁵. Информация политического характера вообще находится в разительном контрасте с подробностями, касающимися жизни и обращения князя Владимира и мученичества епископа Рейнберна, присутствующими в тех же главах Хроники. Очевидно, эти сведения Титмар получил в иных условиях и от иного источника, возможно, еще до кончины князя в 1015 г. История епископа Рейнберна могла стать известной в Мерзебурге в 1014–1015 гг. непосредственно от окружения Святополка после его бегства из Киева, как и предлагает А. Назаренко, а сведения житийного характера, касающиеся Владимира, как мы предположили выше, – еще в 1008–1009 гг., непосредственно от Бруно Квертфуртского.

4. Титмар и *fornicator: Vita Volodimeri vetutissima* или средневековые стереотипы?

Какие выводы мы можем сделать, читая историю князя Владимира, названного в латинской Хронике *fornicator immensus* и признаваемого Православием за святого? Прежде всего, Титмар не знает состояния дел в семействе Владимира до 1013 г. Он полагает, что византийскую супругу Владимира звали Елена, тогда как на самом деле она звалась Анной и могла быть третьим ребенком от брака императора Романа II и Феофано, родившимся в 963 г.³⁶ Иногда считается, что Титмар перепутал Анну с княгиней Ольгой-Еленой, бабкой князя Владимира. Другой ошибкой Титмара по отношению к византийско-германо-русским брачным противоречиям становится хронология

одновременного происхождения из одного источника.

³⁵ Die Chronik des Bischofs Thietmar. – S. 479 (VII: 65).

³⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб. 109–111; Ипатьевская летопись. – Стб. 95–96; Ioan-

nis Scylitzae Synopsis historiarum / H. Thurn (Hrsg.) // Corpus Fontium Historiae Byzantinae. – Berlin; New York, 1973. – Т. 5. – Р. 254; Западно-европейские источники. – С. 73, прим. 62. О возможных причинах ошибки Титмара см.: Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники... – С. 163–164, прим. 46.

матримониальных проектов, а также имя германского императора, который сватался к византийской принцессе. Титмар именуется его *Ottonus tercius*. Известно, что Оттон III вел брачные переговоры с Константинополем в 995 г., когда Анна была уже несколько лет замужем за князем Владимиром. Тогда речь могла идти о дочерях императора Константина VIII Зое или Феодоре, а князь Владимир не мог “коварно восхитить” невесту, предназначенную Оттону III³⁷. Впрочем, много ранее (II: 15) Титмар сообщает еще об одном брачном посольстве в Константинополь, что отражено и сочинением епископа Лиутпранда Кремонского *Relatio de legatione constantinopolitana*, ведшего в 968 г. переговоры с императором Никифором Фокой о возможном альянсе Оттона II и дочери императора Романа II³⁸. Упомянутая Титмаром Елена иногда рассматривается как старшая сестра Анны, которая и могла быть предполагаемой невестой Оттона II³⁹. Однако в 972 г. Оттон II женился на Феофано⁴⁰. Весьма вероятно, что она была лишь племянницей императора Иоанна I Цимисхия – не принадлежала непосредственно к императорской порфирородной фамилии⁴¹, что могло вызвать раздражение и разочарование германского двора, о чем сообщает Титмар. Хронист, перепутав двух Оттонов, был, однако, прав относительно возможного стремления греков во всех трех брачных проектах обмануть противоположную сторону.

Добавим, что в VII книге Титмар разделяет фольклорное мнение о трех сыновьях князя Владимира, участвовавших в борьбе за власть после смерти князя, тогда как летопись упоминает 12 сыновей Владимира, что также стоит рассматривать как использование библейской модели в древнерусской книжности⁴². Однако при описании событий 1018 г. Титмар приводит уникальную информацию, например, о *noverka* князя Ярослава (его теще или, весьма вероятно, мачехе, второй супруге князя Владимира Святого согласно *Genealogia Welforum*) и его 9 дочерях, полученную, без сомнения, от очевидца, посетившего

³⁷ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники... – С. 164–165, прим. 47; Западно-европейские источники. – С. 73, прим. 64.

³⁸ Liudprandi Cremonensis Opera omnia: Antapodosis, Homelia paschalis, Historia Ottonis, Relatio de legatione Constantinopolitana / P. Chiesa (ed.) // Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis. – Turnhout, 1998. – Vol. 156.

³⁹ Poppe A., Poppe D. Dziewosleby o porphyrogenetke Anne // Cultus et cognitio: studia z dziejów średniowiecznej kultury / A. Gieysztor, S. Kuczyński (red.). – Warszawa, 1976. – S. 451–468; Garland L. Byzantine Empresses: Women and Power in Byzantium, A.D. 527–1204. – London, 1999. – P. 138.

⁴⁰ Uhlirz K. Über die Herkunft der Theophanu, Gemahlin Kaisers Otto II // *Byzantinische Zeitschrift*. – München, 1895. – Bd. 4. – S. 466–477; Успенский Ф. И. История Византийской империи. Период Македонской династии [867–1057]. – Москва, 1997. – С. 359, 385; Vasiliev A. Hugh Capet of France and Byzantium // *Dumbarton Oaks Papers*. – Washington, D.C., 1951. – Vol. 6. – P. 229–251.

⁴¹ Moltmann J. Theophano, die Gemahlin Ottos II in ihrer Bedeutung für die Politik Ottos I und Ottos II. – Göttingen, 1878; Schramm P. Kaiser, Basileus und Papst der Ottonen // *Historische Zeitschrift*. – Frankfurt am Main, 1924. – Bd. 129. – S. 424–475; Dölger F. Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453. – München, 2003. – Bd. 1[2]: Regesten von 867–1025. – S. 546.

⁴² Лаврентьевская летопись. – Стб. 121; Ипатьевская летопись. – Стб. 105; Западно-европейские источники. – С. 73, прим. 67, 68. Возможно, что Титмар знал лишь трех из них, которые принимали непосредственное участие в борьбе за киевский престол (Ср.: Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники... – С. 166–167, прим. 51).

⁴³ Baumgarten N. Le dernier mariage de St. Vladimir // *Orientalia Christiana*. – Roma, 1930. – T. 18: 2(61). – P. 165–168; Bloch R. Verwandtschaftliche Beziehungen des sächsischen Adels zum russischen Fürstenhause im XI. Jahrhundert // *Festschrift Albert Brackmann* dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern / L. Santifaller (Hrsg.). – Weimar, 1931. – P. 185–

Киев⁴³. Нельзя исключить и такой исторической возможности, что этим термином была названа одна из предшествующих жен князя Владимира, после принятия христианства сохранившая часть своих общественных привилегий согласно с традиционным правом*.

Впрочем, наиболее интригующим моментом истории князя Владимира, рассказанной Титмаром, является параллелизм с изложением Начальной летописи об обращении князя, на что исследователи неоднократно обращали внимание. Главный герой представлен в обоих случаях как распутник и прелюбодей, впоследствии, под влиянием христианской жены и проповедников, он принимает истинную веру и искупает грехи щедрой милостью. Важно отметить, что текст Начальной летописи записывается не ранее второй половины – конца XI в., а возможно и позднее, т. е. более чем через 50 лет после того, как эту традицию фиксирует на латыни Титмар.

Отметим еще один аспект этого параллелизма, на наш взгляд, до сих пор не привлекавший соответствующего внимания исследователей или получивший не во всем убедительную интерпретацию. Начальная летопись дважды рассказывает историю греха и покаяния князя Владимира, в статье 6488/980 г., повествующей о начале его правления в Киеве, и статье 6523/1015 г., где говорится о его кончине⁴⁵, причем во втором случае летописец вновь подчеркивает значение покаяния для прощения предшествующих грехов, как если бы ему приходилось вновь и вновь доказывать святость князя. Хроника Титмара тему распутства и прелюбодеяния князя повторяет в различных контекстах не дважды, а трижды во всех трех главах 72–74 книги VII, тогда как результаты обращения князя Владимира оказываются противоречивы. Если в главе VII: 72 пишется, что он “святую христианскую веру” “добрыми делами не украсил”, то в главе VII : 74 утверждается, что все же “смыл пятно содеянного греха усердной щедростью милостыни”, как если бы Титмару, подобно древнерусскому книжнику, приходилось искать ему оправдание⁴⁶.

Стоит также заметить, что Хроника тему благотворного влияния христианской жены князя Владимира дает открыто, тогда как летопись представляет ее завуалированным противопоставлением злых и добрых жен Притчей Соломоновых (Притч 5: 3–6; 31: 10–23). Напротив, Повесть временных лет предлагает непосредственное сравнение князя с библейским царем Соломоном согласно 3 Цар. 11: 1, 3, тогда как Хроника, скорее всего, подает его опосредовано,

206; *Lübke Ch. Ottonen, Rjurikiden, Piasten. Ergänzende Bemerkungen zum Verwandtenkreis Kunos “von Öhningen” // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge. – Regensburg, 1989. – Bd. 37. – S. 1–20 (здесь S. 5–6); Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron kijowski 1015–1019 // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1995. – T. 102, zes. 3/4. – S. 3–22; Западноевропейские источники. – С. 81, прим. 116; *Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 309–313.**

* Благодарю коллегу Александра Роменского (Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина) за обсуждение со мной этого сюжета.

⁴⁵ Лаврентьевская летопись. – Стб. 79–81 (6488 [980]), 131 (6523 [1015]); Ипатьевская летопись. – Стб. 67–68 (6488 [980]), 115–116 (6523 [1015]); Новгородская первая летопись... – С. 128–130 (6488 [980]), 169 (6523 [1015]).

⁴⁶ Это позволило некоторым исследователям предположить, что информация соответствующих глав, хоть и представляющая одно и то же передние об обращении князя, была получена Титмаром из разных источников: впервые – от негативно относящегося ко Владимиру окружения князя Святополка и несколько позднее – от саксонских участников похода на Киев, уже после смерти князя. См.: *Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 439–440.*

через легенду о “венерином набедреннике”, укреплявшем княжеское сластолюбие, потребность в котором непосредственно подразумевает многочисленность жен и наложниц “нового Соломона”, о чем будет сказано ниже.

А. Назаренко справедливо считает, что летопись сохранила отзвуки первоначального житийного предания об обращении князя Владимира, противопоставляющего его языческую жизнь новым христианским добродетелям, которое не нашло отражения как в “Слове о законе и благодати” митрополита Иллариона, так и “Памяти и похвале князю Владимиру” мниха Иакова⁴⁷. Здесь также упоминалась роль Анны при крещении князя Владимира. Титмар заимствовал эти сюжеты “Древнейшего жития св. Владимира” из существовавшей на Руси устной традиции, донесенной до него его информантами⁴⁸.

Для того, чтобы выяснить соотношение латинской и древнерусской версии “Древнейшего жития”, проведем собственное небольшое исследование. Набор библейских цитат и реминисценций летописной статьи 6488/980 г. достаточно ограничен. Это 3 Цар. 11: 1, 3; Пс. 147: 5; Притч. 5: 3-6; и Притч. 31: 10-23, причем слова приточника приведены практически без изыятия. Гораздо более сложен способ цитирования в статье 6523/1015 г., причем сравнение всех трех ее версий редакции Лаврентьевского, Ипатьевского сводов и НПЛмл однозначно свидетельствует о первоначальности текста Ипатьевской летописи.

Прежде всего, возможно серьезно уточнить и расширить корпус использованных в летописной статье 6523 г. библейских цитат. После исторического введения и сравнения Владимира с императором Константином, автор похвалы переходит к морализаторской части, где делает акцент на последних прижизненных деяниях князя, как бы очищающих его от предыдущих грехов и определяющих его загробную участь, а также роли милостыни для спасения. Прочитав Рим. 5: 20, хронист переходит к аграфу речений Христа “в чем застану, в том и сужу” из Диалога с Трифоном Иудеем св. мч. Иустина Философа⁴⁹, переводной источник которой установить затруднительно. Существующая иногда в комментариях отсылка к Прем. 11: 7 (“яко имиже кто согрешает, сими и мучится”) не представляется достоверной. Затем следует пространный набор цитат из Иез. 33: 11 (первая половина стиха), 12 (вторая половина стиха), 13, 14, 15 (первая половина стиха), 16 и 20 (вторая половина стиха). Далее развивается тема милостыни (Мф. 9: 13). Присутствующая в тексте фраза “милостыни бо есть всего лучше и вышше възводящи до самого небеси пред Богом” явно просится в цитаты, хотя сам источник определить не удалось. Иногда упоминаемые комментаторами параллели из Священного Писания, а именно: Притч. 19: 17 (“милуяй нища взаим дает Богови, по даянию же его воздастся ему”), Мф. 6: 1 (“внемлите милостыни ваша не творити пред человеки, да видими будете ими: аще ли же ни, мзды не имате от Отца вашего, Иже есть на небесех”), Мф. 6: 19–20 (“скрывайте же себе сокровище на небеси”), 2 Кор. 2: 7 (“доброхотна бо дателя любит Бог”), 2 Кор. 2: 9–10 (“расточите, даде убогим: правда его пребывает во век века. Даяй же семя сеющему и хлеб в снесь, да подаст и умножит семя ваше, и да возрастит жита правды ваша”)

⁴⁷ Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 436–439, 448–449. Ср.: Милотенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси: древнейшие письменные источники. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 96.

⁴⁸ Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 438, 439, 440.

⁴⁹ Памятники древней христианской письменности в русском переводе. – Москва, 1862. – Т. 3: Сочинения древних христианских апологетов / П. А. Преображенский (пер.). – Гл. 47; Dialogue avec Tryphon: Edition critique / Ph. Bobichon (éd., trad., comment). – Fribourg, 2003. – Ch. 47.

являются лишь близкими по смыслу, но не могут быть источником цитирования. Достаточно похожей представляется фраза из послания митрополита Московского Симона начала XVI в., а именно, “милостыня бо дерзновение имеет к Владыще невозбранно о душах грешных и от уз тяжких разрешает и к Богу на Небеса возводит; творяй бо милостыню, той друг Божий наречется и воспримет достойные дары от Спаса нашего Христа в Царствии Небесном”⁵⁰. Очевидно, она имеет опору в древнерусской традиции, но ранние сочинения, посвященные этой теме, не решают проблемы. Например, рассказ “О милостыни, яко даая милостыню убогим Христу дает и сторицею примет”, известный по Прологам под 7 декабря и в Синайском патерике с XI–XII вв., такой цитаты, как кажется, не содержит⁵¹.

После этого летописец упоминает историю Корнилия (Деян. 10: 33) и вновь возвращается к теме крещения Руси. В обращении к князю Владимиру присутствует цитата из Пс. 19: 4 и пожелание получить от Бога венец, сравнимое с Притч. 1: 9 (что обычно опускается при исследованиях этого текста), а также выражена надежда на спасение согласно Притч. 11: 7 (первая половина стиха). Радость “рустих людей” о спасении подкрепляется очевидной ссылкой на заключительную часть Еф. 5: 18–19 (“И не упивайтесь вином, в немже есть блуд: но паче исполняйтесь духом, глаголюще себе во псалмех и пениих и песнех духовных, воспевающе и поюще в сердцах ваших Господеви”). Если принять во внимание, что в первой части содержится призыв не упиваться вином и блудом, то здесь можно увидеть скрытую отсылку к персональной истории князя Владимира, как она изложена в статье 980 г. и эпизоде “Выбора веры”. Похвала заканчивается призывом воздать каждому по его делам (Мф. 16: 27 или Пс. 61: 13).

Редакторы Лаврентьевской и Новгородской версий радикально сократили это достаточно цельное произведение, но каждый пошел своим путем. Лаврентьевский исключил из текста всю морализаторскую тему, связанную с оценкой человеческой личности по ее последним деяниям, как и важность милостыни, объясняя спасение князя Владимира его заслугой в крещении Руси. Сразу после Рим. 5: 20 редактор переходит к финалу похвалы с присущими ей цитатами из Притч. 11: 7; Еф. 5: 18–19; Мф. 16: 27 или Пс. 61: 13. Этим начало и конец похвалы оказались сюжетно замкнуты. Новгородский летописец исключил исторический финал, связанный с утверждением князем новой веры. При этом он лишь приступил к развитию морализаторской темы (Рим. 5: 20; аграфы из святого Иустина, Иез. 33: 11), после чего резко оборвал логику изложения, лишив окончание похвалы какого-либо смысла. За фразой, только в соседстве со смысловым противопоставлением имеющей отношение к князю Владимиру (“мнози бо праведнии творяще, по правде живуще, погибают”), сразу же нелогично следует пожелание “но воздати комуждо противу трудом и неизреченою радостью (Мф. 16: 27; Пс. 61: 13), [уже] буди же уллучити всемь крестяномъ”. Противительный союз “но” понадобился, чтобы различить тему погибели и воздаяния по трудам, а соединительный союз “и” в действительности уничтожает оригинальную мысль автора похвалы о “неизреченной радости” как воздаянии за труды. Очевидно, редактор НПЛмл был далек от проблем

⁵⁰ Милостинная грамота митрополита Московского и всея Руси Симона ко всем христианам русской митрополии, данная старцу Афонского Ксиропотамского монастыря Герасиму, 1502–1505 гг. // Русский

феодальный архив XIV – первой трети XVI века / А. И. Плигузов, А. В. Кузьмин (ред.-сост.). – Москва, 2008. – С. 313. – № 98.

⁵¹ Синайский патерик / В. С. Гольщенко, В. Ф. Дубровина (изд.). – Москва, 1967. – С. 298–299.

греха, покаяния и воздаяния, волновавших современников князя Владимира.

Обратимся к корпусу евангельских цитат, используемых Титмаром. Он существенно беднее. Говоря о “свидетельстве учителя нашего Павла”, что “Господь наказует прелюбодеев”, Титмар имеет ввиду Евр. 13: 4. В главе VII : 74 (“Спаситель наш Христос, заповедав нам препоясывать чресла, обильный источник губительных излишеств, разумел воздержание, а не какой-либо соблазн. Услыхав от своих проповедников о горящем светильнике, названный король смыл пятно содеянного греха усердной щедростью милостыни. Ибо написано: Подавайте милостыню, тогда все будет у вас чисто”) определенно присутствует реминисценция Лк. 12: 35, упоминающая препоясанные чресла и горящий светильник. Точно также очевидно использование Лк. 11: 41 (“обаче от сущих дадите милостыню: и се вся чиста вам будут”).

На первый взгляд кажется, что евангельская логика Титмара не имеет прямого соответствия в древнерусской традиции. Это стремится подчеркнуть и А. Назаренко, указывая не только сходства, но и различия между Хроникой Титмара и Повестью временных лет, в том числе при использовании библейских цитат, реминисценций и их интерпретации⁵². Образ “горящего светильника”, согласно А. Назаренко, является главным сюжетом проповеди христианства, которая заставила князя Владимира встать на путь милости. Исследователь полагает, что до Титмара дошло лишь эхо этого сюжета, основанного на Притч. 31: 17–18, где говорится о препоясанных чреслах и горящем светильнике доброй жены. Однако хронист понял его по своему и неудачно отождествил с Лк. 12: 35, поскольку в этом месте никакой связи со спасительностью милостыни, вроде бы, не прослеживается. В результате мотив “горящего светильника” перестал что-либо объяснять, а мотив “препоясания чресел” утратил свое логическое место⁵³. Складывается впечатление: для А. Назаренко существующая в христианской традиции связь между “горящим светильником”, “препоясанными чреслами” и “добрыми делами” не очевидна.

Нам представляется, что возможно предложить иную интерпретацию с учетом переклички различных евангельских сюжетов, к которым Титмар прибегает в рамках “открытой традиции”. В действительности, свет как символ христианского учения напрямую связан с идеей препоясанных чресел как символом христианской готовности к добрым делам в условиях эсхатологической мобилизации. Упоминание горящего светильника тем самым непосредственно объединяет обе сюжетные линии Титмара о поясе и добродетели. Очевидно, что в своем пассаже хронист дополнительно имеет ввиду слова из Евангелия от Матфея о свете и добрых делах, возможность чего упущена исследователями (Мф. 5: 14–16, “Вы есте свет мира: не может градь укрытися верху горы стоя:

⁵² Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 438. На наш взгляд, объединение корпуса библейских цитат из летописи и агиографической традиции не вполне продуктивно, поскольку более позднее “Житие князя Владимира” представляет собой творческое развитие этой темы.

⁵³ Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 438–439; Западноевропейские источники. – С. 76, прим. 86; Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 438. Надежда Милютенко, в принципе, следует этому ходу мыслей, полагая, что суще-

ствовала древняя прижизненная Похвала, возможно, зафиксированная письменно и основанная на Лк. 11: 41 и цитатах Ветхого Завета из сочинения митрополита Иллариона (Дан. 4: 27; ср.: “Сего ради, царю [Навуходоносор] совет мой да будет тебе угоден, и грехи твоя милостынями искупи и неправды твоя щедротами убогих: негли будет долготерпелиивъ грехомъ твоимъ Богъ”). Ср.: Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир... – С. 97–98.

ниже вжигаютъ светилника и поставляютъ его подъ спудомъ, но на свещнице, и светить всемъ, иже въ храмине [сутъ]. Тако да просветится светъ вашъ предъ человеки, яко да видятъ ваша добрая дела и прославятъ Отца вашего, ииже на небесехъ"). Предполагается, что новообращенный христианин должен быть готов к таким делам, что символически обозначается препоясанными чреслами и постоянно горящим светильником в согласии с Лк. 12: 35 и Лк. 11: 41. Тема светильника непосредственно предшествует теме милости и в той же главе Евангелия от Луки, которое Титмар цитирует (Лк. 11: 33–36, "Никтоже [убо] светилника вжегъ, въ скрове полагаетъ, ни подъ спудомъ, но на свещнице, да входящии светъ видятъ. Светилникъ телу есть око: егда убо око твое просто будетъ, все тело твое светло будетъ: егда же лукаво будетъ, и тело твое темно: блюди убо, еда свет, иже в тебе, тма есть. Аще бо тело твое все светло, не имый некия части темны, будетъ светло все, якоже егда светилникъ блистаниемъ просвещаетъ тя").

Итак, связь между "горящим светильником", "препоясанными чреслами" и "добрыми делами" у Титмара очевидна. В данном случае мы имеем дело с характерным для работы средневекового книжника перекрестным цитированием, поскольку его память была наполнена знакомыми наизусть евангельскими текстами, что позволяло легко переходить к параллельным местам Священного Писания. Как мы знаем, в Начальной летописи связь между препоясанными чреслами, светильником и добрыми делами демонстрируется под 6488/980 г. цитатой из Притч. 31: 17–18. Эта взаимосвязь и библейский текст были присущи Древнейшему житию св. Владимира. В Хронике Титмара можно наблюдать творческое развитие воспринятой им библейской образности, где ветхозаветная притча превращается в новозаветный призыв. Это тем более оправдано, что в предшествующем сюжете упоминался пресловутый "венерин набедренник" князя, о котором будет сказано ниже. Именно этому предмету и противопоставляется пояс на чреслах новообращенного христианина.

Однако стоит задуматься и о возможности дополнительных объяснений сюжетного параллелизма летописи и хроники, строящегося не только на знакомстве Титмара с устной традицией Древнейшего жития, но и на базовом сходстве восточно-христианской и латинской культур. Татьяна Вилкула установила: текст Начальной летописи о сластолюбии князя Владимира зависит от славянского перевода Хроники Георгия Амартола, где в подобных выражениях описан библейский царь Соломон, что восходит к книге Царств (3 Цар. 11: 1, 3). Славянский текст отражает словоупотребление полного перевода Хроники Георгия, а не четвѣй редакции этой библейской книги, которая использует другую лексику для характеристики Соломона и присутствует в хронографической письменности Древней Руси (ср.: "женолюбець / любя жены зѣло; жены / женъ веденицы; наложницы / хотїи")⁵⁴. Такого рода опосредованное конструирование текста в средневековой письменности оказывается характерным как для восточной, так и западной культуры. Описание князя Владимира по образу "нового Соломона" является в данном случае не только одним из элементов универсальной традиции, присущей средневековому мышлению, но и

⁵⁴ Вилкула Т. Л. Древнеславянский перевод хроники Георгия Амартола в Повести временных лет и Новгородской первой летописи младшего извода // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – Москва, 2014. – № 2. – С. 11–20 (здесь с. 14–15); Її ж. Літопис і хроно-

граф. Студії з домонгольського кїївського літописання. – Київ, 2015. – С. 113–114. См. также: Истрин В. М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Петроград, 1920. – Т. 1: Текст. – С. 147–148.

косвенным отражением идеологии императорской власти в Византии, ориентированной на ветхозаветные образцы⁵⁵, где новый христианский правитель мог быть уподоблен библейскому царю, судя по всему, не только в праведности и премудрости, но и через грех и покаяние. Известно, что средневековое сознание было стереотипическим, архитипическим и ритуализированным. Оно стремилось понять современный ему мир по образцу библейской истории. Основой такого менталитета являлось школьное и схоластическое образование, по-разному организованное в Византии и Европе, но обладавшее принципиально схожими чертами. Иными словами, образовательный и богословский потенциал, которым обладал Титмар, возможно сравнить с мировосприятием анонимного составителя Начальной русской летописи, что допускает возможность самостоятельного построения аналогичных нарративов для описания образа князя Владимира на основе библейских образов и цитат.

Однако в данном случае было бы неосмотрительно полностью исключить роль мигрирующей устной традиции в возникновении изучаемого свидетельства. Титмар не только воспроизводит все основные сюжеты истории обращения князя Владимира, присущие первоначальной агиографической традиции на Руси. Он добросовестно приводит основные библейские темы, этой традиции свойственные, и следует в своем изложении той логике христианского оправдания князя, которая позднее зафиксирована в Повести временных лет. Слишком много совпадений для простого сосуществования двух независимых рассказов – саксонского и русского. Очевидно, что Хроника Титмара донесла до нас конституирующие элементы древней и хорошо известной легенды. Присутствие таких элементов в этом произведении оказывается датирующим для времени появления предания. Оно сложилось до 1017 г., а возможно и раньше, к 1008 г., когда Бруно Кверфуртский посетил Киев, услышал его и мог поделиться им со своим школьным другом Титмаром. Легенда уже существовала в устной, но “литературно оформленной традиции” (определение А. Назаренко), что способствовало сохранению в повествовании пусть минимального, но узнаваемого набора библейских и нарративных сюжетов.

5. Титмар и средневековая сексуальность: *lumbarum venereum* для *fornicator immensus*?

Князь Владимир описан Титмаром как *fornicator immensus* и *adultery* – великий распутник и прелюбодей, “усугублявший свою врожденную склонность к блуду” с помощью специальных средств⁵⁶. Что скрывалось за этим обвинением в средневековом обществе? Прежде всего, заметим, что термин *fornicator* прилагается в Хронике не только к русьскому князю. В главе IV: 58 Титмар описывает, как после смерти польского князя Мешко его сын Болеслав с “лисьей хитростью” подчинил Польшу собственной власти, пренебрегая во время собственного правления божественными и человеческими законами. Сначала он женился на дочери маркграфа Мейсенской марки Рикдага, однако позже

⁵⁵ Дагрон Ж. Император и священник. Эюд о византийском “цезарепапиме” / Пер. с франц. А. Е. Мусина. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 14, 64, 74–75, 147, 157, 186, 191, 236, 255.

⁵⁶ Игорь Дьяконов перевел это место так, что князь носил на бедрах перевязь,

“чтобы еще больше увеличить врожденную порочность” (Титмар Мерзебургский. Хроника. – С. 163). Как увидим ниже, *innata fragilitas* Титмара, скорее, связана с мужской потенцией как таковой, рассматриваемой в качестве проявления греховной природы человека.

отправил ее назад и взял в жены венгерку. Ее постигла также участь, несмотря на то, что она родила ему сына. Третьей супругой князя стала Эмнильда, дочь *senoiris* Добромира. Будучи доброй христианкой, она сумела повлиять на супруга, искупив его предшествующие грехи милостыней и воздержанием⁵⁷. Это не помешало Болеславу впоследствии вступить в четвертый, несомненно, осуждаемый Титмаром брак с Оддой, дочерью маркграфа Эххарда, которую польский князь давно вожелдел (*a Boleslavo diu iam desiderata*; VIII : 1). Однако в том же 1018 г. в Киеве он силой овладел одной из 9 сестер князя Ярослава, также давно желанной (*VIII sororae eiusdem, quarum unam prius ab eo desideratam antiquus fornicator Bolizlavus oblita contectali sua iniuste duxerat*, VIII: 32). В этом эпизоде хронист прямо назвал Болеслав старым распутником.

Отметим, что женщины не были единственным объектом вожелдений Болеслава: он также издавна желал получить бенефиций от германского императора (*diu desiderato suscepti*), в конце концов им и обретенный. Еще одно упоминание о распутстве в Хронике связано со средневековой Польшей, существовавшими здесь преступлениями на сексуальной почве и системой наказаний за них, касающихся как мужчин, так и женщин. Такие наказания Титмар считал хоть и свирепыми, но достойными похвалы⁵⁸.

Как мы можем видеть, термин *fornicator* в мире Титмара был гораздо более емким, чем просто обозначение сладострастия. Он вбирал в себя браки, заключенные в противоречии с церковной традицией, многочисленные брачные союзы, пусть и последовательные, насилие над женщиной и христианским законом, а также различные желания, подчинявшие волю человека. В целом, этот грех в глазах Титмара оказался характерен для славянских обществ Центральной и Восточной Европы, недавно обращенных в христианство. Все упоминания распутства в Хронике организованы вокруг фигур Болеслава и Владимира, чье обращение произошло схожим образом, благодаря благочестивым женам. Это не помешало им, впрочем, грешить впоследствии. Вообще, видение славянской истории у Титмара достаточно типологическое: судьбы Польши и Руси слагались схожим образом после смерти их правителей Мешко и Владимира, когда эти страны оказались разделены между сыновьями почивших князей.

Возможно предположить, что обвинения в “распутстве” и “прелюбодеянии”, брошенные князю Владимиру в главах VII : 72–73, в большей степени касаются его брака с византийской принцессой, как полагал хронист, предназначенной в невесты Оттону III. Однако упоминаемая в главе VII : 74 “врожденная

⁵⁷ Титмар пишет, что Эмнильда была *Christo fidelis ad omne coniugis sui mentem declinavit et immensa elemosinarum largitate et abstinentia utriusque maculas abluere non desistit*. Перевод этого текста вызывает различные интерпретации исследователей. Дэвид Варнер считает, что речь идет о омовении “both of her sins”, Вернер Трильмих предлагает следующий перевод – “suchte unablässig... ihrer beider Sündenmakel zu sühnen”, Мариан Едлицки полагает, что она “niestateczny umysł swego męża ku dobremu zawsze kierowała i nie ustawała w zabiegach, by przez wielką szczodroblivość w jałmużnach i umartwieniach odpokutować grzechy ich obojga”, А. Назаренко переводит следую-

щим образом: “она склоняла непостоянную душу своего супруга ко всякому благу, не уставая в искуплении грехов их обоих неистощимой щедростью милостыни и воздержанием”. Однако Титмар, скорее всего, имел ввиду “оба греха” Болеслава, т. е. два его предшествующих брака. См.: *Ottonian Germany. The Chronicon of Thietmar of Merseburg*. – P. 193, 195, footnote 159; *Thietmar von Merseburg. Chronik...* – S. 175; *Kronika Thietmara / M. Z. Jedlicki (red.) // Biblioteka tekstów historycznych*. – Poznań, 1953 (2nd ed., Kraków 2002). – Т. 3. – S. 88; *Западноевропейские источники*. – С. 66–67, прим. 15.

⁵⁸ *Die Chronik des Bischofs Thietmar*. – S. 382 (VI: 91), 492 (VIII: 2–3), 530 (VIII: 32: 17–19).

порочность” или “склонность к блуду” позволяет расширить контекст этих обвинений и сопоставить их с известиями Начальной летописи. Подобно библейскому царю Соломону, имевшему 700 жен и 300 наложниц (3 Цар. 11: 3), князь также побежден похотью женской и был “несытым блуда” женолюбом, имея, кроме 5 жен, еще и 800 наложниц: 300 в Вышгороде, 300 в Белгороде и 200 в Берестово. Такое количество женщин многократно превышает потребности обычного мужчины, что предполагает возможность специфического объяснения многоженства библейских и языческих правителей, где огромные гаремы могли служить другим целям: подчеркивать политический престиж, выполнять социальные и культово-религиозные функции и т. д.

Не так давно Александр Коптев предположил, что гарем князя Владимира служил способом обеспечения княжеских дружинников женами и/или наложницами. Автор сопоставил количество княжеских наложниц (800), рассредоточенных в главных воинских центрах государства, с 800 дружинниками князя Святополока Изяславича, упомянутыми в Ипатьевской летописи под 1093 г.⁵⁹, и известием Ибн-Фадлана о 400 телохранителях правителя Руси, имевших по две рабыни из княжеского гарема⁶⁰. Очевидно, сопоставление символических чисел древнерусской летописи и арабского сочинения с историческими реалиями нуждается в методологических ограничениях, однако возможно, здесь мы имеем дело с явлением социального характера.

Не исключено, что многочисленные наложницы князя Владимира не были следствием сластолюбия и распутства как такового, а играли особую роль в общественных ритуалах и социальной магии, предназначенных обеспечить плодородие страны и благоденствие ее населения. Культ плодородия обладал важным значением в древнем мире⁶¹ и Джеймс Фрэзер посвятил ряд сюжетов древним магическим практикам, связанным с влиянием сексуальных отношений на растительность и урожай⁶². Эти верования предполагали, что личность правителя и его потенция в особенной степени способны симпатически влиять на плодородие земли и демографию населения. Библейская Песнь Песней царя Соломона рассматривается иногда как сборник литургических ритуалов, призванных обеспечить урожай, и его гарем мог участвовать в этом процессе через ритуалы имитационной магии⁶³. Известно также, что на Ближнем

⁵⁹ *Kontev A. V. Fornicator immensus – о “гареме” киевского князя Владимира Святославича // Russian History. Histoire russe. – Leiden, 2004. – Vol. 32, No. 1–2. – С. 1–37. Ср.: число 800 в: Ипатьевская летопись. – Стб. 209 (6601 [1093]); число 700 в: Лаврентьевская летопись. – Стб. 219 (6601 [1093]).*

⁶⁰ *Montgomery J. E. Ibn Fadlān and the Rūsiyyah // Journal of Arabic and Islamic Studies. – Edinburgh, 2000. – Vol. 3. – P. 1–25 (здесь p. 21–22). См. также: Ibn Fadlān’s Reisebericht / A. Zeki Validi Togan (Hrsg.) // Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes. – Leipzig, 1939. – Bd. 24. 3. – S. 97 (§ 93); Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). – Санкт-Петербург, 1870. – С. 85–102. См. также: Путешествие Ибн Фадлана на Волгу / А. П. Ковалевский,*

И. Ю. Крачковский (изд.). – Москва; Ленинград, 1939; Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Статьи, переводы и комментарии. – Харьков, 1956. – С. 141–146.

⁶¹ *Archaeology and Fertility Cult in the Ancient Mediterranean: Papers Presented at the First International Conference on Archaeology of the Ancient Mediterranean. University of Malta, 2–5 September 1985 / A. Bonanno (ed.). – Amsterdam, 1986.*

⁶² *Frazer J. The Golden Bough: a Study in Magic and Religion. – London, 1915.*

⁶³ *Dillow J. Solomon on Sex. – Nashville, Ten., 1982; Patterson P. Song of Solomon. – Chicago, Ill., 1986. – P. 17–27; Carr D. The erotic Word: sexuality, spirituality, and the Bible. – New York, 2003; Johnston G. H. The Enigmatic Genre and Structure of the Song of Songs //*

Востоке женщины посещали т. н. “Соломоновы пруды” – натуральные водные источники, чтобы исцелиться от бесплодия и иметь детей⁶⁴.

Очевидно, гарем князя Владимира мог играть схожую роль в представлениях о ритуальной полигамии, присущих восточнославянским верованиям: количество наложниц подчеркивало мужскую силу правителя и магически влияло на урожай⁶⁵. В такой ситуации князь был вынужден не только декларировать свою высокую потенцию, но и всячески поддерживать ее в себе или же поддерживать молву о ней. Эти наблюдения позволяют нам перейти к одному из самых загадочных сюжетов Хроники Титмара: *lumbarum venereum*⁶⁶, который носил князь Владимир и который усугублял врожденную склонность к блуду, что, в контексте приведенных выше рассуждений, сопоставимо с поддержанием его мужской потенции как таковой.

Стоит подчеркнуть, что это выражение является *hapacs legomenon* средневековой латинской литературы. Судя по всему, сам Титмар представлял этот артефакт как пояс или набедренную повязку. На это непосредственно указывает приведенная здесь же цитата из Евангелия от Луки (Лк. 12: 35). Вернер Трильмих предлагает перевести этот термин как *Reizbinde*, Мариан Едлицки как *opaska podniecająca*, Игорь Дьяконов – “перевязь на бедрах” (“повязка на бедрах” согласно Наталье Ткаченко). Александр Назаренко оставляет буквальное чтение “венерин набедренник”⁶⁷. Дэвид Варнер тоже предполагает, что это была набедренная повязка, однако уточняет, что она носилась как амулет (an *aphrodisiac*)⁶⁸. Очевидно, магический смысл *lumbarum venereum* князя Владимира признается частью исследователей.

Скорее всего, Титмар заимствовал слово *lumbarum* из сочинения *Etymologiarum sive Originum* Исидора Севильского (ок. 560–636)⁶⁹. Это слово происходит от термина классической латыни *lumbus*, обозначающего чресла как источник сексуального возбуждения вообще. Манипуляции в этой области могли действительно влиять на мужскую потенцию. Однако в большинстве случаев древние практики предполагали иное: они стремились защитить репродуктивную силу человека от дурного глаза с помощью отгонно-поражающей магии.

Сегодня мы можем наблюдать новое направление в медиевистических исследованиях, связанное с изучением проявлений средневековой

Bibliotheca Sacra. – 2009. – P. 163–180 (здесь р. 166).

⁶⁴ Frazer J. The Golden Bough. – P. 78, 215.

⁶⁵ Клейн Л. С. Воскрешение Перуна: к реконструкции восточнославянского язычества. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 367–378.

⁶⁶ *Rex predictus habuit lumbarum venereum, innatae fragilitatis maius augmentum*. См.: Die Chronik des Bischofs Thietmar. – S. 489 (VII: 74).

⁶⁷ *Thietmar von Merseburg. Chronik...* – S. 437; *Kronika Thietmara...* – S. 214; Титмар Мерзебургский. Хроника. – С. 163; Панов О. М., Ткаченко Н. Г. Русские известия Титмара Мерзебургского. – С. 63; Западноевропейские источники. – С. 76. Здесь я хотел бы поблагодарить профессора Леха Слупецкого (Жешувский университет, Польша) за нашу дискуссию, когда он поделился со мной сво-

ими идеями по поводу исследуемого сюжета. *Lumbare* могло быть просто теплым нижним бельем, которое носил пожилой князь, однако в силу своей необычности оно получило в глазах придворных незаслуженное магическое значение.

⁶⁸ Ottonian Germany. The Chronicon of Thietmar of Merseburg. – P. 359 (VII: 74).

⁶⁹ *Lumbare vocatur quod lumbis religetur, vel quod lumbis haereat. Hoc in Aegypto et Syria non tantum feminae sed et viri utuntur. Unde et Ieremias trans Euphraten tulit lumbarum suum, ibique illud in foramine petrae abscondit, et postea scissum reperit. Hoc a quibusdam et renale dicitur, quia in renibus alligator* (Isidorus, lib. 19, cap. 22 [25]). См.: Du Cange C. Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis. – Paris, 1678. – Т. 2, Pars 2. 1. – P. 364.

сексуальности⁷⁰, в том числе и на материалах церковной истории и агиографии⁷¹. Практики сексуальной магии играли особую роль в жизни средневекового общества⁷². В источниках можно различить собственно любовную магию и магические действия, направленные на провоцирование импотенции у мужчины и лишение его репродуктивных функций⁷³. Начиная с Гинкмара Реймского (ок. 806–882) и Бурхарда Вормского (965–1025), такие практики попадали под действие канонического права христианской Церкви; например, “импотенциальная” магия, практикуемая женой, могла служить поводом к расторжению брака. Константин Африканский († до 1098/1099) был первым средневековым медицинским писателем, предложившим конкретные меры “защиты” от подобного рода магического воздействия. Однако такие магические действия в средневековом сознании ассоциировались, прежде всего, с женской активностью и словесными заговорами, они реконструируются в большей степени на основе народной культуры и письменных источников⁷⁴.

Нельзя исключить, что в истории князя Владимира речь действительно шла о перевязи, определенным образом охватывавшей княжеские чресла ради конкретного физиологического эффекта. Известно, что функционально близкие повязки носились юношами во время обряда инициации, предполагавшей сексуальный контакт⁷⁵, что заставляет задуматься о возможной связи княжеского набедренника с архаичными славянскими верованиями, в той или иной форме проявившимися в династическом быту конца X–XI вв. Однако, с учетом наших знаний об эротических предрассудках средневековья, магическая функция “венерина набедренника” не может быть безусловно исключена. Впрочем, без ответа остается вопрос: как выглядел *lumbarum venereum*? Очевидно, ни Титмар, ни его информант самого предмета и особенностей его

⁷⁰ Flandrin J.-L. Le Sexe et l'Occident: évolution des attitudes et des comportements // Collection Points. Série Histoire. – Paris, 1986. – Vol. 91; Ruggiero G. Binding Passions: Tales of Magic, Marriage, and Power at the End of the Renaissance. – New York, Oxford, 1993; Constructing Medieval Sexuality / L. Karma, P. Mc Cracken, J. A. Schultz (eds.) // Medieval Cultures. – Minneapolis, 1997. – Vol. 11; Medieval Sexuality: A Casebook / A. Harper, C. Proctor (eds.). – New York, 2008; A Cultural History of Sexuality in the Middle Ages / R. Evans. – Oxford, 2011; Karras R. M. Sexuality in Medieval Europe: Doing unto Others. – New York, 2012.

⁷¹ Burrus V. The Sex Lives of Saints: An Erotics of Ancient Hagiography. – Philadelphia, 2004; McLaughlin M. The Bishop in the Bedroom: Witnessing Episcopal Sexuality in an Age of Reform // Journal of the History of Sexuality. – Austin, 2010. – Vol. 19(1). – P. 17–34.

⁷² Rosenblatt P. Communication in the Practice of Love Magic // Social Forces. – Chapel Hill, 1971. – Vol. 49(3). – P. 482–487; Scribner B. Magie und Aberglaube. Zur volkstümlichen sakramentalischen Denkart in Deutschland am Ausgang des Mittelalters // Volksreligion im hohen und späten Mittelalter / P. Dinzelbacher, D. R. Bauer (Hrsg.). – Paderborn; München;

Wien; Zürich, 1990. – S. 253–274; Sánchez O., María H. Sorcery and Eroticism in Love Magic // Cultural Encounters. The Impact of the Inquisition in Spain and the New World / M. E. Perry, A. J. Cruz. (eds.). – Berkeley; Los Angeles; Oxford, 1991. – P. 58–92; Kieckhefer R. Erotic Magic in Medieval Europe // Sex in the Middle Ages: A Book of Essays / J. E. Salbury (ed.). – New-York, 1991. – P. 30–55; Easton M. “Was It Good For You, Too?”. Medieval Erotic Art and Its Audiences // Different Visions: A Journal of New Perspectives on Medieval Art. – New York, 2008. – Vol. 1. – P. 1–30; Doggett L. Love Cures: Healing and Love Magic in Old French Romance. – University Park, Pa, 2009.

⁷³ Rider C. Magic and Impotence in the Middle Ages. – Oxford, 2006.

⁷⁴ Borsje J. Rules & Legislation on Love Charms in Early Medieval Ireland // Peritia. – Turnhout, 2010. – Vol. 21. – P. 172–190; Idem. Love Magic in Medieval Irish Penitentials, Law and Literature: A Dynamic Perspective // Studia Neophilologica. – London, 2012. – Vol. 84(1). – P. 6–23.

⁷⁵ Громов Д. Оборотничество у восточных славян: возможные причины возникновения легенд // Мифы и магия индоевропейцев: Альманах / А. Платов (ред.). – Москва, 2002. – Вып. 10. – С. 96–109.

использования не видели и вряд ли имели такую возможность. Один из них воспользовался устными слухами, второй придал им письменную форму⁷⁶.

Для того, чтобы ответить на поставленный вопрос, стоит собрать и рассмотреть археологические известные артефакты, которые возможно связать с любовной магией, поскольку о материальной культуре подобных практик известно очень немного⁷⁷. Эта традиция существовала как в эпоху камня и раннего железа, где известны каменные фаллические фигурки, так и в античные времена. Она была присуща культуре древней Греции и Рима в форме "Amulett mit männlichen Genitalien", известных по памятникам I–IV вв. н. э.⁷⁸ В тоже время в этих областях средневековой культуре известны такие термины, как "cordella" или "cordellina". Эти предметы некоторые исследователи предлагают реконструировать в виде фаллических символов или же сопоставить с практикой "магических узлов"⁷⁹. Такие "узлы", в церковно-славянских текстах называемые "наузами", хорошо известны в магических и полемических текстах византийской, древнерусской и новогреческой культур⁸⁰. Их использование подразумевало потенциальную возможность "связывания" мужских физиологических функций по принципу симпатической магии и последующую манипуляцию человеческими эмоциями. Таким образом, "наузы", о смысле которых дискуссия в восточноевропейской историографии продолжается, стоит отнести к "импотенциальной" магии.

В то же время в археологии Древней Руси и Скандинавии X в. известны фигурки идолов с ярко выраженными мужскими признаками в виде *phallus*'а. Весьма вероятно, что они были связаны с сексуальной магией, например, фигурка из Релинге, Швеция, идентифицируемая с северогерманским богом плодородия Фрейром⁸¹, а также амулеты-подвески с руническими надписями, содержание которых возможно интерпретировать как охраняющее мужскую силу, как, например, на экземпляре с Рюрикова городища близ Великого Новгорода⁸².

⁷⁶ Владимир Рычка определенно связывает происхождение этого известия, которое, по его мнению, не было плодом воображения хрониста, с "толками" и "молвою" древнерусского общества. Титмар лишь своеобразно обобщил бытовавшие среди киевлян пересуды о бурной брачной жизни правителя Руси. В результате воспоминания "неграмотных простолюдинов" – носителей устной культуры – приобретали мифологический характер. При этом исследователь не избегает морализаторской апологетики и полагает, что это "уникальное известие" было, "несомненно", "далеким от жизненного опыта Владимира". См.: Рычка В. Слухи в Древней Руси // *Ruthenica*. – Київ, 2014. – Т. 12. – С. 183–186.

⁷⁷ Balzaretti R. Sexuality in Late Lombard Italy, c.700–c.800 AD // *Medieval Sexuality...* – P. 7–31 (здесь р. 15).

⁷⁸ Brauneck M. Religiöse Volkskunst: Votivgaben, Andachtsbilder, Hinterglas, Rosenkranz, Amulette. – Köln, 1978. См. также: Dickie M. Who Practiced Love-Magic in Classical Antiquity and in the Late Roman World? // *The Classical Quarterly*. New Series. – Cambridge, 2000. – Vol. 50(2). – P. 563–583.

⁷⁹ Hacke D. Women, Sex, and Marriage in Early Modern Venice. – Aldershot, 2004. – P. 144–174; *Idem*. Love Magic // *Encyclopedia of Witchcraft. A Western Tradition* / R. Golden (ed.). – Santa Barbara, Ca, 2006. – Vol. 3. – P. 673–674; *Idem*. Liebeszauber // *Lexikon zur Geschichte der Hexenverfolgung* / G. Gersmann, K. Moeller, J.-M. Schmidt (Hrsg.): http://www.historicum.net/no_cache/persistent/artikel/5764/, [консультация: 15 июля 2015].

⁸⁰ Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – Харьков, 1916. – Т. 1. – С. 287–290; Валенцова М. М. Узел в традиционной культуре славян // *Славяноведение*. – Москва, 2011. – № 6. – С. 53–59; Греческий народный молитвослов из Северного Причерноморья / Е. К. Чернухин (ред.) // *Духовное наследие православных греков*. – Донецк, 2012. – Т. 1. – С. 187, 211.

⁸¹ Мусин А. Е. Скандинавское язычество на Востоке по данным археологии: общее и особенное // *Российский археологический ежегодник*. – Санкт-Петербург, 2012. – № 2. – С. 592–639. – Рис. 5: 11.

⁸² Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: новые находки и интерпретации.

Весьма вероятно, что деревянные или же костяные фаллообразные предметы, найденные при раскопках средневековых городов на Руси и в Польше, также были связаны с любовной магией и служили целям защиты мужской силы. Они известны во Вроцлаве, Ленчице, Плоцке и Волине, Новгороде, Старой Руссе и Киеве⁸³. Однако насколько распространенными были такие амулеты и в какой степени они касались культуры элиты средневековых государств, сказать затруднительно. Впрочем, есть еще одна категория магических предметов в средневековой материальной культуре, чей аристократический характер вполне очевиден. Речь идет о каменных орудиях, молотах и топорах эпохи неолита, энеолита и раннего железного века, активно использовавшихся в эпоху средневековья как амулеты. К сожалению, в украинской и российской археологии на них до сих пор не обращали должного внимания⁸⁴, однако в европейской науке они не раз становились объектом исследования⁸⁵. Этнографические наблюдения показывают, что в большинстве случаев такие амулеты, именуемые “громовыми стрелами”, служили магической защитой от пожара и молний, а также в лечебной магии⁸⁶. Однако некоторые фольклорные тексты не исключают у этих амулетов коннотаций с любовной магией⁸⁷ и их использование в аристократической среде может дать дополнительные основания для такого умозаключения.

Тексты, переводы, комментарий. – Москва, 2000. – С. 188–189, 440. – № А-III.1.2.

⁸³ *Nadolski A.* Early Medieval Łęczyca // *Archaeologia Polona.* – Warszawa, 1962. – Т. 5. – С. 101–122 (здесь с. 115); *Kolchin B.* Wooden artefacts from medieval Novgorod. – Vol. 1: Text; Vol. 2: Illustrations / A. Chernetsov (ed.) // *British archaeological reports. International series.* – Oxford, 1989. – Vol. 495. – P. 186–187, 444, 445, 451–452. – Pl. 198: 1, 3, 4, 199: 1–3, 205: 6, 206: 6, 7; *Ku początkom Wrocławia.* – Wrocław, 1993. – Т. 2: *Warsztat budowlany i kultura mieszkalna Ostrowa Tumskiego od połowy XI do połowy XIII wieku / J. Kaźmierczyk (red.).* – S. 73. – Fig. 39; *Filipowiak W.* Słowiańskie wierzenia pogańskie u ujścia Odry // *Wierzenia przedchrześcijańskie na ziemiach polskich / M. Kwapiński, H. Paner (red.).* – Gdańsk, 1993. – S. 19–46 (здесь с. 25, fig. 5); *Wawrzyniuk J.* Słowiański domowy kult przodków na tle porównawczym // *Wędrówki, rzeczy i idee w Średniowieczu / S. Możdych (red.) // Spotkania Bytomskie.* – Wrocław, 2004. – Т. 5. – С. 115–133. Я благодарен коллеге М. Сагайдаку за известие о недавней костяной находке такого рода на Киевском Подоле.

⁸⁴ *Тянина Е. А.* Орудия каменного века в культурном слое средневекового Новгорода: предметы языческого культа или случайные вещи? // *Новгород и Новгородская земля. История и археология.* – Великий Новгород, 2008. – Вып. 22: *Материалы научной конференции, Новгород, 22–24 января 2008 г. / В. Л. Янин (ред.).* – С. 172–183.

⁸⁵ *Blinkenberg Ch.* The Thunderweapon in

Religion and Folklore. A Study in Comparative Archaeology. – Cambridge, 1911; *Carelli P.* Thunder and Lightning, Magical Miracles. On the Popular Myth of Thunderbolts and the Presence of Stone Age Artefacts in Medieval Deposits // *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology / H. Andersson, P. Carelli & L. Ersgard (eds.) // Lund Studies in Medieval Archaeology.* – Stockholm, 1997. – Vol. 19 (Riksantikvarieambetet Arkeologiska undersökningar Skrifter. – Vol. 24). – P. 393–417; *Gazin-Schwartz A.* Archaeology and Folklore of Material Culture, Ritual and Everyday Life // *International Journal of Historical Archaeology.* – Nashville, Tn, 2001. – Vol. 5(4). – P. 263–280; *Johanson K.* The Changing Meaning of ‘Thunderbolts’ // *Folklore: Electronic Journal of Folklore.* – Tartu, 2009. – Vol. 42. – P. 129–174: <http://www.folklore.ee/folklore/vol42/johanson.pdf> [консультация: 15 июля 2015].

⁸⁶ *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1912. – Т. 3. – С. 568; *Домострой / В. В. Колесов, В. В. Рождественская (изд.).* – Санкт-Петербург, 1994. – С. 13–14; *Высоцкий Н. Ф.* Очерки нашей народной медицины // *Записки Московского археологического института.* – Москва, 1911. – Т. 11. – С. 146–149; *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей. – Москва, 1974. – С. 91.

⁸⁷ *Обрядовая поэзия / Ю. Г. Круглов (изд.) // Библиотека русского фольклора.* – Москва, 1997. – Т. 2. – № 67.

Среди археологических материалов Древней Руси XII–XIV вв. известны предметы, несомненно, принадлежавшие элите. Это энеолитический топор, некогда вставленный в металлическую оправу, возможно, из драгоценного материала с вырезанными на нем изображениями Божией Матери Оранты и святого великомученика Стефана, найденный при раскопках на территории Михайловского Златоверхого монастыря в Киеве⁸⁸. Из раскопок в Новгороде происходят неолитические наконечники стрел в металлических оправках, иногда с изображением христианских символов, в частности, процветшего креста⁸⁹. Очевидно, подобная практика существовала и при императорском дворе в Византии. Анна Комнина сообщает, что среди даров, посланных императором Алексием I германскому королю Генриху III около 1081 г., присутствовала астропелека с золотой оправе (ἀστροπέλεκυν δεδεμένον μετὰ χρυσᾶφίου)⁹⁰. Исследователи рассматривали это изделие как византийское украшение или даже пражку, названное так по своему предполагаемому “звздообразному виду”, “Amulett-Stein in form einer Doppelaxt”, “gefasster Feuerstein mit Gold”, “celt of meteoric origin”, “a thunderbolt bound with gold”, или же “a gold ornament containing a protective charm against thunder”⁹¹. Весьма вероятно, что византийская *astropelika* была древним каменным топором, почитавшимся как “небесный” и использовавшимся в качестве амулета. В любом случае, как бы не интерпретировать магическую функцию византийского “небесного топора”, сам факт его хранения в императорской сокровищнице и включения в состав дипломатических даров свидетельствует о существовании амулетов и соответствующих суеверий у социальной верхушки византийского общества, откуда древнерусская элита вполне могла их перенять. Использование в Византии эротической магии известно как источникам, так и специалистам⁹².

Наш обзор демонстрирует: в эпоху средневековья амулеты, связанные с любовной магией, обладали различными формами. Вполне вероятно, что сексуальная филактерия князя Владимира совершенно не обязательно должна была иметь форму набедренной перевязи, будучи артефактом иного рода. Только в глазах современников Титмара она могла превратиться в *lumbarum*.

⁸⁸ *Ivakin H.* Excavations at St. Michael Golden Domes Monastery in Kiev // Kiev-Cherson-Constantinople. Ukrainian Papers at the XXth International Congress of Byzantine Studies (Paris, 19–25 August 2001) / A. Aibabin, H. Ivakin (ed.). – Kiev; Simferopol; Paris, 2007. – P. 177–220 (здесь p. 215–216, fig. 22, pl. 17); *Ивакин Г. Ю., Чернецов А. В.* Уникальный амулет из Киева // Отреченное чтение в России XVII–XVIII веков / А. Л. Топорков, А. А. Турилов (отв. ред.). – Москва, 2002. – С. 521–532 (здесь с. 522, 523, рис. 20).

⁸⁹ *Седова М. В.* Амулет из древнего Новгорода // Советская археология. – Москва, 1957. – № 4. – С. 166–167; *Тянина Е. А.* Элементы языческой культуры в Новгороде во второй половине XIII–XIV вв. (по археологическим данным) // Rus’ during the epoch of Mongol invasions (1223–1480). Publication after 3rd International Conference, Warsaw, 15–17 November 2012 / V. Nagirnyy (ed.) // Colloquia Russica. Series I: 3. – Kraków, 2013. –

P. 132–142 (здесь p. 136–137, fig. 2).

⁹⁰ *Anna Komnene.* Alexias / D. R. Reinsch (Hrsg.). – Köln, 1996. – S. 135 (III, 10, 7); *Ее же.* Алексиада / Я. Н. Любарский (пер., комм.). – Санкт-Петербург, 2010. – С. 86, 386 (III, 10, 7).

⁹¹ *Evans J.* The ancient stone implements, weapons, and ornaments of Great Britain. – London 1897. – P. 59; *Skeat W. W.* “Snakestones” and Stone Thunderbolts as Subjects for Systematic Investigation // Folklore. – London, 1912. Vol. 23: 1. – P. 45–80 (здесь p. 66–67); *Δημητράκου Δ. Μέγα Λεξικόν Όλης της Ελληνικής Γλώσσης.* – Αθήνα, 1953. – Τ. 3. – Σ. 1088; *Византийский словарь* / К. А. Филатов (изд.). – Санкт-Петербург, 2011. – Т. 1: А–Л. – С. 135.

⁹² *Vakaloudi A. D.* Erotic Magic and Magic for Acquisition of Glory and Power in Byzantium: the Origin of the Myth of Faust // Les savoirs magiques et leur transmission de l’Antiquité à la Renaissance / V. Dasen, J.-M. Spieser (éd.). – Turnhout, 2014. – P. 497–518.

Нет ничего невозможного и в том, что местом ношения такого амулета действительно могла быть область чресел.

Однако в истории с венериным набедренником и распутством князя Владимира возникает еще одна проблема. Абсолютно естественно, если бы выпады против такого поведения ограничивались периодом язычества князя. Однако по контексту похоже, что Титмар продолжает упрекать князя в женолюбии и после принятия христианства. Если, согласно главе VII: 74, князь Владимир смыл грех распутства щедрой милостыней, то ранее, в главе VII: 72, говорится: несмотря на обращение, он не украсил свою новую веру добрыми делами, и его уже настигло “пламя возмездия, терзающее этого распутника, так как... Господь наказует прелюбодеев”.

Как мы предположили, эти обвинения могли бы объясняться женитьбой Владимира на византийке, предназначенной для германского императора. Однако утверждение, что Владимир после крещения не украсил свое христианство добрыми делами, согласно логике Титмара, должно быть связано не столько с преступным браком или антивизантийской политикой, сколько с гонениями на епископа Рейнберна. Именно поэтому история его исповедничества в главе VII: 72 следует непосредственно за обвинениями в “безудержном и жестоком распутстве”, “насилии над слабыми данайцами” и предшествует упреку в “прелюбодейнии”. Эта тема важна для Титмара, как можно понять из соответствующего объема текста, посвященного епископу-мученику (VII: 72–73), но не является единственной. Очевидно, хронист возвращается к уже звучавшим обвинениям, когда в следующей главе (VII: 74) упоминает о “венерином набедреннике”.

В целом, отношение Титмара к византийцам можно назвать положительным, и повествование о князе Владимире оказывается почти единственным местом, где хронист пишет о *Danais mollibus*. Таким образом, обвинение Владимира в распутстве может быть связано с концепцией *fallacia grecorum*. Антигреческие настроения, предположительно высказанные здесь, позволяют предложить еще одну интерпретацию *lumbarum venereum* – это мог быть брачный пояс с христианскими иконографическими сюжетами, в том числе с изображениями двунатых праздников, примеры которых известны археологически⁹³. Такой пояс лучше бы соответствовал концепции *lumbarum* как “набедренника”. Вне всякого сомнения, брачные пояса и кольца в византийской культуре были еще одним типом амулетов, связанным с любовной магией. Интересно отметить, что такая традиция в эпоху Титмара получила неожиданное продолжение в греческом обществе. Непосредственно в XI в. иконография *Додокаортна* была воспроизведена на монашеских поясах в соответствии с Уставом Студийского монастыря в Константинополе. Этот момент отсылает нас к идее препоясания чресел согласно Евангелию от Луки, соединенной с концепцией брачного пояса, поскольку монашество в византийской традиции рассматривается как союз с Богом⁹⁴.

⁹³ Kontorowicz E. On the golden marriage belt and the marriage rings of the Dumbarton Oaks collection // *Dumbarton Oaks Papers*. – Washington, D.C., 1960. – Vol. 14. – P. 3–16; *Parani M.* Byzantine Bridal Costume // Δώρημα. A Tribute to the A. G. Leventis Foundation on the Occasion of its 20th Anniversary. – Nicosia, 2000. – P. 185–216.

⁹⁴ Musin A. Russian Medieval Culture as an

“Area of Preservation” of the Byzantine Civilization // *Towards Rewriting? New Approaches to Byzantine Archaeology and Art. Proceedings of the Symposium on Byzantine Art and Archaeology*. Cracow, September 8–10, 2008 / P. Grotowski, S. Skrzyniarz (eds.) // *Series Byzantina: Studies on Byzantine and Post-Byzantine-Art*. – Warsaw, 2010. – Vol. 8. – P. 11–46 (здесь p. 25–33).

Знал ли немецкий епископ XI в. о существовании брачных поясов византийской традиции и прочих атрибутов любовной магии, которые могли использоваться при дворе князя Владимира? Это не исключено. Таким образом, мы можем рассматривать *lubarum venereum* не просто как проявление примитивных религиозных представлений, возможно дохристианских в своей основе, а как свидетельство *mores Graecorum*. Такое сложное отношение германского интеллектуала к византийской христианской культуре не должно рассматриваться как анахронизм в начале XI в. Оно хорошо вписывается в богословскую концепцию *errorum Graecorum*, кристаллизирующуюся в эту эпоху. Латинские авторы XI в. Адемар Кабанский и Петр Дамиани полагали, что христианство на Руси было изначально проповедано и утверждено латинскими миссионерами, но позднее некий “греческий епископ” достиг Восточной Европы и утвердил здесь т. н. греческие обычаи, включая ращение бороды⁹⁵. Титмар, с одной стороны, принимает Русь в круг христианского мира, а с другой демонстрирует свое негативное отношение к *mores Graecorum* и недостаточному уровню христианизации восточно-европейского общества.

6. Титмар и мир Божий: *potestas paci* или миротворец?

Принято считать, что образ князя Владимира в хронике Титмара негативен, и такое представление о правителе Киевской Руси противоречит в целом привлекательной характеристике, известной из послания Бруно Кверфуртского⁹⁶. Однако антропологическое прочтение *Epistola Brunonsis* не подтверждает последнее наблюдение. Обычно утверждается, что Владимир благожелательно отнесся к Бруно со спутникам, демонстрировал свое гостеприимство и заботу, на месяц задержав миссию в Киеве. Однако в действительности, согласно средневековому менталитету, Владимир сопротивлялся Божественному Промыслу, пославшему Бруно проповедовать христианство среди степняков. Месячное пребывание в Киеве вряд ли входило в планы миссии, было навязано Бруно не только вопреки его воле, но и вопреки воле Божией, ожидавшей обращения язычников⁹⁷. Именно это имел ввиду Бруно, когда писал, что князь “месяц удержал меня, противясь моему намерению”.

Более того, гостеприимство князя Владимира было достаточно специфичным и далеко отстояло от христианской добродетели. Владимир не столько заботился о безопасности миссионеров, сколько, достаточно эгоистично, о своей репутации, славе или бесчестии, особенно в том случае, если бы не смог защитить своих гостей. Подобная традиция гостеприимства укоренена в обычаях

⁹⁵ Ademari Cabannensis Chronicon / J. Chavanon (éd.) // Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire. – Paris, 1897. – Vol. 20. – P. 152–153 (III, 37); *Petri Damiani. Vita beati Romualdi* / G. Tabacco (ed.) // Fonti. – Roma, 1957. – T. 94. – P. 57–60.

⁹⁶ *Hellmann M. Vladimir der Heilige in der zeitgenössischen abendländischen Überlieferung // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – Regensburg, 1959. – Bd. 7. – S. 397–412 (s. 410–411); *Schröder F. Völker und Herrscher...* – S. 66–68.

⁹⁷ *Senior Rutorum, magnus regno et divitiis rerum, mensem retinuit me et renitens contra voluntatem, quasi qui sponte me perdere voluissem,*

sategit mecum, ne ad tam inrationabilem gentem ambularem, ubi nullum lucrum animarum, sed solam mortem et tunc etiam turpissimam invenirem. Iam cum non potuit et de me indigno visio quedam eum terruit, duos dies cum exercitu duxit me ipse usque ad regni sui terminum ultimum... Sedit de equo ad terram; me preeunte cum sociis, illo sequente cum maioribus suis egredimur portam; stetit ipse in uno, nos stetimus in alio colle... misit senior maiorem suum ad nos in hec verba: “Duxi te, ubi mea desinit terra, inimicorum incipit. Propter Deum rogo, ad meum dedecus ne perdas iuvenum vitam. Scio, cras ante tertiam sine fructu, sine causa debes gustare amaram mortem”. *Epistola Brunonis ad Henricum regem*. – P. 98–99.

примитивных обществ. Таким образом, Бруно непреднамеренно сообщает нам важную информацию об этике ранней Киевской Руси, которая не изменилась и на рубеже XI–XII вв., как об этом свидетельствует “Поучение” князя Владимира Мономаха, также писавшего: “Более же всего чтите гостя, откуда бы он к вам не пришел, простолюдин ли, или знатный, или посол; если не можете почтить его подарком, – то пищей и питьем: ибо они, проходя, прославят человека по всем землям, или добрым, или злым”⁹⁸. В случае с Бруно и Владимиром произошло именно так, как и предписывал почти сто лет спустя правнук крестителя Руси.

В своем Послании Бруно не указывает имени *Senior Rutorum*, и Титмар, в свою очередь, ничего не пишет о поездке Бруно на Русь, ограничиваясь лишь упоминаниями о “долгих путешествиях”, которые тот предпринимал. Однако его уточнение о смерти миссионера на границе *Rusciae et Lituæ* может рассматриваться как указание на то, что Титмар имел представление о географии этих путешествий, в том числе и о пребывании в Киеве. В связи с этим отметим еще одно параллельное место, объединяющее послание Бруно и Хронику Титмара, заслуживающее безусловного внимания. Бруно Кверфуртский сообщает, что “приведши около тридцати душ в христианство, мы, помощью Божьего перста, утвердили мир, которого, как они (т. е. печенег) сказывали, никто, кроме нас, не мог бы сделать. Этот мир, говорили они, сделан тобою. Если он будет прочен, то мы все охотно примем христианство, как ты нас учишь. Если же государь русов станет колебаться в верности (миру), то мы просто будем воевать с ним, не думая о христианстве. С этим пришел я к государю русов”⁹⁹.

Очевидно, в этой истории настоящим миротворцем был именно Бруно, а не сам князь Владимир. Миссионер привнес не только мир Христов в души печенегов, но политический мир на их землю. Складывается впечатление, что Бруно имел представление, возможно, этимологии имени Владимир, несмотря на устоявшуюся традицию, как связанной с концепцией *pax*. Именно это и отразит Титмар в своей Хронике. Похоже, оба автора противопоставляют интерпретацию славянского имени правителя политике, проводимой князем. Напомним, Титмар сообщает нам: имя Владимира напрасно переводят как “власть мира” (*potestas paci*; VII: 73): “Ибо не тот вечно непостоянный мир зовется истинным, который царит меж нечестивыми и который дан чадам века сего, но действительного мира вкусил лишь тот, кто, укротив в своей душе всякую страсть, снискал царствие небесное в награду за смирение, побеждающее невзгоды”¹⁰⁰. Таким образом, именно суждение Бруно о, по сути дела, негативной роли Владимира Святого в миротворческом процессе в восточно-европейской степи, могло подвинуть Титмара на этимологический экскурс, объясняющий, почему имя князя не может значить “власть мира”.

⁹⁸ Повесть временных лет / Д. С. Лихачев (изд.). 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 101, 239.

⁹⁹ *Circiter triginta animas christianitate facta, in digito Dei fecimus pacem, quam, ut illi dixerunt, nemo preter nos facere posset. “Hec pax, inquit, per te facta est. Sifirma erit, sicut doces, omnes libenter erimus christiani. Si ille senior Ruzorum in fide titubaverit, debemus tantum intendere bello, non de christianitate. Hac ratione perveni ad seniores Ruzorum, qui satisfaciens propter Dominum dedit*

obsidem filium: Epistola Brunonis ad Henricum regem. – P. 97–106; Ср.: Гильфердинг А. Ф. Неизданное свидетельство... – С. 14–16.

¹⁰⁰ *Prefati vero regis nomen potestas pacis iniuste interpretatur; quia non illa, quam aut impii invicem tenent vel habitatores huius mundi possident, quia [semper] nutat, pax vera dicitur, sed ille solus ea specialiter utitur, qui omnem animi suimet motum componens, regnum Dei paciencie vincentis angustia solacio promeretur: Die Chronik des Bischofs Thietmar.* – S. 489 (VII: 73).

Эта информация Титмара не только указывает на возможное знакомство со сведениями, привезенными Бруно из Киева, но и свидетельствует о знакомстве Титмара со славянским языком¹⁰¹. Он молчаливо принимает подразумеваемую Бруно игру слов, заключенную в политической ситуации и имени князя, которая и позволяет использовать здесь словосочетание *potestas paci*. Как и, предположительно, Бруно, он предпочитает видеть в этом имени слово *миръ* как покой, а не *миръ* как вселенная¹⁰². Сегодня принято считать, что подобная интерпретация славянского имени *Wladimir/ Valdemar/Waldemar/Владимиръ/Володимиръ* является лишь ошибочной народной этимологией. Август Биленштайн оценил такую этимологию форманта *mer-, mir-, mar-* в немецкой и славянской ономастике как “*falsche Deutung*”¹⁰³. Подобным образом Макс Фасмер выделяет в этом имени формант *vladъ*, который он интерпретирует как ‘Macht’, и ‘mērs’ как ‘groß’, объясняя смысл имени как “*groß in der Herrschaft*” (*in possessione gloriosus*), и отмечает, что “*die Endung „mirъ“ ist entsanden durch volksetymologische Anpassung an ‘Frieden’, ‘Welt’*”¹⁰⁴.

Напомним, Анджеј Поппэ заметил у новгородского летописца, переписавшего Начальный свод, замену *меръ* на *миръ*, присущую сохранившимся памятникам XI–XIII вв., тогда как в Лаврентьевском своде XIV в. поставлено *Володимеръ*. А. Шахматов и М. Фасмер воспринимали эту форму первоначальным чтением¹⁰⁵. А. Назаренко считает утверждение Титмара этимологически корректным и старается показать использование у него имени князя в его лехитской версии как *Wlodemirus* вместо более привычных форм *Wolo-* или *Walodemirus*¹⁰⁶. Вообще же, вопрос о происхождении и антропологических механизмах заимствования этого имени княжеской средой продолжает оставаться открытым¹⁰⁷.

¹⁰¹ См., например, упоминания в Хронике славян *Wethenici, Wetennici, Vethenici* или *Wenenci (satellites dicti Sclavonice Vethenici, ministerialis)* и гротескную историю о попытке перевода мерзбургским епископом Бозо латинского богослужения на славянский язык: *Die Chronik des Bischofs Thietmar*. – S. 230 (V: 9), 342 (VI: 55), 424 (VII: 23). О ветоичах см.: *Lübke Ch. Vethenici und Wettiner // Beiträge zur Namenforschung*. N.F. – 1986. – Bd. 21. – S. 401–428. См. также: *Лукин П. В.* Упоминания веча/вечников в ранних славянских памятниках // *Отечественная история*. – Москва, 2006. – № 4. – С. 40–46. *Полехов С. В.* Смоленское восстание 1440 г. // *Исторический вестник*. – Москва, 2014. – Т. 7(154): Литва, Русь и Польша XIII–XVI вв. – С. 160–196 (здесь с. 167–170); *Lietuvos metrika / L. Anužytė, A. Baliulis (eds.)*. – Vilnius, 1998. – Bd. 3: 1440–1498. – S. 35, 36, 45.

¹⁰² И. Дьяконов, однако, переводит это словосочетание как “власть над миром” (*Титмар Мерзбургский*. Хроника. – С. 163).

¹⁰³ *Bielenstein A.* Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert // *Ein Beitrag zur ethnologischen Geographie und Geschichte Russlands*. – Sankt-Petersburg, 1892. – Bd. 1. – S. 471.

¹⁰⁴ *Vasmer M.* Russisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, 1953. – Bd. 1: A–K. – S. 209, 219–220; *Holtzmann R.* Die Chronik des Bischofs Thietmar. – S. 488, 489; *Kronika Thietmara*... – S. 401.

¹⁰⁵ *Поппэ А. В.* А. А. Шахматов и спорные начала русского летописания // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. – Москва, 2008. – № 3(33). – С. 76–85 (здесь с. 77).

¹⁰⁶ *Назаренко А. В.* Немецкие латиноязычные источники... – С. 135, прим. 1; Западно-европейские источники. – С. 67, 72, 75, 80, прим. 20, 61, 75, 110. Имя Святополока также дается в Хронике в его польской форме *Zentepulcus*. Имя Владимира оказывается не единственным объектом этимологической интерпретации и негативной оценки Титмара. Так, он объясняет имя Болеслава *maior laus* и замечает: князь носит его не по заслугам, а в силу древней традиции.

¹⁰⁷ *Успенский Ф. Б.* Скандинавы. Варяги. Русь: историко-филологические очерки. – Москва, 2002. – С. 34–35, 43–44; *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. – Москва, 2006. – С. 43, 51, 55–63, 95, 312, 501–502. Авторы никак не комментируют проникновение этого имени в древнерусскую княжескую

Таким образом, получается, что Титмар не только предлагает нам древнейший пример т. н. народной этимологии, но и свидетельствует: такая этимология рассматривалась современниками как достоверная. Если гипотеза о возможных контактах Титмара и Бруно и использования первым информации миссионера, сопоставимой с содержанием *Epistola Brunonsis*, верна, то мерзебургский хронист раскрывает перед нами механизм адаптации такой этимологии из устной традиции в письменную культуру.

Стоит отметить включенность этимологических упражнений Титмара в менталитет его эпохи. Как в Повести временных лет, так и в других ранних древнерусских памятниках прослеживается взаимная реэтимологизация терминов и понятий миръ/мў(е)рь/миръ. Так, для конца XI в. летописец сообщает о намерениях князя Владимира Всеволодовича решить проблему киевского стола миром, т. е. демонстрируя свое миролюбие, тогда как Святополк Изяславич показывал воинственность: “Владимир хотяше мира, Святополк же хотяше рати”¹⁰⁸. Подобная игра слов наблюдается в книжном сравнении князя Владимира с царем Соломоном, который был царем Салема и в силу этого “царем мира”, иными словами, *potestas paci*, каковым должен бы быть сам Владимир. Можно увидеть еще другое сопоставление, а именно Владимира с библейским Мелхиседеком как потенциальным *potestas paci* и действительно *rex Salem* (Быт. 14: 18; Евр. 7: 1–2)¹⁰⁹. Такие наблюдения расширяют наши возможности в ретроспективном библейском восприятии Владимира Святого, к которым можно добавить и образ царя Навуходоносора и его покаяния (Дан. 4), как об этом свидетельствует соответствующая цитата в “Слове о законе и благодати” митрополита Илариона.

среду и его распространение в мире восточных и западных славян. Принято считать, что король Дании Вальдемар (Valdemar den Store, 1131–1182), воспитанный на Руси, был назван так в честь прадеда Владимира Мономаха матерью Ингеборг, дочерью Мстислава Владимировича. Однако его отец Кнут Лавард (1096–1131) некогда признавался императором Лотарем III в качестве правителя западных вендов и *rex Obodritum* (*Helmoldus Bosoviensis: Chronica Slavorum* [Slavenchronik] / В. Schmeidler (Hrsg.) // *Monumenta Germaniae historica. Scriptores. Scriptores rerum Germanicarum*. – Hannover, 1937. – Bd. 32: 97 [I : 34, 46]). Не исключено, что имя Владимир могло дополнительно апеллировать к славянскому наследию датской династии, поскольку оно встречается как династическое среди местных славянских правителей. Например, князь ободритов и *rex Sclavorum* Генрих (1093–1127), сын Готшалка (*Godescalcus*) и Сигрид датской, имел сына Вальдемара (+1124) (*Helmoldus Bosoviensis. Chronica Slavorum*, XLIX). Есть и еще один Владимир, позже и опосредованно принимавший участие в истории этого региона: Владимир-Дмитрий Всеволодович, князь Новгорода, а затем и Вышгорода. Этого князя, на наш взгляд, неверно отождест-

вляют с Володаром Глебовичем Минским. В 1136 г. он женится на Рихезе-Рыксе, дочери Болеслава Кривоустого. От этого брака рождается Софья Владимировна. В 1157 г. она выходит замуж за Вольдемара Кнутсена Датского. Владимир Всеволодович и Вальдемар Кнутсен должны быть троюродными братьями и воспринять имя Владимира Мономаха в третьем поколении. София и ее супруг состояли во второй степени родства, и это дополнительно подчеркивалось именами и патронимиками. См.: *Balzer O. Genealogia Piastow*. – Kraków, 2005 (2nd ed.). – S. 257–269; *Gallén J. Vem var Valdemar den stores drottning Sofia?* // *Historisk Tidskrift för Finland*. – Helsingfors, 1976. – Vol. 31. – S. 273–288; *Lind J. De russiske ægteskaber. Dynasti- og alliancepolitik i 1130ernes danske borgerkrig* // *Historisk Tidskrift*. – København, 1991. – Vol. 92: 2. – S. 225–263 (здесь S. 256–259, 262–263); *Назаренко А. В. Древняя Русь...* – С. 582, 590.

¹⁰⁸ Лаврентьевская летопись. – Стб. 219 (6661 [1093]).

¹⁰⁹ *Сендерович С. Я. Св. Владимир: к мифопоэзису* // *Труды Отдела древнерусской литературы*. – Санкт-Петербург, 1996. – Т. 49. – С. 300–313; *Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир...* – С. 114.

7. Титмар и церковная организация средневекового Киева: реальная или идеальная?

Несмотря на то, что Титмар был епископом, он не много сообщает нам о церковных структурах своего времени, интересуясь, скорее, моральным обликом эпохи. Весьма вероятно, Титмар действительно знал достаточно мало о местной церковной жизни, детали которой ускользали от посещавших Киевскую Русь иностранцев. Однако хронист приводит несколько интересных свидетельств о церковной организации Киева. Его произведение упоминает две церкви в *Cuiewa /Kitawa*, названных якобы по их посвящениям: *aeccllesia Christi martiris et papae Clementi* (VII: 74) и *sancte monasterio Sofhiaie* (VIII: 32). Оба упоминания вызывают дискуссии. Построенная в 996 г. Десятинная церковь, где был погребен князь Владимир, была посвящена Богородице, а не святому мученику Клименту, мощи которого там действительно находились. Софийский собор как резиденция епископа, действительно, с точки зрения латинского клирика, мог быть назван “монастырем”, однако каменное здание появилось здесь двадцать лет спустя после информации Титмара¹¹⁰. Возможные объяснения именно такого именования киевских храмов Титмаром может быть связаны с особым почитанием святого Климента в латинской Европе и интересом к нему со стороны латинских клириков¹¹¹, как и с существованием деревянной церкви и епископского комплекса во имя Святой Софии уже в 1010-е годы, предшествовавших строительству каменного храма¹¹².

Вместе с тем, известие Титмара о том, что князь Владимир с супругой были погребены *in medio templi* (VII: 74) крайне важна, литургически безупречна. Она не может быть расценена как простое указание о погребении внутри храма безотносительно местоположения самих могил. Положение их гробов *in medio ecclesiae*, равно и намерение погребения святых Бориса и Глеба “среди церкви” Вышгорода¹¹³, непосредственно указывает на осуществление здесь латинской практики погребения церковной и светской элиты¹¹⁴. Эта традиция практиковалась в Древней Руси вопреки византийским обычаям. Указанное Титмаром *in medio temple* играет роль *terminus technicus*, отражающего погребение *in medio ecclesiae*.

¹¹⁰ Начальная летопись под 1037 г. сообщает о закладке Софийского собора князем Ярославом Мудрым (Лаврентьевская летопись. – Стб. 151 [6545 (1037)]; Ипатьевская летопись. – Стб. 139 [6545 (1037)]), тогда как Новгородская первая летопись под 1017 г. повествует о закладке, а под 1037 г. завершении строительства (Новгородская Первая летопись. – С. 15 [6252 (1017)], 180 [6545 (1037)]). Эта информация обычно сопоставляется с сообщением Титмара о существовании каменного Софийского собора уже к 1018 г. Дискуссию см.: Матеріали Круглого столу “Заснування Софійського собору в Києві: Проблеми нових датувань” [7 квітня 2010 р., м. Київ] / Т. А. Бобровський, Г. Ю. Івакін, О. П. Толочко (вид.). – Київ, 2010).

¹¹¹ *Cinthio E.* The Churches of St. Clemens in Scandinavia // *Archaeologia Lundensia*. – Lund, 1968. – Vol. 3(9). – P. 103–116; *Gaiffier, de, B.* Odalric de Reims, ses manuscrits et les

reliques de saint Clément à Cherson // *Études de civilisation médiévale (IXe–XIIe siècles): Mélanges offerts à E.-R. Labande*. – Poitiers, 1974. – P. 315–319.

¹¹² *Назаренко А. В.* Немецкие латиноязычные источники... – С. 158–159, прим. 42; *Его же.* Древняя Русь... – С. 471–474; *Западноевропейские источники*. – С. 77, 80–81, прим. 92, 94, 113.

¹¹³ *Revelli G.* Monumenti literari su Boris e Gleb. – Genova, 1993. – P. 533, 547, 558; *Ипатьевская летопись*. – Стб. 281.

¹¹⁴ *Oswald F.* In medio Ecclesiae. Die Deutung der literarischen Zeugnisse im Lichte archäologischen Funde // *Frühmittelalterliche Studien*. – Münster, 1969. – Bd. 3. – S. 313–326. На это указывал и А. Поппе: *Poppe A.* The sainthood of Vladimir the Great: veneration in-the-making // *Idem.* Christian Russia in the Making. *Variorum Collected Studies. Series 867*. – Aldershot, 2007. – P. 1–52 (здесь P. 9–10).

Хроника Титмара порождает еще одну церковно-историческую проблему: сколько же храмов было в Киеве начала XI в.? Титмар информирует нас, что в Киеве того времени существовало 8 рынков и более 400 церквей¹¹⁵. Исследователи допускают возможность получения этой информации непосредственно от человека, посетившего Киев в 1018 г. Некоторые полагают, что имела место ошибка в восприятии известия или его письменной фиксации: *quadringentae* (400) вместо *quadraginta* (40)¹¹⁶. Дабы оправдать такое количество храмов у Титмара, ссылаются и на сообщения летописей, что в Киеве XII в. и прочих древнерусских городах во время пожаров погибали сотни храмов. Однако такое количество представляется явным преувеличением¹¹⁷, хотя некоторые исследователи и пытаются объяснить его включением в общее число домовых церквей на усадьбах местной знати¹¹⁸.

Что в действительности могло означать число 400 для средневекового человека, и как оно соотносится с исторической реальностью? Прежде всего, заметим: описание Киева как большого города, столицы государства с неисчислимым количеством жителей (*populi... ignota manus*) оставляет впечатление богословской идеализации и риторического преувеличения. Выражение *populus ingens multitudo* по отношению к городу восходит к классической латыни и имеет библейские коннотации (ср.: *maxima multitudo est, urbes magnæ, et ad cælum usque tunitæ; populus magnus et multus et proceræ*; Втор. 1 : 28 ; 2: 21).

Такая идеализация Киева может быть понята в связи с концепцией *plenitudo temporis* (Гал. 4: 4), трансформировавшейся позднее в *plenitudo Christianites*, в рамках которой каждая христианская столица должны была рассматриваться как великолепный и богатый город, сравнимый с Константинополем и воспринимаемый как Новый Рим и Новый Иерусалим¹¹⁹. В этом случае 8 рынков, традиционно располагавшихся у городских ворот, хорошо соотносятся с четырьмя сторонами света, и выполняют символическую роль 12 врат Небесного Иерусалима (Откр. 21: 12). Одновременно идеальный характер числа 400, которое могло символизировать хрупкость человеческого бытия, как в XII в. полагал Тибо из Лангра¹²⁰, также может быть принят во внимание.

В тоже время стоит отметить упоминание числа 400 в Библии в общей сложности 22 раза. Речь идет, например, о 400 вооруженных мужах, собравшихся вокруг Исава (Быт. 32: 6) и Давида (1 Цар. 22: 2). Топос 400 воинов может быть продуктивным для нашего исследования. Выше мы уже упоминали повествование ибн-Фадлана, сообщавшее, что правителя русов окружало

¹¹⁵ *In magna hac civitate, que istius regni caput est, plus quam quadringente habentur ecclesie et mercatus VIII, populi autem ignota manus*: Die Chronik des Bischofs Thietmar. – S. 530 (VIII: 32).

¹¹⁶ Западноевропейские источники. – С. 82, прим. 102.

¹¹⁷ О гораздо более скромном количестве храмов в городе XV в. (80) см.: Мусин А. Е. Семисоборная роспись Великого Новгорода как исторический источник // Великий Новгород и средневековая Русь: Сб. статей к 80-летию академика В. Л. Янина / Н. А. Макаров (отв. ред.). – Москва, 2009. – С. 104–122.

¹¹⁸ Стефанович П. С. Некняжеское церковное строительство в домонгольской Руси: Юг и Север // Вестник церковной истории. –

Москва, 2007. – № 1. – С. 117–133.

¹¹⁹ См., напр.: Ричка В. М. Київ – другий Єрусалим: 3 історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі. – Київ, 2005. Ср. описание Константинополя Адамом Бременским: “...*aemula sceptri Constantinopolitani, clarissimum decus Graeciae*”. См.: *Adam Bremensis*. Hamburgische Kirchengeschichte [Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum] / B. Schmeidler (Hrsg.) // Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum. – Hannover; Leipzig, 1917. – Bd. 3. – P. 80 (II, 2).

¹²⁰ *Thibaut de Langres*. Traité sur le symbolisme des nombres, un aspect de la mystique chrétienne au XIIe siècle / R. Deleflie (éd.). – Langres, 1978.

400 самых смелых и преданных дружинников¹²¹. Числа, кратные 4, фигурируют и в известиях императора Константина Багрянородного, касающихся социальной организации печенежского общества. Печенежская земля была разделена на 8 областей-фем, населенных 8 кланами-племенами, которые возглавлялись соответственно 8 "великими архонтами". Существовало также более дробное деление этих фем на 40 округов во главе с "архонтами более низшего разряда"¹²². Очевидно, что такие числа как 8, 40, 400 присущи библейской и восточной культурам в их представлении об общественном устройстве. Однако, это характерно не только для указанных культур. Например, Сноурри Стурлусон сообщает в саге об Олафе Святом, что вокруг короля Норвегии находился отряд вооруженных воинов в количестве 400 человек¹²³. Нам уже известно, что дружина князя Святополка в 1093 г. состояла из 800 (400×2) воинов.

Такого рода *comitatus* были весьма типичны как для германского, так и для славянского мира, часто являя собой замкнутые аристократические сообщества. Число 400 как регулятор таких сообществ представляется весьма возможным. Эти наблюдения позволяют нам в очередной раз обратиться к информации, которая могла быть принесена в Германию Бруно Квертфуртским. В его *Epistola* князь Владимир описан как окруженный *maiores suis*. Естественно, текст не дает нам никаких численных указаний, однако не исключено, что образ князя, окруженного 400 преданными дружинниками, сохранял свою актуальность на протяжении X–XI вв. После христианизации 400 княжеских бояр, проживавших в Киеве вокруг князя, должны были обзавестись своими частными часовнями-храмами. Это и позволило современникам говорить о более нежели 400 церквях Киева, включая сюда существовавшие ранее и новосозданные соборные храмы. Возможно, информант Титмара мог дополнить свой рассказ гипотетическим числом *maiores* князя, исходя из традиционных представлений о структуре подобных организаций.

Естественно, число 400 оказывается расхожим средневековым сюжетом. Титмар вполне мог заимствовать его непосредственно из Библии или другого современного нарратива для того, чтобы завершить описываемую им картину древнего Киева. В данном случае Титмар просто реконструировал реальность, каковой, по его мнению, она должна быть, и каковой он хотел бы ее видеть.

Заключение

В настоящей статье я попытался показать, что Титмар Мерзебургский мог получить по крайней мере часть "русской информации" еще около 1009 г. от Бруно Квертфуртского, проведенного в Киеве целый месяц. На это, как кажется, указывает следующий факт. Титмар делится сведениями, отдельные элементы которых сравнимы с изложенными в *Epistola Brunonis ad Henrici regem*. Параллельное прочтение создает определенную почву для подобных выводов.

Во-первых, привлекает внимание достаточно ранний характер информации об обращении князя Владимира, соответствующий содержанию его Древнейшего жития. Титмар мог получить ее уже к 1013/1014 г. и намекает на нее в написанной тогда главе IV: 58, обещая поделиться ею с читателем позднее.

¹²¹ Ibn Fadlān's Reisebericht. – S. 97–98.

¹²² Константин Багрянородный. Об управлении Империей. Текст. Перевод. Комментарии / Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев

(изд.). – Москва, 1989. – С. 154–157.

¹²³ Сноурри Стурлусон. Круг земной / А. Я. Гуревич, М. И. Стеблин-Каменский (изд.). – Москва, 1980. – С. 343–346.

Во-вторых, предлагаемая Титмаром этимология славянского имени Владимир как *potestas paci*, связанная с идеей мира как покоя, идеально, на наш взгляд, соотносится с историей мирного договора, *pax*, заключенного между печенегами и Киевом, главным строителем которого был именно Бруно, а отнюдь не Владимир, как читатель мог бы неверно заключить, исходя из его “миротворческого” имени.

В-третьих, запечатленный Бруно образ правителя Руси, окруженного своими *maiores*, число которых, согласно традиционным представлениям средневекового общества, должно было достигать 400, мог повлиять, как нам кажется, на оценку Титмаром количества церквей в Киеве, где каждый представитель княжеского окружения должен был обладать своей собственной “частной церковью”.

Не забудем и внимательного отношения Титмара к печенегам, объекту миссионерских забот Бруно из Керфурта. В то же время нельзя исключить, что Титмар реконструировал древнерусскую реальность, исходя из средневековых стереотипов и даже слухов. В рамках этих детерминант он мог изображать Владимира и его женолюбие по аналогии с библейским царем Соломоном, играть словами, укладывая в единое смысловое пространство уже известную в его время связь имени князя с миром-покоем и образы Соломона и Мелхисидека как “властителей мира”, и даже превращать неизвестный атрибут любовной магии славянской или византийской традиций в загадочный *lumbarum venerium*. Владение Библией вполне позволяло с изяществом прятать в тексте скрытые цитаты, превращая Хронику в многоуровневый шедевр.

В то же время структура Хроники в части изложения восточно-европейских эпизодов представляется весьма логичной и просчитанной. Это, на наш взгляд, отражает отношение Титмара к излагаемым историческим фактам как уникальным событиям Божественной истории. Однако его персональное отношение к различным странам, народам и личностям также находит место на страницах Хроники. Похоже, у нас нет оснований считать, что он с внутренней симпатией относился к Руси на фоне общего негативного восприятия славян¹²⁴. Такая концепция могла возникнуть, как представляется, в специфических условиях сосуществования ГДР и СССР во второй половине XX в. Титмар является единственным свидетелем, сообщающем о германо-русском политическом союзе императора Генриха и, вероятнее всего, князя Ярослава, сложившемся до 1017 г. Однако даже в этом контексте мы не можем увидеть в тексте Хроники безусловно позитивного отношения. Этот эпизод единичен и противостоит упоминанию, по крайней мере, двух совместных польско-германских военных кампаний, направленных против Руси, – 1013 и 1018 гг. Русь могла быть попеременно как союзником, так и врагом империи.

При сложении этого рассказа “встреча в верхах”, состоявшаяся между германским императором Генрихом и польским князем Болеславом в Мерзебурге на праздник Пятидесятницы 24–25 мая 1013 г., была, как кажется, отправной точкой пристального внимания Титмара к происходящему на Руси. “Мерзебургский стовор” позволил князю Болеславу начать неизвестную

¹²⁴ Ср. с мнением: Доннерт Э. Данные... – С. 36–37; Keller M. Konturen: Die Darstellung der Ostslawen in Chroniken und Annalen des 9.–13. Jahrhunderts // Russen und Russland aus deutscher Sicht 9.–17. Jahrhundert / M. Keller (Hrsg.) // West-östliche Spiegelungen: Russen

und Rußland aus deutscher Sicht und Deutsche und Deutschland aus russischer Sicht von den Anfängen bis zum 20. Jahrhundert. Wuppertaler Projekt zur Erforschung der Geschichte Deutsch-Russischer Fremdenbilder. A. – München, 1985. – S. 57–84 (здесь S. 69–70).

древнерусским источникам войну с Киевом при поддержке саксонцев, одновременно обезопасив его западные границы. Это серьезно повлияло на формирование политической ситуации средневековой Европы. С этого момента епархиальная столица хрониста становится местом, где делается европейская политика, полюсом притяжения всех новых известий о соседях Германии, а Титмар оказывается в центре соответствующих информационных потоков. Примерно около этого времени он начинает писать свою Хронику.

Различные детали Хроники, касающиеся Восточной Европы, позволяют предположить, что Титмар старался создать универсальную картину новообращенной страны, внезапно ставшей объектом имперской политики. Отношение к Руси и ее правителю нельзя назвать ни позитивным, ни негативным. Оно не может быть воспринято и противоречивым, поскольку, в соответствии с базовыми положениями средневековой теологии, оно должно было быть антиномичным.

Титмар не только описывает князя Владимира как распутника и прелюбодея, которого должно настигнуть Божественное возмездие. Даже после этого хронист вполне очевидно сравнивает князя с патриархом Авраамом, когда пишет, что князь умер, будучи “исполнен днями” “уже в немощной старости”, используя, по определению А. Назаренко, “литературные штампы, восходящие к библейской топике”¹²⁵ (VII: 73, 74: *plenus dierum, decrepitae aetatis*; ср. Быт. 25, 7; *provectae aetatis et plenus dierum*). Такое сравнение, несомненно, должно оцениваться в позитивном ключе, поскольку в христианской культуре долголетие рассматривалась как знак Божьего благословения. Это влечет признание того, что щедрой милостью князь, в конце концов, смысл пятно прежнего греха.

Подобная антиномичность вполне объяснима, как на национальном, так и на персональном уровне. С одной стороны, Русь, после обращения, стала принадлежать к Вселенской Церкви, с другой стороны, недостаточный уровень христианизации и становление христианства под влиянием *mores et errores Graecorum* начинали вызывать все большее отторжение со стороны латинского христианства. В отношении личности князя Владимира в позиции Титмара антиномично сочетаются осуждение греха и праведное требование заградного воздаяния грешнику с надеждой на Божественное прощение этого грешника, чья жизнь отмечена долголетием и милостью.

В этой связи хотелось бы привлечь внимание читателя к различным богословским смыслам, которые возможно увидеть в благочестивых пассажах Титмара, посвященных Руси в главах VII: 74 и VIII: 33. Очевидно, что в первом случае Титмар еще не знает и не решается предсказать исход гражданской войны и поэтому пишет: “Пусть же молится весь христианский мир, да отвратит Господь от той страны [своей] приговор”¹²⁶. Описывая события 1018 г., он резюмирует: “[Положимся] во всем этом на помощь и поддержку всемогущего Господа, да милосердно явит нам, в чем его воля и что нам во благо”¹²⁷. Если в первом случае судьба страны еще не предопределена, и молитва христианина может ее изменить, то в последнем очевидно, что *opus operatum est*, и христиане не должны дерзать повлиять на волю Божию своими молитвами. Вне всякого сомнения, первое утверждение было написано до взятия Киева и установления здесь, возможно, дуумвирата Болеслава и Святополка¹²⁸.

¹²⁵ Западноевропейские источники. – (VII: 74).
С. 75–76, прим. 81, 89.

¹²⁶ “...quam ut mutare in hiis partibus velit Deus sententiam, omnis christianitas oret”: Die Chronik des Bischofs Thietmar. – S. 489–490

¹²⁷ Die Chronik des Bischofs Thietmar. – S. 532 (VIII: 33).

¹²⁸ Некоторые поздние летописи сообщают о единоличном княжении Болеслава в Киеве.

Однако в отношении князя Владимира, несмотря на заслуженное им, с точки зрения Титмара, наказание за языческое распутство, прелюбодейный брак и гонения на клир, хронист все еще продолжает надеяться на милость Всевышнего в отношении усопшего, ожидающего окончательного суда.

В заключение отметим еще одно важное последствие, проистекающее из свидетельств Титмара. Вместе со встречей в Мерзебурге 1013 г. Русь впервые входит в большую европейскую политику и местный епископ является тому свидетелем. Участие Священной Римской империи в ее политической судьбе указывает, что Русь становится игроком на европейском политическом пространстве и союз с ней или против нее оказывается важным элементом центрально-европейской политики. Вслед за этим следует русское посольство в Гослар в 1043 г., поездка князя Изяслава к императору Генриху в 1075 г., история Евпрксии-Адельгейды. Мы можем предполагать, что интерес Хроники Титмара к Руси мог косвенно повлиять на последующую историографию. Кведлинбургские анналы сообщают о подчинении Болеславом Руси при помощи саксонцев не без воздействия известий Титмара¹²⁹. Очевидно, Ламперт Херсфельдский упоминает послов *Rusci* среди представителей народов, представших перед императором в 973 г., как присущую его времени реконструкцию политической ситуации второй половины X в., хотя современные событиям анналы не знают о таком посольстве. После того, как Титмар ввел Русь в число европейских государств, Ламперт вполне мог вообразить, что ее послы должны были участвовать и в более ранних событиях имперской истории¹³⁰.

Можно сказать, что после Мерзебургской встречи сведения о русской истории стали обязательной частью интеллектуального багажа немецких книжников. Элита империи начала интересоваться тем, что происходит в пределах *alter orbis*, и Титмар служит тому свидетелем. С его Хроникой ментальный мир Центральной Европы стал шире¹³¹, распространил границы на восток, а мерзебургский епископ сохранил для потомков описание одного из первых шагов Киевской Руси как самостоятельного государства в европейской истории¹³².

Институт історії матеріальної культури РАН

См.: Новгородская IV-я летопись // ПСРЛ. – Петроград, 1915. – Т. 4, ч. 1, вып. 1. – С. 108; Псковская и Софийская летописи // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1851. – Т. 5. – С. 132; Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец) / К. Н. Сербина (изд.). – Москва; Ленинград, 1950. – С. 39. Титмар сообщает также о посольстве Болеслава из Киева(?) в Византию, возможно, для подтверждения нового порядка вещей в пределах “Византийского содружества наций” (VIII: 33). См. также: *Salamon M. “Amicus” or “hostis”?* Boleslav the Valiant and Byzantium // *Byzantinoslavica*. – Praha, 1993. – Vol. 54, fasc. 1. – P. 114–120.

¹²⁹ Die *Annales Quedlinburgenses*. – P. 553 (*sub anno* 1019). Ср.: ...*sed et praefatus Bolizlavus Rusciam auxilio Saxonum sibi subegit: Adam Bremensis*. *Hamburgische Kirchengeschichte*. – P. 95 (II, 35, scholia 24).

¹³⁰ Lamperti Hersfeldensis *Annales*. – P. 42

(*sub anno* 973); *Назаренко А. В.* Русь и Германия в IX–X вв. // *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1991 год. Материалы и исследования. – Москва, 1994. – С. 102–103.

¹³¹ О мире Титмара Мерзебургского см.: *Angenendt A. Die Welt des Thietmar von Merseburg // Zwischen Kathedrale und Welt: 1000 Jahre Domkapitel Merseburg; Aufsätze / H. Kunde (Hrsg.) // Schriftenreihe der Vereinigten Domstifter zu Merseburg und Naumburg und des Kollegiatstifts Zeitz.* – Petersburg, 2005. – Bd. 2. – S. 35–62.

¹³² В заключение я хотел бы выразить свою признательность директору Центра изучения Центральной и Восточной Европы, Лейпциг, Германия, профессору Кристиану Любке и координатору проектов по изучению средневековья профессору Маттиасу Хардту за предложение обратиться к этой тематике и помощь в ее изучении.

ХРЕЩЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ Й УТВЕРДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСЬКОЇ МИСТЕЦЬКОЇ ТРАДИЦІЇ В УКРАЇНІ: ДОСВІД ЕПОХИ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

Довготривалий період правління святого Володимира Великого увійшов до національної історії під знаком доленосного для подальшого розвитку перелому, визначеного початком утвердження християнської традиції у всьому якнайширшому спектрі її вираження. Історичний досвід східного християнства на кінець першого тисячоліття відзначений, зокрема, посиленням уваги до мистецької сторони релігійної практики. Подолання тривалого періоду іконоборства у Візантійській Церкві мало одним з найважливіших наслідків всебічну розбудову релігійної мистецької культури як однієї з фундаментальних основ і способів вираження християнської свідомості. Тому, прийнявши хрещення від Константинополя, Київська держава стала перед завданням поступово засвоїти усю повноту відповідної практики насамперед, звичайно, у столичній її редакції, залучити й адоптувати до своїх насутих потреб, поставивши в сформований до того розбудований самобутній власний, немало відмінний від взірцевого візантійського, широкий історично-культурний контекст.

Для Києва часів святого Володимира Великого християнство не мало стати чимось зовсім новим, оскільки воно вже давніше встигло пустити корені на місцевому ґрунті, хоча ширші конкретні вияви самого перебігу цього процесу та його автентичні свідчення до нас і не дійшли, принаймні досі таких ідентифікувати не пощастило. На сам розвиток ситуації нині здатні вказати лише поодинокі й, навіть, найперше, – посередні факти. До них належать принагідно двічі зафіксована в літописі під 945 р. церква пророка Іллі¹ й інші храми, так само лише побіжно відзначені у контексті дещо молодшого часу, знані тільки з пізніших переказів відомостей про церкви княгині Ольги². Під 955 р. літопис виразно наголосив перехід до християнства певної частини киян уже на період правління князя Святослава³. Зрештою, на чимало християн серед осілих у

¹ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1997. – Т. 1. – Стб. 41 (“мы же елико насъ крѣтилиса есмы . кладохса цркъвю . стго Ильи въ зборнѣи цркви”), 42 (“а хрѣтъяную Русь водиша въ цркъв стго Ильи . иже естъ надъ руцьемъ . конѣць Пасыньчѣ бесѣды . и Козаре . се бо бѣ сборнаа цркви . мнози бо бѣша Варази хрѣтъяни”).

² Новіше принагідне звернення до них у контексті язичницької реакції 962 р. див.: Діба Ю. Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X століття (Міждисциплінарні нариси ранньої історії

Руси-України) (Невідома давня Україна. – Вип. 1). – Львів, 2014. – С. 115–116.

³ Лаврентьевская летопись – Стб. 42 (“а хрѣтъяную Русь водиша въ цркъв стго Ильи . иже естъ надъ руцьемъ . конѣць Пасыньчѣ бесѣды . и Козаре . се бо бѣ сборнаа цркви . мнози бо бѣша Варази хрѣтъяни”). Не піддається з’ясуванню те конкретне значення, яке автор відповідної частини літопису мав вкласти до поняття “сборнаа цркви”. Церковна традиція відсилає до можливості двоякого наповнення застосованого поняття. Міг матися на увазі собор кафедральний храм єпархії. Водночас соборними називали

місті варягів вказано ще в другій з літописних згадок про церкву пророка Іллі⁴. Проте, попри успіхи в проникненні відповідної традиції на місцевий ґрунт, християни у Києві тоді, закономірно, виступали очевидною меншістю. Хоча, водночас, еволюція історичного контексту, безперечно, провадила до поступового наростання їх місця серед старокиївського соціуму. Корсунське хрещення князя Володимира Святославовича, а за ним і його найближчого оточення, започаткувало історичний злам від поширення християнства як однієї з релігійних систем (“нової”, а тому неунікнено скромнішого на місцевому давнішому домінуючому передхристиянському тлі значення), що побутували на старокиївському ґрунті, до його поступового утвердження релігією панівної більшості із неодмінно довготривалим, розкладеним на століття (особливо на периферії) процесом перетворення на релігію широкого загалу. Саме внаслідок такої поступальної еволюції Київська держава й стала перед необхідністю засвоїти у виборі з расторопністю (Захарія Копистенський) усю сукупність виявів християнського досвіду, залучити їх та пристосувати відповідно зі своїм розумінням до власних актуальних потреб.

Для тогочасного Києва це, так само, не було якимось зовсім новим завданням через відзначене попереднє немале закорінення християнства на місцевому ґрунті. Не випадало би недооцінювати ролі нехай і виразно скромнішого, проте цілком очевидного власного давнішого досвіду в розтягнутому на десятиліття, якщо не більше, але майже невідомому за його безпосередніми конкретними виявами утвердженні нової традиції. Через відсутність автентичних свідчень, про сам цей процес, закономірно, може йтися, здебільшого, найперше в контексті логічного моделювання. Проте дотеперішні розмірковування із зазначеного приводу все ще не приділили достатньої уваги окремим істотним сторонам тогочасної дійсності, без врахування яких сама історична картина не тільки не може бути сприйнята належно повною. За практикованих дотепер підходів поза увагою незмінно виявлялися важливі сторони та вияви живої практики, без залучення яких реконструкція тогочасної ситуації – нехай навіть тільки мисленню – не випадало би пропонувати ніяк.

Одним з таких найвиразніше недооцінених досі аспектів раннього київського християнського досвіду виступає яскраво виражене загальне послідовно аристократичне спрямування нового старокиївського відгалуження східнохристиянської мистецької культури. Генетично воно немало виходило від того, що на початках поширення християнство, закономірно, виступало насамперед релігією еліт. Проте не варто забувати й тієї все ще належно не сприйнятої

також головні храми міст, де не було столиці єпархії, чи монастирів. Останнє найвиразніше виступає, найперш у новітній церковній практиці. Втім, у зазначеному питанні вона незмінно засвідчує, насамперед, цілковиту нерозбірливість. Вслід за нею такий підхід відтворив й нерідко надто мало самостійний щодо неї у багатьох таких питаннях новітній науковий досвід, не задумуючись іменуючи соборами усі великі (за розмірами) церкви. Контекст запропонованого конкретного київського випадку вказує на статус головного храму міста, оскільки закладати наявність на місцевому ґрунті вже на той час єпископської кафедри немає

підстав – жодних її слідів як тодішня, так і розбудованіша пізніша традиція не зберегла. Втім, застосоване в наведеному літописному викладі значно новішого походження окреслення, закономірно, здатне фіксувати не тільки реалії церковного життя Києва середини X ст. Очевидним є також їх відображення через призму сприйняття значно пізнішого часу, внаслідок чого саму проблему, радше, належалося б визнати нез’ясованою.

⁴ “...аще кто хоташе волею крѣтитиса . не браняху . но ругахуса тому”: Лаврентьевская летопись. – Стб. 51.

⁵ Єдиною безпосередньою вказівкою щодо цього є свідчення Ях’ї Антіохійсько-

обставини, що князь Володимир Святославович став зятем імператорів, одружившись з їх сестрою. Внаслідок цього особиста релігійність київського правителя повинна була немало скеровуватися найперше до взірців, введених від середовища імператорського двору та його найближчого оточення. Про роль в еволюції ситуації самої княгині, відзначеної в літописі тільки мимохідь і навіть жодного разу при цьому не названої на ім'я, розважати, звичайно, не випадало б. Попри сталість традиційного історіографічного переконання стосовно її участі в християнізації Київської держави та утвердженні чоловіка у новій для нього особистій релігійній культурі, ані візантійські, ні київські джерела конкретних вимовних переказів як стосовно самої такої діяльності, так і її успіхів не зберегли⁵. Вони звично обмежилися суцільною мовчанкою, опустивши водночас події багатьох років правління святого Володимира Великого, записів про які літописне оповідання не пропонує. Історіографія ж, як переконує чималий різномірний досвід, у таких питаннях незмінно виступає призначеною послідовно видавати бажане за дійсне, здебільшого, не виявляючи виразнішої схильності добачати між ними надміру істотної різниці. Давніші автори на тогочасній стадії осмислення проблеми звично не входили аж так глибоко “в деталі”. А новіші – не тільки винятково з учнівського обов'язку та при звичаєння – нерідко й надалі чуються зобов'язаними до повторення окремих положень випрацьованого на такий спосіб й немало канонізованого історіографічного багажу, “за давністю літ” “облагородженого” звичним за відповідних обставин загальним сприйняттям поміж нібито вже твердо встановленими “справжніми” фактами⁶.

Особисту релігійно-культурну свідомість правлячої пари й зорієнтованого на неї найближчого оточення, закономірно, немало розширювала та поглиблювала присутність, як і – не зафіксована у її конкретних виявах – активність митрополита-грека та його двору, неунікненого на перших порах немало грецького (проте, з огляду на давнішу власну християнську традицію, хоча ближче не відому, мабуть, – не тільки) середовища наближеного духовенства. Ці важливі на початках елементи перенесеної на старокиївський ґрунт “константинопольської оази” (її видається можливим сприйняти чимось на зразок своєрідного монастиря святої Катерини Александрійської серед Синайської пустелі) внаслідок власного модельного зразка так само незмінно покликані були взоруватися насамперед, а водночас, здебільшого, мабуть, – і винятково, на незмінних за таких обставин аристократичних константинопольських взірцях. Принаймні, для середовища еліт таке тяжіння, закономірно, видається цілком очевидним. Одинокий задокументований – частково навіть на “побутовому” – рівні їх приклад зберегла вписана до Мстиславового Євангелія з новгородської Благовіщенської церкви (Москва, Державний історичний музей, далі – ДІМ) винятково яскрава

го, нібито вона “построила много церквей в земле русов” (цит за: Коновалова И. Г. Восточные источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Москва, 1993. – С. 116), проте над цінністю наведеної вказівки як автентичного вимовного джерела та її конкретним наповненням розважати, звичайно, не випадало б. Новіший приклад міркувань щодо “ролі Анни” в незмінному за таких обставин жанрі “праздных рассуждений”: *Этингоф О. Е.* Византийские иконы VI – первой половины XIII века в России. –

Москва, 2004. – С. 59–60.

⁶ Показові цілком курйозні вияви такої моделі сприйняття на прикладі постаті Анни Ярославівни, доньки князя Ярослава Мудрого, дружини французького короля Генріха I Капетінга, переконливо показав: *Мусин А. Анна Киевская: между историей и культурой* // *Княжа доба: історія і культура*. – Львів, 2014. – Вип. 8 / Відп. ред. В. Александрович. – С. 145–172.

⁷ Новіша публікація запису: *Запаско Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва.

лаконічна повість Надслава, з чималими пригодами за дорученням новгородського на той час князя Мстислава Володимировича відісланого з рукописом до Константинополя для виготовлення коштовної оправи з емалями⁷.

Через відсутність – поза достатньо скромними фрагментами фресок Десятинної церкви⁸ – оригінальних зразків мистецької культури часів святого Володимира Великого не підтверджена в належній і прийнятній переконливий спосіб так описана загальна зорієнтованість досі не мала надто багато шансів привернути увагу. Проте, незалежно від цього, є один аспект відповідної традиції, який випадало б уже зараз відзначити окремо. Його якнайвиразніше виявляють новіші студії над національною мистецькою спадщиною не лише княжої, але ще й також немало молодшої та відмінної за сукупністю визначальних ознак внутрішнього розвитку пізньосередньовічної доби. Так само на нього здатний вказати мистецький доробок не тільки столичного Києва. Не менш послідовно до того ж комплексу явищ відсилає й, фактично, щойно упродовж останніх десятиліть заново відкритий фонд молодшого релігійного малярства західноукраїнських земель пізньої княжої доби – XIII–XIV ст., складеного й розвинутого уже в немало відмінному загальному культурно-історичному контексті. Загалом, йдеться про послідовно засвідчену усією сукупністю мистецької спадщини не лише княжої доби, а й наступного після неї історичного періоду переважаючу зорієнтованість “молодшої” у візантійському колі української традиції на столичні константинопольські взірці елітарного походження.

Таку гравітацію, якнайочевидніше, не випадало би сприймати всеохоплюючою, а, щобільше, – єдино можливою і навіть засвідченою. Спектр контактів, закономірно, мусів бути ширшим й стосувався, зокрема, таких сторін, по яких – при знаній малочисельності не тільки доступних джерельних переказів, а й автентичних пам’яток та за актуального стану осмислення тогочасної широкої історично дійсності – немає конкретних слідів, як, наприклад, візантійський Крим у ролі посередника в контактах на мистецькому полі⁹. Проте йдеться, найперше, про визначальну, домінуючу тенденцію. А тут константинопольська зорієнтованість вирисовується далеко не тільки на підставі прийнятних логічних побудов, хоча для різних відтінків довготривалих історичних українських контактів на візантійському ґрунті вона, закономірно, нині виявляється відображеною далеко не однаково повно й

Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 175–176.

⁸ З новішої літератури про них див.: Див.: *Коренюк Ю. О., Фурман Р. В.* Фрагменти стінного розпису Десятинної церкви у Києві // *Археологія*. – 1988. – № 61. – С. 58–60; *Ганзенко Л., Корнеюк (sic!) Ю., Меднікова О.* Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд // *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. – Київ, 1996. – С. 68–74, 132–145; *Фурман Р. В.* Фрагменти монументального живопису X століття з колекції Національного заповідника “Софія Київська” // *Церква Богородиці Десятинна...* – С. 74, 75; *Коренюк В. (sic!) Монументальне малярство // Історія українського мистецтва: У 5 т. – Київ, 2010. – Т. 2: Мистецтво середніх*

віків. – С. 577–578.

⁹ До неї відсилає, зокрема, також припущення про херсонеське походження загально згаданих у літописній розповіді майстрів, яких святий Володимир Великий прикликав для спорудження й оздоблення Десятинної церкви: *Козак Н.* Літописні “майстри з греків” і Десятинна церква у Києві // *Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство*. – Львів, 2002. – Вип. 2. – С. 116. Само викладене “тверде переконання” не сприймається, однак, достатньо аргументованим і доведеним. Якщо будівничі храму справді повинні були прибути з Херсонесу, то чи мав би літописець написати з відповідного приводу, що князь “приведе мастеры . ѿ Гръкъ” (Лаврентьевская летопись. – Стб. 106)?

виразно¹⁰. До того ж, зрозуміла випадковість самого збереження актуально доступних нечисленних оригінальних об'єктів та джерельних переказів – їх репрезентативність так само не варто випускати з уваги.

За малочисельності конкретних відомостей про релігійну мистецьку культуру Києва часів святого Володимира Великого¹¹, важливим підтвердженням її константинопольської елітарної орієнтації як основи вихідного досвіду традиції покликана стати все ще не зауважена в такому значенні відповідна пізніша зорієнтованість визначальних сторін мистецького життя. Увесь стійкий комплекс його виявів виказує незмінне взорування насамперед на аристократичних столичних взірцях. Причому, така практика виявляється сталою нормою не лише найближчого наступного періоду – часів правління безпосереднього спадкоємця святого Володимира Великого – князя Ярослава Мудрого, коли – можна б закласти – ще мали зберігатися, поступово модернізуючись, актуалізуючись та затухаючи, певні тенденції попереднього періоду. Зазначена зорієнтованість зберігалася не тільки упродовж усієї старокіївської епохи. Вона не втрачала актуальності й за умов пізньої княжої доби, коли в XIII–XIV ст., а також і надалі, відколи найактивнішу роль у колі безпосередніх спадкоємців старокіївської традиції в еволюції національного культурного життя стало відігравати історичне ядро західноукраїнських земель.

Для Києва найранішим автентичним свідченням такої гравітації є, безперечно, Софійський собор – виняткова свого часу пам'ятка для усього східнохристиянського світу. З унікального для епохи ансамблю мистецького оздоблення інтер'єру головного храму Київської держави в контексті безпосередніх константинопольських зв'язків виділяється заснований, безперечно, на імператорській іконографії фресковий портрет княжої родини у центральній наві¹², хоча, за відсутності серед вцілілих зображень василевсів прикладів відповідного жанру, можливий конкретний прототип встановити не вдається. До константинопольських взірців відсилають й окремі інші елементи мало дослідженої обширної іконографічної програми оздоблення храму, зокрема, ідентифіковане саме в такому значенні вміщення серед виконаних близько 1043 р. фресок головного вітваря студитських святих – Федора Студита та його наступника Миколая Сповідника¹³.

¹⁰ Втім, як видається, проблема, криється не в тому насамперед, наскільки доступною є спадщина відповідного часу. Навіть істотнішими з огляду перспектив дослідження випадає визнати потенційні можливості наукового сприйняття та осмислення комплексу наявних фактів, окремі з яких дотепер сприймалися винятково на рівні звичайного переказу. Новіший яскравий приклад актуального розширення здатності трактування на конкретному “вузькому” прикладі див.: Діба Ю. Корсунські “капища” Володимира Святославовича // Волинський благовісник. Богословсько-історичний журнал Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – Луцьк, 2016. – № 4. – С. 43–75.

¹¹ Окрім наведених новіших публікацій про фрески Десятинної церкви, див. також новіший огляд наявних відомостей про то-

гочасні ікони: *Этингоф О. Е. Византийские иконы...* – С. 56–60.

¹² Найновіше його трактування див.: *Александрович В. Проблеми інтерпретації групового портрета княжої родини в головній наві Софійського собору // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань (м. Київ, 27–28 листопада 2002 р.).* – Київ, 2003. – С. 14–16; *Його ж. Фрески з портретом княжої родини у київській Софії // Пам'ятки України: історія та культура.* – 2011. – Ч. 3–4. – С. 50–55.

¹³ *Поптэ А. Студиты на Руси. Истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря.* – Киев, 2011. – С. 29–40; *Его же. Кто и когда строил каменную Софию в Киеве? // Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* – 2013. – № 2(52). – С. 19, 22.

Найпоказовішим реальним свідченням візантійських мистецьких контактів раннього періоду виступає також один із загальноновизначених, еталонного значення шедеврів константинопольської школи малярства – молодша, правда, приблизно на ціле століття Вишгородська (у новітній російській традиції – Владімірська) ікона Богородиці Страсної (Москва, Державна Третяковська галерея, далі – ДТГ)¹⁴. Її своєрідним відповідником, як випадає здогадуватися, мала, очевидно, бути привезена, за свідченням літопису, разом із нею “в єдиному кораблі”¹⁵ втрачена й тривалий час, не дивлячись на спроби ідентифікації іконографії¹⁶, незмінно “загадкова” ікона Богородиці Пирогощої в соборній церкві київського Подолу. Щойно не так давно її визначено як відвірепліку ікони Богородиці Заступниці¹⁷ й згодом ідентифіковано як репліку оригіналу, що знаходився при релікварії з мафорієм Богородиці у ротонді, прибудованій для його зберігання як однієї з найважливіших святих столиці до влахернської монастирської базилики¹⁸. Останнім часом привертну також увагу до призначення вишгородського шедевру й, очевидно, як випадало би здогадуватися, – рівновартісної чи, щонайменше, близької до нього втраченої ікони соборного храму старокиївського Подолу не для найважливіших київських святинь¹⁹. Ця переочена дотепер вимовна обставина з усією очевидністю підводить до питання про те, якими мали бути ікони головних храмів нової християнської столиці під великокняжою та митрополичою опікою, коли навіть для однозначно скромнішого рангу святинь – причому, не тільки самого міста, а й його околиці, як у випадку Вишгороду²⁰, – з

¹⁴ Государственная Третяковская галерея. Каталог собрания. – Москва, 1995. – Т. 1: Древнерусское искусство X – начала XV века. – № 1.

¹⁵ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 482.

¹⁶ Короткий огляд відповідних пропозицій див.: Пущко В. Ікона Богородиці Пирогощої: з історії вивчення // Історія релігій в Україні. Праці XIII міжнародної наукової конференції (Львів, 20–22 травня 2003 року). – Львів, 2003. – Кн. 2. – С. 582–586. Пор.: *Этингоф О. Е.* Византийские иконы... – С. 135.

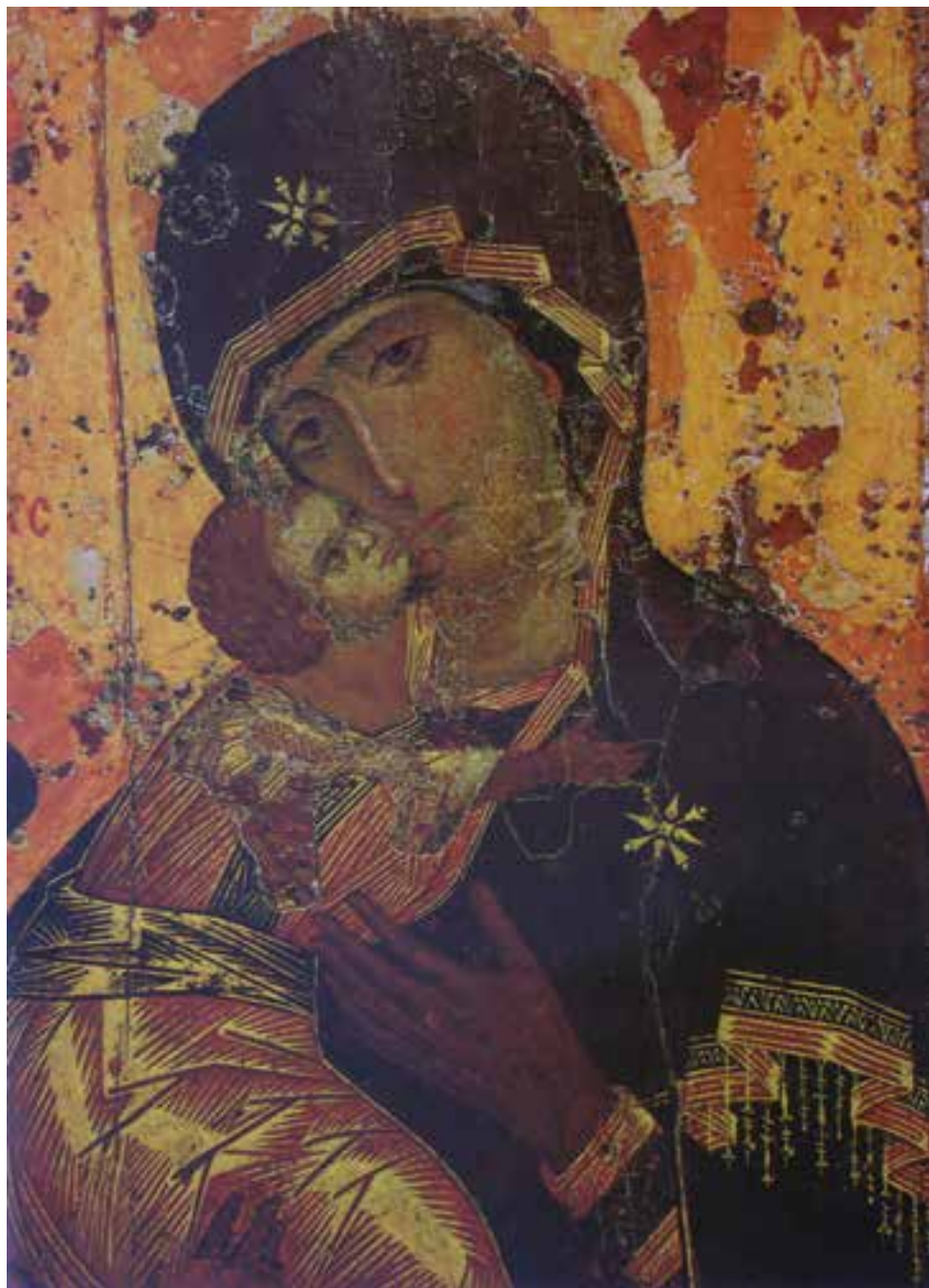
¹⁷ *Александрович В.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів, 2010. – С. 61–66

¹⁸ Там само. – С. 67. Показово, що влахернська ротонда знайшла відображення у пізній українській спадщині іконографії Покрову Богородиці: Там само. – С. 237–241. Саме це й дало змогу встановити не відому давніше іконографію влахернського монастирського архітектурного комплексу. Найдокладніше його зображення з базиликою та ротондою Мафорію Богородиці при її північній стіні зберегла датована другою половиною XIV ст. ікона Покрову Богородиці, вціліла в Суздалі (ДТГ, див.: Государственная Третяковская галерея. – № 48). Ідентифікацію вміщеного тут зображення запропоновано: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 213–214. Завдяки

цьому виявилось, що зображення зазначеного константинопольського монастирського комплексу є вже в мініатюрі зі святим патріархом Тарасієм у знаменитому Менології імператора Василія II (Ватикан, Ватиканська Апостольська бібліотека): Там само. – С. 213. Див.: *Il Menologio di Basilio II.* – Turin, 1907. – Tav. 78. Втім, здається, сліди влахернської ротонди є не тільки в українській іконографії Покрову – до неї ж відсилає присутність ротонди також в окремих пізньосередньовічних іконах Стрітєння і Благовіщення, а навіть ранніх київських гравюрах Успіння: *Його ж.* Київське малярство періоду виникнення Києво-Могилянської академії (у пошуках втраченої спадщини) (друкується).

¹⁹ *Александрович В.* “Богородиця Пирогоща” – втрачена старокиївська реліквія // Історія в школах України. – 2008. – № 11–12. – С. 58.

²⁰ Втім, зазначений вишгородський слід, очевидно, варто сприймати в контексті розташованого тут осередку шанування перших київських святих – Гліба і Бориса. Щонайменше від перенесення їх мощів до нового храму 1072 р., він посів виняткові позиції у релігійності тогочасного Києва, що, знайшло яскраве відображення у літописній традиції, див, зокрема: *Ипатьевская летопись* – Стб. 171–172, 180–281; *Лаврентьевская летопись*. – Стб. 184–182. У такому разі вивезення ікони зі знаного осередку шанування перших на місцевому ґрунті власних

Вишгородська ікона Богородиці (фрагмент)

Константинополя спрваджено зразки настільки високого елітарного наповнення. За втратою самих об'єктів інтересу таке питання ніби приречене залишитися без конкретної, належно аргументованої відповіді. Проте вказана проблема від цього ніяк, звичайно, не здатна маліти та тратити на очевидності, як і значенні відповідного явища у старокиївському контексті.

Інший не так давно ідентифікований старокиївський приклад показової константинопольської зорієнтованості – і то безпосередньо на конкретній моделі з самого Софійського собору, з-поміж загальновідомих найшановніших його об'єктів, – запропонувала пара фрескових медальйонів Богородиці Заступниці в молінні перед Христом та Христа у нартексі київської Кирилівської церкви²¹. Як вдалося встановити, відтворено єрусалимського походження втрачену ікону Богородиці, звану з історії святої Марії Єгипетської, згодом вміщену разом з прибралим за пару до неї “Спасом” обоабч головного входу константинопольського Софійського собору²². При цьому йдеться не тільки про конкретні пам'ятки, а й водночас також достовірний приклад використання загальновідомих столичних моделей – з кола тих найважливіших, що належали до визначальних духовних орієнтирів столиці східного християнства. І знову ж, зазначений взірць залучено не для одного з найважливіших київських храмів. Він знайшов місце в стінах монастирської церкви, хоч і так само княжої, проте, все ж, – із виразно скромнішим статусом серед святинь столиці.

Ці нечисленні встановлені ранні конкретні приклади київського взорування на окремих константинопольських об'єктах – на чолі з найвизначнішим з них у Софійському соборі – на тлі малочисельності автентичних зразків відповідного аспекту давньокиївської спадщини виразно засвідчують головну тенденцію широкої традиції, яка увійшла звичним перейнятим зі зразкового досвіду елементом до мистецької культури не тільки безпосередньо самого Києва та його найближчої околиці. Йдеться водночас про одну з основ широкої національної практики, збережену упродовж усього довготривалого функціонування на українському ґрунті фактору взірцевої візантійської норми. У дальших поодиноких виявах відзначена закономірність діяла ще й навіть за умов найближчого періоду після зникнення імперії з карти Європи. Уже тільки віддалені пізні її приклади вдалося віднайти ще й серед мистецької спадщини першої половини XVI ст. (див. далі).

Оскільки візантійсько-українські контакти, абстрагуючись від “доісторичного” періоду їх перебігу, зайняли близько половини тисячоліття, упродовж так тривалого часу їх реальні вияви, закономірно, покликані були зазнати чималої еволюції й немало при цьому видозмінюватися відповідно до того, як мінялося культурне життя і Візантії і Старокиївської держави та її молодших історичних

святих зусиллями князя Андрія Боголюбського здатне прибрати не зауваженого дотепер в її історії дещо своєрідного відтінку.

²¹ Само воно в нинішньому стані майже втрачене – в оригіналі вцілів тільки незначний фрагмент обрамлення, решту – реконструкція, проте в достовірності іконографічного переказу сумніватися ніби не випадає. Кольорову репродукцію пари зображень у сучасному їх стані див.: *Александрович В. Кирилівська фреска “Богородиця у молінні перед Христом” // Пам'ятки України: історія*

та культура. – 2013. – Ч. 2. – С. 47, 48.

²² *Александрович В. Фреска нартексу київської Кирилівської церкви “Богородиця Заступниця у молінні перед Христом” та її константинопольський прототип // Софійські читання.* – Київ, 2010. – Вип. 5. Матеріали 5 міжнародної науково-практичної конференції “Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва” (Київ, 28–29 травня 2009 р.). – С. 15–21; *Його ж. Кирилівська фреска...* – С. 42–49.

спадкоємців. Проте новіші дослідження переконують: попри неминучі переміни та оновлення відповідно до актуальних тенденцій культурно-історичного процесу, сам визначальний принцип, закладений із прилученням до східнохристиянського досвіду у його найперше константинопольському варіанті за часів святого Володимира Великого, послідовно зберігався надалі незмінною фундаментальною основою національної мистецької практики. Причому, показовим сприймається очевидне функціонування такого підходу не тільки за княжих часів, коли гарантом збереження контактів на відповідно високому рівні мали виступати місцеві носії елітарної норми. Набутий на початках традиції зазначений аспект досвіду побутував і надалі, вже за умов литовсько-польської доби, культурна практика якої розвивалася у новому для неї та немало відмінному за усім стійким комплексом ознак контексті. Переорієнтація й відхід від неподільно домінуючого аристократичного візантійського канону послідовно зазначилися щойно на прикінцевій стадії середньовічної епохи. Їх основою стали докорінна зміна як місця самого візантійського досвіду в тогочасному світі, так і загального історично-культурного контексту на українських землях, визначеного поступовим прилученням до західноєвропейського культурного кола на правах далекої східної периферії немало інорідного для української дійсності західного світу.

Збережена після київських храмів XI–XII ст. від XIII ст., насамперед, на західноукраїнському ґрунті малярська спадщина пропонує непоодинокі приклади відкликання до аристократичного візантійського малярства, в поодиноких випадках синхронного ще навіть раннім самостійним мистецьким крокам українського християнства в XI ст.²³ Хоча при цьому жоден з таких об'єктів не зберіг достатніх переконливих аргументів для ствердження у кожному окремо взятому випадку, чи йдеться про відтворення конкретного візантійського оригіналу, що побутував тут на час появи ідентифікованого українського відкликання, чи тільки якийсь дальший і опосередкований переказ протографу відповідного родоводу. На практиці обидві ці можливості, поза сумнівом, мали взаємопереплітатися.

Для Києва орієнтація на аристократичний візантійський досвід, закономірно, випадала би пояснити продовженням попередньої давнішої традиції часів святого Володимира Великого як власного й через те вже якоюсь мірою – самостійного мистецького життя²⁴. Для “молодших” історичних волинського й перемишльського регіонів – з відповідного часу оригінальні пам'ятки вціліли тільки на їх теренах – така складова, звичайно, не здатна прибирати істотнішої вимови, оскільки візантійський аспект їхньої історії розпочався, як відомо, пізніше. Перемишль від перших десятиліть XII ст. через одруження 1104 р. доньки місцевого князя Володаря Ростиславовича Ірини з представником династії Комнінів²⁵ зумів не тільки нав'язати тісні самостійні контакти з Візантією. Із перенесенням столиці до Галича надалі, від 1140-х років, їх розвинуто уже в новому для регіону,

²³ Його ж. Візантійські іконографічні взірці XI століття в українському малярстві XIII–XIV століть // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2006. – Ч. 1(13): Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 38–49.

²⁴ За моделлю, відповідно до якої, наприклад, об'єкт візантійського імпорту на старокіївському ґрунті – Успенська соборна церква Києво-Печерського монастиря, за свідченням Києво-Печерського патерика,

стала безпосереднім зразком для храмів, споруджених невдовзі після її завершення у Ростові та Суздалі. Див.: *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки). – Київ, 1931. – С. 12. Увагу до цього аспекту поширення візантійського досвіду на теренах Київської держави на зазначеному прикладі привернуто: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 73

²⁵ *Ипатьевская летопись // ПСРЛ.* – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 256.

“галицькому” контексті²⁶. Для послідовно зорієнтованої до Києва Волині²⁷ імперія, природно, мала виявитися віддаленішою. Із занепадом від початку XIII ст. значення Галицького князівства його попередній досвід самостійного спілкування з Константинополем мав відійти ніби без істотнішого відображення у пізнішій традиції. Візантійські контакти XIII–XIV ст. покликані були віддзеркалити нові реалії, складені на місцевому ґрунті від часів Романа Великого й утворення об’єднаної Галицько-Волинської держави. Їх першим визначним, а навіть винятковим за характером слідом випадає сприймати переказ Холмської ікони Богородиці з Емануїлом (Луцьк, Волинський краєзнавчий музей – Музей волинської ікони), ідентифікованої як шедевр константинопольського елітарного малярства зламу XII–XIII ст.²⁸ Одинокі вціліла на західноукраїнському ґрунті безперечного столичного походження автентична давня пам’ятка, як виявилось з поглибленим дослідженням над найдавнішою релігійною мистецькою спадщиною західноукраїнських земель в останніх десятиліттях, випереджує скромний кількісно, проте показний ряд нечисленних аристократичних ілюмінованих рукописів та групу ікон²⁹. Вони послідовно стверджують перебування місцевої традиції у колі взірцевого елітарного досвіду константинопольського родоvodu на завершальній стадії княжої доби – упродовж XIII–XIV ст. Свого часу, ще цілком попередньо, без відкликання до ширшої спадщини, до цього явища привернула увагу Ольга Попова за результатами аналізу мініатюр так званого “Галицько-Волинського” Євангелія (ДТГ)³⁰, ствердивши: у Галицько-Волинській державі на початку XIII ст. “существовала высокая византийская художественная традиция, осмысленно понята и грамотно претворенная”³¹. Втім, зроблений за одинокою пам’яткою

²⁶ Новіший огляд цих стосунків див.: *Войтович А.* Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. – Львів, 2015. – С. 101–106.

²⁷ Важливий комплекс явищ початків цієї історичної орієнтації нещодавно переконливо показав: *Діба Ю.* Батьківщина святого Володимира.

²⁸ Найдокладніше про історично-мистецьку проблематику її дослідження див.: *Александрович В.* Холмська ікона Богородиці (Історичні та культурологічні студії. – Т. 1). – Львів, 2001. Пор.: *Його ж.* Іконографічна традиція Холмської ікони Богородиці // *Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny* / Red. Andrzej Gil, ks. Mirosław Kalinowski, Ihor Skoczylas. – Lublin; Lwów, 2016. – S. 21–58 (коротко обґрунтовано запропоноване уточнене датування зламом XII–XIII ст.). Докладніше див.: *Його ж.* Холмська ікона Богородиці з Емануїлом. – Львів, 2017.

²⁹ Новіші огляди цих пам’яток у зазначеному контексті запропоновано: *Александрович В.* Відкриття малярської спадщини Галицько-Волинського князівства XIII століття // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2011. – Вип. 4 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 154–179; *Його ж.* Західноукраїнські ікони “мініатюрного стилю” – невідомий аспект мистецької культури XIII століття // *Княжа доба: історія і*

культура. – Львів, 2011. – Вип. 5 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 163–188; *Його ж.* Ікони часів князя Лева Даниловича // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* – Київ, 2011. – Вип. 11. – С. 310–313; *Його ж.* Два стилі найстаріших ікон Перемишля // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2014. – Вип. 8 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 271–298. Пор. також: *Його ж.* Ікони княжої доби на сторінках нового видання “Історії українського мистецтва // *Княжа доба: історія і культура.* – Вип. 5. – С. 231–246; *Ejusdem.* Najstarsze dzieje malarstwa przemyskiego // *Sztuka sakralna pogranicza.* – Przemyśl, 2016. – Т. 2: Materiały z konferencji naukowej II Międzynarodowego festiwalu sztuki sakralnej pogranicza Przemyśl, 11–12.10.2013 / Pod redakcją Zofii Bator i Marty Trojanowskiej. – S. 153–164.

³⁰ Найдокладніше про них див.: *Попова О. С.* Мініатюри Хутынского Службника раннего XIII в. // *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век.* – Санкт-Петербург, 1997. – С. 274–289 (передрук: *Ее же.* Византийская и древнерусская миниатюра. – Москва, 2003. – С. 107–122).

³¹ *Попова О. С.* Галицько-волинские миниатюры раннего XIII века (к вопросу о взаимоотношении русского и византийского искусства) // *Древнерусское искусство. Художественная культура Домонгольской Руси.* –

Холмська ікона Богородиці

висновок, як здатні переконати найновіші відкриття та дослідження найстаршої мистецької спадщини регіону, насправді стосується набагато ширшого, й водночас – немало розкладеного в часі явища.

На продовження контактів у колі візантійського аристократичного досвіду на західноукраїнському ґрунті вказують уже мініатюри Архирейського Службника першого перемишльського єпископа Антонія (Москва, ДІМ)³². За словами О. Попової, “Миниатюры Хутынского Службника³³ не просто близки к византийской живописи, но составляют ее часть”³⁴, “принадлежат к одному из главных направлений византийского искусства XIII в.”³⁵. Не менш наочно відповідний контекст постає і з одинокої такої пам’ятки, наявної нині в Україні, – практично не вивчених, принципово відмінної стилістики мініатюр Оршанського Євангелія (Київ, Національна наукова бібліотека України імені Володимира Вернадського)³⁶, репрезентантів уже молодшого варіанту традиції.

Від середини століття відповідний аспект культурного досвіду не менш виразно засвідчують також відлілі починаючи власне відтоді ікони. На нього вказує насамперед уже найстарша з них – фрагмент із вибраними святими з церкви святого Миколая у селі Явора Турківського р-ну Львівської обл. (Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрея [Шептицького]), далі – НМЛ)³⁷. Він продовжує традицію мініатюр перемишльського Архирейського Службника, водночас вказуючи на прищеплення відповідної стилістики в місцевих іконах, хоча жоден інший з найдавніших їх зразків не виказує відповідного візантійського родоvodu настільки послідовно й виразно. Навпаки, вони наголошують найперше на невізантійських, місцевих тенденціях. Цим виразно позначений – не тільки в реалізації, а й навіть уже самій незнаній на візантійському ґрунті конкретній темі – найстарший західноукраїнський “Покров Богородиці” – з церкви святої великомучениці Параскеви в селі Малнів Мостиського р-ну Львівської обл. (Київ, Національний художній музей України, далі – НХМ України)³⁸. Він виявився унікальною для свого часу автохтонною

Москва, 1972. – С. 283–315 (передрук: *Ее же*. Миниатюры Галицко-Волынского Евангелия-апракос первой трети XIII в. // *Византийская и древнерусская миниатюра*. – С. 122–151).

³² Найдокладніше про них див.: *Попова О. С.* Галицко-волыньские миниатюры... – С. 283–315; *Ее же*. Миниатюры Галицко-Волынского Евангелия-апракос... – С. 122–151).

³³ Прийнята у російській літературі давніша, пізнішого походження назва рукопису; ототожнення замовника як першого перемишльського єпископа запропонував: *Луцко В. Г.* Давньоруські писемність і книга у візантійсько-слов’янському світі // *Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст.* – Київ, 1993. – С. 45. У новітній російській літературі це визначення визнано за таке, “что с точки зрения понятий истории искусства, характера образов и стиля миниатюр представляется вполне правдоподобным”: *Попова О. С.* Миниатюры Хутынского Службника... – С. 274.

³⁴ *Попова О. С.* Миниатюры Хутынского Службника... – С. 284 (передрук: С. 113).

³⁵ Там же. – С. 285.

³⁶ Про рукопис див.: *Запаско Я. П.* Пам’ятки книжкового мистецтва. – № 37 (з давнішою літературою).

³⁷ *Гелитович М.* Українські ікони XIII – початку XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Київ, 2014. – № 1 (описана з давніше прийнятою в музеї назвою “Святці”, під якою її впровадила до літератури: *Свенціцька В. І.* Українське станкове малярство XIV–XVI ст. і традиції візантійського мистецтва // *Українське мистецтво у міжнародних зв’язках. Дожовтневий період*. – Київ, 1983. – С. 16). Найдокладніше про ікону в контексті найстаршого засвідченого автентичними пам’ятками на західноукраїнському ґрунті етапу еволюції місцевої малярської традиції див.: *Александрович В.* Відкриття... – С. 166–167; *Його ж.* Західноукраїнські ікони... – С. 168–173; *Його ж.* Два стилі... – С. 273–276.

³⁸ Найдокладніше про нього див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 83–181. Конкретне походження ікони встановила:

Вибрані святі (фрагмент)

пропозицією розбудови вихідної київської ідеї Покрову Богородиці, зафіксованої для тамтешнього середовища на середину 1220-х років найстаршим зображенням, заснованим на давній візантійській іконографії Богородиці Заступниці. Його зберегла пов'язана походженням із середовищем Києво-Печерського монастиря znana пластина Суздальських "Златих врат"³⁹.

Іншою стороною того ж стилістичного напрямку на місцевому ґрунті виступає безпосереднє однозначне і виразне у виявленні звернення до західного досвіду. Його безперечно присутність ідентифіковано у винятковій під багатьма оглядами іконі святої великомучениці Параскеви у супроводі чотирьох сцен історії – з церкви архангела Михаїла у селі Ісаї Турківського р-ну Львівської обл. (НМЛ)⁴⁰. Її унікальність – не тільки в українському контексті – виходить від вміщених на самотньому полі лише праворуч від постаті святої сюжетів історії, до того ж, відтворених у найкоротшій можливій редакції⁴¹. Прикметною особливістю укладу поодиноких сцен виступає самотня постать, зіставлена зі

Ходак І. Ікона "Покрова Богородиці" з колекції Національного художнього музею України: проблема походження // Студії мистецтвознавчі. – 2011. – Ч. 4: Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 53–54. Трагування малівської ікони через призму шанування мафोरію Богородиці див.: *Шалина І. А.* Реліквіи в восточнохристиянском искусстве. – Москва, 2005. – С. XX–XX. Пропозиція акцентує одну з важливих сторін покровської традиції, проте, обмежуючи її винятково шануванням тільки конкретної богородичної реліквії, якнайвиразніше цілком безпідставно немало завужує насправді значно ширший контекст ідеї Покрову Богородиці, її теологічного наповнення та мистецького вираження, див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 41–81, 151–154.

³⁹ Про київський родовід цього зображення та його датування див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 74–75. Окремі уточнення до запропонованого тут аналізу наведено: *Його ж.* Найдавніша ікона Покрову Богородиці: доповнення до джерел іконографії та хронології // *Theatrum Humanae Vitae.* Студії на пошану Наталі Яковенко. – Київ, 2012. – С. 126–134.

⁴⁰ *Гелитович М.* Українські ікони... – № 8. Найдокладніше про неї у контексті "мініатюрного стилю" XIII ст. з наголошенням на західних іконографічних зразках див.: *Александрович В.* *Його ж.* Західноукраїнські ікони... – С. 179–181; *Його ж.* Два стилі... – С. 278–280. Окремо про західну складову її стилістики див. також: *Його ж.* Українське "повернення обличчям до Заходу": досвід релігійної іконографії XIII–XVI століть // *Colloquia Russica.* – Kraków, 2016. – Ser. 1, t. 6: *Rus a kraje kultury łacińskiej (X–XVI w.). Materia-*

ły VI Międzynarodowej konferencji naukowej, Kraków, 26–28 listopada 2015 r. / Red. naukowy V. Nagirnny. – С. 158. Така рання метрика відповідного явища, як і не менш виразні його вияви, ідентифіковані останнім часом (Там само. – С. 160) в знаних іконах святого Миколая з історією "радрузької групи" – з церков святої великомучениці Параскеви в селі Радруж (тепер на території Польщі) та святого Георгія у селі Вільшаниця Яворівського р-ну Львівської обл. (обидві – НМЛ), показують давній, немало давніший, ніж звично вважалося досі, характер початків "звернення до Заходу" українського релігійного малярства. Не підлягає, однак, сумніву, що такі факти упродовж усього Середньовіччя не вийшли поза характер відособлених епізодів. Вони не мали будь-якого ширшого значення для традиції навіть за умов активнішого проникнення самої тенденції до творчої практики від другої половини XV ст. Щобільше, як зауважено щойно останнім часом, від середини XVI ст. навіть спостерігається своєрідна "антизахідна реакція" внаслідок якої давніші вияви запозичень – поза декоративною орнаментикою – зовсім зникають з мистецької практики: *Александрович В.* Українське "повернення... – С. 162–165. Навернення до ширшого залучення західного досвіду відбулося щойно від кінця століття за умов початкового етапу творення нової мистецької системи наступної епохи. Див.: Там само. – С. 165.

⁴¹ Уже була нагода відзначити залучення цієї ж найкоротшої схеми сцен історії також в іконі святої великомучениці Параскеви з чотирма (?) сюжетами історії з однієї з церков села Кульчиці Самбірського р-ну Львівської обл. (ЛНГМ): *Александрович В.* Українське "повернення..." – С. 167.

скромними елементами середовища, покликаними відсилати до конкретного епізоду життєвого шляху. Трактування складок мафорію на грудях та обабіч фігури від долу та готичних форм пінакль червоного муру в'язниці в одному з історичних сюжетів якраз найочевидніше й засвідчують західну складову стилістики ісаївської ікони святої великомучениці.

Візантійська традиція на західноукраїнському ґрунті далі яскраво виявилася у невеликій групі пам'яток, що репрезентують місцеву версію малярства монументального ранньопалеологічного зразка⁴². Їх відкриття розпочалося від "Богородиці Одигітрії" з Успенської церкви в селі Дорогобуж Гощанського р-ну Рівненської обл. (Рівненський обласний краєзнавчий музей, далі – РОКМ)⁴³ – найяскравішого ідентифікованого досі прикладу візантійсько-українських мистецьких зв'язків княжої доби, вцілілого на волинському ґрунті⁴⁴. Дальший розвиток зафіксованого в ній стилю виразно засвідчено в обрзаній від долу парі монументальних ікон молитовного ряду "Архангел Михаїл" та "Архангел Гавриїл" з церкви святої великомучениці Параскеви в селі Далява, тепер на території Польщі (НМЛ)⁴⁵. Безпосереднє продовження традиції репрезентує також дещо скромніший на їхньому тлі "Святий Георгій" молитовного ряду з церкви святого Миколая у селі Тур'є Старосамбірського р-ну Львівської обл. (НМЛ)⁴⁶. Ці чотири виняткового фахового рівня ікони засвідчують

⁴² Увагу до них як окремого самостійного явища мистецької традиції привернуто: *Александрович В.* Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999. – С. 22–30. Коротко див. також: *Його ж.* Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво // *Історія української культури: У 5 т.* – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття. – С. 286, 288; *Ejusdem.* Przemyski ośrodek malarstwa tradycji bizantyńskiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku // *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna.* – Łańcut, 2004. – Cz. 2: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut-Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku. – S. 275–276; *Його ж.* Два стилі... – С. 282–292. Пор. також: *Його ж.* Ікони, українські ікони // *Енциклопедія історії України.* – Київ, 2005. – Т. 3: 3–Й. – С. 434–435; *Його ж.* Ікони // *Енциклопедія сучасної України.* – Київ, 2011. – Т. 11: Зор–Как. – С. 278–279.

⁴³ Найдокладніше про неї див.: *Александрович В.* Дорогобузька ікона Богородиці Одигітрії і малярська культура княжої України другої половини XIII – початку XIV століття // *Його ж.* Українське малярство XIII–XV ст. (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 1). – Львів, 1995. – С. 7–76. Репродукцію з численними фрагментами, однак, недостатньо докладними щодо відтворення колористичних особливостей оригіналу, див.: *Богородиця-Одигітрія другої половини XIII століття з церкви Успіння Пресвятої Богородиці з Дорогобужа / Тексти до альбома:*

З. Лильо-Откович, В. Откович, Т. Откович. – Львів, 2007. – С. 7–24. Пор. також: *Міляева Л. за участю М. Гелитович.* Українська ікона XI–XVIII століть. – Київ, 2007. – С. 108. – Іл. 22. Уточнення датування на початок XIV ст. на підставі аналогії у ликах дів "Введення" (Афон, монастир Хіландар) запропоновано: *Александрович В.* Візантійський імпорт та візантизуюча течія волинського малярства княжої доби // *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації.* Науковий збірник. – Луцьк, 2009. – Вип. 16: Матеріали XVI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 4–5 листопада 2009 р. – С. 20.

⁴⁴ Докладніше про візантійську присутність у малярстві волинського регіону княжих часів див.: *Александрович В.* Візантійський імпорт... – С. 17–27.

⁴⁵ *Гелитович М.* Українські ікони... – № 3, 4. Найдокладніше про них див.: *Александрович В.* Ікони першої половини XIV століття "Архангел Михаїл" та "Архангел Гавриїл" з церкви святої Параскеви у Даляві // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – 1998. – Т. 236: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – С. 41–75. Їх взаємозв'язок з дорогобузькою "Богородицею" вперше відзначено: *Його ж.* Дорогобузька ікона... – С. 27.

⁴⁶ *Гелитович М.* Українські ікони... – № 5. Найдокладніше про неї див.: *Александрович В.* Тур'ївська ікона святого великомученика Георгія з "Моління" // *Київська Церква.* – 2001. – Ч. 2–3(13–14). – С. 212–221.

важливу роль західноукраїнського середовища перших десятиліть XIV ст. у поширенні пізньої версії стилю монументального ранньопалеолітичного зразка не тільки на українському ґрунті, а й поза імперією загалом. Завдяки їм Галицько-Волинська держава виявляється другим – поряд з територіально набагато ближчою до Візантії Сербією – регіоном достатньо широкого побутування відповідної стилістики поза межами самої імперії.

Дальші ремінісценції відображених в зазначеній групі стильових ознак пропонують молодші цілофігурна ікона Спаса з церкви святих Кузьми і Дем'яна у селі Війське поблизу Сянока на території Польщі (Історичний музей у Сяноку)⁴⁷ та Архангела Михаїла з діяннями з церкви святого Миколая у селі Сторона Дрогобицького р-ну Львівської обл. (НМЛ)⁴⁸. Відкликання до тієї ж традиції, але тільки в лику Богородиці, зберегла також знама, проте все ще докладніше не опрацьована “Богородиця з Емануїлом” із церкви Покрову Богородиці в місті Луцьк (НХМ України)⁴⁹.

Перелічені ікони – основа малярської спадщини Галицько-Волинської держави, разом з мініатюрами трьох рукописів укладають доступний нині її фонд. Вони засвідчують не тільки розвиток місцевої мистецької практики на рівні визначальних для свого часу позицій релігійної культури східнохристиянського кола. Водночас є цілком очевидним забезпечення такого рівня завдяки

⁴⁷ Biskupski R. Ikony z XV wieku w Muzeum Historycznym w Sanoku. Katalog zbiorów. – Sanok, 2013. – Т. 1. – № 1 (з давнішою літературою). До контексту відповідного напрямку малярства віднесено: Александрович В. Мистецтво... – С. 29–31. Докладніше про війську ікону та її датування див.: Його ж. Науковий каталог найбільшої збірки українських ікон XV ст. в Польщі [рец. на:] Biskupski R. Ikony z XV wieku w Muzeum Historycznym w Sanoku. Katalog zbiorów (Sanok, 2013), t. 1, 192 s., il. // Ruthenica. – Київ, 2016. – Т. 13. – С. 208–210.

⁴⁸ Гелитович М. Українські ікони... – № 20. Про неї див.: Свенцицька В. И. Мастер иконы второй половины XIV в. “Архангел Михаил с деяниями” из села Сторонна на Бойковщине // Памятники культуры: новые открытия. Ежегодник 1988. – Москва, 1989. – С. 192–209. Уточнення датування у контексті запропонованого трактування наведено: Александрович В. Мистецтво... – С. 29. Тут вперше відзначено можливу залежність зображення самого архангела від гаданого протографу початку XII ст. з Михайлівської Золотоверхої соборної монастирської церкви у Києві. Див. також: Його ж. Два стилі... – С. 288, 290.

⁴⁹ До відповідного контексту ікону віднесено: Александрович В. Мистецтво... – С. 24–25. Пор.: Його ж. Відкриття середньовічних ікон Волині: підсумок насамперед останнього двадцятиліття // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2013. – Вип. 20: Матеріали XX Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 серпня 2013. – С. 37, 42; Його ж. Малярство середньовічного Луць-

ка // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2015. – Вип. 22: Матеріали XXII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2015 року. – С. 4–6. Бібліографію ікони див.: Александрович В. “Тотичний епізод” історії волинського малярства початку XVI століття // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник. – Луцьк, 2002. – Вип. 9: Матеріали IX міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. – С. 22, приміт. 2. Новішу, повнішу літературу зібрані: Белікова Г., Бурлака О. Ікони Волині в колекції національного художнього музею України. Каталог // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2014. – Вип. 21: Матеріали XXI Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 16–17 жовтня 2014 року. – С. 337–341. У новішій літературі в луцькій “Богородиці” запропоновано вбачати відображення нібито... московського оригіналу щойно зламу XV–XVI ст. Таке трактування побіжно подав: Пуцко В. Г. Г. Логвин, Л. Міляева, В. Свенцицька. Український середньовічний живопис. Ukrainian Medieval Painting, Київ, 1976, 28 стр. + 109 табл. // Russia Medievalis. – München, 1978. – V. 5.1. – С. 248. Найновіше повторення погляду про так пізні (правда, без наполегливо пропагованого давніше московського акценту) походження див.: Його ж. Іконопис // Історія українського мистецтва: У 5 т. – Київ, 2010. – Т. 2: Мистецтво середніх віків. – С. 929 (іл.), 930. З цього приводу див.: Александрович В. Ікони княжої доби... – С. 241–242.

Дорогобузька ікона Богородиці Одигітрії

Михаїл

Гавриїл

Георгій

безпосереднім якнайтіснішим контактам на різних напрямках зі зразковою візантійською традицією. Різноманітність самих не таких уже й численних зразків та їх належність до різних сторін культурної практики здатні виразно наголосити на місцевій стороні творчого процесу. Хоча немає, звичайно, підстав відкидати вірогідності також і візантійського походження окремих з цих пам'яток – насамперед дорогобузької “Одигітрії” з її відзначеною візантійською аналогією та винятково багатим для усього східнохристиянського світу орнаментальним оздобленням золотом. За актуального стану осмислення національної мистецької спадщини питання про можливе візантійське походження окремих з цих об'єктів випадало би хіба засигналізувати. Нинішні можливості сприйняття мало сприяють належному відкриттю й дослідженню тих аспектів їх історично-культурного родоводу, виявлення яких незмінно виступає наслідком глибшого засвоєння традиції. В Україні воно ще мало попереду. Проте вже зараз є цілком очевидним відповідність елітарного пласту мистецької культури західноукраїнських земель XIII–XIV ст. тогочасній візантійській аристократичній культурі у її елітарній константинопольській редакції. Тобто, скромна вже тепер кількісно малярська спадщина відповідного часу виразно й послідовно засвідчує збереження самої традиції у її визначальних виявах на тому рівні, який в Україні утверджено з прийняттям християнства та початком розбудови на взірцевій візантійській основі нового, самостійного варіанту релігійної мистецької культури східнохристиянського кола за часів святого Володимира Великого.

Втім, для княжої доби – не тільки за умов старокиївських початків традиції, а й на пізнішій стадії її еволюції, уже в Галицько-Волинській державі XIII – першої половини XIV ст., завдяки зусиллям еліт та їх культурній орієнтації відповідний комплекс явищ мав би сприйматися достатньо очевидним. Проте новіші дослідження переконують у збереженні візантійської зорієнтованості елітарного пласту малярської творчості і на ранньому наступному етапі, уже на тлі поступового входження західноукраїнських земель упродовж середини – другої половини XIV ст. до Литовської та Польської держав. До такого висновку привело насамперед вивчення виконаної у першій половині XVI ст. “Богородиці Страсної” з церкви апостола Луки в селі Доросині Рожищенського р-ну Волинської обл. (Львівська національна галерея мистецтв імені Б. Г. Возницького – Музей-заповідник “Одеський замок”)⁵⁰. Вона виявилася копією наявної на той час, очевидно, в Луцьку константинопольської аристократичної ікони третьої чверті XIV ст., правдоподібно, руки того ж майстра, якому належить “Архангел Гавриїл” півфігурного молитовного ряду третьої чверті XIV ст. (Афон, монастир Ватопед)⁵¹. До того ж кола джерел відіслала й інша, дещо молодша у зіставленні з доросинською іконою репліка. Не зафіксованого походження ікона Спаса у славі з околиць Луцька (Луцьк, Волинський краєзнавчий музей – Музей волинської ікони), як виявилось, так само позначена переказом сучасного її протографу оригіналу⁵². Разом зі збереженими у

⁵⁰ Кольорові репродукції див.: Логвин Г., Міляєва Л., Свенціцька В. Український середньовічний живопис. – Київ, 1976. – Табл. LXXVIII; Міляєва Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона. – С. 176. – Іл. 116; 150 святинь Великої Волині. – [Рівне, 2011]. – С. 64. Найдокладніше про неї див.: Александрович В. Ікона Богородиці Страсної з церкви апостола Луки в Доросині // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк,

2003. – Вип. 10: Матеріали X міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 року. – С. 27–35.

⁵¹ Treasures of Mount Athos. – Thessaloniki, 1997. – No 2.23. – P. 89. Відзначений взаємозв'язок вперше наведено: Александрович В. Ікона Богородиці Страсної... – С. 30.

⁵² Див.: Александрович В. Не зафіксованого походження ікона Волинського краєзнавчого музею й початки української іконографії

Богородиця Страсна

Архангел Гавриїл

фрагментах фресками луцького собору святого Іоана Богослова в Луцькому замку (Луцьк, Державний історико-архітектурний заповідник)⁵³ вони засвідчили продовження на місцевому ґрунті вже за умов литовської доби у другій половині XIV ст. в часах князя Любарта Гедиміновича й, звичайно, так само, не без його зусиль традиційної орієнтації на візантійські аристократичні зразки⁵⁴. Її побутування виступає ширшою тенденцією тогочасного мистецького процесу як вияв збереження його визначальних історичних генетичних взаємозв'язків⁵⁵. Останнім доступним прикладом цієї тенденції нині слугує один з шедеврів пізньовізантійського мистецтва – намальований близько 1500 р. “Спас Вседержитель з апостолами” з церкви Святої Трійці в селі Річиця Зарічнрянського р-ну Рівненської обл. (РОКМ)⁵⁶. Він знаменує своєрідне прощання з багатовіковим проникненням візантійського аристократичного малярства до України та його участю у творенні індивідуального місцевого обличчя одного з самостійних відгалужень релігійного мистецького досвіду східнохристиянського світу. Причому, прощання цілковито зберігає відзначений як неодмінна прикмета традиції винятково високий фаховий рівень. Окремі сліди історичного взаємозв'язку виявляються і в поодиноких ще пізніших пізньосередньовічних українських іконах, як, наприклад, унікальній персоніфікації джерела Йордану в “Богоявленні” (НМЛ) з епістилію львівської школи середини XVI ст., фрагменти якого збереглися у церкві святої великомучениці Параскеви в селі Повергів Миколаївського р-ну Львівської обл.⁵⁷ чи Зимненській чудотворній іконі Богородиці з Емануїлом (Зимненський Успенський монастир)⁵⁸.

Наведені приклади засвідчують довготривале широке і різноманітне використання в Україні як за княжих часів, так і в наступний історичний період з доробку візантійської аристократичної культури у її елітарних виявах. Відхід від цієї практики, найважливішої для внутрішнього наповнення національної

Спаса у славі // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2011. – Вип. 18: Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 жовтня 2011 року. – С. 36–48.

⁵³ Їх короткий перелік див.: Буднікова В. Каталог фресок церкви Іоанна Богослова із фондів державного історико-культурного заповідника в м. Луцьку // Пам'ятки сакарального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Науковий збірник. Матеріали VI міжнародної наукової конференції по волинській іконі, м. Луцьк, 1–3 грудня 1999 року. – Луцьк, 1999. – С. 105–107. Одинокую кольорову репродукцію найважливішої з них – голови Христа з композиції “Зішестя до аду” див.: Міляева Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона... – С. 118. – № 37.

⁵⁴ Александрович В. Західноукраїнські ікони другої половини XIV століття на тлі перемін історичної традиції // Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – Київ, 2010. – С. 1044–1045; Його ж. “Музейне відкриття” іконопису Волині другої половини XIV століття // Волинський музейний вісник. Науковий збірник. – Луцьк,

2012. – Вип. 3. – С. 7–16.

⁵⁵ Див.: Александрович В. Західноукраїнські ікони... – С. 1029–1049.

⁵⁶ Новіші кольорові репродукції див.: Овсійчук В. А. Українське малярство X–XVIII століть. Проблеми кольору. – Львів, 1996. – С. 227; Міляева Л. за участю М. Гелитович. Українська ікона... – С. 157. – Іл. 95. Найдокладніше про нього див.: Пуцко В. Г. Греческо-волинская икона Христа Пантократора // Cyrillomethodianum. – Thessalonique, 1989–1990. – Т. 13–14. – С. 111–128. До річицького “Спаса” примикає дещо молодша й скромніша, немало ушкоджена Тростянецька чудотворна ікона Богородиці, яка, очевидно, так само належить тому ж майстрові, див.: Александрович В. Відкриття середньовічних ікон... – С. 42–43 (з давнішою літературою)

⁵⁷ До цього фрагменту ряду у відповідному контексті увагу привернуто: Александрович В. Дар Львова. – Львів, 2014. – Вип. 1: Мистецтво XIII–XVI століть. – С. 13, 137 (іл.).

⁵⁸ Кольорову репродукцію див.: 150 святинь... – С. 46. Коротко про неї див.: Луць В. Ікона Богородиці Одигітрії з Троїцької церкви Межиріцького монастиря // Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu: Historia, kultura, sztuka. – Zamość 2000. – S. 117–119.

Спас з Богородицею, Іоаном Предтечею і апостолами

традиції, відбувся щойно на заключній стадії середньовічної доби на тлі занепаду Візантії з одного боку та докорінного переосмислення давнішого власного історичного досвіду у переддень переходу до нової системи релігійної мистецької культури XVII–XVIII ст. – з іншого. Стійкість так довготривалої практики та відданість взірцевій аристократичній нормі, безперечно, свідчить на користь самої традиції та зусиль з її внутрішньої еволюції. Проте незмінним залишалося стале тяжіння до зразків аристократичної культури як через спрвадження поодиноких об'єктів такого характеру, так і послідовне взорування на доробку відповідного кола. Упродовж настільки тривалого часу мотивування та конкретний характер взаємозв'язку, закономірно, повинні були немало змінитися. Самі властиві мотиви в кожному з ідентифікованих випадків, природно, не можуть бути встановлені. З відстані часу сприймається, насамперед, послідовно витримана стала тенденція традиції як одна з постійно діючих індивідуальних прикмет визначального характеру. Засвідчена її стійкість вказує на істотне місце такої орієнтації у загальнонаціональному культурному контексті. Безперечно, це одна не тільки з важливих, а й навіть визначального значення складова широкого історичного досвіду. Тому видається цілком логічним сприймати її розвитком того загального спрямування, яке національна релігійна мистецька практика отримала з прийняттям християнства за часів святого Володимира Великого та утвердженням основ своєї власної самобутньої версії релігійної мистецької культури.

На тлі дотеперішнього стану історично-мистецьких досліджень в Україні, коли щойно упродовж останніх десятиліть стали складатися об'єктивні передумови навіть для самого відкриття, не кажучи про осмислення важливих сторін національної мистецької спадщини, немало найістотніших аспектів відповідного напрямку культурної практики все ще залишаються поза увагою. Віднайдення і впровадження до наукового вжитку упродовж минулих десятиліть поодиноких збережених на українському ґрунті об'єктів аристократичної культури княжої доби, їх новіше переосмислення у властивому історичному контексті⁵⁹ дали змогу побачити зорієнтований до вихідних візантійських зразків елітарний напрям малярства серед не зауважених донедавна визначальних особливостей національного культурного досвіду, що вигідно вирізняє його у широкому східнохристиянському колі.

Власне завдяки докорінній зміні ситуації з розширенням самого фонду національного малярського доробку й склалася можливість побачити щойно тепер відкритий аристократичний напрям малярської культури окремим самостійним повноцінним явищем національного мистецького життя. Давніші вказівки на поодинокі такі вияви, як цитована характеристика мініатюр "Галицько-Волинського" Євангелія, звичайно, не здатні були підвести до уявлення про якусь окрему традицію, хоча до аристократичної орієнтації місцевої культурної практики відсилали цілком однозначно. Показово, що свідчення саме такого сприйняття національного досвіду останнім часом стали з'являтися серед зарубіжних дослідників. Вимовним прикладом виявляється пропозиція

⁵⁹ Згадані далявські ікони архангелів, наприклад, свого часу впроваджено до літератури як зразки малярства щойно... XVI ст. (Свенціцький І. Іконопись Галицької України XV–XVI віків. – Львів, 1928. – Ч. 59; Свенціцький-Святицький І. Ікони Галицької України

XV–XVI віків. – Львів, 1929. – Табл. 32–33. – № 47–48), хоча на той час уже було відомо немало достовірних і безперечних тодішніх зразків малярства, з якими вони не мають нічого спільного й у порівнянні з якими стилістично немало давніші.

віднесення до доробку майстрів Галицько-Волинської держави – її спадщини все ще “загадкового” знаменитого Нерукотворного Образу собору в Лані⁶⁰. Визнається як очевидний факт також збереження візантійських зв’язків Галицько-Волинської держави в другій половині XIII–XIV ст.⁶¹ Проте поодинокі відзначені конкретні приклади не в змозі були підвести до сприйняття прихованої за окремими відособленими об’єктами загальнішої, ширшої картини. Це стало можливим лише з новітніми відкриттями та широким переосмисленням у контексті зарисованої завдяки їм нової дослідницької ситуації еволюції усього мистецького процесу на українському ґрунті за умов княжої доби з послідовним акцентом на заново віднайденому в зазначеному контексті західноукраїнському культурно-історичному регіоні.

Таке наголошення на західноукраїнському досвіді контактів у колі аристократичної візантійської традиції необхідне з огляду на окремі не позбавлені дивних моментів тенденції новішої літератури. Поряд з наведеними визнаннями побутування на місцевому ґрунті взорованої на високих візантійських зразках аристократичної культури виступають й не менш очевидні заперечення можливості відображення чогось подібного в поодиноких пам’ятках, а, отже, – і традиції загалом. Така тенденція, як не дивно, виступила, зокрема, в тексті про середньовічні ікони для найновішого багатотомного видання “Історії українського мистецтва”. До вміщеного тут огляду не мали щастя потрапити ряд найвизначніших позицій доробку княжої доби, зокрема, навіть не згадано про такі визначальні для свого часу здобутки, як пара далявських “Архангелів” та “Святий Георгій” з церкви в Турі⁶². Водночас при аналізі Дорогобузької ікони наголошено на зазначеному (див. вище) наданні “вишуканому палеологівському зразкові” архаїзуючих рис⁶³, що далі навіть подано вже прикметною особливістю усїєї традиції⁶⁴. Хоча встановлені очевидні зв’язки лику Богородиці у хіландарському “Введенні” позбавляють твердження про архаїзацію будь-яких підстав⁶⁵, У такому зіставленні “архаїзуючим” сприймався

⁶⁰ Смирнова Э. Некоторые наблюдения над иконописью Галицко-Волынского княжества XIII–XIV веков // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник. – Луцьк, 2011. – Вип. 18: Матеріали XVIII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27–28 жовтня 2011 року. – С. 16, 18; Турилов А. А. К вопросу о происхождении ланского образа Спаса Нерукотворного // Образ христианского храма: сборник статей по древнерусскому искусству. К 60-летию А. Л. Баталова / Л. А. Беляев, Вл. В. Седов (сост.). – Москва, 2015. – С. 109–113. З новіших репродукцій образу див.: Byzantium: Faith and Power (1261–1557) / Edited by Helen C. Evans. – New Haven; London 2004. – No 95 (з вибором давнішої літератури).

⁶¹ Смирнова Э. Некоторые наблюдения... – С. 18.

⁶² Див.: Пуцко В. Иконопис. – С. 927–933.

⁶³ Пуцко В. Иконопис. – С. 927. Архаїзуючі тенденції в іконі автор незмінно відзначав і в інших публікаціях, зокрема, вказуючи на “визначно архаїзуючий підхід маляра до від-

творення вишуканої царгородської моделі”, бачив у цьому заперечення висновку, “за яким [в іконі] слід вбачати продукцію князівської майстерні чи бодай виконання на замовлення певного володаря”: *Його ж. Фольклоризація давнього волинського іконопису* // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XIII міжнародної наукової конференції м. Луцьк – Володимир-Волинський, 2–3 листопада 2006 року. – Луцьк, 2006. – С. 5. Втім, тут виявляється тільки звичайнісінька упередженість у поєднанні, як випадає гадати на підставі запропонованого твердження, з недостатньою обізнаністю із самим оригіналом, оскільки насправді дорогобузька ікона, безперечно, належить до найвищого професійного пласту релігійного малярства – не тільки українського, а й загалом східнохристиянського.

⁶⁴ Пуцко В. Иконопис. – С. 928.

⁶⁵ У контексті відзначеного безперечного зв’язку ікони в хіландарському “Введенні” пропагована водночас теза про “фольклоризацію”, поєднана (що, безперечно, й було

б хіба сербський образ афонського монастиря, хоча з цією загальновизнаною позицією візантійського малярства так “жартувати” ніби не випадало. Через такий спосіб викладу група аристократичних ікон, що репрезентують центральний здобуток західноукраїнського малярства пізньої княжої доби як виняткову для усього тогочасного східнохристиянського світу українську версію малярської культури монументального ранньопалеологічного зразка, в новітній академічній українській “Історії українського мистецтва” виступає не побаченою, “не визнаною”⁶⁶. Внаслідок цього один з найяскравіших виявів і прикладів національної мистецької культури епохи на сторінках огляду виявився “не удостоєним уваги”. Попри такий цілком несподіваний виверт новітньої наукової свідомості, як уже відзначено, йдеться про ширше явище традиції, відкриття до якого ідентифіковано і серед пізнішої західноукраїнської спадщини⁶⁷ (докладніше відповідна проблема досі, закономірно, так само не розглядалася⁶⁸). Тому намагання його “не зауважити”, які не випадало б визнати несвідомими, свідчать тільки про тверду усвідомлену позицію (малоймовірно, аби йшлося про нездатність об’єктивно й неупереджено, коректно сприймати реалії мистецького процесу та комплекс нових фактів і явищ його історії). Відкриття відповідних пам’яток стало одним з найважливіших здобутків історично-мистецьких досліджень останніх десятиліть, значення якого, найочевидніше, виходить далеко поза суто український контекст. Адже із забуття повернуто явище, яке у зовсім новому, невідомому досі світлі показує так само й проблему візантійської присутності у Центрально-Східній Європі на відповідному етапі еволюції не тільки самої цієї присутності, а й мистецького досвіду усього центрально-східноєвропейського регіону загалом.

Водночас вказана група ікон в українському контексті виступає також винятково яскравим і вимовним свідченням продовження започаткованої за часів святого Володимира Великої орієнтації національної мистецької культури на

головою метою) із запереченням аристократичного характеру пам’ятки, звичайно, так само неприйнятна як цілковито надумана: *Александрович В.* Візантійський імпорт... – С. 20. Уявлення про тогочасну “фольклоризацію” у притаманному епосі характері здатний запропонувати згаданий найстарший західноукраїнський “Покров Богородиці” у зіставленні з його реконструйованим холмським протографом, див.: *Його ж.* Покров Богородиці. – С. 108–110.

⁶⁶ Така позиція сприймається тим більше дивною, що за шість років до появи цього видання автор відповідного тексту, відзначаючи пропозицію щодо інтерпретації ікон, зібраних навколо дорогобузької “Одигітрії”, визнавав: “...наявний матеріал дозволяє робити не лише спостереження, але тек само припущення й певні висновки”. Див.: *Пуцко В.* Про церковне малярство України XIV ст. // *Історія релігій в Україні.* Науковий щорічник 2004. – Львів, 2004. – Кн. 2. – С. 514. Однак, це виявилася, як видно, ідея, що її автор надалі не тільки не вважав за потрібне розвивати, а й перей-

шов на позиції цілковитого заперечення самої такої можливості. Див.: *Александрович В.* Ікони княжої доби... – С. 238–242.

⁶⁷ Найяскравішим таким прикладом виступає намальоване в середині XVI ст. монументальне “Воплочення” (м. Жидачів Львівської обл., церква Воскресіння Христового), у якому, попри прикметну стилістику свого часу, виразно проступають риси протографу відповідного зразка, див.: *Александрович В.* Чудотворна ікона Богородиці (“Воплочення”) з Жидачева // *Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство.* – Львів, 2005. – Вип. 5. – С. 116–135.

⁶⁸ Нічого дивного, якщо поодинокі пам’ятки аналізованого взірця у літературі ще й досі фігурують з різними немало фантастичними характеристиками. Наприклад, далявських “Архангелів” можна відшукати під маркою... київської школи кінця XIV ст.: *Міляєва Л. за участю М. Гелитович.* Українська ікона... – С. 30. У вступному огляді до новішого альбому-каталогу найстарших ікон Національного музею у Львові вони цілком побіжно відзначені винятково... в

аристократичні константинопольські взірці та розвиток насамперед у колі їх елітарного досвіду. Тому зазначені ікони виявляються не тільки важливим, а й навіть – поряд з Дорогобузькою “Богородицею” – найважливішим доказом збереження за умов пізньої княжої доби визначальної історичної орієнтації релігійної мистецької культури українських земель, заданої на початковому етапі християнізації за часів святого Володимира Великого. Разом з відповідними нечисленними свідченнями ранішого часу та поодинокими пізнішим прикладами періоду затухання візантійського напрямку контактів уже за пізнього Середньовіччя наведені позиції мистецького доробку пізньої княжої та наступної доби вказують на багатовікове постійне перебування національного досвіду в історичному взірцевому колі й незмінне користання з усього доступного комплексу можливостей такого статусу.

Йдеться, власне, про окреме розбудоване явище національної традиції у його довготривалості та різномірності виявів – від київської практики першої половини XI ст. й до збережених на Волині найпізніших зафіксованих досі візантійських аристократичних ікон початку XVI ст. Уже навіть з огляду самої відзначеної протяжності упродовж багатьох століть, ознаменованих чималими змінами усіх сторін і складових історичного процесу на українських землях, випадало би зробити висновок про принципово незмінну аристократичну орієнтацію як одну з істотних прикмет національної традиції незалежно від того, звичайно, що з цього комплексу явищ здатні засвоїти поодинокі досить скромно обізнані з ним чи задалегідь упереджено налаштовані щодо нього автори.

Міркування про принципово незмінну упродовж багатьох століть аристократичну зорієнтованість як одну з істотних сторін національної практики об’єктивно повертає до проблеми початків вираженої на такий спосіб широкої тенденції. Сприймається цілком очевидним, що без належного імпульсу, закладеного в основах самої традиції, таке тяжіння навряд чи мало би шанси розвинутися у тому розбудованому характері, який незмінно засвідчує уся середньовічна національна мистецька спадщина. Як ранні вияви старокіївської доби, так і знані поодинокі факти найдавнішого контексту – часів святого Володимира Великого, дають усі підстави вбачати доленосний вибір та вихідний поштовх саме в зусиллях і досвіді його часів, не дивлячись на нинішню малочисельність конкретних та вимовних фактів тієї епохи, здатних підтвердити такий висновок. Наступники, починаючи від безпосереднього спадкоємця – Ярослава Мудрого, який, за звернутими до князя-хрестителя словами митрополита Іларіона, “недоконьчанаа твоа наконьча”⁶⁹, нав’язуючи до наведеного формулювання першого київського митрополита невізантійського походження, можна би ствердити, продовжували доленосного значення вихідний імпульс, заданий, як випадає закладати, біля самих основ традиції. Причому, як здатний підказати приклад спровадженої з Константинополя реліквії головної церкви старокіївського Подолу чи тільки цілком загально зафіксовані речі, які закупив у Константинополі на потребу своєму монастиреві ігумен київського монастиря святого Дмитрія Варлаам⁷⁰ – виходець з волинської рідні матері святого Володимира Великого⁷¹,

контексті історії складу молитовних рядів:
Гелитович М. Українські ікони... – С. 10.

⁶⁹ Молдован А. М. “Слово о законе и благодати” Илариона. – Киев, 1984. – С. 97.

⁷⁰ Абрамович Д. Киево-Печерський патерик. – С. 44.

⁷¹ Див.: Диба Ю. Батьківщина Малковичів – “Страна своя” преподобного Варлаама

вже за ранніх часів до цих зусиль мали докладатися не тільки представники самих княжих еліт...

Взаємодія усіх цих чинників у їх безперервному довготривалому історичному співіснуванні й увінчалася таким винятково яскравим і своєрідним для східнохристиянського контексту знаменним результатом. Збігом обставин його випало побачити й показати щойно з новітнім розширенням фонду національної малярської спадщини, поєднаним із докорінним переосмисленням дотеперішніх поглядів як на неї саму, так і визначальні моменти її історичної еволюції.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

“НЕОБЫЧНЫЕ ПЕСНИ” В ТЕКСТЕ ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОЙ ЛЕТОПИСИ (ПО СЛЕДАМ ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ АНТОНА ГЕНСЕРСКОГО)

Исследование группы текстов, близких Ипатьевскому (Ипат), в части за XIII век условно называемой Галицко-Волынской летописью (ГВЛ), существенно ограничено тем, что восходят они к общему архетипу, составленному в начале 90-х годов. Поэтому проследить с их помощью историю создания текста этого архетипа достаточно сложно. Тем не менее, когда это один из трех важнейших текстов, освещающий историю Древней Руси XIII в., попытки делать необходимо. И они тем более успешны, чем точнее инструментарий, используемый в рамках применения “конъектурального метода” критики текста, единственно возможного в данной ситуации. В этом плане долгое время недооцененными были методы филологического анализа текста Ипат, хотя именно они являются на сегодняшний день единственными, которые совершенно определенно говорят о развитии текста путем его редактирования прежде, чем он предстал в известном нам виде. Мы имеем в виду, прежде всего, исследование Александром Орловым “литературной техники” автора “галицкой части” ГВЛ в направлении использования лексики переводных греческих текстов, входивших в состав Иудейского хронографа, достоверно прослеженного в летописи до описания событий 1260 г., включительно (согласно условной погодной сетки Ипатьевского списка). Наблюдения Дина Ворты, Марины Шевелевой, Ирины Юрьевой и авторов других филологических исследований текста ГВЛ подтвердили мысль о том, что “по манере изложения и характеру языка ГВЛ четко делится на две части: до 1260 г. включительно и с 1261 г. до конца летописи”¹. С этого момента язык становится значительно менее книжным, что проявляется в резком увеличении случаев применения синтаксических конструкций с *начати*-инфинитив и *имочу*-инфинитив, изъяснительных конструкций типа косвенной речи, которые вводятся союзом “оже”, и очевидном падении числа конструкций с дательным самостоятельным.

Конечно же, выводы, которые можно сделать на основе “филологического метода”, слишком общи и не всегда точны по причине того, что в основе их лежит принцип “частотности”. Кроме того, они не учитывают и не определяют вероятности вмешательства и внесения редакторских правок в предыдущий текст более поздним редактором. Возможное направление развития его было сформулировано А. Орловым, предложившим “сосредоточиться на таких словах, которые между обычными выражениями русской летописи являлись бы не совсем для нее обыденными”². Выражаясь современным языком, речь идет

¹ Шевелева М. Н. Вторичные имперфективы

с суффиксом - *ыва* - / - *ива* - в летописях XII–XVI вв. // Русский язык в научном освеще-

нии. – Москва, 2010. – № 2(20). – С. 216.

² Орлов А. С. К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия Отделения русского

о поиске в тексте маркеров, характерных для разных его частей и прослеживаемых до определенного времени, дальше границы которого они исчезают, что в совокупности может указывать на границу редакторской правки. По справедливому замечанию И. Юрьевой, “если объединить данные исторического, текстологического и лингвистического анализа ГВЛ, можно заключить, что именно со статьи 1261 г. начинается активное редактирование окончания Галицкой летописи (как и предполагает А. Орлов, доходящей, вероятнее всего, до 1265 г.) волинским редактором”³. В этом плане не теряют своей ценности по сей день наблюдения Антона Генсерского, зачастую безосновательно игнорируемые современными исследователями.

Получив образование в Санкт-Петербургском университете в 1910–1914 гг., будущий ученый сформировался в русле методологии Алексея Шахматова, с 1910 г. бывшего профессором этого же университета, однако, не без критического взгляда на нее, развивавшегося в среде участников киевского “Семинария русской филологии акад. В. Н. Перетца” в 1907–1914 гг. Поэтому в дальнейшем только А. Генсерский и один из участников Семинария Игорь Еремин рассматривали выводы А. Орлова в качестве единственного аргумента, свидетельствующего о сложносоставной структуре текста ГВЛ⁴. Опираясь на них, ученый безоговорочно был уверен, что после 1266 г. “писав уже інший літописець”⁵, который не только продолжил имевшийся в его распоряжении текст, но внес в него некоторые коррективы, приоткрывающие завесу над сферой его интересов и предпочтений. Их характеристике А. Генсерский уделил достаточно много внимания, буквально следуя методологическим принципам “критики текста”, сформулированным в том же 1914 г. Сергеем Бугославским⁶, еще одним участником Семинария. Ученый сосредоточился на поиске различий в “литературной манере”, особенностях стиля, вносившихся в первоначальный текст ГВЛ позднейшими сводчиками. “Просуваючись до початку літопису, ми за допомогою аналізу вставок відшукуємо ще інших, попередніх, редакторів і визначаємо місце, де закінчувалася їх літописна праця”⁷, – так А. Генсерский сформулировал идею своего “ретроспективного метода”. Мы же ограничимся тем, что отметим – “редактор 1266 г.”, согласно

языка и словесности (далее – ИОРЯС). – Ленинград, 1926. – Т. 31. – С. 125.

³ Юрьева И. С. Некоторые особенности синтаксиса, морфологии и лексики так называемой Галицко-Волинской летописи // Лингвистическое источниковедение 2012–2013 гг. – Москва, 2013. – С. 138.

⁴ “Один тільки О. Орлов, стверджуючи використання одним з редакторів так званого компілятивного хронографа XIII ст., визначив як окрему редакцію “Галицький літопис» (частина літопису до 1265 р.)”: Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. Процес складання; редакції і редактори. – Київ, 1958. – С. 4 (<http://izbornyk.org.ua/hens2/hs.htm>).

⁵ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. Процес складання... – С. 17.

⁶ Исследователь подчеркивал, что анализ текста необходимо начинать “с определения круга источников, которыми поль-

зовался его автор”, переходя к его анализу “со стороны его литературной техники” и “отношения автора к изображаемым им фактам” (Бугославский С. А. К вопросу о характере и объеме литературной деятельности преп. Нестора // ИОРЯС. – Санкт-Петербург, 1914. – Т. 19, кн. 1. – С. 131–140). Ср.: А. И. Генсерского – “Дана праця є першою спробою на основі текстуального аналізу всього літопису визначити деякі джерела, якими користувалися літописці, і на основі виявлення різних політичних поглядів, що знайшли відображення в деяких частинах літопису, виділити окремі редакції Галицько-Волинського літопису і тим самим вияснити загальний процес його складання” (Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. Процес складання... – С. 5).

⁷ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. Процес складання... – С. 5.

наблюдениям ученого, существенное внимание уделил современной ему песенной культуре. И этим он разительно отличался как от своего предшественника, так и от продолжателя, “манерою писання, способом зображення подій, переконанням і навіть начитаністю”⁸.

Мы уже обращали внимание на текст, стоящий сразу за окончанием Киевской летописи, в котором прославляется князь Роман Мстиславич. По своей стилистике он не выходит за рамки литературной манеры, характерной для текста ГВЛ до 1260 г. (ГВЛ-1260)⁹. Как определил Алексей Толочко, панегирик князю Роману вставлен в первоначальный текст ГВЛ¹⁰, но и он сам разорван вставкой о “песнях половецких”, как отметил А. Генсерский, достаточно очевидно выделяемой грамматически. Такой вывод ученый сделал, опираясь на чтение о Скомонде в статье под 1248 г., аналогичное характеристике Кончака под 1201 г. Автор заметил по этому поводу – “Але уривок про Отрока та Кончака під 1201 р. – це явна, всіма дослідниками визнана вставка, яку досить незручно втиснено в раніш

⁸ “Так, уже вище ми довели, що вставка в статті під 1201 р. цілого фрагмента пісні про Отрока вийшла з-під пера саме цього редактора. Відгуки цієї пісні, як ми вже відзначали, знаходимо в цього редактора під 1248 р., в оповіданні про ятвязького князя Скомонда, і під 1251 р., у спогаді про Романа. Але, крім цих відгуків, в обох вказаних місцях є ще безумовно ремінісценції окремих пісень як про Скомонда, так і про Романа. За ремінісценції таких пісень вважаємо підкреслення під 1248 р. несамовитості Скомонда: “Скомондъ бо бѣ вольхвъ и кобникъ нарочитъ”, а в спогаді про Романа під 1251 р. фразу “имъ же Половци дѣти страшаху”. Під 1249 р., в описі битви з мадярами коло Ярослава, є поетичні фрази, які вказують на знайомство автора, можливо, не безпосередньо, з “Словом о полку Игоревім”, але, безперечно, з поезією тієї самої школи. Відзначимо таку фразу: “и бывшу знаменію сице надъ полкомъ: пришедшимъ орломъ и многимъ ворономъ, яко оболуку велику, играющимъ птицамъ, орломъ [ъ] же клекшущимъ и плавающимъ криломы своими и воспрометающимъ на воздухъ... и се знамение на добро бысть”. Схожість поодиноких елементів цієї фрази з деякими місцями “Слова” зразу впадає в очі. В “Слові” також “врани възграяху у Пльньска”, клекочуть орли (“орліи клектомъ на кости зовуть”), плаває і скидає крилами, щоправда не в повітрі, а на морі, “дѣва-обида” (“въсплескала лебединьми крылы на синѣмъ море”). Під тим самим роком знаходимо, як уже відзначено, зацікавлення автора польською піснею “керляшь”. Також під 1251 р. він цікавиться піснею, що її співали Данилові полки після перемоги над ятвягами: “и пѣснь славну [похвальну] пояху има”. Можливо, що саме з цієї пісні автор узяв наведену фразу про

Романа (“имъ же Половци дѣти страшаху”), яка знову ж влилася в пісню про Данила з ще давнішої пісні про Романа з того приводу, що в пісні, складеній про Данила, порівнювалась ятвязька перемога Данила з давнішою половецькою перемогою Романа. Що таке порівняння було в пісні свідчить те, що після згадки про неї, безпосередньо перед поетичною фразою про Романа, пишеться про “наследование” Данилом путі Романа: “придоста... наслѣдивши путь отца своего великого князя Романа, иже бѣ изострился на поганья... яко левъ, имъ же Половци дѣти страшаху”. На основі того, що саме цей редактор любувався дружинною поезією, ми вважаємо його вставкою явно пісенний матеріал під 1217–1219 рр.: “Выйде Филя, древле прегордый, надѣяся объяти землю, потребити море, со многими Угры, рекши ему “единъ камень много горньцевъ избиваетъ” і т. д. Цей матеріал, безперечно, взято з якоїсь пісні про Філю і його боротьбу з Мстиславом” (*Генсворський А. Галицько-Волинський літопис. Процес складання... – С. 67, 77–78*). Напамини, що перу ученого належить монографія: *Генсворський А. Нинішня великоруська пісня. – Львів, 1926*.

⁹ *Ставиский В. Песни половецкие // Ruthenica. – Київ, 2014. – Т. 12. – С. 172–178; Его же. О возможном источнике некоторых образов летописной “Похвалы” князю Роману Мстиславичу // Slovene. – 2015. – Vol. 4, No. 2. – С. 110–130 (<http://slovene.ru/ojs/index.php/slovene/issue/view/9/showToc>).*

¹⁰ *Толочко А. П. Початок літопису // Доклад на засіданні Летописного семинара по критическому чтению и комментированию текста ГВЛ 28.10.2014 г.*

¹¹ *Генсворський А. Галицько-Волинський літопис. Процес складання... – С. 17.*

зрозумілу конструкцію речення. Коли ж це вставка, то, очевидно, це вставка автора статті під 1248 р., тобто редактора зводу 1266 р.¹¹.

Практически половина панегирика князю Роману написана в контексте половецького епоса. Среди прочего, автор был осведомлен о тюркском посольском обычае и изложил его в соответствии с текстом XI в. – “Благодатного знания”, составленного Юсуфом Баласагуни. Он сообщил о том, что тюркский посол должен был не только точно передать слова господина, но и быть убедительным, в чем послу помогало знание и исполнение тюркского героического эпоса. Его исполнители при дворе половецких ханов были не замызганными попрошайками, а занимали место первых советников и рекрутировались из числа половецкой знати. Автор текста знал, что среди кочевых тюрков пение всегда сопровождается игрой на инструменте. Певцы высокого уровня сопровождали пение игрой на смычковом инструменте – кобызе. Аналогией “кобыза” был древнерусский “гудок” и поэтому половецкого певца он назвал “гудцом”. Но он знал и его аутентичное название *ырау/жырау* и обозначил его в тексте как *жеорев*. Название было настолько редким, что автор Ипат принял его за два слова, одно из которых представил как имя, написав его с заглавной буквы – *Щрь*¹². Наконец, автор текста знал, что послов должно было быть два: второй, – баксы, – специализировался на применении галлюциногенов типа полыни – “евшана”. Но после разгрома Половецкой земли Владимиром Мономахом ее положение было настолько бедственным, что в распоряжении хана Сырчана остался только “единъ” певец – жырау, который получил поэтому дополнительные инструкции, выходящие за пределы его традиционной компетенции – “Уже ти не восхочеть. даи емоу поохати зелья. именемъ €вшанъ”. Этот последний аргумент и определил решение хана Атрака.

А. Генсерский обратил внимание еще на один пример, свидетельствующий о тонкости в понимании песенного материала, присутствующей в тексте ГВЛ-1260 – “Під 1249 р., в описі ярославської битви Данила з угорським воеводою Філею і князем Ростиславом Михайловичем, якому допомагали поляки, автор відзначає, що поляки йшли до бою, співаючи сильним голосом воєнну пісню, яку він називає *керьльшь*: “видѣв же Даниль . Лахы крѣпко идоущимъ на Василка . керьльшь поючимъ . сильньнъ гласъ ревоуще в полкоу ихъ”. В наведеній фразі важливе не стільки відзначення самої пісні, скільки цей “ревущий глас” під час співу. Саму пісню автор міг відзначити у літопису на основі чийогось переказу чи навіть запису, але відзначення “ревущого гласу” у співі зрозуміле в літопису тільки як спогад особистого враження, яке пережив автор¹³.

Что же так поразило автора? Исследователь отвечает на этот вопрос – “Автор, безперечно, в даному місці настроєний дещо глумливо, але не в першій половині фрази (“керьльшь поюща”), а в другій, де підкреслює рев при співанні (“силень гласъ ревуще въ полку ихъ”). Глум над самим *керьльшьемь* виявився б, напевно, безпосереднім сполученням реву з *керьльшьемь*, наприклад, “керьльшь ревуца”, а цього немає. Отже, назва *керьльшь* – це не насмішка над польською вимовою, а назва цієї пісні, яка поширилась серед польських воїнів внаслідок повторюваного рефрену пісні “*киріє елейсон*”, що співався сильним протяжним голосом”. Т. е. автор текста, по мнению ученого, насмехался не над

¹² Ставиский В. Песни половецкие. – С. 172–178.

¹³ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. Процес складання... – С. 70. Ипатьев-

ская летопись // Полное собрание русских летописей, изданное по Высочайшему повелению Имп. Археографической комиссией. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 803.

молитвенным призывом “Господи помилуй!” в польском его произношении, тем более, что в написании этого термина в Хлебниковском списке (Хлеб), в котором указан “корелесь”, такая особенность не наблюдается¹⁴, а над манерой исполнения, которую он не одобрял.

А. Генсерский очень тонко отметил разницу в использовании одного и того же выражения в древнерусской и западноевропейской традициях – “Іпатіівський літопис наводить два випадки, коли руські війська повторювали цей оклик, але ніколи не вживає при тому форм дієслова *пѣти*, а тільки *возвати*. Перший раз під 1146 р., коли оборонці Звенигорода після відступу ворогів “возваша кури и елисонъ с радостью великою хваляще Бога”. Вдруге під 1151 р.: під час битви кийвські полки пізнають у пітьмі свого пораненого князя Ізяслава, і тоді “въсхитиша и руками своими съ радостью яко царя и князя своего и тако възваша кирельсонъ вси полци радующеся”. Як видно, в обох випадках – *възваши*, а не *въспѣши*, що, очевидно, вказує тільки на простий вигук одного і того ж слова. Отже, коли у даному випадку застосовано слово *поюща*, а не *възываются*, то ясно, що літописець має тут на увазі не те саме, що в попередніх випадках, а якусь пісню”¹⁵.

Упоминание “гласа” в тексте ГВЛ отмечается еще два раза, но достаточно настойчиво. Во время похода осенью 1230 г. короля Белы против захватившего Галич князя Даниила – “и обстоупи гра^а. и посла посоль. и възопи посоль гл^емъ великими ре^е. слышите словеса великого корола Оугорьского”¹⁶. Рассказ насыщенный лексическими оборотами из текстов, входивших в состав Иудейского хронографа. С ними мы связываем оборот с упоминанием “великого корола”. В одном из них сказано, что царь Александр “посла в тоуръ . азъ же великыи цсръ еоуропьскы”; и дальше к нему – “молимъ ти ся владыко великыи цсрю”¹⁷.

В описании осады Киева – “и не бѣ слышати ѿ гласа. скрипаниа телѣгъ е^е. множества ревеня. вельблудъ его. и рѣжаниа ѿ гласа стадъ кон(в)ей его . и бѣ исполнена . земля Роускаа ратны^х”¹⁸. А. Орлов считал “гласъ скрипаниа” устойчивой формулой, связанной с переводом текста Амартола, а “гласъ стада коней” опосредованно связанной с библейским текстом по Уваровскому списку Амартола – “отъ гласа рзання и яждения его”¹⁹. Но есть и непосредственно: Иер. 8:16 – “от Дана слышана есть рзання коней ихъ. от гласа вопля поборникъ его подвигнута есть вся земля”; Иез. 26:10 – “от и рзання конь его”. Вероятна связь с единственным применением “гласа” в КЛ под 1174 г. – “Вбои и бы^е матежь великъ и стонаніе (стонава). и кличь рамна. и гласи незнаемии”. Эта статья КЛ неоднократно использовалась для пополнения лексики ГВЛ. И дальше статья 1175 г. об убийстве Андрея Боголюбского – “въскочиша два Шканьнаа и асаса с нимъ . князь повѣрже Шдинога подъ са и мнѣвше княза повѣржена . и

¹⁴ The Old Rus' Kievan and Galician-Volynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertyn'skyj (Pogodin) Codices (= Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Texts, 8). – Cambridge (MA), 1990. – P. 686.

¹⁵ Генсерский А. Галицко-Волинский летопис. Процесс складання... – С. 71.

¹⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 760.

¹⁷ Вилкул Т. Л. Александрия Хронографическая в Троицком хронографе // Palaeoslavica. – 2009. – Vol. 17/1. – P. 189, 194.

¹⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 784. Еще

раз, возможно, уже в описании болезни князя Владимира Васильковича – “и къ жаднымъ и (ко) всѣмъ твораше мл^ать требующимъ. мл^ати слышалъ бо собѣ. глаголъ (гласъ) Гнъ ко Навходоносороу ц^рю ... Бмъ мл^атна и мно^е дерзновенье. имѣши к нему . яко присныи рабъ Х^евъ помогает ми словеса. река мл^ать хвалитъся на соудъ. милостини моужю акы печать с нимъ”. Но это только в Ипат “гласъ”: Там же. – Стб. 915.

¹⁹ Орлов А. С. К вопросу... – С. 122, 125.

оуязвиша (и) свои другъ ... иде подѣ сѣни Шни же слышавше гла^с вѣротишася Шпаты . на (нѣ)". В ПВЛ об ослеплении князя Василька – "а Двѣдъ с Василкомъ сѣдоста . и нача Василко глати ко Давыдови . и не бѣ в Давыдѣ гласа (и) ни послушанья . бѣ бо оужаслѣся . и леств имѣя въ срѣцѣ"²⁰.

В нашем случае грамматика текста подразумевает, все же, иное прочтение, чем предложенное А. Генсерским – "співаючи сильним голосом воєнну пісню". Ведь "глас" при таком прочтении должен был быть представлен в творительном падеже, а в тексте термин – в винительном падеже. Причастие настоящего времени во множественном числе именительного падежа "ревуще" относится к слову "поющимъ", а "гласъ" здесь в винительном падеже единственного числа, как и относящееся к нему прилагательное "сильный". Это делает невозможным и перевод Леонида Махновца – "керліш" співаючи, [і] сильним голосом ревли у війську їх"²¹. И тем более перевод Ольги Лихачевой – "с пением "керелешъ" и с громким ревом"²². Предполагаем, что фраза переводится следующим образом – "в войске их кириэ елейсон пели, ревуще глас сильный". Мы знаем, что голос можно пропить, сорвать и легко продать на выборах, но его нельзя кричать. Поэтому в данном случае представляется неуместной авторская ирония, предполагавшаяся А. Генсерским, – "Серед зворотів і слів... іронію зустрічаємо також у контамінації біблійного словосполучення *силенъ гласъ* із словом *ревуще*, тобто з дієсловом, застосовуванім до тварин"²³. Значит, в данном случае подразумевалось автором нечто иное, обозначенное как "гласъ".

В православном богослужении произнесение "Господи помилуй" завершает собой большинство прошений ектеньи. Но в Католической Церкви Кугіе – первый по порядку ординарный распев мессы. Мелодии Кугіе используются в начальной части мессы. Но до XII–XIII вв. преобладало пение двухголосное. Второй голос (*vox organalis*) часто поручался инструменту, который звучал в качестве опорного голоса (*cantus planus*), а при отсутствии инструмента звучал резко, фанфарно и сильно и все равно напоминал инструментальное исполнение²⁴. В X–XI вв. мелизматические Кугіе активно тропировали. В ходе позднейших реформ Церкви тропы были удалены, но инципиты текстов остались как идентификаторы мелодий, например, Кугіе "Fons bonitatis". При ссылке на тропированное песнопение указывают инципит исходного материала и инципит тропы, например Кугіе "Cunctipotens genitor". Инципит – начальные одно или несколько слов какого-либо текста, служащие для его идентификации, а также выполняющие функцию его названия. Поэтому нельзя не согласиться с А. Генсерским в том, что "назва *керльшь* – це назва цієї пісні, яка поширилась серед польських воїнів внаслідок повторюваного рефрену пісні "*кириэ елейсон*", що співався сильним протяжним голосом і тому саме найбільше був характерний для пісні"²⁵.

²⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 234, 576, 587.

²¹ Літопис Руський / Пер. з давньорус. А. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ, 1989. – С. 404 (<http://izbornyk.org.ua/litop>).

²² Галицко-Волынская летопись / Лихачева О. П. Перевод, комментарий // Библиотека литературы Древней Руси. – Санкт-Петербург, 1997. – Т. 5: XIII век (<http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4961>).

²³ Генсерский А. Галицко-Волинський літопис. Лексичні, стилістичні та фразеологічні особливості. – Київ, 1961. –

С. 249. Ничего смешного мы не находим в том, что "подібне словосполучення у формі *великъ гласъ*, з'єднане із руським дієсловом *кликнути*, вжите в контексті як стилістичний засіб зображення *гумористичної ситуації*: "Стрѣтоша [явтягів]... конѣць вси... и возгнаша и. Данило же и Левъ тоснушася к нимъ, кликоста великомъ гласомъ: "бѣжъ, бѣжъ!".

²⁴ Ивлев С. А. Художественная культура Средневековья. – Москва, 2001. – С. 20–37.

²⁵ Генсборський А. Галицко-Волинський літопис. Процес складання... – С. 71.

Таким образом, автор текста известия точно идентифицировал исполнение “Господи помилуй” поляками, которые пели гимн с инципитом “*кириѣ елейсон*”. Отметил он также другую особенность исполнения Кутіе – “силень гласъ ревуще въ полку ихъ”. В византийской музыкальной системе “гласом” или “ихосом” назывался основной элемент октоиха, созданного Иоанном Дамаскиным и включавшего ряд канонических мелодических оборотов. “Гласом” называли звукоряд, одна из ступеней которого была доминирующей в изложении напева. В православной литургии такую роль выполнял высокий “первый голос” в отличие от католической мессы, во время которой основную музыкальную тему проводили в хоровом исполнении или с помощью органа. Поэтому мы полагаем, что автор текста употребил специальный термин “глас” в выражении “гласъ ревуще” не просто для характеристики не приятной ему манеры пения, а для обозначения доминирующего низкого, т. е. второго “гласа” при исполнении “*кириѣ елейсон*”. Использование им причастия “ревуще” во множественном числе и именительном падеже со всей определенностью указывает на то, что “*кириѣ елейсон*” исполнялось польским войском протяжно и низко. Для того, чтобы описать это событие было совершенно не обязательно быть свидетелем битвы, а было достаточно разбираться в особенностях католического песенного сопровождения. Т. е. речь должна идти о музыкальном образовании автора уточнения, внесенного в рукопись летописи. Было ли оно сразу внесено непосредственно в текст или первоначально существовало в виде приписки на полях? Последнее маловероятно, так как в рассказе о битве под Ярославом замечание не выходит за рамки грамматики и логики текста.

Автор рассказа о битве под Ярославом проявил себя не только как музыкальный эксперт, но и как знаток и толкователь текста Библии. Опираясь на него, автор статьи описывает панику, охватившую польское войско при виде князя Василька – “тѣкнуу (X. – толкнуу.) конь свои и движеса. Лаховѣ же не стѣрпѣвши (X. – стерпѣша) побѣгоша ѿ лица е^г”. Наше внимание привлекает цитата из 67 псалма “побѣгоша ѿ лица е^г” (Псал. 67, 1–2). Еще раз парадокс этого фразеологизма обнаруживается несколько ранее и тоже при характеристике князя Василька (“не стерпѣвшимъ. ѿ лица Василкова. Бѣу помогшоу побѣгоша”), заканчивающейся упоминанием его победы над Скомондом. В КЛ этот фразеологизм отсутствует, а в ПВЛ близкое словосочетание фиксируется только один раз – “и великии Бѣ. вложив жалость. велику оу Половцѣ и страхъ нападе на нѣ . и трепеть . ѿ лица Русьскихъ вои”²⁶. Псалом 32 сообщает – “от Него же подвижатся вси живущи на вселеннѣи” (Псал. 32.8, 17). В отличие от других псалмов, призывающих петь славу Господу “во псалтыри и в гуслах”, в нем уточняется “добрѣ пойте Ему съ въсклицаниемъ”. Это можно рассматривать как антитезу утверждению о том, что поляки эту “славу” пели с “гласомъ сильнымъ” или попросту “ревели” в контексте общего сюжета.

В Евангелии от Матфея описание мучений Христа завершается характерным указанием – “О девятемъ же часѣ, възопи Иисусъ гласомъ велиемъ . Богъ Мой, Богъ Мой, вскую мя еси оставилъ» и далыше – “Иисусъ же пакы възпивъ гласомъ велиемъ, испусти духъ. И се завѣса церковная раздрася надвое, с вышняго краа до нижняго” (Мф. 27. 45, 50–51). Описание подготовки к бою польского войска продолжено рассказом о том, как к бою готовились и союзные им венгры, собственно, выступившие инициаторами событий, – “Даниль же видивъ близъ брань Ростиславию. и Филю в заднемъ полкоу стояща. съ хороговью .

²⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 254.

скоро приде на нь. и раздрюши полкъ его. и хороуговь его раздра на полы. видив же се Ростиславъ. побѣже. и наворотишася Оугре на бѣгъ. тогда же и Фила грѣдыи ѿтъ бы^с Андреем дворским. и приведенъ бы^с к Данилоу. и оубьень бы^с Даниломъ²⁷. Пострадали в данном случае не “поющие поляки”, а венгерский воевода Фильний, захваченный в плен и казненный в полном соответствии с библейским сюжетом, как разбойник.

Этот “древле прегордѣи” воевода Фильний²⁸, упоминавшийся и в событиях 1217–1219 гг., по замыслу автора текста, пострадал через 30 лет за свою самонадеянность. Лексема “древле прегордѣи”, которой он характеризуется в тексте, ведет нас к другому пострадавшему певцу, упоминание о котором явно носит характер вставки. Это специалист митуссного пения²⁹, долгое время вводивший в заблуждение не только историков, но даже переписчиков текста ГВЛ. Во всяком случае автор Ипат знал его как “словоутного пѣвца. Митоусоу”³⁰. События развернулись ближе к осени 1242 г., когда князь Даниил отправил своего дворского на Перемышль и там, “хота оуставити землю”, он: “посла на Перемъшль. на Константина Разаньского. посланаго ѿ Ростислава. и владыцѣ Перемышльскомуу. коромолоующе с нимъ. и слышавъ Константинъ Андрѣа градоуща на нь. избѣже ночью. Андрѣи же не оудоси его оудоси владыкоу. и слоуги его разѣграби гордые и тоулы ихъ. бобровье раздра. и прилбичѣ ихъ волчье. и боръсоуковые раздраны быша словоутного певца (Хлеб – певцами Певцами тоу соу). Митоусоу. древле. за гордость. не восхотѣста (Хлеб – восхотѣвшу) слоужити князю Данилоу. раздраного аки связаного приведоша. сирѣчь ѿкоже рече приточникъ. боуесть домоу твоего скроушитъса. бобръ и волкъ. и ѿзвѣць снѣдаться. си же притчею рѣена бы^и”.

Автор красивого текста, включавшего библейскую аллюзию (Притчи Соломона 15, 25), примененную по отношению к князю Константину и епископу Перемышльскому, настойчиво использовал в нем режим аориста (выделен нами в тексте курсивом). И без указания на судьбу “митуссы” в него естественным образом вписывается аорист в двойственном числе – “за гордость не восхотѣста слоужити”, которым характеризуется причина их опалы. Грозная поэтика текста, сообщавшего о том, что князь Константин сбежал, а владыку “Андрѣи же оудоси”, кажется, нарушена небрежным синтаксисом вставки о “певцемитуссе” – “словоутного певца. Митоусоу. древле. ... раздраного аки связаного приведоша”. Благодаря ей, аорист “восхотѣста” оказался использованным даже не в совершенном значении, а для характеристики давно (“древле”) произошедшего события, что есть нарушением грамматической правильности³¹.

Фразеологизм “за гордость” в тексте ГВЛ-1260 больше не встречается и вряд ли им мог характеризоваться даже знаменитый певец. Позже он использован в тексте посольской грамоты князя Владимира Васильковича, но его следует рассматривать как производный от текста анализируемой статьи³². Источник мы видим в тексте “Чтения о Борисе и Глебе”, в котором сказано: “Дьявол иже ...

²⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 803–804.

²⁸ Там же. – Стб. 736 (“Въиде Фила древле прегордѣи надѣаса ѡбѣяти землю потреби ти море. съ многими Оугры”).

²⁹ Сидоров Н. П. К вопросу об авторах “Слова о полку Игореве” // Слово о полку Игореве: сборник исследований и статей. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 172–173.

³⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 793–794. В Хлеб в конце страницы добавлено “певца-митусу”.

³¹ Успенский Б. А. История русского литературного языка (XI–XVII вв.). – Москва, 2002. – С. 216–217.

³² Ипатьевская летопись. – Стб. 900.

сриновень бысть на землю за гордость его. Тъ якоже преже рѣхъ ... и оба преступиста заповедь Божию. И того ради изгнанъ бысть”³³.

Тексты сопоставимы в той части, в которой “за гордость” расплачиваются два субъекта. С. Бугославский обозначил характерную черту “Чтения” – “Чтение” – не тільки житіє, а й політичний памфлет: Нестір ... показує, що князів, які ставлять опір зверхній над ними владі, можна вбивати”³⁴. Конечно, эта идея была весьма актуальна для автора ГВЛ-1260 ввиду казни двух Игоревичей в Галиче в 1211 г. во время посажения там Даниила Романовича. Современники, судя по всему, недвусмысленно связывали эти два события, что бросало тень на Романовичей. Несомненно, эту же мысль можно было ретранслировать на историю с преследованием князя Константина и перемышльского епископа. Но исполнитель “митусного” пения был явно мелок для подобного сопоставления.

Нужно заметить, что наречие “древле” в тексте ГВЛ обнаруживается 8 раз и только в части до 1261 г., а из них – трижды в словосочетании с “гордость” или “прегордый”, из которых это дважды “прегордый” Фильний и один раз – “митусса”. В характеристике Фильния один раз также в словосочетании употреблен аорист – “выиде древле прегорды”. Пассаж, включающий это словосочетание, по мнению А. Генсерского (см. прим. 9), также содержит “песенный материал”. Еще раз аорист в таком же словосочетании использован в напоминании о пожаре в Холме перед рассказом о его строительстве – “Икоже древле писахомъ. во Коуремьсиноу рать. Ѡ зажьженьи города Холма”³⁵. Предполагаем, появление аориста в несвойственном ему значении в словосочетании с наречием “древле” именно в этих фрагментах текста ГВЛ не было случайным. М. Шевелева видит возможность приобретения аористом перфектного значения, опираясь на примеры евангельских контекстов, что, собственно, не противоречит мнению исследователей об “утрате аориста в живом языке восточных славян”³⁶. Напомним об исключительно “книжном” синтаксисе текста ГВЛ-1260. Но аорист в перфектном значении в словосочетании с указанием на ранее прошедшее действие не может использоваться для повествования о последовательных событиях – “посла – избѣже – оудоси – разьграби – раздра – восхотѣста – приведоша”. Следовательно, можно предположить, что запись про “словоутного певца. Митоусоу. древле. раздраного аки связаного приведоша” была включена в текст позже без учета его грамматики.

Из текста получается, что словоформа “восхотѣста” Ипат относится не к князю Константину и владыке, вокруг преследования которых по приказу князя Даниила разворачивается сюжет статьи, но к владыке и “митуссе”, внезапно возникшему в тексте. Событие более адекватно передано Хлеб – “словоутного певцами певца митоусоу”. Хотя в таком случае, лексема “словоутный” становится наречием, она получает историю возникновения, связанную не только с “Днепром Словоутичем” СПИ, на что обратила внимание Барвара Адрианова-Перетц³⁷. Исследовательница считает, что “в основе его широко распространенный с древнейших памятников глагол “слути, слову”, одно из значений которого “быть известным, знаменитым, славимым, прославляемым”

³³ Бугославський С. Пам’ятки XI–XVIII в.в. про князів Бориса та Гліба (Розвідка та тексти). – Київ, 1928. – С. 180.

³⁴ Там само. – С. XXXI.

³⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 842.

³⁶ Шевелева М. Н. “Согласование времен” в языке древнерусских летописей (к вопросу

о формировании относительного употребления времен и косвенной речи в русском языке) // Русский язык в научном освещении. – Москва, 2009. – № 2(18). – С.152.

³⁷ Адрианова-Перетц В. П. “Слово о полку Игореве” и памятники русской литературы XI–XIII веков. – Ленинград, 1968. – С. 173.

(примеры: Срезневский, III, 434): “Слувшии силою” (Толковые пророки XI в.), “единомыслием словуща” (Григорий Назианзин XI в.), “словый мужьством” (Лавр. лет., 1103 г.) и т. д.”. Собственно в указанном Измаилом Срезневским первоисточнике мотив всей фразы аналогичен рассуждениям “приточника” – “Слоувшии силою прѣже, нынѣ же оумръшии” (Иез. XXXII, 21). Это делает логичным дополнение рассказа сообщением об аналогичной судьбе певца – митуссы, опиравшимся на иной текст.

Нельзя исключать того, что замечание о “митуссе” представляло собой приписку на поле рукописи. Ее появление могло быть обусловлено рефлексией на подвиг все того же дворского Андрея во время битвы под Ярославом – “тогда же и Фила *грьдыи* патъ бы^е Андреем дворским. и *приведень* бы^е к Данилоу”, который перед этим напал на “Филю в заднѣм. полкоу стояща . сь хороговью. ...приде на нь ... и хороуговь его *раздра*” (ср. “*Андрѣи же ... словоутного певцами певца митоусоу. древле. за гордость. не восхотѣвшу слоужити князю Данилоу. раздраного аки связаного приведоша*”). Автор информации о “митуссе” связал ее с бегством перемышльского епископа в качестве еще одного примера не удачной демонстрации “гордости” (“слоуги его *разъграби гордые ... Митоусоу. древле. за гордость*”). Но если достигнутых епископских “слуг” Андрей “разъграби” и “тоулы ихъ. бобровые *раздра*”, то певца “раздраного аки связаного приведоша”. Для глоссы было не обязательно уточнять, откуда и куда был приведен певец. Очевидно, что к князю Даниилу, что точно указано в известии о пленении “гордого Фили”. Но оказавшись внутри текста, фраза повисла. И кажется, Хлеб менее точно передает ее содержание, исправляя грамматику посредством замены двойственного числа на единственное – “словоутного певцами певца митоусоу. древле. за гордость. не *восхотѣвшу* слоужити князю Данилоу. раздраного аки связаного приведоша”. Автор Ипат увидел в числе жертв дворского Андрея епископа перемышльского, “кормолюющего” против князя Даниила, и некоего “Митуссу”, поняв, что они оба “не восхотѣста” ему служить и потому сохранил двойственное число глагола.

Замечания о половецком певце, “сильном гласе” католической мессы и исполнителе “митуссного” пения выдают в их авторе тонкого ценителя певческого искусства. Бросается в глаза употребление в них общей терминологии – “древле”, “гордость”, “раздирати”, “привести”, “не восхотѣти”. Весьма сомнительно, чтобы “песенный” материал был внесен в текст ГВЛ-1260 разными людьми. Ведь все три известия размещены в пределах 1260 г., сформулированы в рамках “галицкой” литературной традиции, используют общую лексику и фразеологические обороты. Хотя в “волынском” тексте после 1260 г. мы обнаруживаем близкое нашей теме устойчивое словосочетание “пѣвшѣ *Шбычныя пѣсни*”. Оно использовано дважды – один раз в описании похорон князя Лешка в 1285 г. и второй в описании похорон князя Владимира Васильковича в 1288 г.³⁸ Такая словоформа отсутствует в КЛ, но представлена в двух статьях ПВЛ – буквально в известии под 1091 г. о смерти жены Яна Вышатича и в иной последовательности слов в известии о гибели в водах Стутны князя Ростислава Всеволодовича (“пѣсни *Шбычныя пѣвшѣ*”)³⁹. Но волинский автор использовал это устойчивое словосочетание не для своих музыкальных экскурсов, совершенно не делая различий между католической и православной традицией заупокойных песнопений. А значит он не мог быть инициатором появления специфической музыкальной информации в части ГВЛ до 1260 г.

³⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 897, 918.

³⁹ Там же. – Стб. 208, 211–212.

Однако, есть основания предполагать, что в двух случаях мы имеем дело с приписками к известиям по готовому тексту, в котором уже находилось сообщение о “сильном гласе”. Приписки и дополнения могли производиться на широком нижнем поле листа рукописи (Похвала), а в кратком виде, как в эпизоде с “митуссой” – на узком боковом поле. В таком случае сама рукопись не переписывалась и автор основного текста в последующем мог вносить дополнения⁴⁰.

В описании битвы под Ярославом наше внимание уже привлекала цитата из 67 псалма “побѣгоша ѿ лица е^с” и мы отметили, что парафраз этого фразеологизма обнаруживается при характеристике князя Василька, заканчивающийся упоминанием его победы над Скомондом – “не стерпѣвшимъ. ѿ лица Василкова. Боу помогшоу побѣгоша”. Но это не единственный пример их текстологической близости:

Похвала князю Васильку ⁴¹	Битва под Ярославом
1. - и еще бо Холмоу . не поставленоу бывъшю . Даниломъ .	1. - иде же в Холмъ . с колодничи многими . иже бѣ создалъ самъ
2. - <i>Внѣм же възвехавшимъ имъ противоу и не стерпѣвшимъ. ѿ лица Василкова. Боу помогшоу побѣгоша злии погании . и бы^с на нѣ сѣча люта</i>	2. - <i>Лахы крѣпко идоущимъ на Василка. Василкови же сразившоуса с Лахы . наворотившимса . и зрацимъ ѿбоимъ на са . Лахомъ же лающимъ . рекоущи^м поженемъ на великыи бороды Василкови же рекшоу . ѿко ложь глѣсть естъ вашъ. Бѣ помощникъ нашъ естъ. и тѣкнуу конь свои и движеса. Лаховѣ же не стѣрпѣвшие побѣгоша ѿ лица е^с .</i>
3. - <i>и оубито бы^с князии. сорокъ инии мнозии избѣени быша</i>	3. - Оугре же и Лахове мнози избѣени быша. и ѿтии быша и ѿ вѣси мнози ѿти быша тогда же и Фила гордыи ... оубьень бы ^с Даниломъ .
4. - <i>еже Скомондъ. и Бороут. зла воиника . иже оубьена бы^сста посланиемъ . Бѣию мл^стью избѣени быша погании. ихже не хотѣхомъ писати ѿ множества ради.</i>	4. - Жирославъ же приведе Володислава . злого мѣтежника землѣ . въ тѣ ^ж днѣ и тотъ оубьень бы ^с . и инии Оугре мнози избѣени быша за гнѣвъ.

Упоминания о Холме свидетельствуют о том, что Похвала Васильку находится не на своем первоначальном месте, так как накануне битвы Холм был уже построен, а в описание битвы под Ярославом слова “иже бѣ создалъ самъ” вставлены редактором, иначе их следует отнести на сет “колодников”. Но заметен целый ряд фразеологизмов общих обоим текстам: “не стерпѣвшимъ. ѿ лица Василкова . Боу помогшоу побѣгоша” / “Василкови же рекшоу ... Бѣ помощникъ нашъ естъ ... Лаховѣ же не стѣрпѣвшие побѣгоша ѿ лица е^с”; “Скомондъ. и Бороут. зла воиника. иже оубьена бы^сста посланиемъ” / “Жирославъ же приведе Володислава . злого мѣтежника землѣ . въ тѣ^ж днѣ и тотъ оубьень бы^с”. Слово сочетание “не стерпѣвшимъ. ѿ лица Василкова” менее точно передает смысл,

⁴⁰ Такой механизм работы с готовым текстом продемонстрировал анализ рукописи Яна Длугоша: *Затилюк Я., Кириченко К. Повідомлення Анналів Яна Длугоша про*

коронацію Данила Романовича та їх походження // Ruthenica. – Київ, 2016. – Т. 13. – С. 108–136.

⁴¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 799.

вложенный в слова оригинала, чем это сделано в описании событий под Ярославом. Излишним представляется намек на особенный масштаб победы Василька, когда после упоминания о гибели Скомонда и Борута, “злых воинов”, по аналогии с убийством Фильния “гордого” и Владимирова “злого мятежника” вводится дополнительная информация о том, что о всех убитых князем “не хотѣхомъ писати ѿ множества ради”. Полагаем, что оба текста создавались не одновременно и Похвала Васильку представляется вторичной и выглядит, учитывая ее расположение в тексте, как приписка к нему.

В то же время предложенная в Похвале Васильку характеристика Скомонда, который “нѣшь бо хода” аналогична по своему происхождению характеристике хана Кончака в “половецкой” части Похвалы Роману (“родившюся Кончакоу. иже снесе Соулоу нѣшь хода” / “Скомондъ бо бѣ ... борзъ же бѣ яко и звѣрь . нѣшь бо хода”)⁴². Вместе с тем сопоставление фрагментов Похвалы Васильку с “половецкой” частью Похвалы Роману показывает первичность текста последней.

Похвала князю Роману ⁴³	Похвала князю Васильку
1. - княза Романа . <i>Удолъвши всимъ поганьскѣмъ ꙗзыкоу оума мудростью . ходаца по заповѣдемъ Бѣжимъ . оустремил бо са баше на поганьца</i>	1. - Василко бо бѣ . возрастомъ середнии . оумомъ великъ и дерзостью . иже иногда многажды побѣжаше поганые . или иногда многажды посылающима има на поганьца
2. - Мономахоу. погоубившему поганьца Измалтаны. рекомыя Половци . <i>изгнавшю Утрока во Убезы . за Жельзнага врата .</i>	2. - Василко изъ Володимѣра. оугони е . и бывшоу емоу . в Дорогычинѣ . Унѣмъ же бѣущимса . оу воротѣ Дорогычиньскыхъ . и гнаша е . за много попрцищѣ

Похвала князю Васильку представляет очевидный “римейк” на текст Похвалы князю Роману в том ее виде, когда она была еще без “песен половецких”. Так неправильно понятое составителем ГВЛ-1260 выражение из Малалы о победе мудрости над похотями ума и ставшее в Похвале Роману “ума мудростью” при составлении характеристики князю Васильку было представлено как “ум велик”, а “одоление” и “устремление” на “поганые” – как “иногда многие победы” и “иногда многие посылания на поганые”. Следует полагать, что “ворота Дорогычинские” появились по аналогии с “Железными воротами”, а “изгнание в Обезы” превратилось в “изгнание за много попрцищ”.

Мы достаточно подробно и в большом объеме цитировали рассуждения А. Генсерского, чтобы представить всю полноту его аргументации по поводу даты 1266–1268 гг. как возможного периода включения дополнительного материала в первоначальный текст ГВЛ. Из приведенных нами цитат достаточно очевидно, что в полном соответствии с “литературным методом” рассуждения ученого подкреплялись, в основном, интуитивными посылами, которые на проверку оказались достаточно основательными. Мы попытались продемонстрировать

⁴² А. Орлов отметил, что “характеристика Святослава отразилась разными сторонами на характеристиках Кончака под 1201 г. и

Скомонда под 1248 г.”: Орлов А. С. К вопросу... – С. 104.

⁴³ Ипатьевская летопись. – Стб. 715–716.

специфическую концептуальность известий, большинство которых А. Генсерский считал редакторскими вставками, сделанными в 1266 г. Они в действительности могли быть произведены в это время, исходя из логики текста, и достаточно уверенно определяются грамматически. Их объединяет “певческая” тема, включающая детали весьма специфического характера: указание на певцов “жырау” и “митуссу”. Очевидная лексическая связь этих дополнительных фрагментов с текстом Похвалы князю Васильку ограничивает хронологические рамки внесения дополнений в текст ГВЛ-1260 датой смерти князя в 1268 г.

С другой стороны, достаточно очевидно, что дополнительный материал формировался в рамках тех же литературных принципов и предпочтений, что и основной текст ГВЛ, доходивший до 1260 г. А это позволяет предположить, что и замечания о половецком певце в составе “половецкой” части Похвалы князю Роману, о “митуссе”, о “сильном гласе” в рассказе о битве под Ярославом, как и сам рассказ, и Похвала Васильку принадлежат одному и тому же “автору” ГВЛ-1260, вносившему через какое-то время дополнения на поля готового текста. Под “автором” мы подразумеваем не обязательно одного человека. Напомним, что около 1262 г. был сформирован в г. Владимире Компилятивный хронограф, текст которого повлиял на формирование литературного стиля ГВЛ в части освещения событий до 1260 г. К работе над ним, несомненно, была привлечена группа специалистов, способных написать летописный текст, а затем внести в него дополнения.

Как показывают, например, наблюдения над хроникой Яна Длугоша, нельзя исключать возможность того, что работа над рукописью была продолжена после того как она формально была закончена. Собственно, это предполагал и А. Генсерский, который всецело разделяя выводы А. Орлова по поводу формирования текста ГВЛ, утверждал, что после 1266 г. “писав уже інший літописец”⁴⁴. А. Генсерский предполагал, что не позднее 1266 г. было произведено редактирование и дополнение рукописи, созданной в 1234 г. Однако, никаких аргументированных текстологических доказательств существования текста ГВЛ более раннего, чем тот, который обрывается на походе Бурундая, представлено не было. А это позволяет с большой долей уверенности предполагать, что основной текст, доходивший до 1260 г., и дополнения к нему, сделанные перед смертью князя Василька, были произведены одной и той же “рукой”.

Кандидат історичний наук, м. Київ

⁴⁴ Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис. Процес складання... – С. 17.

Александр МУСИН

**НЕКОТОРЫЕ МЫСЛИ, ВОЗНИКАЮЩИЕ ПОСЛЕ
ПРОЧТЕНИЯ НОВЫХ КНИГ. ОБ “ОЧЕРКАХ НАЧАЛЬНОЙ
РУСИ”, СОСТАВЛЕННЫХ АЛЕКСЕЕМ ПЕТРОВИЧЕМ
ТОЛОЧКО** Толочко А. П. Очерки начальной руси. – Киев;
Санкт-Петербург: Лаурус, 2015. – 336 с.

Es ist schon alles gesagt, nur noch nicht von allen
Karl Valentin

Сложно, да, наверное, и ненужно откликаться рецензией на книгу, “брендовая”, если не главная идея которой позаимствована у именитого предшественника без всякого упоминания чужого авторства. В научном лексиконе для случившегося есть определение – плагиат. Знакомство с новой книгой Толочко-мл., который составил “очерки начальной руси”, позволяет задуматься, в какой мере вышесказанное относится к перелистываемым страницам.

Книга выпущена издательством “Лаурус”, по совместительству публикующим ежегодник средневековой истории и археологии Восточной Европы, редактируемый, в том числе, и составителем “очерков”¹. Представляя себя, издательство не преминуло указать, очевидно, – в сознательно культивируемой имперской ностальгии, что его окна смотрят “на Киевский Императорский университет Святого Владимира, известный теперь как Национальный университет имени Тараса Шевченко”. “Лаурус” претендует на то, что выпускает “убедительные книги по истории”, и позиционирует себя как площадку для общения тех, кто придает “смысл культурной жизни” Украины². По самоопределению, оно “стилистически ориентируется” на небольшие западные университетские издательства. Будучи знакомым с жизнью таковых, могу предположить: они изрядно удивились бы, узнав, что вдохновили киевских “коллег” на публикацию книги, основные идеи которой не связаны своим происхождением с именем автора на обложке.

Еще до выхода “очерков” на ряде сайтов появились рекламные выдержки из них, имевшие целью заинтриговать будущего читателя в надежде вовлечь его в товарно-денежные отношения. В частности, были опубликованы две главы, которые автор или его менеджеры сочли наиболее “продаваемыми”, читай – оригинальными: “Откуда есть пошла земля Нормандская” и “Почтенная Ост-Европейская компания”.

¹ RUTHENICA. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. – Київ: Інститут історії України НАН України; Laurus, 2002. Ко времени, когда первый номер этого издания увидел свет, в международном интеллектуальном пространстве

на протяжении более десяти лет уже существовала другая “Ruthenica” – издаваемый с 1991 г. русский малакологический журнал, посвященный жизни мягкотелых (<http://www.ruthenica.com/>; [ISSN 2307-7336 (Online), ISSN 0136-0027 (Print)]).

²<http://laurus.me/>

Выбор оказался безупречным, оголив перед читателем составительский замысел. Согласно ему, сочинение Дудона Сен-Кантанского (*Dudon de Saint-Quentin*) *De moribus et actis primorum Normanniae ducum*³, еще в XI в. задававшегося вопросом о происхождении “Нормандской земли”, содержит в себе столько же достоверного, сколько и Повесть временных лет, вышедшая в начале XII в. из-под пера Сильвестра Выдубицкого, т.е. ничего. Соответствующие страницы “очерков” пронизаны убеждением, что труд Дудона уже больше двух столетий сдан в архив, где и пылится на полках, – сегодня якобы невозможно встретить исследования по истории Нормандии, основанные на сюжетах средневекового автора. Составителю желательно, чтобы подобная судьба постигла “красочную летописную повесть о странствиях народа русь и его князей из Скандинавии в Киев” начальной русской летописи.

Не менее свежим для читателя, “неиспорченного” знакомством с историографией вопроса, выглядит и намерение изобразить русь IX–X вв. частной торговой компанией, напоминавшей заморские коммерческие предприятия Нового Времени, вроде “Компании Гудзонова залива” или “Ост-Индской компании”. Согласно составительскому эскизу, русы X в. были организованы в сообщества более локального масштаба, чем принято считать, а необходимая для государства территория заменялась контролируемой “ресурсной зоной”. В основу их жизнедеятельности был положен не политический суверенитет, а поиски экономической выгоды, эксплуатация ресурсов и рынков. Однако, несмотря на это, “Ост-Европейская компания” или “компании” пытались представить себя при дворах тогдашних европейских правителей как политическое образование, сопоставимое со статусом средневековых держав.

Не может быть сомнений, что начитанность позволяет составителю видеть пределы предлагаемых аналогий, по собственному признанию, – намеренно дерзких в расчете “максимально резко” обнажить “главные черты первых ста лет существования раннего Киевского государства”, в описании которых преподаваемая в школах история решительно не совпадает с историографическими образами “очерков”.

Однако непредвзятое, а стало быть – независимое от прочтения “очерков” знакомство с брендовыми идеями “новой истории руси”, эксплуатируемыми как интеллектуальный ресурс, способно разочаровать взыскующего читателя, рассчитывавшего встретиться на страницах книги с самостоятельными и оригинальными подходами. Так, даже беглый обзор современных исследований, посвященных становлению герцогства Нормандского в X–XI вв., позволяет иначе взглянуть на роль и значение средневековых трудов в понимании этого процесса, нежели предлагают “очерки”. При знакомстве с историей европейских народов не стоит безоглядно доверяться содержанию переводных трудов или англоязычных сочинений предшествующих поколений. В противном случае можно было бы заметить не отказ от использования сочинения Дудона Сен-Кантанского, а его реабилитацию и новое обретение средневековой нормандской историографии в исследованиях таких коллег, как Пьер Бодуэн, Магали Кумер, Пьер Буэ, Жак Ле Мао и др.⁴

³ *Dudon de Saint-Quentin. De gestis Normanniae ducum seu de moribus et actis primorum Normanniae ducum* / J. Lair (éd.) // *Mémoires de la Société des antiquaires de la Normandie*. – Caen, 1865. – Т. 23.

⁴ *Bauduin P. La première Normandie (X^e–XIe siècles). Sur les frontières de la haute Normandie: identité et construction d'une principauté*. – Caen, 2004 (2e éd.: 2006); *Bouet P. Les négociations du traité de Saint-Clair-sur-Epte selon*

Действительно, Дудон долгое время рассматривался позитивистски настроенными историками, например, Люсьеном Мюссе, как автор, совершенно бесполезный для науки, а само сочинение оценивалось как “невероятно пустая и многословная риторика”⁵. Однако оказалось, что оно содержит не только важнейшие свидетельства о формировании облика Нормандии в конце I тыс. н.э., но и объясняет, как норманнские переселенцы во главе со своими вождями смогли утвердиться в местной франкской среде. Труд Дудона сегодня во многих отношениях признается заслуживающим большего внимания, нежели полагали раньше⁶.

Читатель, решивший ознакомиться с книгой с первых страниц, не мог не заметить ремарки составителя: “отсутствие той или иной работы среди ссылок не означает, разумеется, что ‘автор не учел’ или ‘автору осталось неизвестно’. Автору осталось известно”. Не стоит ли в таком случае предположить, что нас сознательно вводят в заблуждение относительно исторической ценности сочинения Дудона Сен-Кантанского и его роли в современных исследованиях по истории Нормандии?

Впрочем, “казус Дудона” – вопрос методологический, оставляющий на совести историка как выбор читаемых им текстов, так и способ прочтения. В основе же составительского видения прошлого Восточной Европы лежит вполне онтологический образ “почтенной Ост-Европейской компании”. Однако эта запоминающаяся аналогия сообщества русов, шокирующая неискущенного читателя своей несхожестью с “большим нарративом” национальной истории, будь он украинский или российский, составителю не принадлежит. Тем не менее, читатель будет все же искать имя ее автора в тексте книги, примечаниях и указателе...

Этого имени там нет. А между тем автор – существует. Это Ричард Пайпс (*1923), профессор Гарвардского университета, который написал в своем сочинении о “старорежимной” России по поводу раннего Киевского государства буквально следующее: “Lest, however, the name ‘Kiev state’ evoke the image of a territorial entity familiar from Norman history of France, England or Sicily, it must be stressed that it was nothing of the kind. The Norman state in Russia rather resembled the great merchant enterprises of seventeenth- and eighteenth-century Europe, such as the East India or Hudson’s Bay companies, founded to make money but compelled by the absence of any administration in the area of their operations to assume quasi-governmental

Dudon de saint-Quentin // La progression des Vikings, des raids à la colonisation / A.-M. Flambard Hericher (éd.) // Cahiers du Groupe de Recherche d’Histoire. – Rouen, 2003. – №. 14. – P. 83–103; *Mathey-Maille L.* Ecritures du passé. Histoires des ducs de Normandie // Essais sur le Moyen Age. – Paris, 2007. – [Т.] 35; *Coumert M.* Les récits d’origine et la tradition historiographique normande // L’Historiographie médiévale normande et ses sources antiques. Actes du colloque de Cerisy-la-Salle et du Scriptorial d’Avranches (8–11 octobre 2009) / P. Bauduin, M.-A. Lucas-Avenel (dir.). – Caen, 2014. – P. 137–154; *Le Maho J.* Francs et Normands avant 911: les dessous d’une réécriture // 911–2011. Penser aux mondes normandes. Actes du colloque de Cerisy-la-Salle (29 septembre – 2 octobre 2011) / D. Battes, P. Bauduin (dir.). – Caen, 2016. –

P. 29–52. Ср.: *Pohl B.* *Dudo of Saint-Quentin’s Historia Normannorum: Tradition, Innovation and Memory.* – York, 2015. Этот список может быть продолжен.

⁵ *Musset L.* Les invasions. 2e éd. – Paris, 1971. – Т. 2: Le second assaut contre l’Europe chrétienne (VIIe–XIe siècles). – P. 109.

⁶ С конспектом этой новой историографии составитель мог познакомиться в издании на русском языке, наверняка стоящим на полках фамильной библиотеки: *Бодуан П.* Становление герцогства Нормандского в Руане: современное состояние проблемы и перспективы сравнительных исследований // Диалог культур и народов средневековой Европы. К 60-летию со дня рождения Е. Н. Нова: сборник статей / Н. В. Хвоцинская, А. Е. Мусин (ред.-сост.). – Санкт-Петербург, 2010. – С. 224–238 (здесь с. 227).

responsibilities”⁷. Читатель сам способен составить представление о степени зависимости образности и терминологии “очерков” от приведенного пассажа, каждое слово которого заимствуется и интерпретируется составителем.

В данном случае вести речь о творческом “развитии” гипотезы Р. Пайпса невозможно: не только потому, что умолчание имени автора этой аналогии некоторым образом приписывает ее “отцовство” самому составителю, но и потому, что страницы, написанные на основе созданного в Гарварде образа, являются не критическим обоснованием уже сказанного, а всего лишь многословным парафразом.

Сравнение, придуманное Р. Пайпсом, вообще с трудом приживалось в исторической науке. Не воспользовался им и Омелян Прицак (1919–2006), посвятивший одну из своих фундаментальных работ, по собственному признанию, “выяснению державотворчої ролі торговців” (state-building role of merchants / foreign international traders) в Восточной Европе, где государства зачастую основывались “не місцевим населенням”⁸. Он, задолго до составителя, с похожим пафосом освобождения от предшествующей историографии⁹, писал и про отсутствие этничности в раннем средневековье¹⁰, и про определяющую роль работоторговли в сложении раннесредневековой экономики¹¹, и про “харизматичні клани” (charismatic clans), “торговельне товариство Rus” (Rus’ company) и прочие “торговельні об’єднання” (trading companies, business emporia), и про подразумеваемую между ними конкуренцию и значение частной инициативы¹², избегая, однако, модернизирующих аналогий Р. Пайпса, выглядящих красивыми, но оказывающихся некорректными. Имя О. Прицака, безусловно, упоминается на страницах “очерков”, однако отнюдь не там, где за витиеватым плетением фраз спрятаны сухие тезисы предшественника¹³.

⁷ Pipes R. *Russia under the Old regime*. – New York, 1974. – P. 31. В опубликованном переводе это звучит так: “Понятие “Киевское государство” может привести на ум территориальную общность, известную из норманнской истории Франции, Англии и Сицилии, однако следует подчеркнуть, что ничем подобным оно не было. Варяжское государство в России напоминало скорее великие европейские торговые предприятия XVII–XVIII в., такие как Ост-Индская компания или Компания Гудзонова залива, созданные для получения прибыли, но вынужденные из-за отсутствия какой-либо администрации в районах своей деятельности сделаться как бы суррогатом государственной власти”. См.: *Пайпс Р.* Россия при старом режиме / Пер. с англ. В. Козловского. – Москва, 1993. – С. 48. У Р. Пайпса, впрочем, были предшественники в России, без сомнения ему знакомые и потому – цитируемые, ср. определение, данное присутствию скандинавов в Восточной Европе почти столетием раньше: “разбойничья торгово-промышленная колония варягов”. См.: *Пресняков А. Е.* Княжое право в Древней Руси: Очерки по истории X–XII столетий. Лекции по русской истории: Киевская

Русь / М. Б. Свердлов (подгот. текста, ст. и примеч.). – Москва, 1993. – С. 292.

⁸ Прицак О. Походження Русі: стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг) // Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії. – Київ, 1997. – Т. 4. – С. 83. Ср.: *Pritsak O.* The origin of Rus’. – Cambridge (Mass.), 1981. – Vol. 1: Old Scandinavian sources other than the sagas. – P. 17.

⁹ “Пропоноване в цій праці вирішення не має нічого спільного з тою безплідною дискусією (норманистів и антинорманистів – А. М.), воно засноване виключно на історичних критеріях і вкладене в ширший контекст світового розвитку”. См.: *Прицак О.* Походження Русі. – С. 101. Ср.: *Ejusdem.* The origin of Rus’. – P. 32–33.

¹⁰ Прицак О. Походження Русі. – С. 95; *Ejusdem.* The origin of Rus’. – P. 27.

¹¹ Його ж. Походження Русі. – С. 91; *Ejusdem.* The origin of Rus’. – P. 23–24.

¹² Його ж. Походження Русі. – С. 94–95; *Ejusdem.* The origin of Rus’. – P. 26–27. Авторизований український переклад его книги куда более эмоционален и терминологически развит, нежели английский оригинал.

¹³ В этом смысле Василию Ключевскому (1841–1911), автору теории “торгового про-

Когда составитель “очерков” был студентом, Р. Пайпс считался в СССР “главным антисоветчиком”, а О. Прицак – “буржуазным националистом”. Цитировать их было небезопасно, да и не все могли познакомиться с их трудами. Нынче иные времена, “антисоветчик” переведен на один из восточноевропейских языков, этот перевод неоднократно издавался¹⁴, умолчание имени автора не может быть результатом самоцензуры. И, конечно же, совершенно невероятно, чтобы такое опущение стало следствием уверенности, будто кроме составителя Р. Пайпса никто не читал.

Также не может извинить умолчание о Р. Пайпсе имеющееся в книге предупреждение: она – якобы “не научная монография”, а литературно оформленный курс лекций, некогда читанных в Киево-Могилянской академии, что вроде бы допускает известную степень компилятивности и определенную вольность в построении научного аппарата, именуемых здесь отсутствием “исчерпывающей библиографии”.

Не извиняет составителя и предусмотрительность: так, он “ставит себе в вину”, что в некоторых местах высказывает положения, “уже обнародованные ранее”, – то ли им самим, то ли другими лицами. Действительно, “положение”, “обнародованное” ранее гарвардским профессором, составитель высказывает не в первый раз. Лет за 15 до появления на свет “очерков” он написал в одной из своих вполне научных статей во вполне научном издании, что русь X в. походила на “European colonial companies of modern times equipped with its own administration, military forces, laws and its own aborigines to exploit”¹⁵. Как читатель уже догадался, – безо всякого упоминания имени Р. Пайпса.

Налицо – рецидив, сознательно себе позволенный ради убедительности собственной версии истории и убежденности читателя в ее самостоятельности. Здесь сравнение руси с торговой компанией Нового времени – не просто положение, “обнародованное ранее” Р. Пайпсом. Это фундаментальная гипотеза, характеризующая специфику первой восточноевропейской политики, состоящую в конкуренции различных групп скандинавов – волжской, днепровской, полоцкой, возможно, других – и поиске “тонкого баланса между насилием и взаимовыгодным обменом” с “туземцами”. Вследствие этого политическая власть в Восточной Европе возникает не как итог эволюции традиционных общественных институтов, но как результат преобразования экономического и организационного доминирования одной из групп скандинавских работорговцев – киевской – в политическое господство, как об этом уже написал О. Прицак.

Это не единственная попытка на страницах “очерков” вписать русов в известные исторические модели. Чуть позже русь X в. превращается из торговой компании во “фронтирное сообщество”. Читатель должен знать – здесь это не просто расхожий методологический концепт, а лишенная авторства “цитата”, перенесенная из истории американской цивилизации, похоже, недолюбиваемой составителем, в варварскую среду Восточной Европы. “Отцом” теории фронтирного сообщества был Фредерик Тернер (1861–1932)¹⁶, вновь не

исхождения” древнерусского государства, повезло больше: по признанию составителя его “очерки” “концептуально примыкают” к “представлениям” московского исследователя.

¹⁴ Пайпс Р. Россия при старом режиме / Пер. с англ. В. Козловского. 4-е изд. – Москва, 2012.

¹⁵ Tolochko O. Kievan Rus around the Year 1000 // Europe around the Year 1000 / P. Urbanczyk (ed.). – Warszawa, 2001. – P. 123–140 (here p. 131).

¹⁶ Turner F. J. The significance of the frontier in American history // March of America facsimile series; 100. – Ann Arbor, 1966 (1st ed.,

удостоенный ни ссылки, ни упоминания. Такое умолчание вполне объяснимо, поскольку призвано скрыть *contradictio in terminis*. История знает торговые компании и фронтирные сообщества как два различных этапа освоения Америки, однако желание сделать “черчки” запоминающимся заставило пренебречь хронологическую последовательность, эксплуатируя ресурсы сразу двух ярких исторических образов. В то же время, попытка поместить раннесредневековые аналогии “торговым ассоциациям” в узкие социально-географические рамки уничтожает присущую их прототипам неотъемлемую бинарность, предполагавшую наличие не только “колонии”, но и “метрополии”.

Внимание к социальной истории заставляет логику изложения “черчков” обойти сложность этногенетических процессов в Восточной Европе X в., населив их этническими химерами. Группы русов, которые средневековым авторам казались этносом, согласно составителю, были социумом, демонстрирующим “хамелеоноподобную” способность приспосабливаться к новому окружению и интегрироваться в него. В этом процессе “русь” оказывается лишь временной формой скандинавской идентичности, сознательно конструируемой в славянском лингвистическом окружении на восточноевропейской почве: скандинав “черчков” становится русом, отправляясь для коммерческих и военных предприятий на Восток, и вновь принимает скандинавское обличье по возвращении домой.

Эта удивительная статичность восприятия руси вновь не является авторской. Она транслируется из англо-саксонской историографии¹⁷, причем не только составителем, но и прочими, зависящими от ее представителей. Эта зависимость побуждает их утверждать, будто-бы “until the 11th century the word Rus’ still referred to Scandinavians and was then replaced by the word Varangians”¹⁸.

Вместе с тем, памятники IX–XI вв. позволяют увидеть русь как этносоциум в контексте присущей ему полисемии¹⁹. Эта русь оказывается одним из самых динамичных явлений истории раннесредневековой Восточной Европы эпохи, когда социальное легко трансформировалось в этническое, и наоборот. Это не утаилось от летописца, который не просто воспроизводил собранные легенды и тексты, но, подобно Дудону Сен-Кантанскому, задумывался над их содержанием, выражая свое отношение к ним согласно свойственной его эпохе манере. Вследствие такого “прото-антропологического” подхода русь сначала превращается на страницах летописи из рода варяжского конунга в полиэтничное княжеское окружение, а затем становится одним из восточнославянских этносов²⁰.

На этом фоне представления об этнической инертности руси, превращающие ее в экстерриториальный анклав, отчужденный от восточнославянской среды, оказываются анахронизмом. В отличие от “торговых компаний” Нового Времени, отделенных от “туземцев” цивилизационным барьером, русы в действительности

1894); *Ejusdem*. The frontier in American history. – New York, 1996 (1st ed., 1920).

¹⁷ См., например: *Franklin S., Shepard J.* The emergence of Rus, 750–1200. – London, 1996. Рус. перевод см.: *Франклин С., Шепард Дж.* Начало Руси: 750–1200 / Д. М. Буланин (ред.), Д. М. Буланин, Н. Л. Лужецкая (авториз. пер. с англ.). – Санкт-Петербург, 2000 (2-е изд., 2009).

¹⁸ *Androshchuk F.* The Vikings in the East // *The Viking World* / S. Brink, N. Price (eds.). – London, 2008. – P. 517–542 (here p. 533).

¹⁹ Этот феномен хорошо разъяснен в: *Мельникова Е. А., Петрухин В. Я.* Название “русь” в этнокультурной истории древнерусского государства (IX–X вв.) // *Вопросы истории*. – Москва, 1989. – № 8. – С. 24–38.

²⁰ *Лаврентьевская летопись* // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Москва, 2001. – Т. 1. – Стб. 19, 20 (6370 [862]), 23 (6390 [882]), 25–26 (6406 [898]); *Ипатьевская летопись* // ПСРЛ. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 14 (6370 [862]), 17 (6390 [882]), 20 (6406 [898]).

оказываются не столько скандинавами, сколько результатом взаимодействия славян и скандинавов на Восточном пути, никак не сводившимся к продаже в рабство первых вторыми. Отсутствие непроницаемых перегородок между восточноевропейскими этническими и социальными группами было хорошо различимо для современников, писавших, что “много людей из славян приходят к русам и служат им, чтобы этой службой обезопасить себя”²¹. Результатом такой “безопасной службы” становилось не поглощение или ассимиляция скандинавов славянами²², а их аккультурация. Этот феномен хорошо известен археологической культуре X в. Он предполагает появление материальных форм новой идентичности, уже не скандинавской и в некотором роде – даже не славянской, несмотря на то, что потомки северных переселенцев по прошествии некоторого времени предпочли называть себя в Восточной Европе – славянами, а в Западной – франками²³.

Несмотря на предпочтение составителем “очерков” арабских сочинений другим текстам, подобным известий читатель здесь не встретит: они не вписываются в предлагаемые аналогии. Историю руси как “почтенной торговой компании” только и возможно писать в жанре источниковедческой избирательности, снимающем с автора ответственность за полноту привлекаемых памятников и обоснование своего согласия с чужими выводами. В награду читателю достается картинка: иногда в чем-то достоверная, иногда завораживающая ретроспективным виражом, но неизменно скользкая по поверхности исторических текстов, где их анализ подменяется пересказом чужих мыслей, почерпнутых из чужих книг. Нельзя не обратить внимания на саморазоблачающую откровенность составителя – он сделал эпиграфом к своим “очеркам” целую страницу из романа Виктора Петрова (1894–1969) “Без грунта”, подписанного, по определению, чужим именем – псевдонимом Виктор Домонтович.

Отказав летописи в праве быть источником по начальной истории руси, составитель “очерков” естественным образом оказался заложником иной языковой среды, даже графика которой ему совершенно чужда, – среды арабских средневековых сочинений. Труды арабских авторов, по его мнению, содержат “достоверные сведения” в отличие от “совершенно фиктивных рассказов летописи” и ее “вымышленной хронологии”. К таким “достоверным сведениям” отнесено известие Ибн Хаукаля, сообщенное под 358 г. х. (968/969 гг.), об имевшем место разгроме Хазарии русами. Здесь, как и везде в исследованиях арабской историографии, различие прочтений древнего текста находит отражение в обширной научной дискуссии, предполагающей внимательное отношение честного исследователя-неарабиста к разногласиям ее положений и стремление познакомить с ней читателя. При знакомстве с ней становится известно, что, например, Василий Бартольд (1869–1930) считал указанный Ибн Хаукалем год всего лишь годом, когда тот находился в Джурджане, где и получил информацию о походе, состоявшемся за несколько лет до этого, не исключено, что и в 965 г.²⁴

²¹ Бартольд В. В. Извлечение из сочинения Гардизи Зайн ал-ахбар. Приложение к “Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.” // Его же. Сочинения: В 9 т. / Б. Г. Гафуров (пред. ред. кол.). – Москва, 1973. – Т. 8: Работы по источниковедению. – С. 23–62 (здесь с. 60).

²² Пресняков А. Е. Княжое право... – С. 319.

²³ О феномене аккультурации скандинавов на Западе и на Востоке Европы см.

наше издание: *Vers l’Orient et vers l’Occident: regards croisés sur dynamiques et les transferts culturels des Vikings à la Rus ancienne* / P. Bauduin, A. Musin (dir.). – Caen, 2014.

²⁴ Бартольд В. В. Арабские известия о русах // Его же. Сочинения: В 9 томах / Б. Г. Гафуров (пред. ред. кол.). – Москва, 1963. – Т. 2, ч. 1: Общие работы по истории Средней Азии; Работы по истории Средней Азии; Работы по истории Кавказа

Впрочем, не все арабские авторы для составителя “очерков” одинаково достоверны. Дабы ощутить под собою “грунт” в избирательном цитировании, составитель апеллирует к, как ему кажется, “довольно почтенной традиции” критического отношения к тексту Ибн Фадлана, якобы забытой в новейшей историографии. Следует ссыла на Александра Спицына (1858–1931), не только отрицавшего значение писаний арабского дипломата как исторического источника, но даже сам факт его поездки на Волгу²⁵. Без сомнения, “автору осталось известно”: поверхностная и дилетантская статья А. Спицына, написанная без знакомства с литературой предмета на основании лишь частично изданного тогда сочинения Ибн Фадлана, сегодня оцениваемая как слабая и неудачная, встретила весьма решительную отповедь со стороны специалистов, например, Владимира Тизенгаузена (1825–1902)²⁶.

Признаю неправомочность написанного несколькими строками выше, что составитель “очерков” оказался заложником арабских авторов. В действительности он стал заложником их интерпретаций, рассыпанных в трудах наших современников. Многие из написанного о русах, непосредственно позаимствовано из комментариев Андрея Ковалевского (1895–1969) к записке Ибн Фадлана, причем, похоже, из обоих изданий²⁷, различия между которыми оставлены без внимания. Если имя А. Ковалевского и встречается единожды на страницах книги, то его коллегам повезло меньше. Татьяна Калинина и Олег Большаков с их трудами²⁸, как и Р. Пайпс с его идеями, удостоились лишь чести стать безымянным ресурсом, эксплуатируемым в “очерках”. Основным же “арабским источником”, похоже, оказалась статья кембриджского профессора Джеймса Монтгомери²⁹, целых три раза упомянутая на страницах книги, некогда труднодоступная, но сегодня встречающаяся на просторах Сети.

Если образы русов, созданные по подобию чужих трудов, логично анонимны, то в отношении к славянам нельзя не заметить известную “куртуазность” составителя. Впрочем, связана она не с нормами придворного поведения былых веков, допускавшими некоторую фривольность, а с вольностью в обращении с древними текстами и памятниками, ассоциируемой сегодня с именем американского медиевиста Флорина Курты. Как редкая птица долетит до середины

и Восточной Европы. – С. 810–858 (здесь с. 849–850).

²⁵ Спицын А. А. О степени достоверности “Записки” ибн-Фадлана // Записки Императорского Русского археологического общества. Новая серия. – Санкт-Петербург, 1899. – Т. 11, вып. 1–2. – С. 161–166.

²⁶ Тизенгаузен В. Г. В защиту ибн-Фадлана // Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1900. – Т. 13. – С. 024–032. См. также: Медведева М. В., Мусин А. Е., Тихонов И. Л., Всевиов Л. М. Очерк истории деятельности Императорской археологической комиссии в 1859–1917 гг. // Императорская Археологическая Комиссия (1859–1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия / Е. Н. Носов (общ. ред.), А. Е. Мусин (ред.-сост.). – Санкт-Петербург, 2009. – Т. 1. – С. 21–247 (здесь с. 177).

²⁷ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / А. П. Ковалевский (пер., комм.), И. Ю. Крачковский (ред.). – Москва; Ленинград, 1939; Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.: статьи, переводы и комментарии. – Харьков, 1956. Составитель ссылается лишь на одно из них.

²⁸ Калинина Т. М. Термин “люди дома” (“ахл ал-байт”) у Ибн Фадлана по отношению к обществу русов // Древнейшие государства Восточной Европы: материалы и исследования. 1992–1993 годы / А. П. Новосельцев (ред.). – Москва, 1995. – С. 134–139; Большаков О. Г. Уточнения к переводу “Записки” Ибн Фадлана // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А. П. Новосельцева / Т. М. Калинина (ред.). – Москва, 2000. – С. 54–63.

²⁹ Montgomery J. E. Ibn Fadlān and the Rūsiyyah // Journal of Arabic and Islamic Studies. – Edinburgh, 2000. – Vol. 3. – P. 1–25.

Днепра, так редкий почитатель пост-процессуализма флоридского профессора пройдет мимо финальной фразы его книги, посвященной “созданию славян”, о том, что никакие “славяне” не называли себя этим именем, появление которого стало результатом не столько этногенеза, сколько изобретательности византийских авторов, закрепленной Повестью временных лет³⁰. При этом сам Ф. Курта ради доказательства своей правоты ссылается на... английский перевод начальной летописи, принадлежащий Самуэлю Кроссу и Ольгерду Щербович-Вечору, перевод, который оставляет желать лучшего понимания древнерусского текста и, в особенности, этого конкретного пассажа, ставшего жертвой омонимичности понятия “славянский язык” в средневековой культуре³¹.

Оценка писаний Ф. Курты, в частности – археологических, давалась неоднократно³². Его знания ограничены знанием языков, а этногенетические подходы колеблются от конструктивизма для одних до примордиализма для других. Даже апологеты вынуждены признать, что прочтение его сочинений вызывает неизбежные актуальные коннотации, связанные с опрокинутыми в прошлое попытками освободить Карпато-Дунайский регион от славянского этногенеза во имя иной национальной истории. “I don't believe, – пишет один из них, – that his own Romanian origins have anything to do with Florin Curta's more recent championing of the zone between the Carpathians and the Danube”³³.

Для современной ученой “куртуазности” характерно сознательное манипулирование текстами, предпочтение историографии историческим сочинениям и жонглирование терминами и подходами. Ф. Курта становится для составителя “очерков” одним из “источников и составных частей” собственной концепции, вполне в марксистском понимании этого топоса, т.е. догматически. Представления Ф. Курты о фиктивности раннеславянского этногенеза, увенчанные ссылкой на некачественный перевод Повести временных лет, послужили

³⁰ “The making of the Slavs was less a matter of ethnogenesis and more one of invention, imagining and labeling by Byzantine authors... That no ‘Slavs’ called themselves by this name not only indicates that no group took on the label imposed by outsiders, but also suggests that this label was more a pedantic construction than the result of systematic interaction across ethnic boundaries. The first clear statement that ‘we are Slavs’ comes from the twelfth-century Russian Primary Chronicle. With this chronicle, however, the making of the Slavs ends and another story begins: that of their “national” use for claims to ancestry”. Cf.: *Curta F.* The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700 // Cambridge studies in medieval life and thought. – Cambridge, 2001. – [Vol.] 4/52. – P. 349–350. Похоже, что эта ссылка понадобилась составителю, дабы подтвердить свой вердикт Повести временных лет как тексту, конструирующему, а не описывающему историю.

³¹ The Russian primary chronicle: Laurentian Text / S. H. Cross, O. P. Sherbowitz-Wetzor (eds.) // The Mediaeval Academy of America. Publication. – Cambridge (Mass.), 1953. – Vol. 60. – P. 63 (6396–6406 [888–898]).

³² *Brather S. Rez.:* Florin Curta, The making of the Slavs. History and archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700. Cambridge studies in medieval life and thought 4/52 (Cambridge 2001) // Ethnographisch-archäologische Zeitschrift. – Leipzig, 2003. – Bd. 44. – S. 311–316; *Fusek G.* Slawen' oder Slawen? Eine polemische Auseinandersetzung über eine wertvolle Monographie // Slovenská Archeológia. – Nitra, 2004. – T. 52, No. 1. – S. 161–186; *Иванов С. А.* “В тени Юстиниановых крепостей”? Ф. Курта и парадоксы раннеславянской этничности // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* – Санкт-Петербург, 2008. – № 2(4). – С. 5–12; *Turlej S.* Justynian i poczatk Slowian. Uwagi na temat teorii Florina Curty // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace historyczne.* – Kraków, 2010. – T. 137. – S. 11–19.

³³ *Heather P.* Empires and Barbarians: The Fall of Rome and the Birth of Europe. – Oxford, 2010. – P. 479. Ср.: *Heather P.* Invasion der Barbaren: Die Entstehung Europas im ersten Jahrtausend nach Christus. – Stuttgart, 2011. – S. 353 (“Ich glaube nicht dass Florin Curta deswegen für das Gebiet zwischen Karpaten und Donau [als Urheimat der Slawen – A. M.] eintritt, weil er rumänischer Abstammung ist”).

составителю основой для интерполяции этого подхода на историю славянства в Восточной Европе без учета специфики основного памятника, запечатлевшего этот процесс. Чуть более столетия назад, церковный историк и профессор Петербургской духовной академии Василий Болотов (1854–1900) предупреждал о нравственном императиве подобных ситуаций: “Мы должны предполагать, что автор *знал и хотел* рассказать истину, а не ставить скептически с первого же слова вопрос о возможности и желании автора сообщить истину. Этот вопрос уместен в том случае, когда в самом документе есть для него основание”³⁴.

Все сказанное относится не только к свеженапечатанным “очеркам”, являющимся гимном методологической капитуляции перед нарративом вместо его адекватного прочтения и апологией избирательного отношения к письменным памятникам, разделяющего их на “достоверные” и “недостоверные”, вместо простого объяснения разногласия древних текстов. Это имеет отношение также к манере обращения с историческими памятниками, свойственной составителю “очерков” вообще. Лучшее определение для такого отношения – “окамененное нечувствие”, удивительный по емкости гимнографический образ свт. Иоанна Златоуста. В данном случае речь должна идти о нечувствии к истории слова, его роли в средневековом тексте. Так, в свое время составитель приписал термин “племя” тезаурусу древнерусского летописца и даже привел его в старославянской графике, а будучи уличен в некорректности, не посчитал нужным извиниться перед читателем³⁵.

Это не единственный “слововедческий” казус ученой карьеры. Так, некогда рассуждая об идеологии власти в Древней Руси, составитель обратил внимание на слово “причастие”, встречающееся в летописи несколько раз, с помощью которого Рюриковичи описывали свое отношение к Русьской земле³⁶. Сопоставив средневековое слово с его современным значением, связанным с причащением верующих во время литургии, составитель посчитал его летописное использование наделенным схожим евхаристическим и экклезиологическим смыслом. Это породило псевдобогословские спекуляции о княжеской семье, воспринимавшейся ее членами как “единое тело” наподобие Тела Церкви. Летописное “причастие” князей Русьской земле в рамках этих спекуляций уподоблялось соучастию в Крестной Жертве Христа, приобщающей их к “телу-семье-земле”³⁷.

³⁴ Болотов В. В. Лекции по истории древней Церкви / Посмертное изд. под ред. А. И. Бриллиантова: В 4 т. – Санкт-Петербург, 1907. – Т. 1. – С. 20.

³⁵ Толочко А. А. Воображенная народность // *Ruthenica*. – Київ, 2002. – Т. 1. – С. 112–117. *Ejusdem*. The Primary Chronicle’s “Ethnography” Revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dnieper and the Origin of Rud’ State // *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe* / I. Garipzanov, P. Geary, P. Urbańczyk (eds.). – Turnhout, 2007. – P. 169–188. Показательно, что развернутый текст о “летописном происхождении” термина “племя” был опубликован в англоязычной статье, априорно рассчитанной на читателя, не в полной мере владеющего как самим источником, так и литературой предмета. Критические заме-

чания см. в: Лукин П. В. Восточнославянские “племена” и их князья: конструирование истории в Древней Руси // *Предания и мифы о происхождении власти эпохи Средневековья и раннего Нового времени. Материалы конференции “Славяне и их соседи”* (XXV конференция, Москва, 2010 г.) / Б. Н. Флоря (отв. ред.). – Москва, 2010. – С. 83–89; Щавелев А. С. Славянские “племена” Восточной Европы X – первой половины XI века: аутентификация, локализация и хронология // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – Санкт-Петербург, 2015. – № 2. – С. 99–113.

³⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб. 200 (6586 [1078]), 321 (6657 [1149]); Ипатьевская летопись. – Стб. 192 (6586 [1149]).

³⁷ Толочко О. П. Русь: держава і образ держави // *Історичні зошити*. – Київ, 1994. – С. 16, 22, 23, 24–27, 35 (прим. 87).

Предполагаемый узус составитель постарался подкрепить обращением к материалам словаря древнерусского языка, собранным Измаилом Срезневским, однако вынес из знакомства с ними лишь убеждение в собственной правоте, а именно, что данное слово в Древней Руси имело преимущественное отношение к церковному Таинству. При этом сам И. Срезневский был высокомерно обвинен в позитивизме, поскольку иные приведенные в словаре интерпретации оказались расценены как уступка сознанию XIX в., якобы не связанная с попыткой понимания изначального смысла термина, открывшегося составителю.

Самостоятельное обращение к собранным И. Срезневским памятникам подтверждает правоту исследователя, а не нашего современника. Для домонгольского периода приоритетным значением слова “причастие” оказывается “присоединение, приобщение, соотношение, связь” и, что чрезвычайно важно для понимания летописного оборота, – “судьба, участь, жребий, наследие, наследство, доля, удел”³⁸. В этой связи стоит считать важным смысловым уточнением летописного термина демонстративную замену “причастия” на “часть” в соответствующих статьях Киевского свода³⁹.

Для обозначения причастия как соучастия в Евхаристии в ту эпоху существовал иной, заимствованный из латыни, термин – “комъкание / комкание” в значении *communio / sacrae eucharistiae perceptio*. Именно им описывается Таинство в памятниках XI–XII вв., в том числе княжеских Изборниках, Ефремовской кормчей, богослужебных текстах⁴⁰. Единичные случаи употребления слова “причастие” с литургическими коннотациями среди ранних памятников (например, Синайский патерик) являются строгими исключениями. Лишь начиная с эпохи св. митрополита Киприана, а именно с 1390-х годов, т.е. в контексте второго южнославянского влияния, восточноевропейский обиход начинает воспринимать современный церковный смысл слова “причастие”...

Некогда Николай Костомаров (1817–1885), предвзявляя свой “Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа”, написал: “Есть... масса публики, погруженная в занятия, которые лишают ее и времени, и средств, чтобы обращаться к чтению ученых исследований, решающих тот или другой вопрос прошедшей русской жизни... Для этого класса читающей публики я предпринял составить очерк прошедшей русской жизни во всех ее видах”⁴¹. Сегодня класс читающей публики иной. Встречающиеся в Сети отзывы на “очерки” выражают известную гамму чувств – от восхищения “смелостью аналогий” и “великолепными страницами”, сравнивающими деятельность русов IX–X вв. с “компанией Гудзонова залива” (очевидно, что круг чтения автора этого комментария ограничен, с книгой Р. Пайпса он не знаком), до “изрядного разочарования” “имитацией ученой работы” и “научным недостроем”. Скорость получения и освоения современной информации несопоставимы с обстоятельствами жизни XIX в., однако составитель “новых очерков” всецело положился на традицию, согласно которой читатель, как и в XIX в., по слову поэта, “ленивы и не любопытны”.

Оказалось, это не так, и тот же поэт много лет назад предсказал судьбу нынешних “очерков”. Выяснить, откуда “растут уши”, и какие из них принадлежат составителю, а какие – нет, оказалось не сложно. Пафосная попытка освободиться от одной историографической традиции, основанной на доверии к нарративным

³⁸ Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка. – Москва, 1989. – Т. 2, ч. 2: П. – Ст. 1490–1492.

³⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 374 (6657

[1149]), 683 (6703 [1195]), 701 (6704 [1196]).

⁴⁰ Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка. – Москва, 1989. – Т. 1, ч. 2: Е–К. – Ст. 1266–1267.

памятникам, обернулась зависимостью от другого набора догматизированных ученых представлений. Также выяснилось лукавство утверждения, будто книга – не научная монография. Перед нами – самая настоящая научная публикация, носящая пилотный характер, вследствие чего снабженная облегченным научным аппаратом. Цель подобных изданий очевидна – подготовить почву, призванную впоследствии облегчить обществу и сообществу принятие нового образа восточноевропейской истории, навязываемого усилиями составителя.

По сути “очерки” являются своеобразной энциклопедией, суммирующей гипотезы, догадки, предрассудки, касающиеся Восточной Европы и блуждающие страницами современной историографии. Ценность такой *summa historiographica* могла бы заключаться в скрупулезном указании на авторство и источник того или иного историографического мнения. Однако составитель осознанно отказался от построения полноценной системы ссылок ради создания видимости собственных аналитических усилий, где, впрочем, решение исторической проблемы подменено ее постановкой, а критический анализ древних текстов замещен их тенденциозным пересказом.

В этой связи крайне неприятна дискредитация публикацией “очерков” такого перспективного направления исследований, как выявление и объяснение специфики ранних восточноевропейских политических образований, связанной с функцией контроля над торговыми путями и пунктами обмена, а также превращением “союза архонтов” русско-византийских договоров – “ярлов под рукою киевского конунга”⁴² – в патримониум Рюриковичей. Бесцеремонное вторжение в эту чувствительную для современного общества область, очевидная поверхностность суждений наряду с присвоением себе чужих заслуг способны лишь усилить позиции сторонников существования “государства Российского”, единого и сильного уже в X в.

Присущая таким взглядам модернизация истории, усиленная реакцией на некачественный научный продукт, вступает в конфликт с более объективным, “полицентрическим” взглядом на Восточную Европу, где социально-политическая модель, созданная на территории Среднего Поднепровья “разбойничьей” торгово-промышленной колонией варягов”, воспроизводила себя на иных землях соответственно мере и степени распространения здесь влияния Рюриковичей и связанной с ними руси. Эти архаические особенности не только активно давали себя знать в политической жизни Восточной Европы⁴³ вплоть до правления Владимира Мономаха (1113–1125), своей политикой *imitatio imperii* попытавшегося положить им конец, но и до сих пор сказываются в траекториях развития восточноевропейских народов как их родовой “path dependence”⁴⁴.

Перечисленные особенности неминуемо подводят читателя к необходимости ответить на вопрос – в чем состоит настоящий смысл публикации “очерков”

⁴¹ Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях. – Санкт-Петербург, 1860. – С. 5–6.

⁴² Об этом см., в частности: Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1913. – Т. 1. – С. 424–426. Ср. оценку исторической ситуации в: Приселков М. Д. Киевское государство второй половины X в. по византийским источникам // Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия исторических наук. – Ленинград, 1941. –

Вып. 8, № 73 (1940). – С. 232–242; Soloviev A. V. L'organisation de l'Etat russe au Xe siècle // L'Europe aux IXe–XIe siècles: Aux origines des États nationaux / T. Manteuffel, A. Gieysztor (dir.). – Varsovie, 1968. – P. 249–268.

⁴³ Ср.: Pipes R. Russia under the Old regime. – P. 34.

⁴⁴ Описание исторического явления и его характеристика в: North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. – Cambridge, 1990.

именно сейчас, хотя составлены они были много лет назад? Стоит начать с того, что эта публикация – не изолированное явление, в том числе и от быстротекущего времени. Не будучи сторонником “теории заговора”, не могу не отметить относительную синхронность появления “очерков начальной руси” Алексея Петровича Толочко и размышлений Петра Петровича Толочко на тему “откуда пошла Русская земля”⁴⁵. Обе книги в определенной степени подводят итог интеллектуального развития двух членов (действительного члена и члена-корреспондента) Национальной академии наук, ревниво оберегая “родовой сюзеренитет” их авторов над раннеукраинской историей, как некогда Рюриковичи, согласно ученому мнению, оберегали свое право на коллективное обладание Русьской землей⁴⁶.

В конце концов, “феномен Толочко” в восточноевропейской историографии – это явление стиля, не содержания, вернее, двух разных стилей. Оба автора по-своему стремятся утвердить их в общественном дискурсе русско-читающей Украины, апеллируя при этом к обществу иному кругу читателей. Старший стиль – академический официоз, состоящий в воспроизведении традиционного набора высочайше утвержденных и общепринятых положений. За младшим скрывается стремление к оригинальности и начитанность иностранными сочинениями, малоизвестными читателю. Признание младшего стиля полагается в получении зарубежных грантов и приглашений на международные конференции, тогда как старшей стилистке соответствует почетное докторство в различных институциях, невзирая на обстоятельства его получения, иногда противоречащие уставам этих институций, даже этическим нормам, принятым в научном сообществе.

Казалось бы, два стиля совершенно различны: один любит писать, другой подписывать. Однако они оказываются родственными (неизбежная игра слов!), обретая свои истоки в неререформируемой системе советской академии. Оказалось, начальственная привычка академических чиновников советского времени ставить свое имя на чужих трудах может обрести новую жизнь в постсоветских поколениях академиков, великодушно позволяющих себе безмянно эксплуатировать чужие идеи и аналогии. Либеральность стиля младшего образца – всего лишь видимость, за которой скрывается присущая старшей стилистике мертвящая безапелляционность, искусственность ученых суждений и практик, оставляющих после себя пепелище средневековой истории и археологии, где не стоит ожидать скорого появления свежих побегов даже после недавних административных изменений.

Иногда считается, что стиль – явление вкуса, а о вкусах вроде бы не спорят. Это не так. Стиль напрямую связан ситуацией времени. Он является ответом на вызовы эпохи. Четверть века назад американский историк византийского искусства Томас Метьюз произвел скандал в благородном семействе “высокколобых” искусствоведов. Поставив под сомнение влияние римской императорской идеологии на раннюю христианскую иконографию, он посчитал, что сторонники подобного подхода – Андрэ Грабар (1896–1990), Эрнст Канторович

⁴⁵ Толочко П. П. Откуда пошла Русская земля. – Киев, 2016. – 292 с.

⁴⁶ Попытки утвердить такой “родовой сюзеренитет” имели место и раньше, см., напр.: Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь // Україна кризь віки. – Київ, 1998. – Т. 4. И уж совсем “по-семейному” выглядит оценка трудов

одного соавтора другим как “наиболее обстоятельного исследования” (в данном случае – темы княжеской власти) за последние 100 лет. См.: Толочко П. П. Власть в Древней Руси X–XIII вв. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 12 (о книге: Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – Киев, 1992).

(1895–1963) и Андреас Альфольди (1895–1981) – сверстники с точностью до года и выходцы из рухнувших империй XX в. – российской и австро-венгерской, сконструировали его в состоянии ностальгии по былому величию своих держав. При этом он заметил, что “the need to interpret Christ as an Emperor tells us more about the historians involved than it does about Early Christian art”⁴⁷.

Действительно, нельзя не признать, что личность историка и его отношение к современности в определенной степени, иногда больше, чем это позволяет источниковедческий труд, отражается его сочинениями. В этом смысле складывавшиеся годами, но опубликованные почти одновременно “очерки” украинских историков двух поколений – не исключение. По своей сути обе книги – общественно-политические манифесты, увидевшие свет в критический момент истории Украинского государства и нации. Они отражают представления их авторов-составителей о текущем моменте, а также будущем Украины.

Один манифест – безусловно имперский, при этом совершенно не важно, где полагается столица империи – в Киеве или в Москве. В его основе – торжествующий этатизм, истоки которого прослеживаются автором уже в далеком X в., растворяющий в себе и личность гражданина, и гражданские нации как личности коллективные.

Второй манифест – либерально-космополитический, протестующий против всепоглощающего государства и этничности, навязываемой националистами XXI в. В том мире броуновского движения конкурирующих банд торговой руси, который сконструировал составитель “очерков”, нет места ни этносу, ни государству. Этот протест сполна отразил избранный для книги эпитаф, автор которого предстает в своей судьбе как “человек-химера”, деятель украинского национального возрождения в оккупации и эмиграции и большевистский шпион-“крот”, основоположник украинского интеллектуального романа и критик автохтонной теории происхождения украинского народа. Очевидно, основные идеи его книги про “беспочвенность” скандинавов в Восточной Европе и конунгов, бывших одинаково “грабителями, работоторговцами, лавочниками и купцами”, вполне созвучны отношению киевского интеллектуала к “хозяевам жизни” сегодняшней Украины. Характерные для подобного протеста идеи приоритета человеческой личности перед нацией и государством не могут быть чужды думающему современнику; вопрос лишь в том, насколько их манифестация уместна в то время, когда на кону политической игры в историю стоит существование нации и государства как таковых?

Здесь стоит остановиться. Полемизировать с эрудированным “фристайлом”, превращенным в общественно-политический манифест, бессмысленно: составитель “очерков начальной руси” затащит оппонента на собственный уровень “видения истории”, где задавит личным опытом. Можно лишь предупредить читателя о нечестностях новой книги, да пожалеть, что верное ощущение особенностей ранней политики Восточной Европы, некогда намеченных другими исследователями, оказалось опошленным.

Не так давно я высказался по поводу сложения “новой киевской школы истории Древней Руси”⁴⁸. Такая школа действительно сложилась, и ей присущи

⁴⁷ Mathews Th. F. The clash of gods: a reinterpretation of early Christian art. – Princeton (N. J.), 1993. – P. 16.

⁴⁸ Мусин А. Е. Серьезная заявка историко-филологического направления новейшей

киевской школы истории Древней Руси. [Рец. на:] Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського кийського літописання / Відп. ред. В. В. Німчук. НАН України. Інститут історії України. – Київ: Інститут

важные объединяющие особенности. Однако в любой школе можно встретить разных по старательности учеников и разных по образованности преподавателей. Одни серьезно и самостоятельно работают над древними текстами, выявляя присущие им закономерности с помощью тщательно подготовленного научного аппарата, другие жонглируют невыверенной терминологией и позаимствованными по случаю историческими аналогиями, которые не в должной мере соответствуют доступным для изучения реалиям прошлого...

Вот собственно и все. Знакомство с книгой вызывает не прилив интеллектуальных сил, а недоуменные эмоции и массу ассоциаций в виде косвенных цитат и парафразов, по образу и подобию тех, что характерны для творческой манеры составителя "очерков". Последуем его словесным талантам. Новгородская летопись рассказывает: князь Ярослав после победы над Святополком отпустил новгородцев домой, "давь имъ правду, и уставъ списавъ, тако рекши имъ: "по сей грамоте ходите"⁴⁹. Составитель, какое-то время назад поделившись своими сомнениями в подлинности Краткой редакции Правды Руськой – "пропавшей" для науки грамоты, закончил их (сомнения) парафразом княжеского повеления: "по сей грамоте не ходите"⁵⁰. Судьба этой публикации породила обиду на коллег по историческому цеху, не пожелавших всерьез отнестись к авторским сомнениям, что сполна ощущается в комментариях к "первому обстоятельному отклику" на собственные соображения⁵¹. Впрочем, манера публиковать ответ на рецензию одновременно с самой рецензией, не оставляя читателю времени на раздумья, сполна характеризует отношение издателей альманаха к научной дискуссии.

Запечатленная здесь образность многозначна. "Пропавшая грамота" – это не только Николай Гоголь и представления Толочко-мл. о Руськой Правде. Это еще и утраченная "грамотность" как способность составителя "очерков" выражать свои мысли в соответствии с принятыми в ученом сообществе нормами, замещенная простой потребностью писать и стопкой писчей бумаги как средством самореализации.

Прочтение "очерков" вызывает в памяти и другую цитату, не летописную. Некогда Христос, предостерегая своих учеников от увлечения книжниками и фарисеями, сказал: "Итак все, что они велят вам соблюдать, соблюдайте...; по делам же их не поступайте" (Мф. 23: 3). Здесь будет кстати и другое речение Христово: "кто соблазнит одного из малых сих, ... тому лучше было бы, если бы повесили ему мельничный жернов на шею и потопили его во глубине морской" (Мф. 18: 6). Действительно, книга, не будучи аппетитной, оказывается соблазнительной, особенно для тех, кто не удосужился или не смог заранее познакомиться с набором историографических мнений, из которых сложен аляповато-причудливый конструктор "очерков". Она соблазняет яркостью образов, за которыми – методологическая пустота, создающая ложную убежденность в "легкости бытия" историка. Возвращаясь к цитатам, можно дать потенциальному читателю "очерков" совет вполне в духе их составителя: "Читать-то, конечно, его читайте, но по делам его не поступайте. И не пишите историю так, как это делает он".

історії України, 2015. – 518 с. // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2015. – Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 290–310.

⁴⁹ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов / А. Н. Насонов (ред.). – Москва; Ленинград, 1950. – С. 175–

176 (6524 [1016]).

⁵⁰ Толочко А. Краткая редакция Правды Руськой: история текста // *Ruthenica. Supplementum*. – Київ, 2009. – Т. 2. – С. 113.

⁵¹ *Его же*. Пропавшая грамота // *Ruthenica*. – Київ, 2014. – Т. 12. – С. 157–168 (здесь с. 157).

Единственное, на что может рассчитывать историк, – это признание за ним авторитета эксперта, способного разобраться в хитросплетениях прошлого, дошедших до нас в умолчаниях и противоречиях древних текстов или нагромождении старинных артефактов. Авторитет, создаваемый всю жизнь и уничтожаемый простыми “очерками” пера...

Інститут історії матеріальної культури РАН

**ВОЛИНСЬКИМИ СЛІДАМИ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА
ВЕЛИКОГО: ПРОБЛЕМА ТА ЇЇ ІСТОРИЧНЕ ТЛО**

Диба Ю. Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X століття (Міждисциплінарні нариси ранньої історії Руси-України). – Львів, 2014 (Невідома давня Україна. – Вип. 1). – 484 с.: іл.

Найдавніший період національної історії, втім доленосні для подальшої її еволюції часи становлення та утвердження власної традиції, не так уже й часто привертала й привертають увагу новіших українських дослідників. Особливо, коли йдеться не тільки про саму тематику, а й підходи до її осмислення, потенційно здатні виходити поза виклад літописних фактів за методом найпростішого, виразно поверхового характеру переказу. Не бракує на цю тему, звичайно, прикладів знаного – не тільки поширеного, а також и навіть надалі все ще немало “улюбленого” – жанру “тлумачення непрочитаних джерел”.

На такому тлі вигідно виділяється книга львівського дослідника Юрія Диби, присвячена пошукам батьківщини святого Володимира Великого у винятково широкому контексті історії Волинської землі середини – другої половини X ст. та з урахуванням пізнішого відображення окремих обставин розвитку тогочасної традиції на місцевому ґрунті. Автор є істориком архітектури й водночас також має досвід практикуючого архітектора. Обидві ці складові його індивідуальності визначили те, що в дослідженні вибудувана чітка, логічно завершена система, внутрішньо обумовлена у всіх залучених і докладно опрацьованих поодиноких елементах. Вдаючись до звичних архітектурних категорій, її випадало би розглядати окремою будівлею, послідовно організованою і логічною, зі стрункою системою внутрішніх взаємозв'язків, позбавленою претензій на досконалість, проте водночас також – очевидних професійних вад. При цьому зразу варто визнати, що, попри віддану архітектурі особу автора, власне архітектурна проблематика в самому викладі, фактично, перебуває десь тільки ближче до категорії ширшого тла, що, закономірно, обумовлює фонд наявних відомостей до відповідної проблематики.

Дослідження віддаленої і внаслідок цього віддалення – неунікнено скромніше відображеної у джерелах епохи, закономірно, немало мусить бути заснованим, насамперед, на глибокому проникненні до вимови незмінно скупих свідчень літописів та інших супутніх їм писемних джерел різного часу стосовно аналізованих подій та персонажів, їх різномірного відображення у молодшій традиції. При цьому автор як непричетний до “цеху” істориків фаховий “цеховий будівничий” зумів щасливо оминати небезпеку згаданого “тлумачення непрочитаних джерел”. За при звичаєм архітектора, він вибудував із зіставлених різномісних фактів гармонійне ціле – струнке й навіть достатньо

несподіване на тлі давніших зусиль тих, хто за різних обставин так чи інакше вдавався до цієї тематики. Ю. Диба на численних яскравих прикладах переконливо показав, що попередники, при всіх їх очевидних та безперечних заслугах, не зуміли охопити з належною й необхідною повнотою як цілості явища, так і навіть уже самого комплексу доступних джерел до його осмислення. Водночас їм немало завадили заздалегідь прийняті давнішого походження, не завжди засновані на достатньо переконливих аргументах концепції та нерідко відверто поверхове, а то й цілком наївне ставлення до фактів і явищ минулого, поєднане з апологетичною налаштованістю щодо певних історичних постатей, втім і попередників, тлумачення тих чи інших відомостей. Ю. Диба всю усе-таки, мабуть, неunikненну, з огляду на особу головного героя, “апологетичну частину” визнав за доцільне вмістити на декількох сторінках короткої передмови, зосередившись далі винятково на завданнях всебічного наукового дослідження, скрупульозному зіставленні фактів та неухильному мотивуванні своїх висновків. Позаяк автор неминуче виступав в обраній проблематиці немало “людиною зі сторони”, запропоновано підсумок роботи, якої не можна було не зробити й зроблено з безперечною та найочевиднішою самовіддачею. При будь-якому занятті це і є акурат та єдина прийнятна постава, від якої незмінно випадало би очікувати потенційного найкращого результату.

Оскільки основою дослідження виявляються перекази писемних джерел, увага, закономірно, зосереджена на них. При їх опрацюванні послідовно застосовано комплексний аналіз із залученням усього наявного корпусу джерельних переказів до того чи іншого аспекту проблеми, нерідко досить різнорідних і навіть подекуди достатньо різновимовних її складових. Це дало змогу не тільки опрацювати й запропонувати вичерпне зіставлення літописних повідомлень за численними їх списками, а й відшукати істотні для викладу поодинокі вартісні вказівки навіть серед джерел, на загал, немало пізнішого часу. Водночас завдяки такому підходові вдалося забезпечити максимально можливе охоплення доступних писемних переказів до теми, за необхідності доповнених різнорідними свідченнями іншого походження. Тому важливою складовою застосованого методу стало використання актових й літературних матеріалів як пізньосередньовічної, так і навіть – окремих – Нової доби. Залучення цих немало новіших відомостей – головню до історії далеких волинських нащадків родини святого Володимира Великого – дало важливий аргумент для ретроспективного доведення певних поглядів і висновків щодо того часу, від якого подібних переказів на українському ґрунті зберегтися, радше, не могло. Застосований спосіб приніс істотну перевагу у зіставленні з попередниками, які, в кращому разі, лише вибірково й, зрозуміло, без належного за таких обставин заглиблення використовували поодинокі факти відповідного походження. В аналізованому дослідженні при практикованому методі вони, навпаки, стали одним з важливих доказів – й не тільки задля ширшого історичного контексту і в його інтересах. Додаткову аргументацію для свого викладу Ю. Диба зумів віднайти навіть у фольклорних переказах. Не дивлячись на знану своєрідність зазначеного комплексу свідчень (не в останню чергу – найперше через їх доступність винятково в новіших і внаслідок цього – неминуче немало віддалених від безпосереднього джерела відомостей записках), автор знайшов переконливі способи вичленити з цієї пізно зафіксованої традиції окремі вартісні для обраної теми моменти. Вони виявилися здатними безпосередньо чи опосередковано підкріпити й розширити систему аргументації, засновану на

опрацюванні інших, переконливіших за вимовою комплексів відомостей. Завдяки застосованим підходам не тільки віднайдено змогу поглибити додатковими аргументами доказову базу. Її істотно розширено матеріалами, які ніколи раніше у відповідному контексті не залучалися так повно. Для історичного періоду з досить обмеженим комплексом джерел така можливість прибирає цілком виняткового значення. Водночас склалася також додаткові передумови для вивірення в окремих аспектах фактографії, збереженої іншими видами джерел, подекуди з'явилися нові можливості уточнити й доповнити їх переказ та додатково обґрунтувати отримане в інший спосіб доказове забезпечення наведених міркувань і висновків. Важливою є також загальнотеоретична сторона проведеного дослідження, наведені яскраві приклади можливостей використання відповідного комплексу джерел.

Проте виклад показує автора чи не насамперед майстром “класичного” читання й трактування літописних та споріднених з ними текстів. Можливості прикладення зусиль на відповідному напрямі – навіть за знаних новітніх успіхів наукових методик тлумачення – виявляються все ще далеко не вичерпаними й активно розширюються з поглибленням засвоєння самих джерел. Аналізоване дослідження, зі свого боку, так само переконує у цьому з усією очевидністю. Критичне сприйняття “загальновідомих” літописних переказів, поєднане з різнорідними пізнішими матеріалами, здатними так чи інакше доповнити їх вимову, й стало запорукою виходу на принципово відмінний рівень осмислення фактів і явищ “складної” та “малодоступної”, в баченні прихильників “традиційно-літописних” підходів, епохи. Комплексне залучення джерел, їх взаємне ретельне вивірення й використання отриманих при цьому результатів не тільки в загальніших питаннях, а й у деталях, нерідко з огляду цього загального по-своєму так само достатньо вимовних, стали запорукою відтворення єдиної цілісної широкої картини. Опрацьована на такий спосіб синтеза дала результати навіть там, де за незмінно стосованих давніше достатньо поверхових, як тепер виявляється, поглядів не було змоги вловити виявів взаємообумовленого в його поодиноких складових безперервного довготривалого процесу в його внутрішньому розвитку.

В основі пропонованого тлумачення лежить прилучення до Києва зусиллями й заходами княгині Ольги земель басейну південних допливів Прип'яті та дальше приєднання до цієї освоєної на першому етапі активності київської володарки на західному напрямку території трансєвропейського торгового шляху з прилеглими до нього теренами в басейні Західного Бугу. Саме завдяки цьому процесові до орбіти інтересів київських князів й увійшло ядро пізнішої історичної Волині. Далі, як би уже на утвердження нових, привнесених щойно прибулими з Києва господарями місцевих реалій, “випадковим” збігом обставин саме тут невдовзі мав народитися чільний представник правлячої династії раннього періоду історії Київської держави. Так осмислений на ширшому історичному тлі процес показує, водночас, основи складення знаної за численними конкретними фактами пізніших часів гравітації волинських теренів до Києва – однієї з прикметних особливостей місцевої традиції, усього багатівкового довготривалого процесу внутрішньої еволюції регіону.

Внаслідок так сприйнятого перебігу подій у центрі запропонованого дослідження постають поодинокі достатньо численні вияви взаємопов'язаного, проте водночас достатньо різнорідного комплексу проблем історичного розвитку Волинської землі від її прилучення до Києва заходами княгині Ольги й до

християнізації, започаткованої (принаймні в ширшому контексті) зусиллями уже її “волинського” внука – святого Володимира Великого.

На тлі званої скромності літописних переказів щодо цих процесів й однозначної обмеженості інших, позалітописних писемних джерел з епохи, відкриття, засвоєння та осмислення відповідного контексту еволюції, закономірно, вимагало принципового перегляду усталених поглядів на чимало істотних явищ історичного розвитку Східної Європи у старокиївській орбіті, внутрішнього взаємозв'язку між ними, особистої долі окремих представників правлячої династії та ближчого і дальшого кола пов'язаних з нею осіб. В основі запропонованого нового погляду на так окреслений комплекс проблем виявився поглиблений критичний аналіз збережених у пізніших й нерідко немало відредагованих, втім навіть уже й без належного розуміння буквальної вимови певних частин тексту, літописних переказів, зусиллями новіших чужорідних редакторів внаслідок цього, було, спотворених цілковито, до невпізнання. Зіставляючи на твердій літописній основі різномірні з походження свідчення писемних джерел й доповнюючи їх іншими відомостями, втім доступними археологічними матеріалами, Ю. Діба зумів аргументовано викласти перипетії входження історичної Волині до київської орбіти, її утвердження у такому статусі й окремі аспекти відповідного етапу складення нової, зорієнтованої на столицю широкої місцевої традиції. Їх показано як внутрішньо обумовлену систему поодиноких фактів і явищ, сконцентрованих на єдиному напрямку, започаткованому вихідним древлянським походом київської володарки. У контексті зазначеного процесу і його безпосереднім продовженням сприймається також один з головних для тогочасного західноукраїнського контексту заходів початкового періоду правління святого Володимира Великого – відготований у літописному викладі під 981 р. знаний похід “к ляхом” та приєднання їх “городів”¹. Так розкритий і осмислений перебіг ситуації не лише полегшує з'ясування якнайвиразніше недостатньо сприйнятого досі комплексу подій внутрішнього розвитку Волині тієї доби. Водночас він також здатний запропонувати своєрідного модельного значення розв'язання окремих сторін не всюди докладніше відображеної у джерелах проблеми прилучення до київського осередку розлогих й нерідко немало віддалених від історичного центру теренів. Тому набутий тут досвід сприймається також певною потенційною основою для осмислення відповідного процесу там, де він скромніше, а той зовсім не засвідчений автентичними писемними переказами з епохи, внаслідок чого вимушений все ще немало залишатися поза увагою.

Сама книга на основі аналізу літописів як головного джерела відомостей у зіставленні з чималим фондом позалітописних матеріалів об'єднує у послідовно осмислене нерозривне ціле історичний процес прилучення до Києва розташованих на захід від нього теренів пізнішої Волині та включення їх в орбіту Київської держави. Від вбивства князя Ігора у землі деревлян 945 р. і до народження святого Володимира Великого в селі Будятичі в околиці майбутнього (на той час) міста Володимира перебіг тодішніх подій зайняв неповних два десятиліття й у джерелах, з огляду на віддалену епоху, закономірно, відображений достатньо скромно.

Проте сама запропонована студія виходить далеко поза межі простого викладу літописних переказів і наводить аргументовані розмірковування над їх

¹ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – летопись // ПСРЛ. – Москва, 1998. – Т. 2. – Москва, 1997. – Т. 1. – Стб. 82; Ипатьевская Стб. 70.

наповненням та вимовою і властивим контекстом у поєднанні з обширними зіставленнями також інших різнорідних відомостей, здатних поглибити й доповнити систему уявлень щодо обраної теми. За такого підходу виняткового значення прибирають методи не тільки суто джерелознавчої критики. Водночас не менш істотним виявляється також завдання критики історіографічної. Автор ретельно зіставляє нюанси вимови різночасових списків поодиноких літописних повідомлень задля встановлення як первісного змісту відповідних переказів самих протографів, так і, що в опрацьованому методі виявляється, принаймні, не менш показовим, – внутрішнього взаємозв'язку між ними. Важливу роль при такому сприйнятті здатне відіграти також отримане завдяки цьому розуміння практикованих способів та методів переінакшення текстів зусиллями пізніших редакторів. Це дає важливий аргумент для критики не тільки самих новіших джерел, а й водночас, – нерідко заснованої саме на них новітньої літературної традиції. Йдеться про відстеження “надмірних редакторських зусиль” працьовитих переписувачів, не здатних устояти перед згаданою спокусою “тлумачення не прочитаних текстів” чи їх трактування на свій лад, і, внаслідок цього, – неунікненого спотворення поодиноких фрагментів оригінального початкового викладу. У пізній, знаній не тільки з “нерозбірливості”, а й навіть достатньо яскраво вираженої “всеїдності” (за моделлю знаного жарту Франсуа Рабле “порядна й неупереджена людина вірить у все, що їй говорять і що написано”) літературній традиції саме ці зіпсуті незнанням тексти не та уже й рідко лягали в основу широкого наукового досвіду з окремих, втім й істотніших аспектів аналізованого історичного процесу. Тому остаточне розвінчання численних сумнівного наповнення безпідставних історіографічних “новацій” сприймається очевидною і безперечною заслугою автора. Досить вказати на такий майже загальноприйнятий у літературі, поте, виявилось, – завідомий фантом, як “похід” княгині Ольги “на ріку Мсту”, уроблений з літописної згадки про її діяльність після “мсти” – помсти деревлянам за вбитого чоловіка. Не менш вимовною під відповідним оглядом виявилася й сповнена не зауваженої очевидної інтриги історія про нібито залишені в місті Пскові сани кийської княгині. Насправді ж йшлося про використані під час похоронної церемонії сани, згідно зі звичаєм, надалі залишені в насипаній могилі загиблого князя. Переконливе розвінчання обох зазначених вигадок нерозбірливої історіографічної традиції (у монографічному дослідженні Ю. Диби хіба найпоказовіших, хоча, звичайно, не одиноких) повинно бути визнане серед безперечної класики критичного докладного переосмислення корпусу джерел та історіографії.

Не менш показовим з відповідного огляду є один з головних моментів монографії – з'ясування місця народження святого Володимира Великого, ототоженого з селом Будятичі на околиці теперішнього міста Нововолинськ Волинської обл. Давніша література щодо цього згідно повторювала “праздныя рассуждения” (Марія Плюханова) незмінно патріотичної, проте не переобтяженої аргументацією й цілковито наївної псковської регіональної краєзнавчої історіографії XIX ст. У викладі Ю. Диби процес приєднання Волині до Києва, як уже зазначено, сприймається цілеспрямованим історичним актом, обмеженим як вихідним моментом “випадковою” загибеллю князя Ігоря, а з іншого – так само не менш “випадковим” народженням його нащадка й дальшого наступника – святого Володимира Великого у західноволинському володінні родини його матері. Попри зрозумілу малочисельність та лаконічну вимову джерел, в аналізованому дослідженні докладно розглянуто зафіксовані в скупому літописному

викладі окремі зовнішні обставини розвитку тогочасних подій. Їх розгорнуте тлумачення подано переконливо й дохідливо, обґрунтовано результатами чималої проведеної роботи, немало прихованої, “чорної” і в кінцевій подачі не завжди доступної, із систематичного скрупульозного осмислення літописного переказу та показного комплексу супутніх йому фактів як основи твердого переконання у правомірності запропонованої інтерпретації.

Зазначене переконання сформувалося і виросло на підставі докладного опрацювання комплексу взаємопов’язаних розрізаних “менших” тем, покликаних укласти послідовно і всебічно опрацьовану цілісну чітку мозаїку конкретного історичного процесу. У кожній окремій складовій обширного дослідження автор виступив сформованим майстром неухильно критичного сприйняття текстів як поодиноких, нерідко немало відмінних редакцій літописних переказів, так і – здебільшого ще різнорідніших їх пропонованих інтерпретацій, поширених у літературі. При цьому, відповідно до завдань і потреб самої студії, акцентовано зусилля з критичного перегляду російської незмінно патріотично налаштованої регіональної краєзнавчої історіографії ХІХ ст., досить часто навіть різюче поверхової і внаслідок цього з наукового огляду цілковито безвартісної. Таку необхідність визначило безкритичне й наївне засвоєння та збереження окремих її тверджень у новітній науковій традиції. Внаслідок цього немало висловлених свого часу у знаному жанрі “праздних рассуждений” вихідних, цілком недалеких за походженням та характером, нічим не обумовлених припущень і здогадів без найменших на те підстав зайняли місце невід’ємної складової частини новітнього наукового досвіду. Такими виявилися, зокрема, псковські версії походження княгині Ольги та народження її внука – святого Володимира Великого. Доказова основа тут не здатна виходити поза патріотичні візії регіональних краєзнавців, нерідко на тому ж рівні, як і водночас так само з тих же спонукань, тиражовані на сторінках навіть найновіших видань.

Ретельне опрацювання джерельних свідчень та їх всебічний вдумливий аналіз дав змогу осмислити й інтерпретувати навіть окремі винятково скромно відображені в джерела факти. Показовим таким прикладом є принагідна лаконічна згадка про те, як княгиня Ольга відіслала вагітну матір з Києва до “Будятиної весі”. Ю. Діба пов’язав цю розповідь з не зафіксованим в українських джерелах маловідомим епізодом перебування у Києві німецького місійного єпископа Адальберта та відображеної тільки у його ж власному лаконічному спогаді реакції на діяльність на місцевому ґрунті, втечу з Києва й загибель в дорозі окремих його супутників. Свого часу Ю. Діба привернув увагу до зазначених відомостей у контексті вивчення найстаршої, цілком “загадкової” до того, київської церкви-ротонди, інтерпретувавши її як храм зазначеного єпископа². Вивчення проблеми місця народження святого Володимира Великого принесло як би своєрідне продовження цього сюжету. Відіслання Малуші з Києва поставлено до контексту київської антихристиянської реакції у відповідь на діяльність місійного єпископа. Згідно із запропонованим тлумаченням, княгиня Ольга мала відіслати майбутню матір з внуком до її родинних місць задля врятування очікуваної дитини від потенційних загроз тогочасного київського сум’яття. Так зовсім несподівано можливому спадкоємцеві київського

² Діба Ю. Ротонда 961–962 років у межах найдавнішого городища на Старокиївській горі // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1998. – Т. 235: Праці

Археологічної комісії. – С. 524–558 (про київську місію єпископа Адальберта див.: Там само. – С. 541–543).

престолу випало народитися на теренах приєднаної не так давно до Києва Волині. Розглянутий сюжет яскраво показує новітні можливості поглибленого наукового трактування навіть скромніших за вимовою переказів при умові їх докладного всебічного осмислення й розгляду у належно обміркованому властивому історичному взаємозв'язку. Водночас ідентифікація відзначеної у відповідному переказі "Будятиної весі" з селом неподалік від майбутнього Володимира (с. 22–116) так само виступає вимовним свідченням широти погляду, глибини проникнення у деталі й концентрування на обраній проблематиці.

Відзначений конкретний приклад щодо контексту привертає увагу до одного з показових і прикметних моментів рецензованої книги. Уже була нагода відзначити зосередження автора на достатньо вузькому як за часом, так і, певною мірою, – географією розгортання епізодів, який, однак, не тільки увібрав немало істотних моментів історії відповідного часу. Водночас сам період й викладені події послідовно поєднуються з важливими аспектами ширшого наповнення, а місце постаті головного героя у національній традиції здатне придати їм навіть виразніших елементів очевидного всеосяжнішого значення.

Ширший контекст самих описаних подій співвідноситься також з тими конкретними інтересами, які за ними стоять. Якщо безпосередній їх вимір стосується поширення київських володінь на захід, то глибше зацікавлення виявляється через приєднання до Києва тих територій, які так чи інакше тяжіли до нього й раніше. Тому не випадково істотним моментом аналізу виступає переконливо пов'язане також і з відповідним регіоном знане свідчення Костянтина Багрянородного про спорядження човнів на продаж до Києва. До цього варто б ще додати, що зафіксовані в тексті імператора човни повинні сприйматися самотнім відзначеним при цьому конкретним епізодом розбудованіших взаємозв'язків (чому імператорові залежало саме на човнах й чому до його поля зору при цьому не потрапили інші безперечно поєднані з цим окремим епізодом ширшого явища факти – гадати годі). Таке доповнення важливе з огляду на роль відповідного терену як шляху транзитної торгівлі з Волзької Булгарії до Європи. Власне у підпорядкуванні його Києву й полягав той найістотніший і найширший, хоча й безпосередньо не висловлений і не зафіксований у доступних джерелах інтерес, що стояв за тогочасними київськими зусиллями з "окняження" Деревлянської та Волинської земель.

Попри відзначену скромність джерельної бази, розділи монографії, у яких показано хід прилучення до Києва розташованих на захід від нього теренів, вирізняються чітким логічним викладом результатів осмислення еволюції історичного процесу на підставі ретельного прочитання різномірних й нерідко суперечливих у немало відредагованих пізніших списках скупих повідомлень. Тут автор показав себе неабияким майстром реконструкції справжнього наповнення лаконічних джерельних переказів, виявив вміння з обмеженого фактажу, залучаючи до нього інші споріднені чи аналогічної вимови, або ж близького контексту свідчення, вибудовувати бачення конкретного факту в його широких і різнобічних історичних взаємозв'язках. Заснований на такому методі хід розмірковувань сприймається вимовним, лаконічним за засобами й переконливим, логічно та послідовно обумовленим. Завдяки прикладним до його аналізу зусиллям скромний, ніби без істотнішого значення для широкої традиції й достатньо обмежений за характером епізод, у якому дотеперішня література вбачала й акцентувала насамперед факт помсти деревлянам, виявляється тільки початковою ланкою достатньо протяжного в часі, набагато ширшого значення

й важливішого за наслідками процесу. Дослідження Ю. Дибі з осмислення зіставлених на запропонований спосіб обставин, переконливо реконструйованих у їх власному історичному контексті, не просто вперше в історіографії показало не зафіксований у давнішій літературі розлогий процес приєднання Волині до Києва. Подано відтворення, фактично, невідомого досі в його конкретних обставинах перебігу входження до Київської держави обширних теренів на південь від Прип'яті та в горішній частині басейну Західного Бугу. В історичній перспективі особливого значення надалі прибрали саме найзахідніші з цих територій, оскільки власне тут склався історичний центр Волині. Водночас освоєний тоді бузький регіон надалі став зоною найтіснішої взаємодії із західними сусідами, коли сюди невдовзі звернулися інтереси польських правителів й він територія виступив тереном обопільного найтіснішого взаємозв'язку, втім, закономірно заснованого насамперед на засаді протистояння.

Проте вказаний розвиток подій, пов'язаний із входженням пізнішої Волині до київської орбіти, став основою контактів не тільки на відзначеному "польському" напрямі. Сконцентрований тут торговий інтерес одним зі своїх конкретних виявів мав входження регіону до сфери зацікавлень жидівських купців, які провадили міжнародну торгівлю від волзької Булгарії до Західної Європи з важливим осередком у Регенсбурзі (слов.: Резно), від чого в арабських джерелах відомі як 'ар-разанія' (с. 158–166). Відповідний "торговий" епізод так само засвідчує докладне опрацювання усього комплексу доступних джерел, їх вдумливе використання та застосований при цьому майстерний аналіз скупих фактів. Водночас зазначений відособлений сюжет виявляється ще одним вимовним свідченням потенційних результатів належного осмислення навіть скромного джерельного переказу у широкому історичному контексті, перспектив і можливостей потенціалу сучасної наукової методології.

Інший аспект пов'язаний зі ще скромніше зафіксованим і внаслідок цього ще "туманнішим" епізодом історії приєднаного регіону, визначенням надто побіжно окресленим у джерелах чеським слідом. Єдиним реальним його виявом з чеської сторони виступає знане невиразне твердження грамоти 1086 р. з описом границь Празької дієцезії, з якого робиться висновок, нібито її кордони свого часу мали сягати верхів'їв Західного Бугу і Стиру. Попри закономірну увагу до цього переказу, так і не з'ясовано історичних реалій, здатних за ним стояти, хоча про входження територій, які під час походу 981 р. зайняв святий Володимир Великий, до Чеської держави³, твердив ще Франтішек Палацкий, що в перспективі не могло не прибрати рис певної традиції. До підтверджень такого погляду складно віднести знану версію гаданих впливів моравського християнства кирило-мефодіївської традиції на західній Волині, до якої вдався й Ю. Діба (с. 131, 157). Труднощі її визнання викликані не тільки тим, що, як була нагода відзначити в іншому контексті, про поширення в Україні християнства моравського зразка нині, практично, тільки те й відомо, що з цього приводу зуміли наговорити новітні історики⁴. Окрім того, зазначена чеська

³ У новішій літературі можна знайти також теж нічим не обумовлене твердження, нібито вони "раніше потрапили під владу Польщі": Ричка В. Володимир Святий в історичній пам'яті. – Київ, 2012. – С. 13.

⁴ Новіший огляд відповідної проблематики див.: Сkochиляс І. Початки християнства у

Прикарпатському регіоні та заснування Галицької єпархії в середині XII століття // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2010. – Вип. 3 / Відпов. ред. Л. Войтович. – С. 12–18; Його ж. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – С. 121–126.

прив'язаність історіографії виказує ще один так само тільки останнім часом зауважений істотний момент. Розмови про відповідний слід немало концентруються на Перемишлі та його взаємозв'язках із Краковом періоду перебування того в чеських руках. У такому вираженні вони сприймаються аргументом виразних намагань прив'язати Перемишль до Кракова і, через нього, – Польщі, у чому випадає вбачати очевидний і безперечний вияв незмінно присутнього в історіографічній традиції знаного багатівкового “польського інтересу”⁵. Скоромовкою навіть саму назву Перемишля на підставі схожого звучання схильні співвідносити з чеськими Пжемислідами, хоча вона не менш виразно пригадує, чого донедавна не зауважили, також волинський Перемиль – ніби без очевиднішої чеської асоціації⁶. До нього варто долучити також новіші підльвівські Перемишляни. Перше віднозоване в джерелах одруження святого Володимира Великого – з чехинею⁷, як і відображена на сторінках літопису під 996 р. його приязнь “съ Андрихомъ Чешьскымъ” серед інших сусідніх володарів від заходу⁸, здатні підказати наступні аргументи до надно скупого відтвореного в джерелах чеського сліду. Тому його присутність аналізованому дослідженні, з одного боку, сприймається зрозумілою, з іншого – видається водночас перебільшеною коли йдеться про реалії конкретної ситуації Волині відповідного періоду. Принаймні, як уже була нагода відзначити, чеський акцент вимагає, все таки, обережнішого трактування. Немає, звичайно, підстав його відкидати, проте в дотеперішній літературі він сприймається виразно “переексплуатованим” там, де в міркуваннях щодо його ролі в історії тогочасних західноукраїнських земель, за очевидної недостатності твердо встановлених фактів, виступає прив'язаність до давнішої традиції уже висловлених поглядів.

Окрім доказів на користь народження святого Володимира Великого у волинських Будятичах, іншим важливим новорозкритим у дослідженні аспектом є питання про місцезнаходження того зафіксованого в літописному переказі “Новгороду”, до якого мала вирушити княгиня Ольга після звернення помсти над древлянами. У літературі досить пізно – щойно стосовно не так давно – привернули належну увагу до тієї нібито цілком очевидної обставини, що загальновідомий історичний Новгород – Новгород Великий на той час ще не існував. Зрештою, оскільки скупю викладена в літописі подальша діяльність київської княгині, як переконливо показав Ю. Діба, насправді розгорталася не в північному, а західному напрямку, про Новгород Великий при цьому не могло, звичайно, йтися ніяк. Звідсіля, закономірно, постає питання щодо конкретного спрямування відзначеного маршруту київської володарки. Перспективу з'ясування ускладнює самотність згадки в джерелах про вказаний пункт. Втім, дотеперішня література, вбачаючи в ньому сучасний північноросійський Новгород, природно, не могла зауважити тут чогось не з'ясованого й непевного. Щойно виходячи з прийнятого волинського спрямування тогочасної “ходи” київської княгині, Ю. Діба, закономірно, вдався до пошуку такого пункту у встановленому тільки тепер справжньому напрямку її руху. При

⁵ Александрович В. “Przemysł wczesnośredniowieczny”: “труднощі” польської історії та археології на тлі “успіхів” у “zacieraniu ukraińskich śladów” [реп. на кн.:] Przemysł wczesnośredniowieczny / Redakcja naukowa Ewa Sosnowska (Origines Polonorum. – Т. 3). – Warszawa, 2010. 482 s., il. // Княжа доба: істо-

рія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6 / Відпов. ред. В. Александрович. – С. 321.

⁶ Увагу до цього факту привернуто: Александрович В. “Przemysł wczesnośredniowieczny”... – С. 322.

⁷ Лаврентьевская летопись. – Стб. 80

⁸ Там же. – Стб. 126.

цьому важливу роль відіграли повідомлення про “Немогард” як центр уділу князя Святослава. Їх логічно співвіднесено з волинським місцем народження його сина Володимира. Таким способом поєднано обидва розрізнені в дотеперішньому сприйнятті перекази й так само поставлено їх до контексту інших, різнорідних за походженням і характером відомостей, залучених не тільки до обґрунтування, а й водночас відзначеного взаємного перехресного вивірення усього комплексу використаних при цьому фактів. Докладне вивчення як самих літописних текстів, так і супутніх їм джерел у зіставленні з матеріалами археологічних досліджень допровадило до висновку про ідентичність Новгороду свідчення щодо “волинського” походу княгині Ольги з пізнішим Володимиром. Тобто, загадковий пункт ідентифіковано з попередником знаного згодом волинського осередку. Уважне вивчення конкретних відомостей, збережених, насамперед, у пізніх, уже немало трансформованих російських списках київських літописних переказів з відповідного приводу, дало змогу віднайти ширші аргументи на підтвердження запропонованого погляду. Зокрема, літописна традиція новгородського (Великий Новгород) походження виявила очевидну залежність від реконструйованої у зазначений спосіб волинської ситуації. Із багажем новішого досвіду, отриманого з інших областей культурної практики⁹, є підстави розширити вимову зазначеного факту. Так само випадає твердити й про відображення у ньому ширшої тенденції. Її визначає безперечне історичне

⁹ Йдеться про очевидну взаємозалежність новгородської та української, засвідченої виятково пам'ятками західноукраїнського походження, іконографії Спаса на престолі, у мистецькій практиці XIV–XVI ст. Увагу до цього явища привернуто: *Александрович В.* Волинська іконографія Спаса у славі // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. – Луцьк, 2010. – Вип. 17: Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 21–22 жовтня 2010 року. – С. 29–30. До відповідного висновку допровадило також вивчення середньовічної іконографії Покрову Богородиці. Прикметний покликаною передати поперечний розріз храму, потрактований потрійною аркадою, знаний “новгородський” уклад композиції виявився відтворенням вихідного київського взірця другої половини XIII ст., засвоєного й надалі тиражованого на новгородському ґрунті як єдиної званої тут схеми: *Його ж.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів, 2010. – С. 203–207. Серед української пізньосередньовічної спадщини, а навіть уже з початків Нової доби віднайшлися цілком очевидні, переосмислені, відповідно до актуальних перемін іконографічної традиції, часткові відтворення цієї ж схеми, безперечно, усядковані від давнішого власного досвіду: Там само. – С. 204–207. Одиноким зафіксованим конкретним джерельним

фактом на підтвердження зазначеного взаємозв'язку виступає випадково зафіксована участь київського ченця Антонія з помічником Ігнатієм у малюванні інтер'єру Троїцького собору у Пскові (1408): Псковские летописи // ПСРЛ. – Санктпетербург, 1848. – Т. 4. – С. 308, прим. е. До вказаного значення самого факту в українському контексті увагу привернуто: *Александрович В.* Священик Гайль – маляр короля Владислава II Ягайла – і перемишльське малярство XIV–XV століть // *Його ж.* Українське малярство XIII–XV ст. (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 1). – Львів, 1995. – С. 77, 157. Докладніше див.: *Його ж.* Нотатки про київських малярів XIV–XVII століть // *Пам'ятки України: історія та культура.* – Київ, 1997. – Ч. 3. – С. 77. Не випадало би, однак, сумніватися, що йдеться про одинокий задокументований випадок з ширшої палітри взаємозв'язків на відповідному напрямі, наявність яких поки докладніше показано тільки на іконографії Спаса на престолі. Іншу важливу його сторону фіксує не зауважена в цьому її значенні новгородська іконографія (та відповідна церковна традиція) святого Володимира Великого. *Його ж.* Підсумування історичної пам'яті про святого Володимира Великого: не тільки доповнення і уточнення [Рец. на:] Ричка В. Володимир Святий в історичній пам'яті. – Київ, 2012. – 202 с. (див. с. XXX–XXX цього збірника).

тяжіння Великого Новгороду до київської традиції, “відновлене” від 1326 р. уже через нових, литовських зверхників Києва¹⁰.

Якщо ці розмірковування та висновки, навіть пропонуючи радикальне переосмислення поодиноких аспектів, все ж, стосуються тих сторін теми, які так чи інакше фігурували в дотеперішній літературі, то цілком новим явищем вивчення проблеми сприймається вперше так широко і різнобічно показана волинська родина святого Володимира Великого по материнській лінії. Тут запропоновано не просто майстерний самостійний генеалогічний екскурс. Йдеться, найперше, про майже не відображені в джерелах й, може, навіть недостатньо наголошені і в самій книзі як такі окремі вартісні ще й з цього огляду аспекти київського утвердження на волинському ґрунті. Їх окреслив перехід на прокиївські позиції місцевих еліт, зафіксований на прикладі певної конкретної їх частини, підключення до офіційного київського контексту та входженням до тамтешніх елітних структур влади, як і, може навіть насамперед, – збереження завдяки цьому, що для відповідного кола осіб мало бути чи не найважливішим, історично складеного давнього власного становища на місцевому ґрунті. Йдеться про ту частину автохтонної верхівки, яка зуміла вписатися до накинутих послідовними цілеспрямованими зусиллями Києва нових реалій. Втративши суверенність, вона виявилася здатною не тільки залишитися при своїх позиціях на місцевому ґрунті, а й віднайшла спосіб не без очевидної вигоди підключитися до нових для себе реалій київської зверхності та використати їх в особистих інтересах. До нього випала нагода привернути увагу лише зараз, після того, як Ю. Диба показав волинську родину святого Володимира Великого по материнській лінії та її місце не тільки в проаналізованих у дослідженні подіях середини – другої половини X ст., а й ретроспективно – вже за умов пізньосередньовічної та навіть – далеких нащадків – на початках Нової доби. Ця проблема водночас наділена також ще й очевидною ширшою вимовою. Адже йдеться про конкретний показний приклад стосовно середовища на українському ґрунті так докладно не зафіксованих в жодному іншому знаному випадку регіональних еліт переддержавної доби та їх долі на наступних етапах історичної еволюції.

Через характер доступних джерел і внаслідок винятково широко закреного погляду на проблему виклад поодиноких аспектів дослідження, закономірно, обтяжений неоднаковим потенціалом переконання та доведеності. До моментів, здатних викликати можливе застереження, належить, зокрема, чимала перерва в джерелах, спроможних засвідчити тяглість родинної історичної традиції волинського “материнського” оточення святого Володимира Великого. Між літописними переказами та документами – в кращому разі другої половини XIV ст. – простягається чимала нічим не заповнена дошкульна “безвість”. Проте запропоноване комплексне зіставлення різнорідних і різночасових джерельних переказів, все ж, наділене потенціалом переконання, згідно з яким, попри відзначену “безвість”, все таки, йдеться про єдину ситуацію у її внутрішньому розвитку на немало відмінних послідовних, внутрішньо взаємопов’язаних етапах історичної еволюції. Прийнятий авторський погляд з відповідного приводу сприймається логічно аргументованим і вмотивованим, хоча зазначену перерву в джерелах і випадає сприймати, як може видатися при поверховому й побіжному погляді на проблему, нібито “на віру”. Проте насправді відсутність писемних відомостей з чималою проміжку часу певною

Церковь Великого Новгороду в X–XVI веках. – Санкт-Петербург, 2013. – С. 83–86.

¹⁰ Мусин А. Е. Загадки дома Святой Софии.

мірою здатні, якщо б випадало так висловитися, “компенсувати” зафіксовані вже за новіших часів поодинокі цілком згідні з вимовою давніх переказів елементи живої родинної традиції віддалених нащадків.

Проведений перегляд найважливіших складових книги Ю. Диби, як і окремі посталі з її найочевиднішої інспірації запропоновані доповнення, показують це за всім комплексом притаманних йому індивідуальних ознак немало виняткове для української історіографії дослідження істотною вартісною позицією найновіших студій над одним з достатньо мало відомих у його детальному й конкретному вимірі періодів ранньої історії України. Як за залученими підходами, так і запропонованими в підсумуванні висновками, книга Ю. Диби помітно виділяється на тлі дотеперішніх досліджень епохи, що забезпечує їй немало окреме та своєрідне місце в національній історіографії. Ці похвали заслужені й виводяться винятково від того визнання, яке об’єктивно належить авторові роботи такого наукового гатунку, наповнення і значення.

На закінчення – не без прикладу вступної авторської апології свого героя – окремі міркування з приводу моментів, які канонів апології не відповідають. Вони цілком логічні, оскільки йдеться про повноцінне, самостійне, обширне новаторське наукове дослідження, за самим характером ніяк не здатне претендувати на становище і роль непорушного канону. Про окремі такі моменти уже йшлося в процесі огляду поодиноких аспектів викладу. До них варто долучити ще декілька інших, вловлених при читанні книги “з олівцем”. Чи не найістотніший з таких часткових на загальному тлі виводиться від очевидної суперечності між тим, що княгиня Ольга мала відіслати матір князя з Києва, побоюючись за очікуваного нащадка, до безпечнішої родинної “маєтності” Малуші в околицях майбутнього Володимира, й відзначеними та гаданими слідами антихристиянської реакції, яку побачено у віднайдених тут пробитих цвяхами черепак (с. 121–125). Не можна не погодитися з автором у визнанні обставин походження й поширення на місцевому ґрунті цих, все ж, і надалі виразно насаперед “загадкових” знахідок все ще не з’ясованими (с. 125). Тому залучення відомостей про них у засвідченому обсязі, радше, здатне сприятиматися одним із небагатьох у запропонованому дослідженні перебільшень. Такий висновок підказує не тільки відсутність доказів очевидного безпосереднього зв’язку зазначених волинських знахідок з описаними подіями. Проти такої можливості здатна свідчити також і вказана ширша їх географія.

Очевидною помилкою є твердження, ніби Добрина Ядрейкович, пізніший новгородський архієпископ Антоній та перший перемишльський єпископ під тим же іменем, мав відбути до Константинополя з посольством галицького вже на той князя Романа Мстиславовича (с. 206). Якби так було насправді, майбутній владика, звичайно, не відзначив би в своєму лаконічному описі чуда, свідком якого він став у Софійському соборі 21 травня 1200 р., що сталося воно також “при посольствѣ Твердятинѣ Остромирища, иже пришесть посольствомъ от великаго князя Романа со Неданомъ и со Дмажиромъ со Дмитриомъ і съ Негваромъ посломъ”¹¹. Вжите в наведеній цитаті формулювання навряд чи здатне вказати на перебування княжих посланців на берегах Босфору як відоме новгородському прочанинові заздалегідь. Хоча когось із посланців він, звичайно, міг знати з попередніх новгородських контактів.

¹¹ Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония, архієпископа новгородского, в 1200 г. // Православный

Палестинский сборник. – 1899. – Вып. 51 (Т. 15, вып. 3). – С. 15.

Принаймні, безперечно новгородцем був керівник посольства – нащадок замовника знаменитого Євангелія, новгородського посадника Остромира.

Перебільшенням сприймається також висновок про те нібито згадку саней у насипі могили князя Ігора мала інспірувати відзначена в описі, що його залишив згаданий прочанин, “телґа сребряна Константина і Елены” в скарбниці константинопольської Софії” (с. 207) (насправді в тексті сказано: “Ту же есть во олтарѣ телґа сребряна Константина і Елены”¹²). Таку пропозицію складно сприйняти з огляду на пов’язані між собою практично тільки вихідним типологічним призначенням засобу пересування реліквію по святому імператорові та його матері з головного храму східнохристиянського світу й сани зі звичної, як випадає гадати, для тогочасного Києва похоронної церемонії. За визнання такої можливості відповідний фрагмент літописної розповіді мав би виявитися новгородським доповненням зойно XIII ст. до первісного тексту кийвського літописця. Привертає увагу й виведене від такого тлумачення збереження поховальних саней у насипі упродовж декількох століть, що також не виглядає переконливим за місцевими природними умовами. Зовсім інакше сприймається згадка про сани в устах автора набагато старшої й значно більше наближеної до описаних реалій первісної літописної розповіді.

Серед найпоказовіших моментів дослідження, як уже відзначено, виділяється обґрунтування згаданого Новгороду з опису походу княгині Ольги із пізнішою званою столицею Волині – Володимиром. Ю. Діба проаналізував численні намагання пізніх московських та провінційних літописців переадресувати джерельні свідчення щодо волинського Володимира до заснованого зойно заходами князя Володимира Мономаха Володимира на Клязьмі (с. 260–263). При цьому наведено немало конкретних прикладів свідомого чи несвідомого, проте послідовного фальшування літописного викладу, але, як видається, не приділено належної уваги одному скромнішого значення, однак, все ж, істотному моментові. У багатьох списках літопису розповідь про те, як князь прийшов із Києва до “Словенської землі” (її переінакшували також на зрозумілішу для новішого попередника пізнішої російської традиції Смоленську!), заснував місто Володимир і поставив церкву Богородиці та хрестив руських людей нерідко додається не зовсім зрозуміле “і намісників” (с. 264–268). Ю. Діба присвятив сюжетові про намісників дещо уваги, зібрав відповідні літописні записи, проте чому при хрещенні “людей” окремо згадано про хрещення намісників, пояснення, все ж, не запропонував. Сюжет з охрещенням чинних княжих намісників не сприймається, оскільки незрозуміло, чому про їх охрещення сказано не тільки окремо від усіх інших людей, а й навіть після них. Якщо справді йдеться про осіб княжої адміністрації на місцях, закономірно здатне постати також питання, через що виникла потреба в їх охрещенні разом з “людьми” – чому вони не були християнами раніше, перед приходом князя із Києва. Очевидну інтригу здатна усунути наведена інша – рідкісніша – версія відповідного запису, у якій йдеться про охрещення людей і далі – поставлення намісників (с. 265). У такому сприйнятті невиразний і незрозумілий у більшості пізніх списків літопису запис щодо хрещення “людей і намісників” випадає сприймати спотвореним у новіших літописних викладах переказом про звичні заходи княжої адміністрації з поширення влади на місцях. Водночас відпадає, звичайно, незрозуміле “охрещення намісників” окремо від усіх

¹² Книга Паломник... – С. 3.

людей. Хоча при цьому постає наступне істотне запитання, на яке доводиться шукати відповідь. Адже описана діяльність князя ніби мала припадати на ті ж терени, які за пів століття до того повинна була освоїти княгиня Ольга. Що здатне критися за цим? Продовження зусиль попередниці? Що тоді диктувало таку потребу? Проте видається можливим й інше пояснення. Заснування Володимира на території, де Київ до того не мав стратегічного опорного пункту, вірогідно, належить пов'язувати з намірами подальшого закріплення у київській орбіті теренів, прилучених внаслідок походу 981 р. Тоді новозаснованому місту, очевидно, повинна була відводитися роль на зразок тієї, що її в регіоні згодом, уже за часів короля Данила Романовича, покликаний був відіграти Угровськ, якого невдовзі заступив новозакладений у глибині території на протилежному, лівому березі Бугу Холм.

Само заснування Володимира на місці, де до того вже певний триваліший, як випадаяє здогадуватися, час існував Новгород, так само підказує необхідність певного уточнення ширшого значення. Його необхідність викликає очевидне питання про те, що конкретно мав тоді заснувати князь Володимир Святославович. Для з'ясування цієї проблеми логічно випадало би вдатися до знаного зі старокиївської історії заснування "міста Володимира" та "міста Ярослава" на місці віддавна існуючого Києва чи, як у князя Ярослава Мудрого, – поряд з ним. Вказівки на "створення" уже існуючих міст джерела фіксують і в інших випадках. Прикладом може послужити, зокрема, твердження Галицько-Волинського літопису при викладі початків Холма "Данилови бо княжащоу . во Володимѣрѣ созда градъ Оугорескъ"¹³, тоді як ще задовго до цього, під 1204 р., там же йдеться про князя Олександра Всеволодовича: "Олександръ приа Оугровескъ"¹⁴. Тобто, насправді місто мало існувати ще на самому початку століття. Тому версія про появу Володимира на місці давнішого Немогарду ще раз ставить проблему властивого значення літописних вказівок на заснування міст, які необхідно розглядати у ширшому конкретному наповненні відповідних повідомлень.

Наведені поодинокі пропозиції щодо можливого продовження і дальшого розвитку окремих запропонованих у монографії міркувань вказують, що автор не тільки зумів опрацювати систематичний виклад чималой кількості взаємопов'язаних, немало "темних" проблем історії Волині і Києва достатньо скромно відображеного в джерелах початкового періоду облаштованої зусиллями Києва їх "спільної" історичної долі та її подальшого розвитку. Цю сторону вкладу у вивчення важливого етапу найдавнішого періоду української минувшини важко переоцінити.

Проте монографія наділена й іншим, не менш істотним значенням внаслідок послідовного звернення до майбутніх досліджень. Воно виявляється через виразно інспіруючий характер студії, окремі аспекти якої не тільки провадять до подальшого опрацювання поодиноких залучених менших тем, а й накреляють потенційні шляхи оптимальної реалізації відповідних завдань на майбутнє. Такий результат вказує на книгу не як поширений "історіографічний" результат кабінетних зусиль, а помітне, варте уваги і вартісне, справжнє явище серед найновішої української історичної літератури. Останнім часом у ній виявилось і відзначне "молодим" окремих напрямом послідовне акцентування джерелознавчих завдань¹⁵ як запоруки майбутнього новітнього синтезу

¹³Ипатьевская летопись. – Стб. 842.

¹⁴Там же. – Стб. 721.

¹⁵Див.: Мусин А. Серьезная заявка исто-

рико-филологического направления новейшей киевской школы истории Древней Руси. Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії

результатів нинішнього осмислення актуального історичного знання. Монографія Ю. Диби продовжує і розвиває саме цю тенденцію. Причому, на відміну від притаманного новітньому науковому досвідові виразного тяжіння до вужчих, втім, – насамперед джерельних аспектів, вона немов відроджує немало призабуті за новіших часів енциклопедичні традиції широкого погляду на проблему. Водночас їх збагачено глибоким проникненням до вимови джерел на рівні, а й водночас навіть і “дещо попереду” сучасних можливостей науки, виміряних новішими публікаціями з використанням відповідних фактичних матеріалів та головного джерельного комплексу. Тому монографія сприймається не як “крок”, а нове, свіже й, навіть, – випадало б чистосердечно визнати – немало несподіване самостійне слово з непростої, згідно з системою усталених поглядів на неї, проблеми. Організований на вибудуваному власними зусиллями фундаменті історик – видається – не тільки з нею не мав, а й навіть, відповідно до цілеспрямовано опрацьованої власної позиції та проробленої попередньої роботи з ретельного розгляду поодиноких аспектів обраної теми, – і не повинен був мати ніяких виразніше зазначених проблем...

На місці дослідника “скромний” римський автор мав би усі підстави викарбувати на одній з перших сторінок знане з відповідної традиції “*Ehxi monumentum*”. Ю. Диба вписав заголовок серії “Невідома давня Україна”.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

**НА СТОРОЖІ “ПРЕТЕНЗІЙ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ
РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ”? НЕ ПОСЯГАЮЧИ
НА СЛАВУ ЗОЇЛА...**

**Таланин В. И. Русская и русско-венгерская знать X–XV вв.
Историко-генеалогическое исследование. – Запорожье,
2016. – 227 с.**

У вересні 2016 р. виповнилося два роки відтоді, коли до рук читачів потрапило кілька перших екземплярів моєї книжки “Батьківщина святого Володимира”¹, виданої невеликим накладом у 300 примірників. Два роки від виходу у світ – достатній термін, аби поглянути на власний текст відсторонено та виявити його слабкі місця. Найкращою нагодою для оновлення авторських емоцій є обговорення, дискусії чи критичні публікації. Не можу сказати, що таких можливостей багато, тому ціную кожну сторонню підказку, пораду чи зауваження.

Першу нагоду відповісти на критику дала щойно нова книга Віталія Таланіна “Русская и русско-венгерская знать X–XV вв. Историко-генеалогическое исследование”, з електронною версією якої я отримав нагоду ознайомитися в інтернеті² за підказкою колеги. Отримане при цьому застереження щодо гостро-критичного характеру зауважень (у частині, де обговорюються мої дослідження) викликали невідомий інтерес. І сподівання, дійсно, справдились, адже критикувати гіпотезу народження Володимира Святославовича у волинських Будятичах В. Таланін розпочав буквально з перших сторінок, відразу після короткого вступу на одній сторінці тексту. Як з’ясувалося, потреба висловити свої міркування виникла в зв’язку “с появившимися в современной украинской историографии публикациями о потомках Нискини/Мала Древянского” (с. 5, тут, і далі за текстом у круглих дужках відкликатимуся до сторінок видання В. Таланіна – Ю. Д.). Уже в наступному реченні, з якого розпочинається перший після вступу розділ під назвою “О поиске потомков древянских князей, основанном на топонимических наблюдениях”, опонент розкриває інтригу, пояснюючи, що йдеться про ряд публікацій, вибраний перелік з яких, втім і монографію, подано в підрядковому відсиланні (с. 5).

Відрадно, що мої скромні починання спонукали В. Таланіна до згаданих “некоторых соображений”. Проте відразу настоює цілковито довільна

¹ Дибя Ю. Батьківщина Святого Володимира. Волинська земля у подіях X століття: (міждисциплінарні нариси ранньої історії Руси-України). – Львів, 2014. – 483 с.: іл. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/0B48fWgJQRw->

mCMUZnMm9kWGlaVDA/view?pref=2&pli=1.

² Таланин В. И. Русская и русско-венгерская знать X–XV вв. Историко-генеалогическое исследование. – Запорожье, 2016. – 227 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bgforum.ru/down/Talanin-Russkaya_Russko-Vengerskaya_znat.pdf.

характеристика напряму самих досліджень. Адже Мала деревлянського я згадую лише опосередковано, оскільки писав не про нього, а Малка Любчанина – діда Володимира Святославовича по матері. Узагальнення В. Таланіна щодо пошуку *“потомков древлянских князей”*, сформульоване, начебто, на підставі вивчення моїх публікацій, цілком безпідставне. Воно формує хибне уявлення читача про змістовну суть критикованого тексту. Приписаних мені поглядів притримується якраз мій візаві, декларуючи себе послідовником концепції Дмитрія Прозоровського, який ототожнив згаданих літописних персонажів. На цій підставі у В. Таланіна й виникла потреба чимхутчіш (присвятивши цьому перший після вступу розділ) розправитися з опонентом, навіть приписуючи йому невластиві здобутки. Це прагнення він розпочав втілювати вже з перших рядків розділу, прямолінійним випадом, що, власне, критикувати начебто й нічого: *“автор говорил, что считать, как это делалось в русле традиции, положенной в историографии XIX в., что “Будятина весь” является селом Будником под Псковом, неверно. По мнению Ю. Р. Дыбы, таковым селом следует полагать с. Будятичи на Вольни. Доказательной базы, помимо сходства названий, автором не приводилось. Однако соответствующими доказательствами он полагал факт нахождения в непосредственной близости с вольнскими Будятичами сёл Нискиничичи (Низкиничичи) и Калусов (совр. Гряды)”*. Нерозуміння викликає фраза: *“Доказательной базы, помимо сходства названий, автором не приводилось”*. Здавалося б, раз нема чого критикувати, то немає й предмету для дискусії. Проте згадані *“некоторые соображения”* трансформувалися далі у чималий розділ (с. 5–12) з переказом та аналізом, здебільшого, саме того, чого, начебто, *“автором не приводилось”*. Отже, спробую розглянути висловлені зауваження та коментарі без зайвого постіху.

Насамперед відзначу, що відповідальний критик ніколи не змішуватиме власні ідеї з думками опонента. Такий підхід тільки вводить в оману читача і є характерним прикладом некритичної маніпуляції. Саме цим послідовно грішит В. Таланін, намагаючись приписати мені локалізацію маєтностей Мала Деревлянського у межириччі Бугу та Лути. Про таке формулювання, як невірне по-суті, вже йшлося стосовно назви розділу, але критик далі розвиває цю думку: *“Именно на тождественности названий указанных сёл с родовым именем древлянских князей (Нискиня) и сообщений указанных летописей, была построена рассматриваемая гипотеза”* (с. 6). Згадані у цій цитаті села, а саме Будятичі (з присілком Русовичі), Калусів та Низкиничі я ніколи не ототожнював із маєтностями деревлянських князів і не змішував історичних свідчень про князя Мала деревлянського (у Яна Длугоша – Низкиня/Nyszkina) та Малка Любчанина. З цього приводу я, здається, цілком недвозначно висловився, привертаючи увагу до того, що *“...гипотеза про деревлянське походження князя Володимира є своєрідною історичною фантасмагорією, яка поступово набуваючи певности й наповнюючись новими яскравими деталями та емоціями, накладалася на сюжетну лінію Д. Прозоровського. Сюжет про перетворення деревлянського Мала на Малка Любчанина не має нічого спільного з відомою джерельною базою. Ця ‘belles lettres’ руської історії спирається лише на позірну, хоч не буквальну схожість імен Мала деревлянського та Малка Любчанина”* [с. 55, тут і далі за текстом у квадратних дужках відкликатимуся до сторінок власної монографії – Ю. Д.].

Здавалося б, – куди вже докладніше, але В. Таланін не звертає на ці рядки уваги. Натомість він побачив у моему тексті чергову підставу для критики, вважаючи, що *“ухватившись за отождествление А. А. Шахматовым этого варага (воеводи Свенельда – Ю. Д.) с фигурой “Малка Любчанина” (Нискини/Мала*

Древлянського), отца летописного Добрыни, Ю. Р. Дыба счёл это дополнительным “доказательством” своей концепции” (с. 7). Тут уже вкотре з прямолінійною послідовністю опонент демонструє тотожність Мала деревлянського з Малком Любчанином, вставляючи цю вказівку в контекст коментування мого тексту (“Ю. Р. Дыба счёл”). Цей черговий приклад безцеремонного викривлення моєї позиції засвідчує нерозуміння азів наукової критики, або ж є яскравим прикладом свідомого викривлення суті аналізованого тексту.

Я не є, й ніколи не був прихильником погляду Алексея Шахматова про тотожність Свенельдичів та Малковичів. Навпаки, цю гіпотезу я послідовно критикую й згадую як своєрідний історіографічний курйоз, а побудови А. Шахматова називаю надскладними та надзвичайно гіпотетичними [с. 56; 91–92]. Якщо я й “ухватилась” за якусь ідею, то не з числа тих, що фігурували в роздумах А. Шахматова на цю тему. У дослідженні про походження Володимирів Святославовича по матері таким поштовхом для мене стало спостереження Михайла Грушевського. Він привернув увагу до співзвучності назви маєтності волинських Киселів ‘Низкиничі’ із іменем Длугошевого Низкині, на фігурі якого зосереджував увагу А. Шахматов: “Цінна вказівка М. Грушевського дає ще один географічний орієнтир у темі походження батька Малуші та Добрині і через ім’я Низкині-Мала начебто пов’язує його з деревлянською гіпотезою. Дивують, правда, його волинські, а не деревлянські, як можна було б очікувати, координати” [с. 59]. Проте критикові вдалося недобачити цитованого відкликання до думки М. Грушевського. Окрім того, В. Таланін також, зручно для себе, оминає присутність волинського топоніму ‘Низкиничі’ в контексті аналізу свідчень Я. Длугоша про Мала/Низкиню також у відомого слависта Александра Соловйова, про що також можна було довідатися з так напролегливо критикованої моєї студії [с. 57–59]. Але тоді довелося б протистояти ще також М. Грушевському з А. Соловйовим, що, очевидно, не входило до планів. Що ж, залишається лише зацитувати Теренція, крилата фраза якого влучно характеризує приклади подвійних стандартів: “*Aliis si licet, tibi non licet*”.

Характерним виявом “критичної методики” В. Таланіна є його наступне формулювання: “автор попытался “обосновать” свои выводы тем, что нашёл им “подтверждение” не только в корреляции княжеского имени Нискини и села Нискиничичи, но даже и в виде летописного “Малка Любчанина” (с. 7). Тут, як і в попередній цитаті, взято в лапки такі терміни як “доказательство”, “обоснование”, “подтверждение” тощо. Застосована практика дає змогу не переобтяжувати себе пошуком переконливих підстав для власних заперечень корпусу обґрунтувань моєї гіпотези. Багаточисленні “іронізуючі” лапки замінюють критику аналітичну роботу. У цитованому конкретному випадку він “великодушно” оцінив мою монографію лише як спробу (рос. буквально – попытку) “обосновать” свои выводы”. Що ж, і на тому дякую.

Неакуратне й легковажне поводження з чужим текстом В. Таланін засвідчив також, приписуючи А. Шахматову (див. вище) ототожнення Свенельда з Малком Любчанином. Насправді Мала деревлянського знаний історик літописів вважав однією особою із Мстишею (Лютом) Свенельдичем: “Мы видели, что в Начальном своде Мал, князь древлянский, заменил Мистишу Свенельдича”³. Недоречно твердження критика можна було б уважати звичайною неуважністю, якби не те, що ця думка повторена вдруге, вже з іншого приводу: “...даже если

³ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 371.

на мгновение допуститъ справедливость родовой легенды Киселей, следует говорить и о том, что гипотеза А. А. Шахматова (1864–1920) об отождествлении Свенельда с “Малком Любчанином”, т. е. с Нискиней/Малом Древлянским давно опровергнута. В любом случае доказать это тождество в принципе невозможно, ни фактически, ни даже чисто логически” (с. 10). З ким дискутує В. Таланін тут – не відомо, бо у моїй монографії про їхню тотожність не йшлося. Таке ж по-верхове ставлення до фактів показано й надалі, продовжуючи на свій розсуд жонглювати фактами, начебто почерпнутими з мого тексту.

Приписуючи чужі мені ідеї, запорізький критик залишив поза увагою саме ту частину аргументації, яку варто було б засвоїти. Це, насамперед, стосується пояснення, чому Мал деревлянський став під пером Я. Длугоша Низкинею і як цей факт пов'язується із волинськими Низкиничами. Називаючи деревлянського князя Низкинею, Я. Длугош й створив підґрунтя для розвитку зусиллями А. Шахматова гіпотези Д. Прозоровського. На мою думку, Я. Длугош ототожнював Деревлянську землю з територією Побужжя: “Не знайомий з літописною географією польський історик, очевидно, переносив деревлянські події на територію Побужжя. Про це свідчить його оповідь про загибель Олега деревлянського, у якій деревлянський Овруч названо Варажем (Waraż). Є всі підстави вважати, що Я. Длугош ототожнив літописний Овруч із Варажем, розташованим на лівобережжі Бугу (тепер – Сокальський район Львівської області)” [с. 59]. Аби так вважати, він мав, принаймні, дві суттєві підстави. Перша з них – низка географічних назв Побужжя, співзвучних із племінною назвою літописних деревлян, зафіксована у його “Annales”. Другим фактором стали, вірогідно, історичні перекази, що побутували в околицях Низкиничів, Будятичів та Русовичів, у яких фігурувало ім'я Малко. Тут доречно згадати назву розташованого недалеко від Будятичів, відразу за Західним Бугом, с. Малків (від імені Малко; присвійна форма від Малків двір). Частина цієї місцевої легендарної традиції зберегли зафіксовані в XVII ст. родові оповіді власників Низкиничів – Киселів, де згадано їхнього родоначальника – воєводу Святольда/Свенельда. Топонімічна та легендарна традиції Побужжя й дали Я. Длугошеві підстави назвати Мала деревлянського Низкинею. Варто взяти до уваги й те, що у згадці хроніста про розподіл земель між нащадками Святослава відсутня літописна оповідь про родовід Володимира Святославовича зі сторони матері зі згадкою про Малка Любчанина⁴. Знаючи лише Мала деревлянського, Я. Длугош отримав у Побужжжі достатньо підстав, аби доповнити свою розповідь алузією на місцевий ойконім, називаючи цього князя Низкинею.

Ще один спалах наукового обурення спровокувала моя пропозиція пов'язати з іменем Малка Любчанина назву давнього волинського топоніма ‘Любче’: “...предлагается увязывать “Любчанина” с селом Любче Рожищенского района Волинской обл., в окрестностях которого известно древнерусское городище X–XI вв. Причём этот вывод делается без всяких обоснований, лишь исходя из относительного сходства названий “Любеч” и “Любче” (с. 7). Проблема в тому, що моя пропозиція аж ніяк не спиралася на подібність назв волинського Любче та дніпровського Любеча. Тут критик скромно замовчав, що саму гіпотезу про деревлянське походження Малка Любчанина, ототожненого з князем

⁴ Jana Długosza kanonika krakowskiego dzieła wszystkie / Wydane staraniem Alexandra Przezdzieckiego. – Kraków, 1867. – Т. 1, ks. 2. – S. 107; Щавелева Н. И. Древняя

Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (книги I–VI): текст, перевод, комментарий. – Москва, 2004. – С. 228, прим. 85.

Малом, цілком довільно пов'язано з придніпровським Любечем, що належав до Чернігівщини. Питається – де кум, а де коровай? На цьому тлі гіпотеза про волинські маєтності Малка Любчанина цілком природно співвідноситься із волинським же Любче. Але на суворий вердикт прихильника деревлянської теорії – “без всяких обоснований” – це не вплинуло зовсім.

Незадоволення викликало й залучення до обґрунтування гіпотези про волинську батьківщину князя Володимира інформації Сигізмунда Герберштейна: “По мнению Ю. Р. Дыбы, имя “Калуфча”, приводимого цитируемым автором в форме “Калуша”, дало название селу Калусов. Это он счёл одним из самых “убедительных доказательств” своей концепции” (с. 8). Сентенція стосовно “самых “убедительных доказательств” є лише його особистим судженням цінувальника. Непослідовне тому й некоректне вживання лапок стирає грань між цитуванням та іронією* і ставить читача перед прогнозованою дилемою – кому ж (автору чи його критику) належить конкретна думка?

Цитована сентенція (тут я вже й справді так вважаю) є звичайним пере-смикуванням, далеким від коректного викладу мого тексту: “Отже, у вузькому географічному районі межиріччя Бугу та Луги, де що південніше столярного Володимира, розташовуються (дотикаючись своїми землями) кілька населених пунктів: Будятичі, назва яких відповідає Будятиному селу, куди княгиня Ольга відправила з Києва вагітну Малушу; Калусів, назва якого є похідною від імені батька Малуші, відомому Герберштейну як Kalufcza або Kalufcza; Низкиничі, пов'язані із родом Киселів, протопластом роду яких був воевода Святольд/Свенельд – сучасник та безпосередній учасник події середини – другої половини X ст.; Русовичі, назва яких засвідчує присутність тут київської дружини. І це ще не повний перелік, який наочно демонструє належність цих маєтностей до родини діда Володимира Святославовича по матері, знаного із писемних джерел як ‘Малко Любчанин’ або ‘Kalufcza Malec’, та близьке сусідство такої впливової особи київського двору, як Свенельда” [с. 103]. Де тут приховано мою оцінку власної “убедительности” – зрозуміти годі.

Далі, аби остаточно відбити в опонента бажання використовувати як доказову базу свідчення С. Герберштейна, В. Таланін застосував ще один аргумент: “Привлечение Ю. Р. Дыбой в качестве “доказательств” сообщений Герберштейна выглядит несостоятельным. Исходя уже из того, что Добрыня выставлен в них женщиной” (с. 10). І що з того, що в монографії я не тільки привертав увагу до цього факту, а й дав йому пояснення? Запорізький критик доводить, що (при великому бажанні) будь-яке пояснення можна і... не доглядіти, а себе виставити піонером медієвістики. Суть помилки С. Герберштейна наступна: “Через буквально прочитання літописного тексту С. Герберштейн, для прикладу, помилково назвав сестрою Малуші її Добриню. Ця помилка впливає з прочитання літописного тексту, у якому слова “сестра же бѣ Добрыня”, що стосувалися Малуші, які слід читати як “сестра була Добринина”, були потрактовані буквально, наче у Малуші “сестра була Добрыня” [с. 99]. Як згаданий тут приклад буквально цитування літописного тексту (навіть при нерозумінні С. Герберштейна) здатний підірвати його достовірність – відомо лише В. Таланіну.

Фантазії критика, виявляється, можуть бути невичерпними, як і безсистемне вживання лапок: “Наконец, “окончательным доказательством” Ю. Р. Дыба счёл так называемое “волинское происхождение” княгини Ольги” (с. 8) (перед тим

* Тут годиться пояснити як читачеві, так і нерозбірливому в критичних засобах опонен-

ту, що у цьому тексті я вживаю лапки, здебільшого, для цитування і в жодному разі не змішую цитати (виділені курсивом) з іронією.

вже згадувалося “одно из самых “убедительных доказательств”). У цій сентенції критик допустився відвертої неправди. Я ніяк не міг вважати гіпотезу колеги Ігора Мицька “окончательным доказательством”, бо ніколи не ув’язував із нею доказової бази власного погляду про народження Володимира Святославовича у Побужжі. До того ж, кожна з висловлених ідей обґрунтовується своєю окремою самобутньою аргументацією. Вперше пліснеську гіпотезу згадано у підрядковій примітці в контексті аналізу билинного образу Нікіти Заолешанина: “У прізвиську ‘Заолешанин’, під яким на бенкеті у Володимира фігурував Ілля Муромець, І. Мицько вбачає вказівку на Прикарпатські володіння князя Олега з центром у Пліснеську та Олеську, назва якого трансформувалася з Олежско/Олеско” [с. 36, прим. 68]. Вдруге цю версію відзначено серед гіпотез про походження княгині Ольги – псковської та болгарської, ніяк не виділяючи однієї з них: “Так за дослідженнями І. Мицька, літописний Плесков слід ототожнювати з прикарпатським Пліснеським городищем, про що свідчить низка місцевих переказів та легенд, пов’язаних із княгинею Ольгою” [с. 46–47]. Повторюся, що навіть натяку на використання пліснеської гіпотези як “окончательного доказательства” в моїй монографії не знайти. Такого значення їй придали тільки невгамовні фантазії критика, що переростають у звичайнісіньке розходження із правдою. Цю видумку можу пояснити лише неперебірливістю В. Таланіна при виборі критичних засобів. Практика підмішування власних думок до перекazanого чужого тексту притаманна саме запорізькому опоненту.

Так само випадає охарактеризувати і його наступну небилицю: “Предполагается, что древнерусское городище, находящееся ныне на окраине совр. с. Олежск Любомльского района Волинской обл., в имени “Олежск” сохранило принадлежность в своё время либо княгине Ольге, либо Олегу Вещему” (с. 8). Єдине відкликання до любомльського Олеська у моїй праці [с. 87] стосується його імовірного власника – Козарина Резановича, який у датованому 1427 р. документі фігурує як Kozarzin de Olesko. Ось і все. З яких глибин підсвідомості критика виринули княгиня Ольга та Віщій Олег і на якій підставі приписано ці ідеї мені – можна лише здогадуватися.

З особливим запалом В. Таланін взявся бичувати ту частину доказової бази волинської гіпотези, яка стосується власників Будятичів – Резановичів: “По мнению Ю. Р. Дыбы, принадлежность с. Будятичи некоему Немире Резановичу следует считать одним из “доказательств” его гипотезы: поскольку в некоторых былинах “Добрыня Никитич” именуется отчеством “Резанович”, то Немирю Резановича следует рассматривать в качестве прямого потомка реального Добрыни Нискинича. Это, в свою очередь, должно подтверждать идею о волинском происхождении Владимира Святославича” (с. 6). Окрім відомої лише втаємниченим логіки вживання лапок, якими засіяна й ця фраза, при цьому очевидна й фактична помилка, що підтверджує цілком поверхове знайомство опонента з темою. Будятичі не належали Немирі Резановичу. Справжній задокументований, а не видуманий, власник села – Митко, племінник згаданого луцького старости Немирі [с. 83]. Брати Немиря та Козарин Резановичі “...були свідками під час надання племіннику Миткові сіл, серед яких згадуються і Будятичі. Брат Немирі Козарин фігурує децю раніше як свідок у грамоті великого князя Свидригайла від 14 липня 1446 р.” [с. 87]. Коректно було б говорити про родинні маєтності Резановичів, куди входили й Будятичі. Але наведені приклади фактичних підтасувань та фальшувань мого тексту доводять, що елементарна наукова коректність не належить до чеснот В. Таланіна.

Не забарилося і “швидка розправа” над волинськими Резановичами, висловлена учерговому вердикті В. Таланіна, як завжди щедро прикрашеному лапками: “...как таковых “Резановичей” не существовало. На деле вышеупомянутого луцкого старосту звали “Немиря Рожанович” – “a pan Niemira Rożanowicz, starosta Łucki”, – на чём Ю. Р. Дыба вовсе не акцентировал внимание, поскольку это находилось в явном расхождении с его концепцией” (с. 9). Що ж, розставимо всі крапки над ‘і’ й у наведеному конкретному прикладі з фахового репертуару псевдонаукових маніпуляцій. Акцентувати на цьому факті увагу й відволікати читача від суті питання не було жодної потреби. Умисне укорочена зусиллями критика цитата є лише характерним прикладом деформації антропоніма в подачі латинською мовою під пером чужомовного писаря. Для незаангажованого й відповідального читача достатнім підтвердженням цього факту є хоча б те, що родове ім’я брата Немирі – Козарина Резановича, який також фігурує в переліку свідків грамоти 1458 р., викривлено ще інакше, й подано як ‘Русанович’: “A przytym byli: władyka Łucki – Iefrimen, a Xiąże Iwan Wasylewicz, a Xiąże Iwan Czetwertński, a pan Kozaryn Rusanowicz, a pan Niemira Rożanowicz, starosta Łucki...”⁵. Очевидно, критикові істина не настільки дорога, як шире бажання будь якою ціною виставити опонента у невігідному світлі, бо на зазначеній обставині – тут я скористаюся словами самого ж В. Таланіна – “вовсе не акцентировал внимание, поскольку это находилось в явном расхождении с его концепцией”.

Але погром антропоніма ‘Резановичі’ на цьому не завершився і критик далі продовжив: “Что касается прозвища исторического Добрыни – “Ре(я)занич”, – надо видеть в нём не более чем литературную несообразность. Действительно, упоминание летописью о гибели в 1223 г. на Калке некоего Добрыни Рязанича Злат Пояса, якобы захороненного затем на Оке близ совр. пос. Шилово (древнерусского г. Неринска), административного центра Шиловского района Рязанской обл., никак не даёт права отождествлять богатыря 1223 года с Добрыней Нискиничем, дядей Владимира Святославича” (с. 9). У цьому закиді опонент уже вкотре виявив характерну практику недобачання моїх тверджень, метою якої є банальне прагнення подати їх від свого імені й у потрібному для себе ракурсі. Дійсно, кілька датованих початком XIII ст. згадок про Добриню Резановича у пізніх літописах не дають підстав, аби вважати його реальним історичним героєм, про що я писав доволі недвозначно: “Ім’я Добрині Резановича було таке авторитетне, що в деяких літописах XV–XVI ст. його разом з Олександром Поповичем вважали учасником Липицької битви 1216 р. та навіть героєм, який загинув на Калці в 1223 р.” [с. 35]. Пропустивши це моє зауваження (може, відволікався на щось важливіше), В. Таланін безапеляційно продовжив: “Вместе с тем вопрос о приложении к реальному Добрыне Нискиничу прозвища “Ре(я)занич” решён уже давно при анализе былины “Добрыня и змей”, но этот материал почему-то не используется в литературе” (с. 9). Таки “используется”, навіть з необхідним апаратом відкликань, хоча не завжди добачається необ’єктивним критиком. Цитую власний текст: “Уже відверто з Рязанню пов’язує його билина “Добрыня та змій” зі збірника Кірши Данилова, датованого 80-ми роками XVIII ст. На цій підставі Добриню Нікітича і вважають рязанським героєм” [с. 36]. Рязанська

⁵ Грамота великого князя Александра Свидригайла князю Михаилу Васильевичу (Вишневецкому?) на имѣнія въ Луцкомѣ повѣтѣ. 1458 года, декабря 29 // Грамоты Великих князей Литовских с 1390 по 1569

год, собранные и изданные под редакцию Владимира Антоновича и Константина Козловского. – Киев, 1868. – № 8 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/gramvkl/gra02.htm>.

“прописка” Добрині – лише пізнь і дуже патріотична російська цілковита видумка, яка видає бажане за дійсне, і не більше.

Необхідно відзначити, що ім'я ‘Добрині Нискинича’, як наполегливо називає його В. Таланін, є лише кабінетною формою, створеною формальним поєднанням імені Добрині (сина Малка Любчанина) з іменем Низкіня, яким Я. Длугош називає деревлянського князя Мала. Ця цілком штучна форма потрібна опоненту для чергового формального нагадування читачеві про кульгачу на обидві ноги деревлянську версію походження Володимира Святославовича, палким прихильником якої він є. Літописи знають лише Добриню – сина Малка Любчанина та дядька й вихователя малолітнього княжича Володимира. Як Резановича Добриню знає ще одне джерело – “Сказание о киевских богатырях, како ходили во Царьград”. Критик знову скромно оминув згадку про цей текст у своїй праці: *“Найдавніший список цієї літературної пам'ятки датований 1642 р. Описані в ній події відбуваються у Києві, де на службі у князя Володимира перебувають Ілля Муромець, Добриня Нікітич та інші богатири, перемога яких над царгородськими богатырями закінчується договором та поверненням полонених. Сюжет має історичний характер та вводить читача в період русько-візантійських стосунків”* [с. 35–36]. Не згадати наведений текст була очевидна підстава – зазначені вказівки не мають нічого спільного з Рязанщиною, а це не вписувалося до ряду критичних випадів опонента.

В. Таланін замовчав також ще один доказ, який свідчить на користь волинської батьківщини Малковичів й приховується у списках житійної розповіді про преставлення Варлаама Печерського – одного з нащадків Малка Любчанина. Незважаючи на те, що цьому питанню присвячено окрему статтю⁶, яка є в переліку відомих критику моїх публікацій (с. 5, покл. 9), та завершальні сторінки 11 розділу монографії [с. 341–347], опонент воліє не згадати, що в останній мандрівці преподобного Варлаама зі Святої Землі та Константинополя до Києва він відхилився далеко на захід й відвідав родинні землі у Побужжі, згадані в тексті відповідної розповіді Києво-Печерського патерика як “Страна своя”, де й помер у Святогірському Зимненському монастирі в околиці Володимира.

Не можу також оминати невідомого жалю критика з приводу появи у моему тексті ще однієї теми, пов'язаної зі слов'янською назвою дунайського Регенсбурга: *“К сожалению, автор на этом не остановился и пошёл в своих построениях дальше. По его мнению, важную информацию даёт чешское название немецкого г. Регенсбурга – Резно (Řezno). Именно это название якобы породило родовое прозвище “Резановичи”, что в свете тесных связей Древлянской земли с Чехией должно подтверждать связь между “Резно”, “Добрыней Резановичем”, волинскими Будятичами и Владимиром Святославичем. Однако едва ли не главной сенсацией стало приурочивание известных у Ибн-Хордадбега (ок. 820 – между 885/913) еврейских купцов “рахдонитов” к Резно-Регенсбургу. По мнению Ю. Р. Дыбы, еврейские купцы, торговавшие в VI–X вв. на пространствах от будущей Франции до Китая, получили своё прозвание именно от чешского названия Регенсбурга”* (с. 6).

Згадані “построєння”, очевидно, немало дошкуляли й В. Таланін взявся їх методично підважувати, залучивши низку характерних дрібних підтасувань. До сумбурного переліку причинно-наслідкових зв'язків регенсбурзької гіпотези

⁶ Диба Ю. Батьківщина Малковичів – “Страна своя” преподобного Варлаама Печерського // Волинський благовісник. Богословсько-історичний журнал Волинської

православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – Луцьк, 2013. – № 1. – С. 99–112.

критик звично додав, приписавши її мені, цілком недоречно фразу щодо зв'язків Деревлянської землі з Чехією. Згадані у цитованому фрагменті західноволинські Будятичі, як і їхні власники в XV ст. Резановичі, не мають жодного відношення до території історичної Деревлянщини. Окрім того, аби викликати сумніви стосовно етимологічного зв'язку між назвою середньодунайського Резно та угруповання мандрівних юдейських купців, опонент подав її в жидівській вимові 'рахдоніти', а не арабській – 'ар-разанія' ('ар-разані'), хоча праця Ібн-Хордадбега написана саме арабською мовою. Через декілька сторінок такий підхід пояснено в наступний спосіб: *"Увязывание имени "рахдонитов" с Резно невозможно, основываясь только на одном звучании их наименования. На иврите их прозвание выглядит как rahnait, откуда и "рахдониты". Это было, по-видимому, калькой с персидского "ар-рахданийя" "знающие пути" (с. 8).* Виявилося, що для опонента не має значення, що саме таку можливість, *"основываясь только на одном звучании их наименования",* декларують кілька інших версій, перелічених у тексті критикованої монографії [с. 165]. Критику навіть невтямки, що він заперечив існування такого розділу порівняльно-історичного мовознавства, як етимологія.

Здивувала також запропонована й нічим не підкріплена рання дата початку торговельної активності купців 'ар-разані', віднесена до VI ст. Виявилося, що, безпідставно опускаючи нижню дату, критик намагався розвести у часі слов'ян та юдеїв-торгівців, аби, хоч у такий спосіб, показати неможливість відображення слов'янської (чеської) назви Регенсбурга у їхньому корпоративному імені: *"Евреи-рахдониты начали свои путешествия задолго до того, как славяне прочно освоились на будущих чешских землях, и совсем неясно, почему именно славянское их название от имени города, основанного в 79 г., должно было бы отложиться в арабском произношении"* (с. 8). Хоча, при бажанні, опонент міг без жодних труднощів прояснити для себе це питання, якщо б із елементарною повагою відносився до критикованого тексту: *"Юдейські купці перекупували невільників у торговців-русів і їхні торгово-економічні зацікавлення тісно перепліталися саме у Резно. До того ж, як наголошував Ібн Хордадбег, 'ар-разанія' добре знали слов'янську мову, а тому цілком логічно, що назва купців-юдеїв із Регенсбурга стала відомою в арабському світі у слов'янській формі"* [с. 166].

Очевидно, питання В. Таланіна навіть не передбачало відповіді, а мало на меті ствердити наукову неспроможність припущення опонента. Інакше критик вдався б до ще одного уривку монографії, важливого для розуміння русько-слов'янсько-юдейських контактів у Середньому Подунав'ї на зламі IX–X ст.: *"Ранні торгові контакти Русі із Заходом зафіксовані в Раффельштеттенському митному статуті, створеному наприкінці 902 – у першій половині 907 рр. Чеські та руські купці досягали Східної Баварії з Праги, де русів у 965–966 рр. зафіксував очевидець – юдейський мандрівник з Іспанії Ібрагім ібн Якуб. До Праги згадані в його повідомленні руси та слов'яни прибували з Кракова. Маршрут із Регенсбурга через Чехію та Польщу до Києва був популярним і пізніше. Його описав в останній чверті XII ст. регенсбурзький купець юдейського походження Петахія"* [с. 120]. Крім того: *"За свідченнями Ібрагіма ібн Якуба, рабів, віск та хутро юдеїв та турки-мусульмани вивозили з відвідуваної руськими купцями Праги"* [с. 158–159]. Подібних прикладів наведено більше, але жодного бажання проаналізувати їх об'єктивно критик не мав. Хоча з виходом збірника "Кнааниты: Евреи в средневековом славянском мире"⁷ таке етнокультурне (за визначенням

⁷ Jews and Slavs. – Москва, 2014. – вом славянском мире = The Knaanites: Vol. 24: Кнааниты: Евреи в средневековом славянском мире = The Knaanites: Jews in the Medieval Slavic World / Под ред.

М. Членова – “богемоцентричне”) явище, як слов'яномовні юдеї не є ніякою науковою таємницею. Тому критикований зв'язок слов'яномовних ‘ар-разані’ з Резно/Регенсбургом, знаним центром слов'яно-руської торгівлі, насправді більше, ніж очевидний. Відтак, жаль, що *“автор на этом не остановился”*, є всі підстави переадресувати до потоку упереджених зауважень та відвертих фальшувань зі сторони критика.

Зв'язок купців-русів зі слов'яномовними центральноєвропейськими торговцями-юдеями і їхня поява у Побужжі, на унікальному роздоріжжі торговельних шляхів, є явищами однорідними. На цьому торговельному перехресті широтний маршрут, який провадив сухоходом через Булгар–Київ–Прагу–Регенсбург, перетинався з річковим шляхом Бугом та Віслою, що з'єднував Волинь із Балтикою. Осів тут і міжнародний купець – Малко Любчанин (Калюса Малий), знаний Васілію Татіщеву як *“гость знатный Каплюшка Малец”*⁸. Щедре цитування В. Татіщева у своїй праці й зручне для себе ігнорування його згадки про належність діда Володимира Святославовича до купецького стану є характерним прикладом дослідницької методики В. Таланіна, орієнтованої на послідовне недобачання незручних фактів, особливо тих, що йдуть у розріз із відстоюваною гіпотезою про тотожність Малка Любчанина з князем Малом деревлянським.

Прибутки від транскордонної торгівлі привабили до Західної Волині (Побужжя) і київських володарів. Цьому питанню присвячено кілька розділів моєї монографії. Але торговельні інтереси руської еліти у Побужжі також виявилися не вартими уваги В. Таланіна. Очевидно тому він проігнорував і важливе зауваження щодо безпрецедентного насичення території Побужжя варяго-руською топонімією, зокрема мою згадку про кілька поселень з вимовистими архаїчними формами назв Русів, Руснів чи Русовичі [с. 79–81]. Останнє в переліку є присілком села Будятичі, ототоженого у моїй роботі з літописною ‘Будятиною вессю’ – місцем народження князя Володимира Святославовича [с. 83–97]. Це волинське село знаходиться у тісному оточенні (так, що сільські землі межують між собою) поселень із назвами, що наочно показують зв'язок із літописними персонажами X ст., політично чи кровно пов'язаними із Малком Любчанином – дідом князя Володимира по матері. Це такі села, як Низкиничі (від низький/малий/Малко, власники яких пам'ятали й при кожній нагоді декларували своє походження від воеводи Свенельда), Осмиловичі (вірогідно пов'язаними з ослов'яненним іменем воеводи Асмольда/Осмилла) та Калусовим (назва якого корелюється з латинською формою імені Малка Любчанина ‘Kalufcza Malec’. Кожна з цих назв є не звично-традиційною й повторюваною, а виразно самобутньою. Жодна з них сама по собі ніяк не могла б стати переконливим аргументом для локалізації місця народження князя Володимира, проте їхнє унікальне зосередження на локальній території має суттєво вищу доказову вартість. Саме завдяки тісному історичному взаємозв'язку кількох топонімічних етимонів, розташованих у безпосередньому сусідстві, й виникає важлива методична підстава аргументації моєї гіпотези, яку, на жаль, не зрозумів чи, вірогідніше, не бажав зрозуміти опонент.

Повне нерозуміння цієї методики засвідчує хоча б наступна рекомендація: *“в своём поиске топонимических названий, похожих на те или иные исторические*

В. Московича, М. Членова, А. Торпусмана. – academia.edu/9320933/Кенааниты_-_средневековое_еврейство_славянского_мира.

8 Татищев В. История Российская: В 3 т. – Москва, 2003. – Т. 2. – С. 611, прим. 155.

имена, цитуруемому автору следовало бы обратить внимание на топонимы, совпадающие с именем "Добрыня" (с. 10). Далі В. Таланін наводить ряд ойконімів, похідних від імені Добрыня: с. Добрыня Єльського р-ну Гомельської обл., с. Добринь Володарсько-Волинського р-ну Житомирської обл., с. Добринь Климовського р-ну Брянської обл., с. Добринька Злинковського р-ну Брянської обл., с. Добрунь Брянського р-ну, с. Добрунов Севського р-ну Брянської обл., с. Добриничі Суземського р-ну Брянської обл. З чого випливає його наступний висновок: *"наличие подобного куста топонимов в бывшей Древлянской земле, расположенных достаточно близко друг к другу, вряд ли является случайностью"*. Шите білими нитками визнання тісного зв'язку топонімів Житомирщини та Гомельщини маскує фраза, що *"эти земли в X в. входили в орбиту Древлянского княжества"*. Нагадаю проходження деревлянсько-дреговицької межі по р. Славечна і с. Добрыня розташовується вже на дреговицькій території.

Вказівка В. Таланіна щодо розташування згаданих населених пунктів, *"достаточно близко друг к другу"*, є звичайним надзусиллям. Його власні пошуки топонімів, похідних від імені Добрыня, безпідставно подаються такими, що виконані *"строго в соответствии с концепцией Ю. Р. Дыбы"*. Аби хоч якось пояснити логіку звернення до топонімів Брянщини (відстань між деревлянським Коростенем і Брянськом сягає понад 500 км), довелося виявити чудеса наукової еквілібристики: *"такой подход уже реализуется. Так, сам Ю. Р. Дыба сослался на то, что в январе 2011 г. в популярной прессе Брянской обл. было опубликовано допущение о том, что летописное Будятино – это пригород древнего Гомля (совр. Гомеля) – Будатине"* (с. 11). Тут суворий критик несподівано перетворився на мого палкого шанувальника, хоча *"сам Ю. Р. Дыба"* з приводу цього припущення дотримується абсолютно протилежної думки, ніяк її не приховуючи: *"дуже сумнівною є рання метрика цього населеного пункту. Його не знайти в топонімічних покажчиках збірників документів давньої Русі та періоду Великого князівства Литовського, не згадується він й у такому авторитетному виданні, як "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego". Цього топоніма немає також у географічному вказівнику-коментарі "Поселения Гомельской земли в XV – первой половине XVI века". Очевидно, це поселення заснували на колишніх поміщицьких землях переселенці з навколишніх сіл щойно в 20-х роках ХХ ст., як стверджують автори гасла "Будатин (Гомельский район)" в популярній Інтернет-енциклопедії, покликаючись на свідчення недоступного мені багатотомного видання "Гарады і вёскі Беларусі" [с. 53–53]. Отже, відсутність доказів щодо існування підгомельського Будатина перед початком ХХ ст. фактично прирівнюється до доказової частини гіпотези, пов'язаної з волинськими Будятичами, з їх багатою документальною базою, відомою від середини ХV ст., та археологічним підтвердженням їхньої давнішої метрики, обґрунтованої наявністю культурних шарів як ранньослов'янської празько-корчацької культури початку VI ст., так і кружальної кераміки IX–X ст. [с. 105–107].*

Круті повороти наукової аргументації привели критика до радикального висновку: *"сторонники подобного подхода имеют полную возможность, оперируя в пределах той же "доказательной базы", считать местом рождения крестителя Руси как совр. Беларусь, так и Российскую Федерацию, – через топонимы Гомельской и Брянской областей"* (с. 11). Звичайно, дякую за пораду, але не обіцяти, що нею скористаюся через (про що вже йшлося) засвідчене в ній повне нерозуміння логіки дослідження, заснованого *"на топонимических наблюдениях"*. Не полінуюся показати цю логіку на ще одному вимовному прикладі, тим паче,

що він має безпосередній стосунок до подальших розмірковувань критика щодо долі нащадків Малковичів (і далі послідовно званих 'Нискиничами') у волинських та галицьких землях.

Відразу зазначу, що, витративши весь полемічний запал у початковому розділі, предметом дослідження якого став зміст моєї монографії про волинську батьківщину Володимира Святославовича, В. Таланін якось втратив усю демонстративну наукову прискіпливість та вимогливість. У наступних розділах, де викладено власні теоретичні побудови та гіпотези, опонент геть пускається берега, доказуючи, що поняття самокритики деяким опонентам не властиве зовсім. Це зауваження стосується і недобачання тієї частини доказової бази, де йдеться про Малковича з роду – Вишату Остромировича та його вірогідних нащадків.

Одним із висновків В. Таланіна стала думка, що *"галицькая ветвь рода Нискиничей была основана новгородским боярином Вышеславом Остромиричем"* (с. 201). Цього нащадка Малка Любчанина літописець під 1064 р. фіксує разом із Ростиславом Володимировичем – зачинателем першої галицької династії Ростиславовичів під час його втечі до Тмуторокані. Через передчасну смерть батька, новгородського князя Володимира Ярославовича, Ростислав опинився у статусі князя-ізгоя і змушений був утікати до Тмуторокані. Дискусія точиться навколо питання звідки втік Ростислав – з Новгорода чи Волині, як про це згадав В. Татищев.

Думки В. Татищева притримується й В. Таланін: *"будущая ветка галицких Нискиничей оказалась в западнорусских землях около 1057 г., т. е. с началом волинского княжения Ростислава Владимировича"* (с. 68). І далі: *"Коль скоро мы поверим В. Н. Татищеву, надо видеть, что воссоздавая Волинское княжество в 1078 г., Всеволод I отправлял туда троих Ростиславичей и Давыда Игоревича, сына Игоря Ярославича"* (с. 73). У такому разі В. Таланіну годилося б згадати і тотожну (проте неодноразово висловлену раніше) думку опонента, так невтомно критикованого в початковому розділі: *"До Тмуторокані Ростислав утікає з Прикарпаття (очевидно, з Перемишля), що проявляється вже у третій чверті XI ст. у боротьбі його нащадків за волості на Волині, об'єднані на той час із Прикарпаттям. Ростиславовичі тримаються разом із Давидом Игоревичем й заспокоюються лише тоді, коли отримують від князя Всеволода Перемишль і Теребовлю"* [с. 94]. Ретельно дошукуючись навіть неіснуючих вад та приписуючи мені видумані аргументи, полеміст виявляє тут (і вже вкотре!) вибірккову непослідовність. На тій самій сторінці він не догледів і поклику (покл. 257) на мою працю⁹, де тему княжіння Ростислава Володимировича у Перемишлі перед втечею з Пореем та Вишатою до Тмуторокані розкрито значно ширше.

Аргументуючи втечу Ростислава та Вишати з Прикарпаття, я наводжу ще один топонімічний аргумент – с. Вишатичі, розташоване за 12 км на північний схід від Перемишля: *"Походження назви цього населеного пункту можна було б пов'язати з іменем іншого Вишати – воеводи князя Данила Романовича, якого згадано в Галицько-Волинському літописі під 1245 р. як учасника війни з польським князем Болеславом Стидливим. Проте назва сусіднього з Вишатичами с. Малковичі (від імени Малко. – Ю. Д.) пов'язує обидва населенні пункти з Вишатою Остромировичем"* [с. 94]. Очевидно, що віднайдення співзвучного назвою з іменем

⁹ ДИБА Ю. Фундації богородичних храмів-ротонд у Кракові та Перемишлі у контексті центральноєвропейських міждержавних зв'язків середини XI століття // Записки

Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2005. – Т. 249: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С. 35–104.

воеводи Вишати населеного пункту не могло б мати достатньої доказової сили, але вказівка на близьке сусідство з Малковичами є тим додатковим аргументом, який робить це припущення суттєво переконливішим. Під “близьким сусідством” зазначених населених пунктів необхідно розуміти розташування поруч, зі спільними земельними межами (що є важливою умовою застосованої методики), а не відстані у 100–500 км, як пропонував В. Таланін, вказуючи на ряд населених пунктів, назви яких є похідними від імені Добриня. Їхня згадка як “куста топонимов в бывшей Дрeвлянской земле, расположенных достаточно близко друг к другу” (с. 11) є очевидною грубою надінтерпретацією, що лише імітує мою топонімічну аргументацію з метою її дискредитації.

Ойконімічна пара Вишатичі/Малковичі в околицях Перемишля зримо доводить перебування нащадка Малка Любчанина – воеводи Вишати Остромировича у Прикарпатті та обґрунтовує припущення, що Перемишльщина перебувала у володінні Ростислава Володимировича. У дослідженні згадана ще одна подібна ойконімічна пара, здатна підтримати згодом про перебування вірогідного нащадка Малка Любчанина з родовим іменем Путятя у Прикарпатті, також не побачена: “За цим ім'ям відомий один із нащадків Добрині – Путятя Вишатич, брат Яня Вишатича. Оскільки в знатних родах культивувалося ім'я предків, не виключаємо, що Добриню й Путятю, які хрестили Новгород, пов'язували родинні зв'язки. Ймовірно, що до галицького відгалуження Малковичів належав лицар Путятя (його потомки мали назвисько Путятницьких), який 1380 р. заснував с. Путятичі (нині – село Городоцького р-ну Львівської обл. Неподалік від Путятичів, 5 км південніше Городка, відомий ще один (вже було згадано Малковичі та Вишатичі під Перемишлем) населений пункт із назвою Малковичі (нині – с. Мавковичі), вперше згадані 1408 р.” [с. 329].

Цитованих топонімічних фактів В. Таланін знову недобачив. Воно й зрозуміло – думку про вірогідне перебування нащадків Малка Любчанина у Прикарпатті так зручніше видавати виключно за власне одкровення. Логіку згаданих недобачань пояснює наступне пряmlinійне твердження критика: “...главная цель Ю. Р. Дыбы, как мы уже сказали об этом ранее, в том, чтобы показать полную невозможность претензий исторической науки Российской Федерации на фигуру Владимира Святославича, т. е. оторвать древнерусскую историю от истории современной Российской Федерации” (с. 11). Дуже патетично! І що з того, що ім'я Володимира Святославовича навіки закріплене у назві стольного волинського города, маніфестує, тим самим, його волинське походження.

Позиціонуючи себе охоронцем честі російської історичної науки (звідки й назва цієї публікації), В. Таланін уподобився відомому літературному персонажу з оповідання Антона Чехова “Лист до вченого сусіда”. Автор цього листа – Війська Донського відставний урядник з дворян Василь Семи-Будатов – пише своєму сусідові: “Вы сочинили и напечатали в своем умном сочинении, как сказал мне о. Герасим, что будто бы на самом величайшем светиле, на солнце, есть черные пятнушки. Этого не может быть, потому что этого не может быть никогда. Как Вы могли видеть на солнце пятны, если на солнце нельзя глядеть простыми человеческими глазами, и для чего на нем пятны, если и без них можно обойтись? Из какого мокрого тела сделаны эти самые пятны, если они не сгорают? Может быть по-вашему и рыбы живут на солнце? Извентите меня дурмана ядовитого, что так глупо съострил! Ужасно я предан науке!”¹⁰. Єдиною суттєвою відмінністю

¹⁰ Чехов А. П. Письмо к ученому соседу. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ilibrary.ru/text/32/p.1/index.html>.

між наївними повчаннями літературного героя А. Чехова та фальсифікаціями В. Таланіна на тему моєї гіпотези про волинську батьківщину Володимира Святославовича є відсутність у критика навіть блідої тіні формального вибачення.

У викладі В. Таланіна від моїх ідей, думок та обґрунтувань не залишилося жодного живого місця. Замість них читач отримав переповнену суб'єктивними домислами довільну інтерпретацію. Ця псевдонаукова карикатуризація – показовий приклад методики боротьби із будь-якими зазіханнями на *“претензии исторической науки Российской Федерации на фигуру Владимира Святославовича”*, аж до ототожнення праці опонента з *“пресловутой “фоменковщиной”* (с. 8) – *“плоттю від плоті”* саме російської науки.

Втім, як виявилось, для автора уже двох видань, випущених як монографії з історії, сама історія – тільки приватний побічний інтерес. На щодень він – знавець кристалографії, кандидат фізико-математичних наук, завідує кафедрою у Запорізькому національному університеті, немало публікується за кордоном, але також *“Профессор Российской Академии Естествознания”* і навіть має *“Сертификат участника энциклопедии «Ученые России»*. До того ж, *“В 2002 и 2003 гг. Стипендиат Кабинета Министров Украины. В 2007 и 2008 гг. дважды получал Грант Президента Украины для поддержки научных исследований молодых ученых”*. Народився, виріс і все життя прожив у Запоріжжі. Свято переконаний, що його прямиий предок – *“дядя по матери Великого Князя Владимира I Святославовича, прототип былинного “Добрыни Никитича”, Добрыня Нискинич, сын последнего древлянского князя”*, й обидві *“монографії з історії”* власне цій славі роду й присячені. Як потомок її утверджує – вже була нагода показати на достатніх прикладах.

Уся ця *“творчість вихідного дня”* пізнього нащадка *“последнего древлянского князя”* не вартувала б уваги, проте обидві *“монографії”* оприлюднило видавництво Запорізького національного університету як відображення також і цього українського національного університету власної слави. Тому такі випадки би поцікавитися: *“запорожці”* Запорізького національного університету не знайшли гіднішого заняття, як стояти на сторожі *“претензии исторической науки Российской Федерации на фигуру Владимира Святославовича”*?

Самі ж *“претензии”* не мають жодної власної традиції. Московські книжники ухопилися за датовану 6496 (988) р. звітку Новгородського ІV літопису (поч. XV ст.) про похід князя Володимира Святославовича до Словенської землі та заснування міста Володимира. Цей суто волинський епізод у російській пізньолітописній спадщині трансформувався на сюжет заснування Владіміра-на-Клязьме [с. 259–280]. Таким нехитрим способом за допомогою імені князя Володимира *“удалось “подверстать” крещение Руси к истории Московского государства, сделать его фактом “своей” истории. В дальнейшем данный сюжет с добавлением подробностей будет использоваться во всех значительных сочинениях XVI–XVII вв., посвященных русской истории, – от Степенной книги до Синописа Иннокентия Гизеля”*¹¹. У найновішому виконанні ці ж *“претензии”* принесли прилаштування бронзової *“фигури Владимира Святославовича”* під кремлівською стіною..

Національний університет “Львівська політехніка”

¹¹ Сиренов А. В. Идеи национальной истории в русском историческом нарративе XV–XVII вв. // Тези міжнародної конференції “Історичні наративи “Русі” у Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій,

Гетьманщині, Московській державі і Російській імперії наприкінці XV – середині XVIII ст.: в пошуках своєї історії”, Львів, Український католицький університет, 9–12 листопада 2016 р.

АНОТАЦІЇ

Юрій ДИБА

ГЕОГРАФІЯ ПОЧАТКОВОЇ РУСІ ЗА СХІДНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Арабські джерела IX–X ст. згадують три центри русів: Куябабу, Арту та Славу. Питання про їх місцезнаходження викликає суперечки упродовж 200 років. Дослідники, зазвичай, ототожнюють Славію з областю близько Новгороду, а Куявію з районом Києва. На основі аналізу східних джерел автор дійшов висновку, що три центри русів утворилися на давньому торговельному шляху з Булгара на Волзі до Центральної Європи. Немає сумнівів, що Куявію необхідно ототожнити з Києвом, найближчим до Булгара. Інші два центри русів знаходилися західніше від Києва. Арабський географ Аль-Ідрісі вказав відстані від Куяби до Арти і від Арти до Слави. Ця обставина дає змогу точно вмістити на мапі Арту. Її ідентифіковано як давнє укріплене поселення – городище Пліснеськ, розташоване у верхів'ї Західного Бугу. Третім центром, відомим під назвою Слава, був, вірогідно, Волинь, розташований на р. Гучві.

Ключові слова: початкова Русь, східні джерела, географія, Куяба, Артанія, Славія, Ал-Ідрісі.

Олександр РОМЕНСЬКИЙ

ВІЗАНТІЙСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО ЯРОПОЛКА СВЯТОСЛАВОВИЧА У СВІТЛІ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ РУСІ 70-Х РОКІВ X СТОЛІТТЯ

Аналізується інформація Новгородського п'ятого, Никоновського та Воскресенського літописів про візантійське посольство до Ярополка Святославовича. Верифікація цих даних за іншими джерелами (Ескуріальський тактикон та стаття Початкового літопису 6488 (980) р.) дає змогу вважати їх достовірними та стверджувати високу ймовірність русько-візантійських домовленостей під час правління старшого зі Святославовичів. Русь за князювання Ярополка встановила дружні відносини і з Візантією, і з Священною Римською імперією, а сам князь, вірогідно, розпочав навернення до християнства (обряд prima signatio).

Ключові слова: Русь, Візантія, Ярополк Святославович, Володимир, літописи, Ескуріальський тактикон, міжнародна політика.

SUMMARY

Yurii DYBA

GEOGRAPHY OF THE PRIMARY RUS' IN EASTERN SOURCES

The eastern sources of IX–X centuries mentioned three centers of rus': Kujaba, Arta and Slava. The question of the location of the location of these centers has been the matter of controversy for 200 years. Researchers usually identified Slavia with area near Novgorod, Kujavia with Kyiv region. Based on the analysis of eastern sources, the author came to the conclusion that three centers of rus' formed on the ancient trade route from Bulgar on the river Volga to Central Europe region. No doubt that Kujavy be identified with Kyiv, which was nearest to Bulgar. The other two centers were moving west of the Kyiv. Arab geographer al-Idrisi indicates the distance from Cujaba to Arta and from Arta to Slava. This makes it possible to place Artania on the map precisely. Author identified Arta as ancient fortified settlement – site of ancient town Plisnesk, located in the Upper Western Bug. The third center, known as Slava, was likely site of ancient town Volyn', situated on the river Huchva.

Key words: primary Rus', eastern sources, geography, Kujaba, Arta, Slava, al-Idrisi.

Olexandr ROMENSKY

THE BYZANTINE EMBASSY TO YAROPOLK SVYATOSLAVOVYCH IN THE LIGHT OF FOREIGN POLICY OF RUS' IN THE 70TH OF THE TENTH CENTURY

The article is devoted to the analysis of the information of the Fifth Novgorod, Nikonian and Voskresensk Chronicles about byzantine embassy to prince Yaropolk. Verification of this data by other sources (Escorial Taktikon and Primary Chronicle in 6488 (980 A.D.) suggests to consider it reliable and argue a high possibility of Rus'-Byzantine agreements during the reign of Svyatoslav's older son. Rus in the reign of Yaropolk established friendly relations with both the Byzantine and the Holy Roman Empires, and the prince probably began conversion to Christianity (a rite of prima signatio).

Key words: Rus', Byzantium, Yaropolk Svyatoslavovych, Volodymyr, chronicles, Escorial Taktikon, foreign policy.

Олег БУБЕНОК

КОЛИ ТМУТАРАКАНЬ СТАЛА ВОЛОДІННЯМ РУСИ?

Автор не підтримує ідеї тих дослідників, які вважають, що в Тмутаракані руси могли закріпитися в IX – першій половині X ст. Найслухнішою є думка, що Таманський півострів князь Володимир захопив до кінця 988 р. Але немає жодного писемного підтвердження того, що це сталося під час Корсунської кампанії. Тому найбільший інтерес викликає повідомлення “Повісті минулих літ” про похід проти болгарів 985 р., а також свідчення Якова Мниха про захоплення земель “срібних болгарів” та хозарів. Порівняльний аналіз інформації цих двох текстів дозволив дійти висновку, що йдеться про одні події – про похід князя Володимира до Східного Приазов’я та Тамані, а не до Волзької Булгарії. Є підстави вважати, що термін “срібні болгари” являв собою лише зовнішню назву з боку східних слов’ян і означав “багаті болгари”. Тому ніщо не заважає вважати, що Яків Мних назвав “срібними” саме празовських болгарів.

Ключові слова: Тмутаракань, Тамань, хозари, “срібні болгари”, Володимир, Яків Мних, Повість минулих літ, похід.

Олександр РОМЕНСЬКИЙ

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР І ВІЗАНТІЯ: ДО ДИСКУСІЇ ПРО ХРОНОЛОГІЮ РУСЬКО-ВІЗАНТИЙСЬКИХ ВІДНОСИН ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ X СТОЛІТТЯ

*Аналізуються русько-візантійські відносини в період офіційного запровадження християнства на Русі. Досліджуються подробиці візантійської громадянської війни – протистояння сил Македонської династії з прихильниками Варди Скліра та Варди Фоки, роль війська русів у битвах біля Хрисополя та Авідоса 989 р. Найімовірнішим часом Хрисопольської битви можна вважати березень 989 р., що становить *terminus ante quem* оформлення союзу держав. Переговори Києва та Константинополя активізувалися після захоплення Корсуня навесні 988 р. та привели через декілька місяців до укладення угоди. Реконструйовано зміст договору василевса Василя II з київським князем*

Oleh BUBENOK

WHEN DID TMUTARAKAN' BECOME A POSSESSION OF RUS'?

Author of this article does not support the ideas of researchers who think, that the Rus'ian people could take Tmutarakan' in IX – the first half of X century AD. Most just is an idea, that Taman' peninsula was taken by prince Volodymyr before the end of 988 AD. However we have not even a single writing confirmation of that it happened during Korsun' campaign. Therefore the data of “Story of Temporal Years” about the military raid of prince Volodymyr against the Bulgarians in 985 AD and also the information of Jacob Mnikh about the prince Volodymyr's invasion of the lands of “the Silver Bulgarians” and the Khazars are most interest. Comparative analysis of information of these two texts allowed to reach to the conclusion, that in its we can see one event – the military raid of Volodymyr to the Eastern coast of Azov Sea and Taman' peninsula, but not to the Volga Bulgaria. We have arguments to consider, that a term “the Silver Bulgarians” was only the external name from the East Slavs and meant “the Rich Bulgarians”. Therefore we can believe, that Jacob Mnikh named “Silver” exactly the Azov Sea Bulgarians.

Key words: Tmutarakan', Taman' peninsula, Khazars, “Silver Bulgarians”, prince Volodymyr, Jacob Mnikh, Story of Temporal Years, military raid.

Alexandr ROMENSKY

PRINCE VLADIMIR AND BYZANTIUM: TO THE DISCUSSION ON CHRONOLOGY OF RUS-BYZANTINE RELATIONS IN THE LAST QUARTER OF THE 10TH CENTURY

*The paper deals with the problems of Rus'– Byzantine relations in the period of official Christianization of Rus'. The details of Byzantine Civil War – Bardas Skleros and Bardas Phokas' revolts and the role of Rus' troops in the battles of Chrysopolis and Abydos in 989 are investigated. The most likely time of Chrysopolis battle can be considered March of 989, which is *terminus ante quem* of new alliance formalization. Negotiations of Kiev and Constantinople intensified after the seizure of Korsun' in spring 988 and led to an agreement a few months later. Contents of the treaty between Basileus Basil II and Kievan Prince Vladimir Sviatoslavovich and its significance*

Володимиром Святославовичем, укладеного 988 р., розкрито його значення для християнізації Східної Європи.

Ключові слова: Візантія, апостасії, руси, військово-політичний союз, Корсунський похід, Хрещення Русі.

Леонтій ВОЙТОВИЧ

СКАНДИНАВСЬКІ ГОРИЗОНТИ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА

Стаття присвячена малодослідженим епізодам біографії князя Володимира Святославовича, пов'язаним зі скандинавськими землями. Значна увага приділена локалізації Хольмгарда, де спершу княжив Володимир. Розглянуто також розвиток скандинавської політики, зокрема, стосунки зі скандинавськими правлячими династіями і перший шлюб князя з Оловою-Алогією, донькою шведського конунга Ерика Переможця.

Ключові слова: Володимир Святославович, Новгород, Хольмгард, Олова-Алогія, Олаф Труггвасон, Малфрід Сильний.

Олександр ГОЛОВКО

СТЕПОВА ПОЛІТИКА РУСІ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА

Показано зміни в етнополітичному житті степової і лісстепової зони Східної Європи від кінця IX до початку XI ст., розглядається питання про місце і характер часів правління київського князя Володимира Святославовича взаємин із населенням Північного Причорномор'я у зовнішній політиці Русі.

Ключові слова: князь Володимир Святославович, літопис, держава Русь, кочівники, Північне Причорномор'я, Приазов'я, зовнішня політика, торговельні шляхи.

Віталій ЛЯСКА

“ИДЕ ВОЛОДИМИРЪ... И ЗАМ ГРАДЫ ИХЪ...”: РЮРИКОВИЧІ ТА “ОКНЯЖІННЯ” ПЛЕМІННИХ ЗЕМЕЛЬ У ВЕРХІВ'ЯХ ЗАХІДНОГО БУТУ Й ВЕПРУ

На основі археологічних джерел проаналізовано експансію Рюрикovicів на племінні землі межириччя Західного Бузу та Вепру наприкінці X – у першій третині XI ст. Процеси інтеграції цієї території до Русі розглянуто крізь призму хронології, планувальної структури та характеру укріплень

for the Christianization of Eastern Europe are reconstructed.

Key words: Byzantium, apostasies, Rus warriors, military and political treaty, Korsun' campaign, Baptism of Rus'.

Leontiy VOITOVYCH

THE SCANDINAVIAN HORIZONS OF PRINCE VOLODYMYR SWYATOSLAVOVYCH

The article is devoted the scantily episodes of biography of prince Volodymyr Swyatoslavovych, to related to scandinavian earths. Considerable attention is spared localization of Kholmgard, where Volodymyr reignet at first. Investigational also development of scandinavian policy, in particular relationships with scandinavian royal dynasties and first marriage of prince from Olova-Allogia, by daughter of Swedish king Erik Winner.

Key words: Volodymyr Swyatoslavovych, Novhorod, Kholmgard, Olova-Allogia, Olav Truggvasson, Malfride Winner.

Olexandr HOLOVKO

STEPPE POLICY OF RUS' DURING THE REIGN OF PRINCE VOLODYMYR SVYATOSLAVOVYCH

This study observes changes in ethnic politic life of steppe and forrest-steppe areas of Eastern Europe from late IX to early XI centuries. In article relationships of Kiev prince Volodymyr Sviatoslavovych with peoples of northern Black Sea coast are shown in scope of foreigh policy.

Key words: prince Volodymyr Sviatoslavovych, chronicles, Rus' state, nomads, northern Black Sea coast, Azov sea coast, foreign policy, trade routs.

Vitalii LIASKA

“ИДЕ ВОЛОДИМИРЪ... И ЗАМ ГРАДЫ ИХЪ...”: RURIKOVYCHI AND INTEGRATION OF TRIBAL LAND BETWEEN THE RIVERS WESTERN BUG AND VEPR

On the basis of archaeological sources the Rurikovychi expansion on tribal land between the rivers Western Bug and Vepr in the end of X – in the first third of the XI centuries in the article is analyzed. The process of integration of the territory to Rus' considered through the prism of chronology planning structure and nature

городищ Забужжя. Виокремлено чотири моделі виникнення та функціонування городищ в кінці X – у першій половині XII ст., першу з яких характеризує існування частини племінних городищ – так званих “Червенських градів” упродовж першої третини XI ст. (Гуцив, Скибиці, Липсько-Полісся та ін.). Другу модель репрезентує “перенесення” городищ на нове місце, розташоване неподалік від укріплених племінних осередків (Рокитне та Завадів). До третьої моделі належить “переростання” племінних осередків у князівські фортеці з одночасною зміною планувальної структури укріплень та конструктивних особливостей захисних ліній (Бужеськ, Пліснеск). Останню модель супроводжувало заснування нових міських організмів (Белз, Червен, Всеволож та ін.), зумовлене потребою проведення територіальної реорганізації та захисту західного пограниччя Русі.

Ключові слова: межиріччя Західного Бугу та Вепру, племінні землі, “Червенські гради”, “окняжіння”, Русь, Рюриковичі, городище, планувальна структура, характер укріплень.

Олександр МУСІН

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР СВЯТИЙ І КУЛЬТУРА КІЇВСЬКОЇ РУСІ ОЧИМА ТІТМАРА МЕРЗЕБУРЗЬКОГО

Пропонується нове прочитання деяких “руських епізодів” Хроніки Тітмара Мерзебурзького. Уточнено хронологію частини з них й обґрунтовано гіпотезу, що одним з джерел Хроніки могли бути усні розповіді Бруно Кверфуртського. Ця інформація стосувалася, переважно, історії гріха та навернення князя Володимира Святого, яка була частиною його первісного життя, зафіксованого в Тітмара латиною на сто років раніше від Повісті временних літ. Відновлено логіку біблійних цитат в Хроніці та ПВЛ. Передбачається, що знаний з літопису “гарем” князя Володимира міг відігравати свою роль у слов'янських язичницьких культах, пов'язаних із забезпеченням плодючості землі. Згаданий у Тітмара загадковий *lumbarum venereum* інтерпретовано як амулет і атрибут любовної магії. Дано огляд археологічно засвідчених форм подібних амулетів. Етимологія імені Володимир, пов'язана з поняттям “мир” як “мир”, визнається оправданою і прийнятною у середньовічному

of the fortified settlement Zabuzhzhya. There is determined four models of the origin and functioning of the settlements at the end of X – in the first half of the XII centuries. The first of which describes the existence of tribal settlements – the so-called “Chervenski Grady” in the first third of the XI century (Hutsiv, Skybytsi, Lipsky-Polissia et al.). The second model represents the “transfer” of new settlements on the nearby of fortified tribal centers (Rokytno and Zavadiv). To the third model belongs “escalating” of tribal centers in princely fortresses with simultaneous change of the fortifications plan structure and design features of protecting lines (Buzhesk, Plisnesk). The latest model is characterized by the establishment of new urban organisms (Belz, Cherven, Vsevolozh et al.), caused by the need of territorial reorganization and protection of the western frontier of Rus’.

Key words: between the rivers Western Bug and Vepr, tribal ground, “Chervenski Grady”, integration, Rus, Rurikovychi, hillfort, planning structure, character of the fortifications.

Alexander MUSIN

PRINCE VLADIMIR THE GREAT AND THE CULTURE OF KIEV RUS' IN THE CHRONICON OF THIETMAR OF MERSEBURG

The article revises the “Russian episodes” of the Chronicle of Thietmar of Merseburg. The author refines the chronology of several episodes and demonstrates that the information of Bruno of Querfurt could be one of the sources of the Chronicle. It might concern the history of Vladimir the Saint, his pagan lust and conversion to Christianity, and makes part of primitive hagiographical tradition on the Prince dedicated to him. This tradition had been fixed by Thietmar one hundred years before the Primary Russian Chronicle. The logic of Biblical citations in the narrative on Vladimir the Saint has been reconstructed. The huge harem of Vladimir mentioned in the Russian Chronicle could play special role in the pagan Slavonic cult of the fertility of earth. The enigmatic *lumbarum venereum* mentioned by Thietmar has been interpreted as an amulet of the erotic medieval magic, and the survey of archaeologically known forms of such amulets has been done. The author studies the etymology of the name ‘Vladimir’ as linked to the idea of “power of peace”. Such interpretation

суспільстві. Кількість церков у Києві (400) пояснюється середньовічними уявленнями про ідеальну суспільну структуру. Зустріч у Мерзебурзі в травні 1013 г. розглянуто як поворотний момент у зародженні інтересу німецьких інтелектуалів до Східної Європи.

Ключові слова: Хроніка Титмара Мерзебургського, Повість віремених лет, Владимир Святой, Бруно Кверфуртський, біблейський нарратив, середньовікова сексуальність, амулети, ономастика, церковні структури.

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ХРЕЩЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ Й УТВЕРДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ МИСТЕЦЬКОЇ ТРАДИЦІЇ В УКРАЇНІ: ДОСВІД ЕПОХИ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

Розглянуто в історичній еволюції приклади побутування в Україні за умов княжої доби та періоду пізнього Середньовіччя імпорту візантійського аристократичного малярства й поширення власної версії малярства відповідного взірця в Україні. Їх відзначено як стали тенденцію еволюції національної мистецької традиції. Запропоновано висновок, згідно з яким відповідний комплекс явищ мав вихідний імпульс у досвіді початкового етапу утвердження українського варіанту релігійної мистецької культури східнохристиянського зразка за часів святого Володимира Великого.

Ключові слова: святий Володимир Великий, Візантія, мистецька культура, аристократичний напрям малярства, українське середньовічне малярство.

Вадим СТАВИСКИЙ

“НЕОБЫЧНЫЕ ПЕСНИ” В ТЕКСТЕ ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОЙ ЛЕТОПИСИ (ПО СЛЕДАМ ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ А. И. ГЕНСЕРСКОГО)

Аналізується група звісток ГВЛ в частині до 1260 р. з унікальними відомостями про половецького, католицького і православного співців, які А. І. Генсьорський піддав комплексному аналізу. Розвиваючи спостереження ученого, автор обґрунтовує ідею, що цей “пісенний” матеріал з’явився в тексті водночас у вигляді доповнень на полях рукопису первинного тексту ГВЛ і пов’язаний з ім’ям єпископа Іоана. Усі ці звістки

had been accepted in the medieval society. The number of churches in Kiev (400) is explained through the imagination of the medieval mentality on the ideal social structures. The Merseburg meeting in the May, 1013 A.D., is regarded as a turning point for the interest of the German intellectuals towards the Eastern Europe.

Key words: Chronicle of Thietmar of Merseburg, Primary Russian Chronicle, Vladimir the Saint, Bruno of Querfurt, Biblical narrative, medieval sexuality, amulets, onomastics, ecclesiastical structures.

Volodymyr ALEXANDROVYCH

THE BAPTISM OF KYIVAN STATE AND THE INTRODUCTION OF CHRISTIAN ARTISTIC TRADITION IN UKRAINE: EXPERIENCE OF THE EPOCH OF ST. VOLODYMYR THE GREAT

The examples of presence in Ukraine of Byzantine aristocratic painting and import of the appropriate sample during the Princely Era and the Later Middle Ages have been considered in the historical evolution. It was noted as a steady trend of the evolution of the national artistic tradition. The conclusion was drawn, that appropriate complex of phenomena had initial impulse in the experience of the beginning phase of the establishment of the Ukrainian version of religious artistic culture of the Eastern Christian sample in the time of St. Volodymyr the Great.

Key words: Saint Volodymyr the Great, Byzantium, artistic culture, aristocratic style of painting, Ukrainian medieval painting.

об'єднані специфічними стилістичними маркерами, зважаючи на які, до них можна приєднати статтю з похвалою князеві Василькові і повідомлення про вбивство ним Скомонда. Проведені спостереження над синтаксисом і стилістикою відповідних вістей дали змогу зробити висновок, що вони внесені до тексту рукопису ГВЛ, ймовірно, в 1265–1267 рр. як доповнення на полях рукопису тексту (оригіналу?) ГВЛ.

Ключові слова: Генсьорський, Галицько-Волинський літопис (ГВЛ), співак, подвійне число, голос, похвала, клірос, перелік, доповнення на полях.

Тетяна ВІЛКУЛ
СЛІДАМИ ХРОНОГРАФІЧНИХ
ТВОРІВ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІ-
ТОПИСУ (ХРОНІКА ІОАНА МАЛАЛИ)

- Розв'язання 1 (2007)
- Ярослав Ісаєвич*
Княжа доба і середні віки: наскільки співпадають ці визначення
3–12
- Александр Майоров*
“Белая Хорватия, называемая “Белой”..к вопросу о происхождении
и значении хорватских этнических названий
13–44
- Леонтий Войтович*
Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбров-
ського)
45–58
- Олександр Головко*
Парадигма Романа в ідеологічному житті Волині та Галичини XIII ст.
59–66
- Dariusz Dąbrowski*
Stosunki pomiędzy Romanowiczami a królem Węgier Belą IV i niektórymi
księżętami polskimi w latach 1235–1240 (ze szczególnym uwzględnieniem
polityki koligacyjnej)
67–88
- Мирослав Волощук*
Русько-угорські відносини періоду Данила Романовича в оцінці угор-
ської історіографії другої половини XX – початку XXI ст.
89–99
- Ольга Козубська*
Львівська легенда княгині Констанції
100–105
- Олег Мазур*
Перша галицька королева
106–114
- Андрій Петрик*
Про формування боярських родів у період княжіння династії Рома-
новичів
115–122
- Сергій Савченко*
Християнська спадщина Київської Русі в католицькій полемічній лі-
тературі кінця XVI–XVII століття (до постановки проблеми)
123–135
- Володимир Александрович*
Мистецтво Холма доби князя Данила Романовича
136–153
- Ярослав Книш*
Список Іпатіївського літопису з бібліотеки Григорія Полетики
154–165

- Сергій Савченко*
Проблема функціонування давньоруської спадщини в українській культурі XVII–XIX ст.: вступні міркування
166–185
- Роман Голик*
Король – (не)чудотворець: образ Данила Романовича у системі літописних стереотипів
186–198
- Богдан Кіндратюк*
Дзвони в церковному обряді Галицько-Волинської держави
199–210
- Віра Фрис*
Галицько-волинська книга XIII ст.
211–232
- Володимир Петегрич*
Про розвиток ювелірного ремесла у Львові в часи Данила Романовича
233–242
- Святослав Терський*
Володимир у світлі археологічних досліджень
243–270
- Юрій Лукомський*
Галицькі білокам'яні хрестобанні церкви від князя Володара до короля Данила
271–304
- Александр Майоров*
Восточная Европа IX–XVI вв. в свете новейших историко-генеалогических исследований
305–313
- Святослав Терський*
Княжа столиця Волині в просторі і часі: порівняльний аналіз поглядів луцьких та львівських істориків
314–325
- Леонтій Войтович*
Важливе дослідження з історії України XII–XIV ст.
325–330
- Володимир Петегрич*
Археологічні джерела до найдавнішої історії Перемишля
331–333
- Вип. 2 (2008)**
- Ярослав Ісаєвич*
До історії титулатури володарів у Східній Європі
3–29
- Леонтій Войтович*
Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за династії Ангелів
30–39
- Михайло Кучинко*
Значення коронації Данила Романовича для Волинської землі
40–49

- Александр Майоров*
Внешняя политика Даниила Романовича в середине 1230-х годов
50–66
- Олександр Головка*
Держава Романовичів у східноєвропейській політиці римської курії
40–50-х років XIII ст.
67–84
- Микола Котляр*
Данило Романович як людина і державний діяч
85–92
- Михаил Юрасов*
Кто помогал Борису Калмановичу в 1132 г. в его борьбе за венгерский престол с Белой II?
93–97
- Марта Фонт*
“Житие” Даниила Романовича
98–108
- Dariusz Dąbrowski*
Koronacja Daniela Romanowicza w relacjach Jana Diugosza i jego szesnastowiecznych polskich kontynuatorów
109–122
- Тетяна Вілкул*
Постриження князя Войшелка: політика князя Данила і стратегії літописців
123–129
- Ярослав Книш*
Звістка про Львів у Тверському літописі під 6743 (1241) р.
130–136
- Андрій Портнов*
Галицько-Волинська держава в дослідженнях істориків української еміграції у міжвоєнній Польщі
137–141
- Артурас Дубонис*
Проблемы образования Литовского государства и его отношений с Галицко-Волынским княжеством в новейшей историографии Литвы
142–157
- Юрій Ясіновський, Богдан Кіндратюк*
Данило Романович і літописний Митуса
158–166
- Вікторія Любащенко*
До питання про зведений каталог християнських рукописів Галицько-Волинської держави (історіографічний аспект)
167–193
- Олександр Колибенко*
Церква Воскресіння в Переяславі: Ізяслав Мстиславич, Андрій Володимирович, Всеволод Мстиславич чи Ярополк Володимирович?
194–210
- Роман Ролик*
Лексикон слів, образів і стереотипів Галицько-Волинського літопису: у пошуках моделі
211–218

- Олег Мельничук*
Галицький єпархіальний центр кінця XII–XIII ст. (за даними археології)
219–224
- Богдан Кіндратюк*
Дзвонарське мистецтво середньовічної України
225–246
- Степан Білецький*
Політика Данила супроти Польщі 1205–1264 рр.
246–260
- Роман Голик*
Літопис як художній твір: погляд літературознавця
261–268
- Александр Майоров*
Новые издания источников по истории Галицко-Волынской Руси (библиографический обзор)
268–274
- Вип. 3 (2010)**
- Леонтій Войтович*
Видатний дослідник княжої доби
5–8
- Ігор Скоциляс*
Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування Галицької єпархії в середині XII століття
9–59
- Назарій Зубашевський*
Руські погости та скандинавські хусабу у контексті еволюційних змін ранньодержавних інститутів полюддя та вейцди
60–71
- Оксана Ясіновська*
Катени як жанр герменевтичної літератури: візантійська традиція і слов'янська рецепція (на прикладі Крестинопольського Апостола XII століття)
72–103
- Мирослав Волощук*
Естергомський архієпископ в системі русько-угорських відносин кінця XII – першої третини XIII століть
104–115
- Олександр Головка*
Війна за “галицьку спадщину” (1187–1189)
116–132
- Олександр Майоров*
Ангел в Галичі: чи міг візантійський імператор Олексій III відвідувати Романа Мстиславича
133–164
- Роман Голик*
“Левъ, имъ же половци дѣти страшаху”: стереотипи Романа Мстиславича у Галицько-Волинському літописі, Великопольській хроніці та модерній історичній традиції
165–200

- Леонтій Войтович*
Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття
201–212
- Вікторія Любащенко*
Київські митрополити Кирило II і Петро Ратенський: історичні паралелі
213–256
- Ярослав Книш*
Sigillum Leonis
257–267
- Станіслав Срока*
Чи існувала руська дружина угорського короля Карла Роберта на початку XIV століття?
268–277
- Jerzy Sperka*
Początki osadnictwa gycerstwa śląskiego na Rusi Czerwonej
278–301
- Олег Мазур, Святослав Терський, Тамара Подоляка*
Археологічні, краніологічні та етнографічні відомості про боротьбу з упирями за княжої доби
302–317
- Наталія Дубинка*
Іван Крип'яквич як дослідник і популяризатор історії Галицько-Волинського князівства: огляд бібліографічних джерел та довідкових матеріалів про архівну спадщину
318–330
- Віталій Нагірний*
Проблеми історії галицько-волинських земель X–XIV століть у висвітленні польської історіографії міжвоєнного періоду (1919–1939)
331–362
- Леонтій Войтович*
Галицько-Волинська держава в публікаціях збірників останніх років
365–371
- Володимир Александрович*
Київська традиція княжої іконографії XI століття: підсумки і проблеми
372–384
- Роман Голик*
Конфліктологія княжої доби: давній Новгород, язичництво і “Свята Русь” у рефлексіях російського історика
384–389
- Ярослав Книш*
Історія Галицької (Львівської) єпархії
390–392
- Леонтій Войтович*
Основа української геральдики княжої доби
393–396
- Леонтій Войтович*
Історія одного регіону
397–401

Вип. 4 (2011)

- Леонтій Войтович*
Дискусія про ранню державу
7–16
- Віра Гупало*
Апотропеїчні предмети з літописного Звенигорода
17–36
- Наталя Кальніцька*
Вплив іноземних держав на міжкнязівську дипломатію Південної Русі в XI–XII століттях
37–42
- Павло Пеняк*
Археологічні дослідження в околицях Горянської ротонди
43–64
- Вікторія Любащенко*
Церковні рукописи Галицько-Волинської русі XII–XIV століть: спроба узагальнення
65–99
- Роман Голик*
“Тоземльцы и иноплеменники”: “руський патріотизм”, “образ світу” та етнічні стереотипи середньовічної Галичини й Волині
100–118
- Олександр Баран*
Мешканці міст у термінології Галицько-Волинського літопису
119–138
- Віктор Мельник*
Писемні джерела до історії монументального малярства Галицько-Волинського князівства
139–153
- Володимир Александрович*
Відкриття малярської спадщини Галицько-Волинського князівства XIII століття
154–179
- Олександр Майоров*
Невідомий епізод 1237 року у взаєминах князя Данила Романовича з імператором Фрідріхом II
180–186
- Олександр Майоров*
Звістка Ніколо да Кальві, капелана папи Інокентія IV, про коронацію Данила Романовича
187–192
- Джура Гарді*
Остання зустріч Данила Романовича і Ростислава Михайловича
193–207
- Іван Паславський*
Інформація про татар руського архієпископа Петра, учасника I Ліонського собору (1245)
208–231
- Роман Могитич*
Завершення мурованих стін у твердинях Руського королівства другої половини XIII століття
232–245

- Ігор Скочиляс*
Галицька митрополія XIV – першої половини XV століть: особливості еклезіального, правового та суспільного статусу
246–279
- Марта Жук*
Специфіка україномовних грамот князя Володислава Опольського у світлі латинських документів його канцелярії
280–286
- Володимир Александрович*
Здобутки і прорахунки найновіших студій над вежею у селі Стовп (Стоп'є) поблизу Холма
289–301
- Геннадій Бондаренко*
Навчальний посібник з культури Волині та Волинського Полісся княжої доби
302–305
- Вип. 5 (2011)
- Юрій Діба*
“И сани єѡа стоѡатъ въ Плескъовѣ и до сего днѣи”: перший приклад “музеєфікації” чи літературна містифікація?
9–28
- Ігор Скочиляс*
Галич після Галича: Пониззя (Русо-Влахія) у XII–XIV століттях та утворення Молдавського князівства
29–72
- Вікторія Любащенко*
Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII–XIV століть: спроба узагальнення (закінчення)
73–115
- Олександр Головко*
Галич і Галицька земля у політиці князів Придніпровської та Північної Русі (кінець XII – кінець 30-х років XIII століття)
117–129
- Віктор Мандзяк*
Ростислав Михайлович – “*dux Galiciae et imperator bulgarorum*”
131–143
- Adrian Jusupović*
Wpływ halickiego otoczenia książęcego na “władzę” w pierwszej połowie XIII wieku, Na przykładzie Sudysława
145–162
- Володимир Александрович*
Західноукраїнські ікони “мініатюрного стилю” – невідомий аспект мистецької культури XIII століття
163–188
- Олександр Майоров*
Між Нікеєю та Римом: коронація Данила Романовича у світлі зовнішньої політики і династичних зв'язків галицько-волинських князів
189–198

Джура Гарді

Ким був "der kunic von Râzen", присутній на весіллі герцога Бели, молодшого сина угорського короля Бели IV, і Кунігунди Бранденбурзької біля міста Pottenburg у 1264 році
199–208

Леонтій Войтович

Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрета
209–220

Jerzy Sperka

Zarys migracji rycerstwa śląskiego na ziemie Rusi koronnej w okresie panowania Władysława Jagiełły
221–229

Володимир Александрович

Ікони княжої доби на сторінках нового видання Історії українського мистецтва
231–246

Андрій Копитко

Підсумок студій над середньовічним Володимиром
247–253

Юрій Дибя

Найстарша архітектурна спадщина Перемишля у новішому освітленні польських дослідників
254–269

Мирослав Волощук

Нове дослідження зовнішньої політики правителів Галицької та Волинської земель 1198(1199)–1264 років
260–264

Вип. 6 (2012)

Павло Пеняк

Чи було Закарпаття складовою частиною Русі-України на початках княжої доби?
9–17

Андрей Чернов

Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании
19–35

Юрій Дибя

Історично-географічний контекст літописного повідомлення про народження князя Володимира Святославовича: локалізація Будятиного села
37–70

Леонтій Войтович

Галицько-волинські зв'язки з німецькими землями: попередні зауваження
71–88

Тетяна Вілкул

Давньослов'янська книга Вихід: четій текст та грецький оригінал
89–98

Адольф Селицкий

Фрески часовни Спасо-Преображенской церкви в Полоцке середины XII века
99–117

- Dariusz Dąbrowski*
Przystąpienie Mściława Mściławowicza do walk o Halicz
119–139
- Oleksandr Baran*
Mieszkańcy ośrodków grodowo-miejskich księstwa Halicko-Włodzimierskiego: skład społeczny i status prawny
141–152
- Іван Паславський*
Хто був ініціатором русько-римського зближення у 40-х роках XIII століття: Данило Романович чи Інокентій IV?
153–172
- Олександр Майоров*
Лист римського папи Інокентія IV золотоординському ханові Сартаку
173–186
- Ілля Паршин*
Участь Лева Даниловича у битві при Дюрнкруті 1278 року
187–192
- Вікторія Любащенко*
“Паренесис” святого Єфрема Сирина серед церковно-рукописних пам’яток княжої Волині
193–218
- Володимир Александрович*
Новий приклад малярства монументального ранньопалеологічного зразка в іконі Богородиці з церкви архангела Михаїла в Ісаях
219–259
- Ярослав Книш*
Невідомий київський князь першої чверті XIV століття
261–268
- Мирослав Волощук*
Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовика I
269–279
- Віра Гупало*
Один різновид застібок до шкіряної сумки з літописного Звенигорода
280–289
- Іванна Папа*
“Жидачівські грамоти” князя Федора Любартовича: проблема автентичності
291–314
- Володимир Александрович*
“Przemyśl wczesnośredniowieczny”: “труднощі” польської історії та археології на тлі “успіхів” у “zacieraniu ukraińskich śladów”
315–340
- Святослав Терський, Богдан Гринчишин*
Нове зведення групи середньовічних археологічних джерел
341–344

Вип. 7 (2013)

Николай Болгов

К истории средневекового Боспора
9–14

- Юрій Дибя*
Літописні свідчення про заснування міста Володимира наприкінці X століття: Володимир на лузі чи Владімір на Клязьмі?
15–30
- Марія Гаврилишин*
Київський слід у біографії англійського принца Едварда Вигнанця
31–37
- Мирослав Волощук*
Iobagio Zubuzlaus de villa Checher castri de Ung, онуки боярина Судислава та проблема етнічної ідентифікації населення східних комітатів Угорщини в XI–XIII століттях
39–48
- Юрій Могаричев*
О “Крымской Хазарии” в XI–XII веках
49–58
- Роман Миська*
Звенигород на Дністрі: історіографічний міф чи літописне місто
59–67
- Адольф Селицкий*
Фрески святих князей-мучеников в Спасо-Преображенской церкви в Полоцке
69–79
- Олександр Баран*
Мешканці міських осередків у системі управління Галицько-Волинської держави
81–93
- Viktor Adamovč*
Rus v českých kronikach 13–14 stoletia
95–107
- Віталій Ляска*
Districtus Podhorayensis: до проблеми територіальної організації галицько-волинського порубіжжя у XIII–XIV століттях
109–136
- Adrian Jusupović*
Bojar czy książę? “Uzurpacje” Wołodysława Kormiliczicza w narracji kroniki halicko-wołyńskiej
137–146
- Леонтій Войтович*
Відносини галицько-волинських князів з Литвою
147–165
- Іван Паславський*
Римська політика князя Данила Романовича в 30-х роках XIII століття
167–173
- Andzej Buko, Tomasz Dzieńkowski, Stanisław Gołub*
Rezydencja księżęca na “Wysokiej Gorce” w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych z lat 2010–2012
175–18
- Олександр Майоров*
Коли й від кого князь Данило Романович відібрав Дорогичин?
187–197
- Ян Груциньський*
Тевтонсько-польська війна 20–40-х років XIV століття і Королівство Русі
199–207

- Дюра Гарді*
Кілька нових зауважень до походу угорського палатина Віллерма Другета "in Ruteniam" навесні 1340 року
209–215
- Сейран Біялов*
Хаджі-Герай – перший кримський хан
217–227
- Ярослав Лисейко*
Міграція руських шляхетських родин із Сяноцької землі у першій половині XV століття
229–238
- Іванна Папа*
Проблеми княжої доби на сторінках журналу "Rossica antiqua"
239–245
- Дмитро Лісін*
Українська та зарубіжна історіографія про вплив вікінгів на розвиток ранньої державності у сусідніх народів на прикладі ірландського суспільства
246–255
- Святослав Терський*
Історико-археологічне вивчення літописної Пересопниці
256–271
- Дмитро Гордієнко*
"Слово о полку Ігоревім" на сторінках часопису "Сіверянський літопис" (1995–2012)
272–294
- Володимир Александрович*
Не зовсім звичайна монографія "незвичайного князя". Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич, володар, воїн, дипломат: У 2 т. – Біла Церква, 2011. – т. 1–2
295–313
- Леонтій Войтович*
Портрет князя Володислава Опольського на повний зріст. Sperka J. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgiei i namiestnik Polski (1326/1330 – 8 lub 18 maja 1401). – Kraków, 2013. – 508 s.
314–319
- Вип. 8 (2014)**
- Віталій Ляска*
Між Прагою, Києвом та Гнезно. Zeriuane/zuireani "Географа баварського": до проблеми етнопотестарних структур Волині у ранньому Середньовіччі
9–71
- Тетяна Вілкул*
"В льто 6360. Почася прозывать руская земля". Початкові статті Повісті временних літ та Новгородського літопису
73–104
- Георгій Шаповалов*
"...Прийшов Святослав у пороги..."
105–118

- Ростислав Забашта*
Фресковий образ святого Онуфрія Великого в Софії Київській: історико-іконографічний вимір
 119–143
- Александр Мусин*
Анна Киевская: между историографией и историей
 145–172
- Ірина Чугаєва*
Давньоруський Любеч на сторінках літописів
 173–180
- Володимир Савицький*
Нагрудні мініатюрні хрести та підвіски з хрестами княжої доби у збірці Любомльського краєзнавчого музею
 181–207
- Ігор Скочиляс*
Поліптихи владик Володимирської та Галицької єпархій княжої доби. Спроб реконструкції за "Рукописом Кишки" та сфрагістичними пам'ятками
 209–223
- Зеновій Федунків, Лариса Поліщук, Віталій Нагірний*
Городище княжої доби Чернелиця IV: результати попередніх досліджень
 225–234
- Святослав Терський*
Топографія храмів княжої Пересопниці
 235–242
- Ярослав Пилипчук*
Історичні фантоми на берегах Меотиди та Понту (XII–XIII століття)
 243–248
- Володимир Бойко*
Бойові та по хідні порядки галицького і волинського військ у XIII–XIV століттях
 249–255
- Андрій Стасюк*
Участь ордену францисканців у переговорах Романовичів з папством у 40-х роках XIII століття
 257–270
- Володимир Александрович*
Два стилі найстарших ікон Перемишля
 271–298
- Олег Бубенок*
Коли і хто заснував місто Черкаси?
 299–317
- Ілля Паршин*
Чи було папське посольство до Галицько-Волинської держави на початку XIV століття?
 318–325
- Роман Івашко*
Становлення римо-католицької єпископської та митрополичої катедри у Королівстві Русі в середині XIV – на початку XV століття
 327–338
- Jerzy Sperka*
Panowie z Zubrzy. Z dziejów szlachty ruskiej pochodzenia śląskiego w XV wieku
 339–350

- Віра Гупало*
Історія дослідження городища літописного Звенигорода і його околиць у XIX столітті
351–360
- Леонтій Войтович*
Співні питання галицько-волинської історії: відкриття дискусії
361–372
- Ірина Папа*
“Переуявлення” старокиївської держави
373–376
- Володимир Петегирич*
Цінний каталог знахідок з археологічних досліджень літописного Червена Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy / Cerven’ – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog / Cerven’ – un castrum tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra / Червень – град між Сходом і Заходом. Каталог виставки. – Tomaszów Lubelski; Leipzig; Lublin; Rzeszów, 2012. – 449 s. + 43 tabl.
377–382
- Ольга Щодра*
Руський елемент в Угорському Королівстві до кінця XIV століття. Волощук М. “Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / Відп. ред. Л. В. Войтович. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. – 496 с.
383–388
- Ольга Горда-Цибко*
Пам’ятки княжої доби на Археологічно-бібліографічній виставці Ставропігійського інституту у Львові 1888–1889 років
389–395
- Євгенія Ковальчук*
Мистецтво княжої Волині на сторінках нового видання “Історії українського мистецтва”
396–409
- Вип. 9: Король Данило Романович (1264–2014) (2015)**
- Леонтій Войтович*
Ше раз про загадку загибелі князя Романа Мстиславовича
9–22
- Ілля Паршин*
Участь князя Данила Романовича в інтронізації угорського короля Бели IV
23–33
- Володимир Александрович*
Холмське будівництво короля Данила Романовича
34–77
- Dariusz Dąbrowski*
Religijność króla Daniela Romanowicza
79–90
- Юрій Діба*
Холмський пам’ятник перемоги поблизу Ярослав 1245 року
91–132

- Леонтій Войтович*
“Подвійна” коронація Данила Романовича: загадка легенди чи реальний факт
 133–143
- Александр Майоров*
Когда Даниил Романович стал “королем Руси”?
 144–154
- Александр Мусин*
Князь Александр Ярославович и король Даниил Романович как люди средневековья
 155–176
- Віктор Мельник*
Новий штрих до мистецького образу собору Богородиці в Холмі (за літописним переказом та археологічними дослідженнями)
 177–181
- Олександр Головко*
Некороновані і короновані королі Південно-Західної Русі
 183–216
- Віталій Ляска*
Лиса гора на Голих горах (причинок до топонімічного ландшафту галицько-волинського пограниччя в добу Романовичів)
 217–228
- Тетяна Вілкул*
Біблія у Галицько-Волинському літописі
 229–240
- Олександр Баран*
Розвиток мережі міських осередків Галицько-Волинської держави в XIII – першій половині XIV століття
 241–272
- Эдвард Зайкоўскі*
“Список городов русских дальних и ближних”: датыроўка протографа
 273–289
- Александр Мусин*
Серьезная заявка историко-филологического направления новейшей киевской школы истории Древней Руси. Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання / Відп. ред. В. В. Німчук. НАН України. Інститут історії України. – Київ: Інститут історії України, 2015. – 518 с.
 290–310
- Володимир Александрович*
“Щастя” короля Данила Романовича. Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – T. 1). – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s.
 311–352
- Вип. 10: Святий Володимир Великий (1015–2015) (2016)**
- Юрій Диба*
Географія початкової русі за східними джерелами
 9–58

- Олександр Роменський*
Візантійське посольство до Ярополка Святославовича у світлі міжнародної політики Русі 70-х років X століття
59–68
- Олег Бубенок*
Коли Тмутаракань стала володінням Русі?
69–76
- Александр Роменский*
Князь Владимир и Византия: к дискуссии о хронологии русско-византийских отношений в последней четверти X века
77–90
- Леонтій Войтович*
Скандинавські горизонти князя Володимира Святославовича
91–102
- Олександр Головка*
Степова політика Русі в період правління князя Володимира Святославовича
103–116
- Віталій Ляска*
“Иде Володимиръ... и зам грады ихъ...”: Рюриковичі та “окняжіння” племінних земель у верхів’ях Західного Бугу й Вепру
117–164
- Александр Мусин*
Князь Владимир Святой и культура Киевской Руси глазами Титмара Мерзебургского
165–
- Володимир Александрович*
Хрещення Київської держави й утвердження християнської мистецької традиції в Україні: досвід епохи святого Володимира Великого
–
- Тетяна Вілкул*
Слідами хронографічних творів Галицько-волинського літопису (Хроніка Іоана Малали)
–
- Вадим Ставиский*
“Необычные песни” в тексте Галицко-Волинской летописи (По следам текстологических исследований А. И. Генсерского)
–
- Александр Мусин*
Некоторые мысли, возникающие после прочтения новых книг. Об “очерках начальной руси”, составленных Алексеем Петровичем Толочко Толочко А. П. Очерки начальной руси. – Киев; Санкт-Петербург: Паурус, 2015. – 336 с.
–
- Володимир Александрович*
Волинськими слідами святого Володимира Великого: проблема та її історичне гл. Діба Ю. Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X століття (Міждисциплінарні нариси ранньої історії Русі-України). – Львів, 2014 (Невідома давня Україна. – Вип. 1). – 484 с.: іл.
–
- Володимир Александрович*
Святий Володимир Великий як “московський полоняник”? Речка В. Володимир Святий в історичній пам’яті. – Київ, 2012. – 202 с.
–

Юрій Диба

Охоронець "претензій історичної науки Російської Федерації"? (не посягаючи на славу Зоїда...) Таланин В. И. Русская и русско-венгерская знать X–XV вв. Историко-генеалогическое исследование. – Запорожье, 2016. – 227 с.

–

Зміст "Княжої доби". Вип. 1–10. 2007–2016

–

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2015. – Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014. – 360 с.

Художник
Федір Лукавий

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Літературний редактор
Володимир Александрович

Коректор
Світлана Іваник

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
м. Львів-26, вул. Козельницька 4, тел. (032) 270-14-18

Підписано до друку 24.11.2015. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 28,12.